

JAZYKOVEDNÝ ČASOPIS

JAZYKOVEDNÝ ÚSTAV ĽUDOVÍTA ŠTÚRA

SLOVENSKEJ AKADEMIE VIED

2

ROČNÍK 74, 2023

 sciendo

 SAP
SLOVAK ACADEMIC PRESS

JAZYKOVEDNÝ ČASOPIS
VEDECKÝ ČASOPIS PRE OTÁZKY TEÓRIE JAZYKA

JOURNAL OF LINGUISTICS
SCIENTIFIC JOURNAL FOR THE THEORY OF LANGUAGE

Hlavná redaktorka/Editor-in-Chief: doc. Mgr. Gabriela Múcsková, PhD.

Výkonní redaktori/Managing Editors: PhDr. Ingrid Hrubaničová, PhD., Mgr. Miroslav Zumřík, PhD.

Redakčná rada/Editorial Board: PhDr. Klára Buzássyová, CSc. (Bratislava), prof. PhDr. Juraj Dolník, DrSc. (Bratislava), PhDr. Ingrid Hrubaničová, PhD. (Bratislava), doc. Mgr. Martina Ivanová, PhD. (Prešov), Mgr. Nicol Janočková, PhD. (Bratislava), Mgr. Alexandra Jarošová, CSc. (Bratislava), prof. PaedDr. Jana Kesselová, CSc. (Prešov), PhDr. Ľubor Králik, DSc. (Bratislava), doc. Mgr. Gabriela Múcsková, PhD. (Bratislava), Univ. Prof. Mag. Dr. Stefan Michael Newerkla (Viedeň – Rakúsko), Prof. Mark Richard Lauersdorf, Ph.D. (Kentucky – USA), prof. Mgr. Martin Ološtiak, PhD. (Prešov), prof. PhDr. Slavomír Ondrejovič, DrSc. (Bratislava), prof. PaedDr. Vladimír Patráš, CSc. (Banská Bystrica), prof. PhDr. Ján Sabol, DrSc. (Košice), prof. PhDr. Juraj Vaňko, CSc. (Nitra), Mgr. Miroslav Zumřík, PhD. (Bratislava), prof. PhDr. Pavol Žigo, CSc. (Bratislava).

Technický redaktor/Technical editor: Mgr. Vladimír Radik

Vydáva/Published by: Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra Slovenskej akadémie vied, v. v. i.

- v tlačenej podobe vo vydavateľstve SAP – Slovak Academic Press, s. r. o.

- elektronicky vo vydavateľstve Sciendo – De Gruyter

<https://content.sciendo.com/view/journals/jazcas/jazcas-overview.xml>

Adresa redakcie/Editorial address: Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV, Panská 26, 811 01 Bratislava

Kontakt: jazykovedny.casopis@juls.savba.sk

Elektronická verzia časopisu je dostupná na internetovej adrese/The electronic version of the journal is available at: <https://www.juls.savba.sk/ediela/jc/>, https://www.sav.sk/?lang=sk&doc=journal-list&journal_no=26

Vychádza trikrát ročne/Published triannually

Dátum vydania aktuálneho čísla (2023/74/2) – december 2023

Quartile ranking 2022: Q2

CiteScore 2022: 0,5

SCImago Journal Rank (SJR) 2022: 0,296

Source Normalized Impact per Paper (SNIP) 2022: 0,721

JAZYKOVEDNÝ ČASOPIS je evidovaný v databázach/JOURNAL OF LINGUISTICS is covered by the following services: Baidu Scholar; Cabell's Directory; CEJSH (The Central European Journal of Social Sciences and Humanities); CEEOL (Central and Eastern European Online Library); CNKI Scholar (China National Knowledge Infrastructure); CNPIEC – cnpLINKer; Dimensions; DOAJ (Directory of Open Access Journals); EBSCO (relevant databases); EBSCO Discovery Service; ERIH PLUS (European Reference Index for the Humanities and Social Sciences); Genamics JournalSeek; Google Scholar; IBR (International Bibliography of Reviews of Scholarly Literature in the Humanities and Social Sciences); IBZ (International Bibliography of Periodical Literature in the Humanities and Social Sciences); International Medieval Bibliography; J-Gate; JournalGuide; JournalTOCs; KESLI-NDSL (Korean National Discovery for Science Leaders); Linguistic Bibliography; Linguistics Abstracts Online; Microsoft Academic; MLA International Bibliography; MyScienceWork; Naver Academic; Naviga (Softweco); Primo Central (ExLibris); ProQuest (relevant databases); Publons; QOAM (Quality Open Access Market); ReadCube; SCImago (SJR); SCOPUS; Semantic Scholar; Sherpa/RoMEO; Summon (ProQuest); TDNet; Ulrich's Periodicals Directory/ulrichsweb; WanFang Data; WorldCat (OCLC).

ISSN 0021-5597 (tlačená verzia/print)

ISSN 1338-4287 (verzia online)

MIČ 49263

JAZYKOVEDNÝ ČASOPIS

JAZYKOVEDNÝ ÚSTAV EUDOVÍTA ŠTÚRA
SLOVENSKEJ AKADEMIE VIED

2

ROČNÍK 74, 2023

 sciendopress

 **SAP**
SLOVAK ACADEMY PRESS



Foto: Tomáš Benedikovič

Tematické číslo Jazykovedného časopisu venujeme

prof. PhDr. Jurajovi Dolníkovi, DrSc.,

jednej z najvýznamnejších osobností modernej slovenskej lingvistiky a dlhoročnému členovi redakčnej rady nášho časopisu, ktorý časť svojho pracovného života venoval aj práci v Jazykovednom ústave Ľ. Štúra SAV popri pôsobení na svojom hlavnom pracovisku, Katedre slovenského jazyka a teórie komunikácie Filozofickej fakulty Univerzity Komenského v Bratislave.

Tematicky bohatý súbor príspevkov odzrkadľuje širokú škálu podnetov a nových pohľadov, ktorými pán profesor pretváral a dodnes pretvára obraz (nielen) slovenskej lingvistiky, motivuje naše uvažovanie o jazyku a jeho povahe, narúša zabehnuté stereotypy, provokuje a inšpiruje k zamysleniu.

V roku 2022 oslávil Juraj Dolník okrúhle životné jubileum. Autori príspevkov a členovia redakčnej rady časopisu sa týmto dodatočne pripájajú ku gratuláciám a želaniám všetkého najlepšieho s nádejou na ďalšie pracovné i priateľské stretnutia.

Veľa zdravia a tvorivých síl, pán profesor!

OBSAH CONTENTS

Štúdie Studies

- 407 **Oľga ORGOŇOVÁ: Juraj Dolník – osvietený slovenský lingvista 20. – 21. storočia**
Oľga ORGOŇOVÁ: Juraj Dolník – enlightened Slovak linguist of the 20th and 21st centuries
- 421 **Juraj DOLNÍK: Jazyková sebarealizácia**
Juraj DOLNÍK: Linguistic self-actualization
- 439 **Marián ZOUHAR: Nepriama indexická identifikácia**
Marián ZOUHAR: Indirect indexical identification
- 459 **Jana SOKOLOVÁ: Pragmatické určenie *akoby* v egovzťažných súvislostiach**
Jana SOKOLOVÁ: Pragmatic determination of *as if (akoby)* in ego-related contexts
- 477 **Martina BENEŠOVÁ – Dan FALTÝNEK – Libuše KORMANÍKOVÁ – Ondřej KUČERA: Opakuj, tedy jsem: Parasyntaktická perspektiva**
Martina BENEŠOVÁ – Dan FALTÝNEK – Libuše KORMANÍKOVÁ – Ondřej KUČERA:
I repeat therefore I am: The parasyntactic perspective
- 495 **Jana HOFFMANNOVÁ: Doprovodný rozhovor a následné interview: analýza transinterakčného managementu**
Jana HOFFMANNOVÁ: The accompanying dialogue and the follow-up interview: the analysis of trans-interactive management
- 509 **Oľga ORGOŇOVÁ: Koncept inkluzívneho komunikačného štýlu na ceste k inkluzívnej štylistike**
Oľga ORGOŇOVÁ: The concept of inclusive communication style on the way to inclusive stylistics
- 521 **Alena BOHUNICKÁ: Autenticita v politickej rétorike ľudu**
Alena BOHUNICKÁ: Authenticity of political rhetoric of people
- 537 **Miroslav MARCELLI: Kohézna sila normy**
Miroslav MARCELLI: The cohesive force of the norm
- 547 **Petr MAREŠ: Vzpouora proti spisovnosti: požadavky na jazyk literatury a povídky Jana Zábrany**
Petr MAREŠ: Revolt against standard language: requirements for language of literature and Jan Zábrana's stories

- 561 **Jana SVOBODOVÁ: Jazyková a komunikační výchova ve škole a další jazyková osvěta mezi jazykovým citem a jazykovým rozumem**
Jana SVOBODOVÁ: Language and communication education at school and other language education between linguistic feeling and linguistic intelligence
- 577 **Eudmila LIPTÁKOVÁ: Z výskumu detského porozumenia textu**
Eudmila LIPTÁKOVÁ: On the research of children's text comprehension
- 593 **František GAHÉR: Čo o podmienkach zdôrazňujú jazykovedci a čo logici a čo by mali jedni od druhých prevziať**
František GAHÉR: What linguists emphasize about conditions and what logicians emphasize and what each should take from the other
- 609 **Alexandra JAROŠOVÁ: Morfológická variantnosť slovíe v metodologickom a aplikačnom kontexte**
Alexandra JAROŠOVÁ: Morphological variability of verbs in the methodological and applicational contexts
- 627 **Martina IVANOVÁ: *Stouni, Doorsovia, Velveti*. Životné substantívne formy pomenovaní hudobných skupín a ich významy na metonymickom kontinuu**
Martina IVANOVÁ: *Stouni, Doorsovia, Velveti*. Masculine virile nominal forms for names of music bands and their meanings on metonymic continuum
- 645 **Stefan Michael NEWERKLA: Reconstructing historical language contact between Slavic languages and Austrian varieties of German: theoretical assumptions, methodological approaches and general results**
Stefan Michael NEWERKLA: Rekonštrukcia historického jazykového kontaktu medzi slovanskými jazykmi a rakúskymi varietami nemčiny: teoretické predpoklady, metodologické prístupy a všeobecné výsledky
- 661 **Gabriela MÚCSKOVÁ: „My“ a „oni“ v lingvistickom konštruovaní obrazu jazyka (alebo reflexia laikov v slovenskej lingvistike)**
Gabriela MÚCSKOVÁ: „We“ and „they“ in the linguistic construction of the image of language (or the reflection of lay people in Slovak linguistics)
- 691 **Jaroslava RUSINKOVÁ: Zakladateľ, šíriteľ a rozvíjateľ slovenského lingvistického pragmatizmu oslávil jubileum**
Jaroslava RUSINKOVÁ: The founder, disseminator and developer of Slovak linguistic pragmatism celebrated his jubilee

JURAJ DOLNÍK – OSVIETENÝ SLOVENSKÝ LINGVISTA 20. – 21. STOROČIA¹

OLGA ORGOŇOVÁ

Filozofická fakulta Univerzity Komenského, Bratislava, Slovensko

ORGOŇOVÁ, Oľga: Juraj Dolník – enlightened Slovak linguist of the 20th and 21st centuries. *Jazykovedný časopis (Journal of Linguistics)*, 2023, Vol. 74, No. 2, pp. 407–420.

Abstract: Juraj Dolník belongs to the most notable Slovak linguists, next to Ján Horecký (1920 – 2006) or Jozef Mistrík (1921 – 2000). His research areas comprise mainly general linguistics, Slovak studies and German studies. In the synchronic Slovak studies, he has devoted himself thoroughly to the study of lexicology, as well as to individual aspects of cultural stylistics, sociolinguistics and linguistic pragmatics. His ideas about the linguistic culture have become significant stimuli for the Slovak linguistic and cultural theory and language counseling practice. He has also laid the theoretical foundations for studies of linguistic otherness in the Slovak linguistic environment. As a distinguished professor emeritus, he authored a modern trilogy about language and society (2017 – 2021), thus providing further conspicuous methodological and theoretical inspirations for Slovak linguistics, and, in a wider context, also for Slavic linguistics of the 21st century.

Keywords: Juraj Dolník, language usage, pragmatized linguistics, cultural linguistics, xenolinguistics, sociolinguistics

1. ÚVOD

Juraj Dolník (*20. 8. 1942) patrí do galérie špičkových slovenských lingvistov, akými boli Ján Horecký (1920 – 2006) či Jozef Mistrík (1921 – 2000). Študoval v rokoch 1959 – 1964 na Filozofickej fakulte Univerzity Komenského v Bratislave slovenský jazyk a nemecký jazyk a táto odborná profilácia sa zreteľne vryla do následnej celoživotnej odbornej kariéry. Je metodológ jazykovedy, všeobecný jazykovedec, slovakista i germanista a nie je mu vzdialená ani filozofia jazyka. V synchronnej slovakistike sa dôkladnejšie venoval lexikológii, osobitne lexikálnej sémantike, ale aj dynamike morfológie či aspektom kultúrnej štylistiky, sociolingvistiky či lingvistickej pragmatiky. Jeho jazykovokultúrne myšlienky sa stali významným stimulom slovenskej lingvokulturologickej teórie, ale aj jazykovoporaďenskej praxe. Je rovnako vedecky produktívny samostatne, ale aj ako „tímový hráč“.

Jeho ťažiskové idey lingvistických bádání sa týkajú sémantiky jazyka, slovnej zásoby spisovného jazyka, jazykovej kultúry, lingvistickej pragmatiky (a osobitne xeno-

¹ Príspevok vznikol v rámci riešenia projektu VEGA 1/0111/20 *Komunikačná kultúra v graduálne demokratizovanej spoločnosti*.

lingvistiky), všeobecnej jazykovedy, spätosti jazyka s kultúrou a metodologických prístupov ku skúmaniu jazyka. Charakterizuje ich predovšetkým fenomén interdisciplinárnej ukotvenosti predmetu lingvistiky v širšej optike (najmä) humanitných a sociálnych vied, inklinácia k explanáciám rečovej praxe (v komplementarite k systému jazyka) a zdôrazňovanie „užitočnosti“ aspektov inkluzívnej jazykovedy slúžiacej širokej verejnosti, nielen lingvistom. Jeho vedecké idey našli prostredníctvom pedagogického pôsobenia a doma i v zahraničí publikovaných monografií, učebníc či štúdií búrlivú odozvu na domácej lingvistickej scéne, ako aj množstvo stúpenčov v slovanských krajinách, podobne ako u popredných lingvistov napríklad v Nemecku, Maďarsku či Rakúsku.

2. ODBORNÝ PROFIL PROFESORA DOLNÍKA

Profesor Dolník je činorodý a neúnavný pedagóg i vedec. Pedagogicky je činný od roku 1964, teda neuveriteľných 59 rokov. Vychoval stovky absolventov štúdia slovenského jazyka so zameraním na učiteľstvo, prípadne translitológiu, ako aj študentov jednodoborovej slovakistiky. S akademickou pôdou je spätý 48 rokov a jeho najdlhšie pôsobenie sa viaže na Katedru slovenského jazyka Filozofickej fakulty Univerzity Komenského v Bratislave. Tam pôsobí od roku 1985 (od roku 2007 doteraz ako emeritný profesor), v roku 1987 sa stal docentom, v roku 1991 doktorom vied (DrSc.) a v roku 1995 univerzitným profesorom.

Šesť akademických rokov súvisle hosťoval na zahraničnom pôsobisku – v rokoch 1991 – 1994 bol hosťujúci docent na Humboldtovej univerzite v Berlíne (Nemecko) a od roku 1994 do 1996 pôsobil ako hosťujúci profesor na tej istej univerzite. Kratšie zahraničné pedagogické presahy na Masarykovu univerzitu v Brne (ČR) či na Katolícku univerzitu v Piliscsabe (Maďarsko) podobne ako krátkodobé zahraničné prednáškové pobyty už absolvoval popri kmeňovom pôsobení na Slovensku – v Bratislave. Opakovane prednášal najmä na nemeckých univerzitách (v Lipsku, Mníchove, Drážďanoch či Regensburgu), ale napríklad aj v Budapešti v Maďarsku. Priebežne sa zúčastňoval na európskom vedeckom dianí tiež v rámci členstva v Societas Linguistica Europaea. O jeho významnom prieniku do vedeckého povedomia doma i v zahraničí svedčí aj údaj o ohlasoch na jeho tvorbu – aktuálne ich počet presahuje 2000 jednotiek a H-index má hodnotu 22.

Zmienku si zaslúžia profesorove aktivity spojené s jeho vedeckým renomé. Primárne viedol viacero funkčných období odborové komisie na prípravu študentov tretieho stupňa v odbore slovenský jazyk, všeobecná jazykoveda i germanistika na domácej fakulte. Participoval tiež na chode vedeckých rád niekoľkých akademických pracovísk. Okrem štvrtstoročného pôsobenia vo vedeckej rade vlastnej fakulty len o málo kratšie pôsobí vo Vedeckej rade Jazykovedného ústavu Ľudovíta Štúra Slovenskej akadémie vied. Tiež bol členom vedeckých rád Filozofickej fakulty Univerzity Pavla Jozefa Šafárika v Košiciach (Slovensko) či Filozofickej fakulty Univerzity Palackého v Olomouci (Česká republika). Jedno funkčné obdobie pracoval vo „veľkej“ Vedeckej rade Univerzity Komenského.

Z vedeckej erudície profesora Juraja Dolníka profitovali, pravda, aj nepedagogické inštitúcie. Jednak pracoval pre Slovenskú akadémiu vied vo viacerých komisiách, alebo tiež ako člen Ústrednej jazykovej rady pri Ministerstve kultúry SR. Dodnes pôsobí ako plnohodnotný člen redakčných rád viacerých periodík – na Slovensku v redakcii lingvistických časopisov *Jazykovedný časopis* (Bratislava), *Slovenská reč* (Bratislava) či *Filologická revue* (Banská Bystrica) a následne *Nová filologická revue* (Banská Bystrica), v ČR ako člen redakčnej rady vedeckého časopisu *Slovo a slovesnost* (Praha) a do zániku časopisu pôsobil tiež ako zástupca šéfredaktora časopisu *Czech and Slovak Linguistic Review* (so sídlom v Olomouci). Takýto výpočet funkcií je obligátnou náležitosťou biografie, treba však zdôrazniť, že za naznačenými pozíciami stojí vedcova vysoko odborná sebareprezentačná, poradenská, posudzovateľská či diskusná činnosť. V nich boli zúročené originálne lingvistické (znalostné, kreatívne či koncepčné) kompetencie profesora Dolníka v prospech najmä slovenskej a slovanskej jazykovednej komunity. Jeho výnimočnú lingvistickú erudíciu si dodnes užívajú účastníci početných lingvistických konferencií, na ktoré ho organizátori pozývajú ako „key note speaker“ a celkového mentálneho „kouča“ rokovani.

Nižšie sa bude venovať pozornosť vedeckým dielam tejto špičkovej osobnosti slovenskej lingvistiky. Tie spravidla vznikali v rámci vedeckých grantových projektov, na ktorých profesor Dolník participoval od vzniku slovenskej Vedeckej grantovej agentúry (VEGA), v rámci ktorej realizoval takmer všetky svoje vedecké projekty s výnimkou posledného projektu *Sociálna inklúzia kultiváciou používania jazyka*. Ten sa aktuálne rieši pod egidou Agentúry na podporu výskumu a vývoja (APVV). Ide o dlhodobu nadväzujúce vedecké projekty, pričom vo väčšine z nich figuroval profesor ako kľúčový tvorca projektu, hlavný riešiteľ, koordinátor riešiteľského tímu a všestranný líder tímov. V snahe o dôslednosť sú tu zdokumentované:

1994 – 1996 projekt VEGA (MŠ SR) – *Slovenská lexikológia a frazeológia*; 1997 – 1999 projekt VEGA (MŠ SR) – *Princípy stavby, vývinu a fungovania jazyka*; 2000 – 2002 projekt VEGA (MŠ SR) – *Slovenský jazyk a komunikácia v súvislostiach*; 2003 – 2005 projekt VEGA (MŠ SR) – *Kognitívne vedy* (spoluriešiteľ; hlavný riešiteľ Prírodovedecká fakulta UK v Bratislave); 2006 – 2008 projekt VEGA (MŠ SR) – *Explanačno-deskriptívna morfológia*; 2009 – 2011 projekt VEGA (MŠ SR) – *Slovenský jazyk a kultúra*; 2012 – 2014 projekt VEGA (MŠ SR) – *Cudzosť v slovenskom jazykovo-kultúrnom prostredí*; 2015 – 2017 projekt VEGA (MŠ SR) – *Jazyk v sociálnej kultúre*.

Okrem toho spolupracoval spravidla ako zástupca hlavného riešiteľa na ďalších projektoch: 2005 – 2007 na projekte VEGA (MŠ SR) – *Štýl a kultúra*; 2008 – 2010 na projekte VEGA (MŠ SR) – *Racionalita a iracionalita v štýle*; 2011 – 2013 na projekte VEGA (MŠ SR) – *Diskurzívna analýza: porozumenie*; 2013 – 2015 na dopytovo orientovanom projekte Univerzitný vedecký park UK *Bioetické výzvy spoločnosti*, spolufinancovanom zo zdrojov EÚ; 2016 – 2019 na projekte VEGA (MŠ SR) – *Slo-*

venský jazyk v komunikačných formáciách; 2020 – 2023 na projekte VEGA (MŠ SR) – *Komunikačná kultúra v graduálne demokratizovanej spoločnosti*. Ako vidno, profesor Dolník je čulým a neúnavným bádateľom a riešiteľom vedeckých projektov dodnes. Excelentne tak napíňa rolu emeritného profesora vymedzenú aj slovenským zákonom o vysokých školách.

Ako výstupy z výskumných projektov vznikli tri stovky vedeckých štúdií, konferenčných príspevkov, prednášok na domácej aj hosťiteľskej pôde slovenských aj neslovenských univerzít. Synekdochicky za všetky aktivity tohto druhu, ktoré majú spravidla ráz „vernostnej“ (opakujúcej sa) prítomnosti na istých podujatiach, v istých periodikách a pod., hodno spomenúť účasť profesora Dolníka na letných školách slovenského jazyka pre cudzincov *Studia Academica Slovaca* (SAS). Na nich participuje každoročne od svojho pracovného etablovania na Filozofickej fakulte UK v Bratislave, teda v lete 2022 tam zaznela jeho 35. prednáška.²

Najviditeľnejšími, najucelenejšími a najhutnejšími výstupmi z naznačených vedeckých projektov sú, pravda, monografie. V prehľade ich vymenujem, pričom ich obsahové súradnice budú rozvinuté v nasledujúcej podkapitole.

1. *Lexikálna sémantika* (1990); 2. *Porovnávací opis lexikálnej zásoby* (1993) – spoluautor; 3. *Textová lingvistika* (1997) – spoluautor; 4. *Jazyk a hodnotenie* (1999); 5. *Základy lingvistiky* (1999); 6. *Spisovná slovenčina a jej používatelia* (2000); 7. *Lexikológia* (2003; 2. vydanie 2007); 8. *Princípy jazyka* (2003) – spoluautor; 9. *Spisovná slovenčina a jej problémy* (2007); 10. *Všeoobecná jazykoveda* (2009; 2. vydanie 2013); 11. *Teória spisovného jazyka so zreteľom na spisovnú slovenčinu*

² Prehľadne ide o nasledovné prednášky, ktoré zazneli v jeho podaní a následne boli publikované v zborníkoch *Studia Academica Slovaca*: 1. Paronymá v slovenčine a ich štylistické využitie (1986); 2. Hodnotiace slová v slovenčine (1987); 3. Expresívna zložka slovnej zásoby (1988); 4. Svojrázne sémantické javy v lexike (1989); 5. Mnohovýznamové slová v slovenčine (1990); 6. České slová v slovenčine (1992); 7. Gramatika slovenčiny pre vyučovanie cudzincov (1993); 8. Prototypový prístup k lexikálnej jednotke (1994); 9. Slovenčina z hľadiska hodnotenia (výskumný program) (1995); 10. Diferenciácia teórie kultúry spisovnej slovenčiny (1997); 11. Jazyková kritika na Slovensku (1998); 12. Spisovná slovenčina a čeština (1999); 13. Vývin morfológie súčasnej spisovnej slovenčiny (prehľad zverejnených poznatkov) (2000); 14. Reálna spisovná slovenčina (2001); 15. Ohrozujú anglicizmy slovenčinu? (2002); 16. Jazyková politika a európska integrácia (2003); 17. Slovenský jazykový kodifikátor (2004); 18. Interpretácia emócií a citov prostredníctvom jazyka (ako interpretujú Slováci svoj hnev) – 2005; 19. Súčasný jazykovokultúrny svet Slovákov (2006); 20. Základ interkultúrneho porozumenia (2007); 21. Slováci v česko-maďarskom jazykovom kontexte (2008); 22. K slovenskej kultúrnej identite (2009); 23. Kultové objekty v slovenskom jazykovom prostredí (2010); 24. Jazyk, človek, kultúra, spoločnosť (2011); 25. Sociálne významy spisovnej slovenčiny (2012); 26. Čeština ako necudzí jazyk v slovenskom prostredí (2013); 27. Cudzosť v slovenskom prostredí (2014); 28. Kultúrno-jazykový obraz Slovákov v diele L. Štúra (2015); 29. Čo je cudzie spisovnej slovenčine? (2016); 30. Spisovný jazyk v sociálnom živote Slovákov (2017); 31. K jazykovým problémom Slovákov (2018); 32. Jazykový cit a um Slovákov (2019); 33. Hranice v jazykovom svete Slovákov (2020); 34. Slovenská jazyková vôľa (2021); 35. Polarita v spoločnosti, kultúre a jazyku (2022). Zborníky s fulltextami sú elektronicky dostupné tu: <https://zborniky.e-slovak.sk/>.

(2010); 12. *Jazyk – človek – kultúra* (2010); 13. *Sila jazyka* (2012); 14. *Cudzost' – jazyk – spoločnosť* (2015) – spoluautor; 15. *Jazyk v sociálnej kultúre* (2017); 16. *Jazyk v pragmatike* (2019); 17. *Jazyk v sociálnej praxi* (2021).

Obligátnou súčasťou tohto žánra je napokon náčrt ocenení, ktoré spečatujú odborné úspechy prezentovaného vedca. V prípade profesora Dolníka je namieste načrtnúť prehľad jeho cien, prémie a medailí. Pritom treba konštatovať, že sám nie je „lovcom“ takýchto trofejí. Sú to ocenenia, ktoré sa mu „pritrafili“. Spomeňme Striebornú medailu Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici (2007), Zlatú medailu Univerzity Komenského v Bratislave (2007), Prémium za vedeckú a odbornú literatúru za rok 2010 od Slovenského literárneho fondu (za publikáciu *Teória spisovného jazyka so zreteľom na slovenčinu*), Pamätnú medailu k 90. výročiu Filozofickej fakulty UK v Bratislave (2011), Veľkú striebornú medailu UK v Bratislave (2012), Veľkú medailu sv. Gorazda od Ministerstva školstva Slovenskej republiky (2014), Veľkú zlatú medailu UK v Bratislave (2017), Prémium za vedeckú a odbornú literatúru za rok 2017 od Slovenského literárneho fondu (za publikáciu *Jazyk v sociálnej kultúre*) a Pamätnú medailu k 100. výročiu Filozofickej fakulty UK v Bratislave (2022). Ako vedúci špičkového vedeckého tímu *Jazyk a jazykoveda v súvislostiach* (jediného tímu so zameraním na slovenský jazyk z 37 špičkových tímov na slovenských univerzitách) prevzal v roku 2015 od rektora Univerzity Komenského v Bratislave kolektívnu Striebornú medailu UK v Bratislave. Od roku 2014 je tiež držiteľom titulu Doctor honoris causa Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici. Mesto Šamorín, ktorého je profesor Dolník dlhoročným obyvateľom, mu udelilo v roku 2016 cenu Pro Urbe ako osobnosti reprezentujúcej svoje mesto výnimočnou tvorivou vedeckou a publikačnou činnosťou a tiež pedagogickou činnosťou.

3. VEDECKÉ IDEY PROFESORA DOLNÍKA

3.1 Všeobecné východiská

„Formálne“ či štruktúrne ukazovatele biografickej povahy, aké boli uplatnené v predošlej podkapitole (napríklad prehľad a počty pôsobísk, projektov, výstupov, ocenení), sú konvenciami vymedzené „očakávania“ o aspektoch bytia osobnosti a v istých prípadoch môžu spieť aj k skresľujúcim obrazom na báze danej prezentácie. Kvantita niekedy nemusí byť vyvážená kvalitou. To rozhodne nie je prípad predstavovaného profesora, skromného a poctivého „antiexhibicionistu“ a „antikariéristu“, ktorého osobnostné dispozície vylučujú akékoľvek účelové („pragmatické“) počínanie. Predsa Rorthyho pojem „pragmatizmus“ a iné filozofické idey od Sokrata s Platónom (inkorporované v koncepte dvoch jazykových svetov – jazyka a reči) cez Aristotela (v koncepte o kategóriách) po Wittgensteina (v koncepte o jednosvetovom nazeraní na jazyk ako vec zmyslovo vnímateľnej jazykovej činnosti), stoja v centre jeho vedeckých úvah o jazyku v inštitucionálnom kontexte aj v každodennom bytí.

Nazeraním na činnosť jazyka v praxi, teda v reči, profesor Dolník rozširuje záber slovenskej lingvistiky a posúva výskumy od tradičných a v 20. storočí na Slovensku prakticky „monopolných“ systémových reflexívno-logických skúmaní abstraktného konštruktu jazyka k pragmaticko-komunikačným bádaniám živej rečovej činnosti. Zdôrazňujem, že ide o rozširovanie záberu, nie o „nahrádzanie“ predmetu skúmaní jazyka skúmaním reči.³ Upozorňuje na ich komplementaritu, nabáda na následné konfrontácie zistení obojakých skúmaní a pripomína, že výskum sa nemá zastaviť pri objektívnych deskripciách javov a faktov. Hľadá explanácie zmyslu štruktúrnych poznatkov pretavovaných do praktických aplikácií v rôznych komunikačných situáciách v súkromí aj na verejnosti a vice versa. Poukazuje na dôležitosť interpretácií (aj) intuitívneho fungovania jazyka v sociálnom a kultúrnom kontexte. Ako metodológ a všeobecný jazykovedec súčasne upozorňuje na voľbu adekvátnej metodológie skúmaní vhodnej pre kvalitatívne (empirické), antiscientistické – subjektívizujúce pragmatické sondáže (Dolník 2010a, s. 57 – 61).

Sám pritom neúnavne prispieva do lingvistického poznania originálnymi a progresívnymi námetmi a spôsobmi ich uchopovania. Zachováva pritom stratégiu „nepodávania hotových poznatkov, uzavretých definícií a striktných klasifikácií“ (Orgoňová – Dolník 2010, s. 7). V duchu Wittgensteinovej filozofie jazyka, ako aj ideí jazykového relativizmu sa vyhýba riziku obmedzovania svojho vlastného vnímania výlučne na optiku preskriptívnych jazykových kategórií.⁴ Pripomína pritom Wittgensteinovu maximu: „Nemysli, ale dívaj sa!“ a vysvetľuje, že myslenie vedie k jednoznačným abstrakciám a príklonu k ideálnym (dokonalým) vzorom. Tak dochádza ku kognitívnemu „dosadzovaniu“ prvkov, ktoré v jazyku chceme vidieť, nie k odkrývaniu tých, ktoré tam reálne fungujú (hoci aj ako nepravidelnosti, reálne odklony od očakávaných noriem) (Dolník 2012, s. 138 – 139).

Cestou tohto wittgensteinovského odkazu (z teórie tzv. „jazykových hier“, ktorá zahŕňa hry každodenného dorozumievania spätého s množstvom gramaticky „nesprávnych“ viet) tak upriamuje pozornosť na reálne javy aktuálne pozorovanej jazykovej činnosti (Dolník 2012). To nemôže mimochodom neevokovať súvis s ideami etnometodologickej konverzačnej analýzy, so skúmaniami konverzačných porúch či

³ Máme tu spolu s J. Dolníkom na pamäti konštatovanie G. Helbiga, že v lingvistike po komunikačno-pragmatickom obrate má ísť o progres od jednostrannosti nazerania na jazykové javy k úsiliu o skúmanie spolupôsobenia jazyka ako systémového javu a reči ako komunikačného javu (Helbig 1991, s. 280 – 281).

⁴ Všímneme si rozdielnosť vnímaní väzby *napadlo ma* v zmysle *,dostal/a som nápad‘*. Z hľadiska uzavretých striktných predpisov ide o deklarovajúcu chybu, nespisovné spojenie s dôvetkom, že „napadnúť ma môže len zvierá“... dodajme, že aj iná násilnícka bytosť. Ako správna alternatíva sa v kodifikačnej norme predpisujú spojenia *zišlo mi na um, dostal/a som nápad, skrslo mi v hlave, preblesklo mi hlavou* (porov. <https://jazykovaporadna.sme.sk/q/6321/>). Z hľadiska otvorenej interpretácie J. Dolníka možno ale považovať toto spojenie za príklad fiktívnej analógie, ktorá stojí v základe metafory. V tejto optike je teda jazyková forma *napadlo ma* obrazné metaforické spojenie. To legitimizuje prejavy reálnej jazykovej praxe, v ktorých dlhodobo pretrvávajú používanie tejto vyjadrovacej alternatívy.

variácií preferovaných a nepreferovaných reakcií účastníkov dialógov. Sám uplatňuje tieto konštitutívne stratégie skúmaní nielen na materinský slovenský jazyk, ale rozširuje svoj záber aj do medzijazykového a medzikultúrneho priestoru.

Na scénu tak vstupuje fenomén skúmaní zaobchádzania s inakosťou/cudzosťou používateľmi jazyka v rôznych kultúrach a spoločenstvách a jeho úvahy objavujúce sa menej či viac pregnantne v prácach od roku 2010 vyúsťujú do monografie o xenolingvistiky (Dolník a kol. 2015). Ide o výstup z kolektívneho výskumného projektu *Cudzosť v slovenskom jazykovo-kultúrnom prostredí* (porov. vyššie) pod jeho vedením. Súčasne vo všetkých publikáciách Juraj Dolník berie ohľad na svojich adresátov, ponecháva im priestor na slobodné interpretačné „zmocňovanie sa“ ním pertraktovaných tém, aby sa konfrontovali s jeho úvahami a naznačovanými cestami riešení a vo svojich interpretáciách čítaných diel prinášali následne produkty vlastnej kognitívnej práce (porov. aj Orgoňová – Dolník 2010, s. 43).

V nasledujúcich podkapitolách sa upriami pozornosť na tri kľúčové lingvistické „areály“, ktoré predstavil vo svojich vedeckých dielach tento špičkový slovenský lingvista. Sú síce zredukovaným, ale predsa reprezentatívnym náčrtom jeho vedeckej produkcie. Reč bude o pragmatizovanej lingvistike, o kultúrnej lingvistike (osobitne sa treba pristiaviť pri jeho pohľade na jazykovokultúrnu teóriu spisovného jazyka ako stimule pre jazykové poradenstvo, pre kodifikátorov a tiež pre aplikačnú pedagogickú či translátologickú prax), xenolingvistiky a o sociálnej lingvistike.

3.2 Používanie jazyka; pragmatizovaná lingvistika

Leitmotívom všeobecnojazykovedných prác profesora Dolníka je pohľad na jazyk ako živý organizmus v rukách používateľov, ako na dynamické súcno formované v spontánnych aj intenčných komunikačných procesoch v akomodačno-asimilačnej rovnováhe. (To implikuje predstavu, že štandardne ide o interakčnú situáciu vzájomne sa vyvažujúcich interaktantov v procese jazykovej činnosti, emergentne generujúcej dialógy.) Jazyk označuje prírodovedným termínom ako „descendentu“ (potomka) človeka ako prírodnej a súčasne kolektívnej – v konvenciách ukotvenej – bytosti (Dolník 2017).

Používateľ jazyka (tvorca či interpret) zaobchádza s jazykom v záujme uspokojovania svojich potrieb. Pritom nejestvuje správne či nesprávne používanie jazyka, „existuje iba používanie v súlade s praxou alebo odklonom od nej, čo môže znamenať jazykovú hru nového druhu“ (Dolník 2012, s. 140).⁵ Originalita jeho úvah je nesporne podoporená širokospektrálnym inšpiračným záberom na prírodné vedy, filozo-

⁵ Táto wittgensteinovská idea je dobrou východiskovou oporou uvažovania napríklad o reči nadnárodných spoločností (porov. Faragulová, 2013, s. 259 – 273) či o komunikácii na sociálnych sieťach (porov. Homoláč a kol, 2022). V prvom prípade ide v slovenskom kontexte o konštatovanie používania hybridného útvaru „sloggličtiny“, v druhom o miešanie semiotických sústav a kreovanie multimodálnych komunikátov. Hodné je nadviazať na idey J. Dolníka a zamyslieť sa, o aké jazykové hry, alias inovácie v týchto prípadoch ide.

fiu, sociológiu, psychológiu, kulturologiu či na ďalšie humanitné, spoločenské, ale aj prírodné vedy. Transponovaním filozofických, prírodovedných, kulturologických a iných vedných ideí do jazykovedy sa v nazeraní na jazyk/rečovú činnosť otvárajú jemu i jeho interpretom nové perspektívy.

V citovanej práci z roku 2012 je venovaný priestor „človekotvornej“ sile jazyka ako sile, ktorá humanizuje bytosť formujúcu sa na človeka. Z prírodovedného myšlienkového pozadia sa nazerá na človeka ako na tvora, ktorému evolúcia „pridelila rolu interpreta“ a z filozofickej hermeneutickej pozície zasa ako na bytosť „impregnovanú interpretáciou“ (Dolník 2012, s. 30). Príspevkom Juraja Dolníka do tohto vedeckého diskurzu o antropotvornej sile jazyka z pozície jazykovedy je výklad interakcie človeka so svetom v medziľudskej komunikácii cestou interpretácie. [V podhubí je myšlienka: V interakcii musím mať ujasnené jednak svoje potreby a ciele (Dolník 2012, s. 61), jednak musím rozumieť cieľom a zámerom svojho interaktanta – porov. aj Dolník 2010a, s. 61 –, aby som následne smeroval/a k ich zosúladieniu.] Optimálna interpretácia zámerov, cieľov (explicitne vyjadrených – priamych či nepriamych, ale aj implicitných) je teda predpokladom optimálnej interakcie s okolím.

Náčrtom mechanizmu protointerpretácie s oporou v štvorcovom modeli komunikácie psychológa F. Schulza von Thun (2005) dáva náš autor svojmu recipientovi návod, ako tvoriť vlastné interpretácie. Súčasne mu dáva podporu, aby optimálne rekonštruoval a následne dokázal pochopiť interpretačnú prácu partnerov v dialogickom reťazci replík a následne im prispôboval svoje ďalšie príspevky do konverzácie. *Princíp interpretačnej optimality* (na báze rekonštrukcie vecnej dimenzie prejavu, ako aj jeho sebareprezentačnej dimenzie, apelovej dimenzie a vzťahovej dimenzie) je jedným z vkladov profesora Dolníka do slovenskej pragmatizovanej lingvistiky.

Rovnako užitočné pre adresáta jeho prác sú výklady o *pragmatizovanom chápaní lexikálneho významu*. Idey o pragmatizovanom lexikálnom význame ako význame obsahujúcom v bežnom podaní okrem abstraktných „nevyhnutných a dostatočných“ relevantných parametrov aj údaje konvenčnej povahy prameniace z empirie, z každodennej praxe bežných ľudí (porov. pojmy prototyp a stereotyp) sú vitálnym stimulom pre lexikografov.

3.3 Kultúrna lingvistika a xenolingvistika

Vedeckému nazeraniu na jazyk v poslednom decéniu na Slovensku výdatne slúžia ako kognitívna inšpirácia lingvokulturologické idey J. Dolníka (2010a; 2010b; 2012; 2017; 2019; 2021). Principiálny stimul spočíva v koncentrácii pozornosti na človeka ako kultúrnej bytosti, geneticky disponovanej na interpretačné uchopovanie výsekov sveta. Človek ako *homo loquens* – človek hovoriaci – verbálne (ale aj neverbálne) reaguje na stimuly prostredia v duchu uspokojovania svojich potrieb. V zmysle svojich chápaní diania (ktoré sú aproximatívne, nie exaktné) reprodukuje obraz vonkajšieho sveta a ako sociabilná bytosť v interakciách s inými subjektmi konštruuje, koprodukuje aktualizovanú realitu (Dolník 2010a, s. 72 – 78).

Vzhľadom na štylistiku je zaujímavé Dolníkovo chápanie tzv. *kultúrneho štýlu* na vytváranie spomínaného (kultúrneho) obrazu vonkajšieho sveta v texte. Autor nezabúda usúvzťažniť „pole pôsobnosti“ tohto štýlu s tradičným jazykovým štýlom, pričom oba náhľady komplementárne štruktúrujú text. Doslova to formuluje takto: „Kým pri jazykovej štylizácii textu máme na mysli len ponuky daného jazyka, selekciu z nich vzhľadom na relevantné faktory vznikania textu (štylotvorné činitele), pri kultúrnom štýle textu myslíme na (...) zaobchádzanie so sociofaktami, artefaktami a mentefaktami“ ako jednotkami sociálnej, vecnej a duchovnej kultúry (Dolník 2010a, s. 125).⁶ Nejde tak len o spôsob používania jazyka, ale súčasne aj o spôsob autorského stvárnenia aspektov kultúry. Kultúrna štylizácia spomenutých faktov sveta sa stáva ponukou, ako recipovať fakty a ich významy ukotvené v diskurze.

Osobitne stimulatívne sú idey o jazykovokultúrnej teórii spisovného jazyka ako inšpirácii nielen pre kodifikátorov, ale aj pre praktických používateľov jazyka. Totiž kým poslaním tradičnej jazykovej kultúry funkčného štrukturalizmu B. Havránka bolo vedomé teoretické pestovanie spisovného jazyka (čiže intervencie), profesor Dolník preferuje neuvedomené, prirodzené kultivovanie jazyka na základe intuitívnych znalostí používateľov. Svoju inklináciu k takejto ceste kultivácie jazyka spája s demokratizáciou spisovného jazyka, čiže s tým, že narastá počet používateľov vstupujúcich do verejnej komunikácie (často spontánne, bez pripraveného textu).

To posúva chápanie spisovného jazyka, ktorý sa už neviaže na nejaké osobitné príležitosti, ale je normálnou súčasťou väčšinovej sociálnej interakcie členov národného superkolektívu v najrozličnejších oblastiach. Tým sa fungovanie spisovného jazyka približuje k fungovaniu „ľudového jazyka“. To znamená, že spisovný jazyk netreba teoreticky pestovať, preferuje sa prirodzený (inštinktoídny) mechanizmus jeho kultivácie na báze prirodzenej jazykovej kompetencie používateľa. Prípustná by mala byť variantnosť s prípadným odporúčaním preferenčnej voľby prostriedkov⁷ (Dolník 2012, s. 175 – 188; Dolník 2010a, s. 197 – 203; Dolník 2010b).

V kontexte globalizovaného sveta s tendenciou stierania hraníc medzi špeciickými kultúrami a ich atribútmi rozširuje Juraj Dolník záber od kultúrnej lingvistiky všeobecne na aspekty takejto lingvistiky v interkultúrnom zábere. Dáva tak priestor na etablovanie unikátnej disciplíny *xenolingvistiky*. Model pre ňu nachá-

⁶ Pod *artefaktami* sa rozumie škála referenčných objektov danej kultúry. V nej sú konkrétne objekty praktického života, ako aj abstraktné objekty späté s vyššími potrebami a záujmami. *Sociofakty* špecifikuje J. Dolník ako štruktúry konania v rozličných oblastiach sociálnej činnosti. Sú to teda štandardizované konania v inštitúciách aj v súkromí, počas sviatkov a pod. *Mentefakty* sú idey, názory, presvedčenia, hodnoty, ale aj predsudky a stereotypy ustálené v diskurzoch ako isté spôsoby hovorenia, písania vyvolávajúce isté spôsoby myslenia a následného vyjadrovania (Dolník, 2010a s. 126 – 127).

⁷ V súvisе s „inštinktoídnym“ mechanizmom kultivácie odporúča J. Dolník „vpúšťať“ do kodifikácie to, čo v komunikácii prevláda a pretrváva, teda čo je životaschopné. Ak sa v praktickej komunikácii objavujú aj alternatívne možnosti (*vitajte v IKEA/v IKEI; budeme sa sústrediť/sústredíme sa; prechod/priechod...*), netreba sa umelo brániť variantnosti.

dza v ideách xenológie (zrodenej v Nemecku v 70. rokoch 20. storočia) ako vedy o rešpektovaní najmä kultúrnej cudzosti (napríklad cudzosti tureckej menšiny v Nemecku).

Oporné idey xenológie transponuje do xenolingvistiky ako náuky o vzťahu medzi vlastným a „nie vlastným“. Jeho uvažovanie nadväzuje na už známe idey o interpretácii, pričom vysvetľuje, že *cudzost'* (cudzorodý prvok v jazyku i mimo neho) je *inakost' interpretovaná* ako „nebezpečná“, neprijateľná. Situáciu problematizuje, pravda, elitami či mocensky navodzovaná *pragmatizovaná cudzost'*, kde sa – v prípade jazyka – regulatívne, preskripčne navodzuje „správne“ zaobchádzanie s cudzorodými (jazykovými) prvkami. Takým zaobchádzaním môže byť puristické „ochraňovanie“ slovenčiny pred anglicizmami či bohemizmami či pred „nesystémovými“ gramatickými javmi (neohýbanie, nepridávanie slovotvorných koncoviek napríklad v ženských priezviskách a pod.). Takáto hodnotiacia reakcia cudzosti ako nevhodnosti teda vedie k exklúzii, kým pozitívne hodnotená cudzost' (jazykovými príkladmi môžu byť cudzie krstné mená slovenských detí ako *Anette, Salma, Dexter*) sú v jazyku tolerované a prijaté, zaobchádza sa s nimi inkluzívne.

Ponorom do myšlienok hlavného autora kolektívnej monografie *Cudzost' – jazyk – spoločnosť* (2015) má recipient možnosť zoznámiť sa s ďalšími súčasťami a súvislosťami disciplíny. Z uhla nazerania z pozície (synchronnej) xenolingvistiky možno napríklad vysvetľovať fungovanie jazykových ideológií a ich dosah na jazykové poradenstvo. V „hre“ je škála riešení od preskriptívneho odmietania cudzorodých jazykových prvkov v jazyku po ich liberálne akceptovanie a otváranie priestoru pre jazykové inovácie v mene rozmanitosti a variability.

Práca s kľúčovými ideami J. Dolníka o cudzosti v zmysle *inakosti* je nesporne aj vítaným kognitívnym vkladom k uplatňovaniu tzv. „jazykovej citlivosti“ aj v kontexte antidiskriminácie sociálnych menšín (etnických, rasových, rodových či menšiny so špeciálnymi zdravotnými potrebami) – porov. inštitucionálne pertraktované „vhodné“ vz. „nevhodné“ slová (*transrodová osoba* nie „transka“; *osoba so špeciálnymi potrebami* nie „hendikepovaný“; *domov sociálnych služieb* nie „starobinec“ ani „domov dôchodcov“; *väčšinová/menšinová populácia* nie „bieli/čierni/farební“ atď.). V tomto kontexte Juraj Dolník však nezabúda upozorňovať na rozdiely medzi reflexívno-logickým idealizujúcim riešením a pragmaticko-komunikačným realistickým riešením. Kládne si (aj nám) pritom otázku, či jazykové konštrukty citlivých výrazov sú postačujúce na eliminovanie sociálnej diskriminácie či intolerancie.

Napokon v xenolingvistickej teórii J. Dolníka sa venuje pozornosť faktu, že komunikant ako príslušník istej society (na pracovisku, v záujmovom zoskupení, v rodine a pod.) môže dospieť od akceptovania kolektívnych (väčšinových) riešení svojej komunity k autonómnej voľbe vlastných postupov a riešení. Juraj Dolník takúto autonomizáciu považuje za normálnu a aj na tomto mieste povzbudzuje svojich recipientov na pestovanie svojho jazykového sebavedomia a na smerovanie k autonómnemu uvažovaniu, hodnoteniu „problémov“ a následnému konaniu.

Autorove xenolingvistické úvahy sa dajú zúročiť aj v súvislosti s uvažovaním o variete národného jazyka uplatňovanej v nadnárodných firmách (porov. napríklad firmy ako Dell, Hewlett-Packard, Würth, IBM Slovensko a iné). Ide o hybridizovaný útvar, ktorý možno v slovenskom kontexte označiť ako „slovglish“. Fenomén prítomnosti a fungovania takejto podoby slovenského národného jazyka je nesporný, postoje k nemu mapovala a píše o nich v roku 2013 a 2016 A. Faragulová (Faragulová 2013, s. 259 – 273; Faragulová 2016, s. 122 – 134). Pritom možno uvažovať o spätnom vplyve jazykovej praxe na stratifikáciu jazyka. Jestvujúca najpríbuznejšia subvarieta profesionálnej reči viac súvisí s odborným vyjadrovaním než s xenizovaným vyjadrovaním typu *Bookni mi roomu, idem na call* (Faragulová 2013, s. 259 – 273), a teda nateraz podoba jazyka nadnárodných firiem nie je v štruktúre národného jazyka zreflektovaná.

Xenolingvistické úvahy o regulatívnom aj spontánnom zaobchádzaní s cudzostťou sú slovenským vstupom do problematiky. V myšlienkovom svete Juraja Dolníka plynule prerastajú do úvah o jazykovej podpore sociálnej inklúzie v kontexte radikálnej demokratizácie či liberalizácie spoločnosti digitálnej éry. Ako bolo naznačené, z pozície recipientov týchto stimulov nachádzame ďalšie inšpirácie k otázke reflektovania „cudzostných“ podôb hybridnej reči nadnárodných firiem v stratifikácii národného jazyka.

3.4 Sociálna lingvistika

V poslednej „trilógii“ profesora Dolníka (Dolník 2017; 2019; 2021) je jeho pozornosť zaoštraná na vzťah jazyka a spoločnosti. Pristavím sa pri úvahe venovanej jazykovej situácii ako sieti kultúrnych celkov. Tá totiž ukazuje par excellence, že aj jazykoveda môže byť spoločensky „užitočná“ a aj jazykovedec môže byť „radcom“ v širšom rozsahu a nad rámec priestoru, čo mu vymedzujú jazykové poradne. V kapitole sa osvetľuje, že jazyková situácia zahŕňa typické správania a konanie členov spoločnosti so zreteľom na jazykový poriadok. Jazykový poriadok evokuje, že nejde o rovnocenné formy správania, ale o hierarchizovaný konštrukt, v ktorom spravidla dominuje spisovnojazyková formácia na čele s kodifikačnou elitou.

Autor približuje konkrétny kontext jazykovej situácie na Slovensku v historickom kontexte tak, že výsledkom konfigurácií rozličných postojov vzdelancov ku konsenzuálnemu konštituovaniu spisovného jazyka Slovákov sa stala kultúrna stredoslovenčina. S kodifikáciou spisovnej slovenčiny sa dospelo k spisovnojazykovej kultúre, ktorá sa zakladá na podriaďovaní používateľov moci kodifikátora. Táto kultúra, ktorej používatelia akceptovali moc kodifikácie, sa reprodukuje dodnes. Až potiaľ je reč o tradičnom dosahu fungovania jazykovedcov ako preskriptorov, ktorí (jednosmerne) usmerňujú verejnosť, ako sa má jazykovo „zdokonaľovať“, resp. zbavovať nedostatkov v jazykovom vyjadrovaní.

Vyššie pri jazykovokultúrnych úvahách bolo signalizované, že jazyková situácia sa dá riešiť aj ináč. Inšpiratívny je postreh o možnosti modulovania jazykovej

situácie kritériom cudzosti (chápanej ako väčšinovou komunitou interpretovaná inakosť). Kultúrna cudzosť či sociálna cudzosť môže byť spúšťačom marginalizácie prípadne až exklúzie osôb či aj skupín society (o cudzosti píše J. Dolník už skôr v kolektívnej monografii *Cudzosť – jazyk – spoločnosť* v roku 2015, teda čitateľ je na tento náhľad do istej miery pripravený). Takýto pohľad na jazykovú situáciu potom autor adekvátne prepája s reflektovaním xenosituácie v príslušnom prostredí. Sám to ilustruje na kultúrno-sociálnej cudzosti Rómov v slovenskej spoločnosti. Tí na báze ich jazykového bytia (Slováci nerozumejú ich jazyku), ale aj ich etnických návykov evokujúcich „nepriateľnosť“ vo vzťahu k prototypickej, väčšinovej komunite Rómov sú hodnotení majoritou ako okrajová zložka jazykovej situácie na Slovensku. To príslušnú jazykovú komunitu za hranicami „spisovnojazykového spoločenstva“ segreguje, znevýhodňuje, stigmatizuje. Úlohou pragmatizovanej jazykovedy je tomu predchádzať.

Recipienti nájdu v knihe veľmi užitočné originálne informácie o koncepte sociovedeckej komunikácie, o ktorých autor parciálne referoval už v čiastkových štúdiách adresovaných lingvistom v *Slovenskej reči* (2016), ale aj širšej spoločnosťvednej komunite napríklad v zborníku *Bioetické výzvy a súčasnosť* (2015). J. Dolník upozorňuje na to, ako sa z jednej strany zvyšuje vedecká gramotnosť laickej verejnosti a z druhej strany senzibilita vedcov vo vzťahu k praktickému životu, a teda sa rozvíja interakcia vedy a verejnosti v prospech oboch strán. Autor tento postreh usúvzťažňuje jednak s intenzifikovaním demokratizácie vzťahu vedy a society, jednak sociovedeckú komunikáciu usúvzťažňuje s nesmierne dôležitou a vo všetkých sociokomunikačných procesoch prítomnou ideou rovnovážnosti.

Práve rovnovážna aktivita expertov aj „obyčajných ľudí“ (= neelity), ktorú nesporne vnímame pri pertraktovaní vecí verejných, akými sú v sociálnom kontexte otázky istých aspektov súčasného spôsobu života (spojených napríklad s príklonom či odmietaním verejnosti aj expertov mnohých bioetických výzev, napríklad konzumácie GMO potravín, klonovania živých organizmov, darcovstva orgánov a pod.), by mala byť normalitou. Tieto úvahy o sociálnom bytí majú, pravda, analógiu v jazykovom bytí. Súčasťou „partnersky“ interakčne ponímanej sociovedeckej komunikácie je aj komunikácia o jazyku (jazykovedcov s neexpertami v jazykovej praxi).⁸ Tieto originálne pojmy a reflexie J. Dolníka poskytujú myšlienkovú oporu pri orientácii v problematike sociálnej kultúry v spätosti s jazykom a podporujú úsilie o hlbšie porozumenie tomu, čo sa deje v sociálnych interakciách. Stávajú sa aj výzvou na vysporiadanie sa s „inakosťou“ multimodálnej reči sociálnych sietí (nielen) na Slovensku.

⁸ Tento priestor už istý čas vyplňajú občianskovedecké projekty. V súvisi s jazykovedou je to konkrétne participatívna jazykoveda alebo laická jazykoveda (porov. Saicová Římalová 2020, s. 24 – 35; Orgoňová 2022, s. 185 – 195).

4. ZÁVER

Profesor Juraj Dolník je jedným z pilierov slovenskej jazykovedy. Myšlienkovým bohatstvom ukotveným v jeho vedeckej tvorbe štedro obdaril slovenský lingvistický diskurz. Jeho vedecké idey zohľadňujú fakt demokratizácie verejnej komunikácie a koncentrujú sa v koncepte liberalizovanej podoby jazykovedy. V nej má kľúčové miesto používateľ jazyka ako integrálna súčasť kultúry a sociokomunikačnej praxe. Koncepty, ktoré svojou solidne explanovanou teóriou prezentuje, sú originálne a presahujú slovenské hranice. Zostáva zaželať si, aby sa tomuto lingvistickému bohatstvu (prevažne publikovanému v slovenčine) dostávalo natrvalo náležitej odozvy z domova aj zo zahraničia.

Bibliografia

- DOLNÍK, Juraj (2010a): *Jazyk – človek – kultúra*. Bratislava: Kalligram. 220 s.
- DOLNÍK, Juraj (2010b): *Teória spisovného jazyka so zreteľom na spisovnú slovenčinu*. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV. 300 s.
- DOLNÍK, Juraj (2012): *Sila jazyka*. Bratislava: Kalligram. 366 s.
- DOLNÍK, Juraj (2013): *Všebecná jazykoveda*. 2. rozšír. vyd. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV. 432 s.
- DOLNÍK, Juraj a kol. (2015): *Cudzosť – jazyk – spoločnosť*. Bratislava: Iris. 315 s.
- DOLNÍK, Juraj (2016): Komunikačné formácie. In: *Jazykovedný časopis*, roč. 67, č. 3, s. 195 – 206.
- DOLNÍK, Juraj (2017): *Jazyk v sociálnej kultúre*. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV. 246 s.
- DOLNÍK, Juraj (2019): *Jazyk v pragmatike*. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV. 198 s.
- DOLNÍK, Juraj (2021): *Jazyk v sociálnej praxi*. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV. 219 s.
- FARAGULOVÁ, Alena (2013): Xenologický pohľad na vnímanie cudzosti v rámci firemných kultúr zahraničných korporácií na Slovensku. In: *Slovenská reč*, roč. 78, č. 5, s. 259 – 273.
- FARAGULOVÁ, Alena (2016): *Cudzosť – jazyk – Slováci*. Bratislava: Univerzita Komenského v Bratislave. 152 s.
- HELBIG, Gerhard (1991): *Vývoj jazykovedy po roce 1970*. Praha: Academia. 304 s.
- HOMOLÁČ, Jiří a kol. (2022): *Míšení žánrů, stylů a diskurzů v internetové komunikaci*. Praha: Academia. 375 s.
- ORGOŇOVÁ, Oľga – DOLNÍK, Juraj (2010): *Používanie jazyka*. Bratislava: Univerzita Komenského v Bratislave. 229 s.
- ORGOŇOVÁ, Oľga (2022): Občianska veda v službách lingvistiky na ceste k sociálnej inklúzii s podporou jazyka. In: V. Kováčová (ed.): *Aspekty literárnovedné a jazykovedné* 5. Ružomberok: Verbum. s. 180 – 195.

SAICOVÁ ŘÍMALOVÁ, Lucie (2020): Laická jazykověda. In: *Časopis pro moderní filologii*, roč. 102, č. 1, s. 24 – 35.

SCHULZ VON THUN, Friedmann (2005): *Jak spolu komunikujeme? Překonávání nesnází při dorozumívání*. Praha: Grada. 200 s.

JAZYKOVÁ SEBAREALIZÁCIA¹

JURAJ DOLNÍK

Filozofická fakulta Univerzity Komenského, Bratislava, Slovensko

DOLNÍK, Juraj: Linguistic self-actualization. *Jazykovedný časopis (Journal of Linguistics)*, 2023, Vol. 74, No. 2, pp. 421–438.

Abstract: The author's intention is to contribute to the interpretation of linguistic self-actualization as a specific form of human self-actualization. In the first part of the text, he discusses self-actualization from an anthropological, philosophical and psychological point of view, in order to be able to formulate a definition of the relevant term. He develops the thesis that self-actualization is a constitutional property of man as a being of his kind and a constituent of the individual, observable in his ontogenesis. He introduces the term self-actualization base and describes it as a structure that determines the authentic way of human activity. Against this background, he approaches the interpretation of language self-actualization and defines the terms mentalization, acquisition, and operational language self-actualization. For him, linguistic self-actualization is an activity by which the user responds to mentalization, socialization and flexible expression needs. How an individual realizes this activity depends on his will to freely navigate the world of signs, language rules and language operations, on his semiotic-practical, imitative and operational practical intelligence disposition, as well as on his decision-making disposition, applied when choosing from options in specific conditions of language use.

Keywords: linguistic self-actualization, self-actualization base, language mentalization, acquisition, operation

SEBAREALIZAČNÁ BÁZA

Štúdia je príspevkom k objasneniu konceptu jazyková sebarealizácia, chápaná ako jeden z prejavov sebarealizácie človeka. Sebarealizácia je konštitučná vlastnosť človeka ako bytosti svojho druhu a, pravdaže, aj konštituent jednotlivca, pozorovateľný v jeho ontogenéze. Evolučné vynáranie človeka z prírodného sveta – antropotvorný proces – bolo formovaním jeho sebarealizačnej bázy ako komplexu dispozícií na životné formy nad rámcom prírodnej určenosti. Tento komplex zahŕňa dispozíciu na interpretáciu, prejavovanie svojej vôle, rozhodovania a cieľavedomé aktivity. Tieto dispozície sa utvárali na podklade sebaoslobodzovania, ktoré nadväzovalo na inštinkt slobody (jeho typickým prejavom je pudová reakcia zvierat'a na prekážky zabraňujúce jeho voľnému pohybu) a prebiehalo ako subjektívizačný proces. Subjektívizáciou sa tu nazýva proces, v ktorom prírodný tvor sa evolučne formoval na ľud-

¹ Táto práca bola podporovaná Agentúrou na podporu výskumu a vývoja na základe Zmluvy č. APVV-18-0176.

skú bytosť a tým nadobúdala status subjektu, nastolujúceho vzťah subjekt – objekt: vzťah človeka k prírode, ktorý sa vymaňoval z jej absolútnej určenosti. K inštinktu slobody, ktorým je vybavený organizmus na to, aby čelil obmedzeniam svojho správania v súlade s jeho danosťami, pribudla vôľa k slobode. Evolučné navodenie tejto vôle bolo prvotnou podmienkou možnej sebarealizácie rodiaceho sa subjektu. Evolučne sa muselo generovať chcenie zbaviť sa obmedzenosti vlastného správania vlastnými danosťami (teda chcenie byť v stave negatívnej slobody), aby sa mohlo realizovať chcenie „byť svojím vlastným pánom“ (teda chcenie realizovať pozitívnu slobodu; ide o pojmy negatívna a pozitívna sloboda v duchu tradičného výkladu vyhotoreného v práci Isaiaha Berlina, 1993).

Evolučné zrenie vôle k slobode muselo byť späť so zrením dispozície na vyslobodenie sa z totálnej moci prírody (z tejto perspektívy sa nám ukazuje, že schopnosť je v službách vôle: schopnosti má človek preto, aby mohol realizovať svoju vôľu, teda schopnosť je nástroj vôle). Bola to interpretačná dispozícia, ktorá vzišla z „interpretačného“ inštinktu (evolučne predľudská bytosť dokázala napr. „interpretovať“ pachovú stopu, „pripísať“ jej význam tým, že ňou identifikovala pôvodcu, čo malo pre túto bytosť osobitný význam). Interpretácia bola prostriedkom negatívnej aj pozitívnej slobody. Bytosť sa začala formovať ako subjekt, keď začala rozumieť svetu. Interpretáciou toho, čo vnímala a skusovala vo svojom prostredí, začala rozumieť vzťahom i súvislostiam vo svete a tak konať. Konaním na základe rozumenia fragmentom sveta subjekt nadobúdala negatívnu slobodu – negoval svoju obmedzenosť, výlučnú určenosť prírodou tým, že interpretáciami ju odstraňoval – a súčasne si utváral svet pozitívnej slobody tým, že využívaním interpretačnej dispozície a následným konaním realizoval svoje možnosti ako bytosť svojho druhu. Subjekt sa evolučne stvárňoval ako interpretačno-praktická bytosť na základe vôle k slobode, ktorú v sebe objavil, keď si začal uvedomovať, že preferuje slobodu pred neslobodou. Svoju vôľovú dispozíciu prejavoval praktickou činnosťou, pri ktorej sa navodzovala dispozícia na rozhodovanie – na voľbu z možností.

Sebarealizačná báza človeka sa teda utvárala v konštitučnej etape jeho vývoja ako jeho zakladajúca existenčná vlastnosť, ktorá mu objektívne predurčila existenčnú rolu slobodnej bytosti, vybavenej vôľovou, interpretačno-praktickou a rozhodovacou dispozíciou. Ide o zakladajúci poriadok človeka ako aktívnej bytosti, reprezentujúci racionalitu jeho aktívneho bytia, ktorá pôsobí ako normativita, lebo „rationalita je v podstate normativita v každom ohľade (...) je všade tam, kde sú normy“ (Višňovský 2005, s. 4). Normativita zahŕňa „existenciu štruktúr (princípov, pravidiel, vzorcov), ktoré tvoria *poriadok* nejakého procesu (myslenia a konania) i bytia“ (tamže). Sebarealizačná báza ako antropotvorná štruktúra je normativita, ktorá určuje autentický spôsob aktivity človeka: spôsob aktivity je autentický, keď zodpovedá existenčnej role slobodnej bytosti. Autenticita predpokladá udržiavať pri živote vôľu k slobode, interpretačno-praktickú i vlastnú rozhodovaciu dispozíciu (porov. napr. s autenticitou artikulácie, ktorá je určená artikuláčnou bázou).

Čo znamená „udržiavať pri živote vôľu k slobode“? Myslí sa na subjektívnu vôľu: v subjekte sa neutlmuje vôľa k slobode. To plynie z normativity seberealizačnej bázy. Normativita je objektívne pôsobiaca sila, ktorá sa v subjekte transformuje na jeho vôľu. Táto transformácia je možná preto, lebo aj táto pôsobiaca sila je vôľa – objektívna vôľa sa transformuje na subjektívnu. Nejde len o metaforické použitie výrazu *vôľa*? Výklady v prácach autora (Dolník 2018 a 2021) túto otázku už ozrejmovali. Využívajúc plodné podnety panvoluntaristických myšlienok Arthura Schopenhauera, ktorý vychádza z toho, že vôľa je vlastná ľuďom, zvieratám i anorganickému svetu, prejavuje sa „v každej slepo pôsobiacej prírodnej sile i v uváženom konaní človeka“ (Schopenhauer 2010, s. 178), autor prichádza k záveru, že vôľa je spôsob existencie organického aj anorganického sveta. Objekty a javy sveta existujú ako vôľa k existencii, ktorá je zakódovaná v ich existenčnom poriadku, reprezentujúcom ich racionalitu. To je objektívna vôľa (porov. s pudom sebazáchovy u človeka), pôsobiaca ako normativita, z ktorej vzišla subjektívna vôľa – vôľa človeka v bežnom chápaní.

V štruktúre seberealizačnej bázy je teda zakódovaná objektívna vôľa – vôľa k slobodnej existencii (ako spôsob existencie bázy) –, z normatívnej sily ktorej vzišla subjektívna vôľa k slobode (prebehol vôľový transformačný proces) v spätosti s interpretačno-praktickými a rozhodovacími aktivitami formujúceho sa subjektu. V evolúcii subjekt sa neformoval s vedomím, že sa chce vyslobodiť zo zajatia prírody („chcem byť slobodný“), ale svojimi interpretačno-praktickými a rozhodovacími reakciami naplnil objektívnu vôľu k slobodnej existencii, čo pozvoľna viedlo k jej transformácii na subjektívnu vôľu – „chcem byť slobodný“. Len čo sa utvára nejaká štruktúra, pôsobí objektívna vôľa – vôľa k existencii ako fundamentálny spôsob jej existencie. Seberealizačná báza sa utvárala pôsobením objektívnej vôle k slobodnej existencii, čiže normativity formujúceho sa spôsobu jej existencie, ktorú si subjekt internalizoval ako svoju (subjektívnu) vôľu.

INTERPRETAČNO-PRAKTICKÁ A ROZHODOVACIA DISPOZÍCIA

Seberealizačná báza, utváraná v procese formovania človeka ako bytosti svojho druhu, určila jeho bytostnú povahu a svojou normativitou stanovila fundamentálne meradlo jeho životných foriem. Ak sa život človeka vyvíja ako kultivovanie seberealizačnej bázy, teda ako jej rozšírená reprodukcia, rozvíjajúce pokračovanie v jej utváraní, jeho život je autentický, objektívne dobrý. Kultivovanie tejto bázy sa deje rozvíjaním interpretačno-praktickej dispozície, a teda subjektu v jeho duchovnej a praktickej modalite. Rozvíjaním tejto dispozície sa stupňuje sloboda subjektu: čím viac rozumie svetu, tým je slobodnejší. Zásadný význam má rozumenie vzťahom a súvislostiam, ktoré sú nevyhnutné, a súčasne rozumieť tomu, že nevyhnutné je síce to, čo vo svojej podstate musí byť (nemôže nebyť), ale ako sa prejaví, závisí od podmienok, takže vzhľadom na to je relatívna (čiže nevyhnutnosť neexistuje len v podobe absolútnej nevyhnutnosti). Pre slobodu človeka je rozhodujúce praktické ovláda-

nie nevyhnutnosti, doplnenie jej duchovného ovládania schopnosťou prakticky ju využívať, čiže ju realizovať ako formu vlastnej cieľavedomej činnosti. Hovoriac o objektívnom zákone ako nevyhnutnosti, filozof usudzuje: „Len tým, že objektívny zákon premeníme na formu vlastnej vedomej predmetnej činnosti, slúžiacu našim potrebám a záujmom, ktorú sme schopní aj sami kontrolovať, môžeme zmeniť objektívnu nevyhnutnosť z formy vonkajšieho prinútenia na formu nášho vlastného sebaurčenia. Len tak môžeme premeniť nevyhnutnosť na slobodu, resp. dosiahnuť zjednotenie nevyhnutnosti a slobody“ (Černík 1984, s. 619). Seberealizácia sa tu ukazuje ako realizácia dispozície na rozumenie nevyhnutnostiam vo svete a dispozície na ich praktické ovládanie, prejavujúce sa v tom, že sa transformovali na formu vlastného sebaurčenia. To je interpretačno-praktická seberealizácia, dávajúca najavo, čím môže byť človek, ak uskutoční svoje možnosti ako duchovný aj praktický subjekt, ktorý je evolučne nastavený na slobodu, umožňujúcu sebaurčenie.

Tým, že nevyhnutnosť v závislosti od podmienok sa prejavuje v mnohotvárných javových formách, „poskytuje objektívnu možnosť voľby, a tým aj možnosť slobody ľudského konania“ (op. cit., s. 615). Bez možnosti voľby, samozrejme, niet slobody, je len konanie vonkajším prinútením. A možnosť voľby si vynucuje rozhodovanie, vybavenie subjektu rozhodovacou dispozíciou, spätou so znalostnou orientáciou, ktorá je potrebná na slobodné rozhodovanie, rozhodovanie na základe slobodnej vôle, ktorá zaručuje racionálnosť rozhodnutí. Rozhodovania opreté o slobodnú vôľu (teda nie o ľubovôľu) sú predpokladom stupňovania seberealizačnej slobody, gradácie tejto slobody zveľaďovaním duchovno-praktického ovládania nevyhnutnosti. Ale nejde len o duchovné zmocnenie sa nevyhnutnosti, ale aj o spoznanie možností voľby pri jej praktickom ovládaní, ďalej o to, že subjekt „musí dostatočne poznať svoje základné potreby a záujmy (...) porovnať objektívne možnosti (podmienky) so svojimi potrebami a záujmami, resp. so svojimi hodnotovými vzormi, normami a ideálmi“ (op. cit., s. 616). Ide o slobodnú seberealizačnú adaptáciu. Nasadením svojej interpretačno-praktickej a rozhodovacej dispozície subjekt sa racionálne adaptuje na nevyhnutnosť a jej možné prejavy, a tak slobodne realizuje svoje potreby a záujmy, ciele a ideály.

SEBAREALIZÁCIA AKO PREJAV SEBAURČENIA

Tým, že človek v životných aktivitách realizuje seba z vlastnej vôle, prejavuje svoje sebaurčenie. Evolučný zrod človeka bol začiatok jeho emancipácie, v dejinnom pokračovaní ktorej bol vystavený rozhodovaniu, ako má určiť svoj život vzhľadom na jeho principiálne možné usmernenia. Človek v ére formujúceho sa renesančného svetónázoru, ale ešte pod vplyvom stredovekého chápania univerza, videl svoje miesto v ňom tak, že je jedinečný svojou slobodou, umožňujúcou určovať si svoj život sám, lenže ocitol sa pred možnosťou zásadne viesť svoj život v jednom z dvoch smerov. Paradigmatický predstaviteľ tejto éry vnímal svet ako priestor s tromi fundamentálnymi

mi sférami, a to so sférou rastlín, zvierat a božského, z ktorej môže vzísť racionálny poriadok, a preto je najvyššou sférou v štruktúre sveta (zodpovedá to stredovekému chápaniu svetového poriadku). Človeka vidí v strede takto štruktúrovaného sveta s možnosťou pohybu hore, alebo dole. Vychádza z toho, že „sme sa narodili v rámci podmienky, že máme byť tým, čím chceme byť“ (Pico 1997, s. 9). Ale sme aj pred voľbou: „Môžeš sa odkloniť dole smerom k zvieraciemu, môžeš sa z vlastnej vôle znovu zrodiť s nasmerovaním hore do božského“ (tamže). Zvestovateľ renesančného svetoznázoru Giovanni Pico della Mirandola prisúdil človeku na základe jeho schopnosti smerovať k božskému čelnú pozíciu v štruktúre sveta a tým zdôvodnil aj pravý cieľ jeho života, jeho orientáciu pri vlastnom určovaní svojho života. Sebaurčenie je záležitosť slobodnej vôle, ale voľba smeru je hodnotovo zaťažená.

Myslenie o sebaurčení z takého prístupu vedie k vertikálno-horizontálnej koncepcii orientácie človeka vo vlastnom živote, ktorú opísal a vysvetlil P. Sloterdijk (2009). Človek si môže určiť vlastný život tak, že sa snaží o niečo vyššie, ako je on sám, jeho faktické ja, alebo tak, že jeho snaha je zameraná na individualizáciu, posilnenie svojej individuálnej alebo kolektívnej identity. V prvom prípade určuje svoj život pod vertikálnym napätím, plynúcim z požiadaviek onoho vyššieho, v druhom prípade jeho sebaurčenie spočíva vo vedení takého života, ktorým sa vymedzuje ako individuum, teda odlišuje sa od iných. Podľa citovaného filozofa súčasným trendom je horizontálna orientácia (porov. Dolník 2021). Moderný človek, do stvárnovania ktorého výrazne zasahuje veda a technika, sa upína na seba, na spokojný život, spochívajúci v uspokojovaní svojich potrieb a zvyšovaní životného komfortu. Žije v atmosfére nasiaknutej životnou filozofiou moderny, ktorá podporuje zameranie človeka na to, aby pomocou vedy a techniky menil svet tak, že sa čoraz viac uspokojujú jeho potreby a odstraňuje sa čoraz viac zla (porov. Kriza 2018). Táto filozofia je aj v pozadí vplyvného komunikačného modelu M. B. Rosenberga (2001), ktorého jadrom je presvedčenie, že na to, aby ľudia boli šťastní, musia byť uspokojované ich potreby, lebo inak reagujú negatívnymi emóciami, čo vedie k násilnej komunikácii. Z toho plynie, že toto dáva zmysel sebaurčeniu, a tak sebarealizácia ako prejav sebaurčenia znamená aj oslobodzovanie sa od niečoho vyššieho a od „vertikálneho napätia“. Akoby človek moderny už nepotreboval pravdu o svete, ukazujúcu cestu sebaurčenia a dávajúcu zmysel sebarealizácii. Akoby zdroj tohto zmyslu bol už vo vnútornom svete človeka bez jeho vzťahovanosti na vonkajší svet, čo znamená zlomový prístup k chápaniu sebaurčenia, ktorý však vyvoláva minimálne rozpačitosť: V koncentrácii na uspokojovanie potrieb a zvyšovanie komfortu spočíva hodnota sebarealizačnej slobody?! Žiada sa aspoň nakrátko sa sústrediť na potreby v tomto kontexte.

SEBAREALIZÁCIA A POTREBY

Téma potreby človeka je pevne zakotvená v psychológii osobnosti, v ktorej je včlenená do výkladu motívov. Psychológ vychádza z toho, že „pojmem potreby vyjadru-

je základnú formu motívu, a to vo smyslu nejakej defícitu (nedostatku) v biologickú či sociálnu dimenziu bytú“ (Nakonečný 1998, s. 125). Klasickou sa stala hierarchizácia potrieb klinického psychológa A. H. Maslowa: základné potreby (fyziologické a potreby bezpečia), psychologické potreby (potreby prínaležitosti a lásky) a potreby sebaaktualizácie. Potreby sebaaktualizácie (čiže seberealizácie) sa týkajú realizácie vlastných schopností (duševného potenciálu), osobného rastu, zahŕňajúceho kognitívne a estetické potreby (porov. op. cit., s. 130). Tieto potreby – potreby rastu – sa vyskytujú len „u mála ľudí, ktorí sú dobre adjustovaní a sú uspokojení vo svojich základných a psychologických potrebách, váži si seba a rešpektujú svoje sebezpejtie“ (tamže). Sú to vývojovo najvyššie potreby. Z perspektívy evolúcie, antropogenézy, seberealizácia je však antropotvorná aktivita – človek utváral seba realizáciou svojich antropotvorne relevantných možností, svojho potenciálu, zahŕňajúceho budúci stav „kým môže byť“. Identifikovali sme ju ako interpretačno-praktickú aktivitu, ktorá bola objektívnu nevyhnutnosťou na konštituovanie človeka ako bytosti svojho druhu. Podľa filozofa potreba je „proces premeny objektívnej nevyhnutnosti na subjektívny pocit nevyhnutnosti, určujúci zameranosť a cieľ ľudskej činnosti“ (Černík 1984, s. 469 – 470). Pociť a potom vedomie nevyhnutnosti interpretačno-praktickej aktivity, teda ich tlak vo zmysle „musím také aktivity vykonávať“, sú základnou orientačnou oporou seberealizačnej slobody, poskytujú základnú orientačnú istotu pri otázke, ako mám využívať slobodu pri realizácii svojich možností, stváňovaní svojho života.

Z tohto hľadiska potreba seberealizácie (sebaaktualizácie u Maslowa) nie je vývojovo najvyššou, ale antropoizačnou potrebou, chápanou ako potreba udržiavať (reprodukovať) antropotvornú aktivitu, identifikovanú ako interpretačno-praktická aktivita (porov. s výkladom otázky, čo znamená udržiavať pri živote vôľu k slobode). Výraz antropoizácia má vyjadriť, že spôsob zrodu človeka ako bytosti svojho druhu určil fundamentálny spôsob jeho života, čo je v jeho vnútornom svete zakódované ako zosubjektívnená objektívna potreba, ktorej neuspokojovanie sa prejavuje ako defícit vo fundamentálnom spôsobe života, teda v spôsobe zodpovedajúcom antropotvornému spôsobu existencie. Ak hodnotu seberealizačnej slobody vidíme v uspokojovaní potrieb a zvyšovaní životného komfortu, z tohto hľadiska má zásadný význam dodatok o fundamentálnosti antropoizačnej potreby, o potrebe pokračovania v poľudšťovaní bytosti, vyúsťujúcom do podoby súčasného človeka. Touto potrebou seberealizačná sloboda je orientovaná na väzbu človeka so svojou genézou.

DEFINÍCIA SEBAREALIZÁCIE

Predchádzajúce výklady vyúsťujú do definície pojmu seberealizácia, ktorá sa dá špecifikovať ako antropologická, formulovaná z pozície náuky o človeku ako aktívnej bytosti, zrodenej v sebaoslobodzovacom procese v prírodnom svete. Prístup k definícii je určený prostým úsudkom, že seberealizácia je aktivita, ktorej rámcová štruktúra je daná všeobecnou štruktúrou činnosti, teda vzťahom prvkov motív – prostrie-

dok – cieľ. Definícia znie: Seberealizácia je aktivita univerzálne motivovaná antropizačnou potrebou, uspokojovanou aktivovaním slobodnovôľovej, interpretačno-praktickej a rozhodovacej dispozície a pretavenou na realizovaný prvok vlastného potenciálu a prejav sebaurčenia. Univerzálne znamená, že táto potreba je „vždy a všade“ motívom seberealizácie, jej „hlbkovou“, existenčnou motiváciou, teda jej existenčnou kauzalitou. Vo vzťahu tejto potreby k cieľu je zakódovaný zmysel seberealizácie. Uspokojovaním potreby antropotvorného spôsobu existencie (antropizačnej potreby) subjekt realizuje svoje možnosti a určuje formy svojho života, čo dáva zmysel jeho seberealizácii. Keďže antropizačná potreba je zosubjektivením objektívnej danosti – nevyhnutnosti antropotvorne relevantných aktivít v evolučnom procese –, tento zmysel je odrazom slobody subjektu, rámcovanou jeho vertikálnou orientáciou (orientáciou na nevyhnutnosť ako „deontickú“ silu), ktorá mu ukazuje cestu pri sebaurčení: cestou k sebaurčeniu nie je ľubovoľné konanie, považované za prejav slobody, ale slobodné konanie, podmienené rozumením zodpovedajúcej nevyhnutnosti vo svete, teda prekonávaním vlastnej obmedzenosti (neslobody) danej nerozumením nevyhnutnosti. Táto podmienenosť sa naplňa fungovaním komplexu spomínaných dispozícií ako prostriedku seberealizácie, ktorých aktivácia je aktualizáciou seberealizačného potenciálu. Preto je štruktúra tohto prostriedku fundujúcim poriadkom sebaurčujúceho človeka, v ktorom je zakódovaná jeho objektívna vôľa, aj seberealizačnou bázou ako predpokladom prejavovania a rozvíjania svojich možností.

Uvedeným spôsobom sa definuje individuálna seberealizácia, ale v duchu tejto definície môžeme určiť aj seberealizáciu kolektívneho subjektu. Kolektívna seberealizácia je motivovaná kolektivizačnou potrebou, chápanou – analogicky s antropizačnou potrebou – ako potreba kolektívotvorného spôsobu existencie, t. j. potreby správania a konania v zmysle kolektívotvorných aktivít. Ide jednak o správania a konania s kohéznym účinkom a jednak o aktivity na základe súčinnosti jednotlivcov s kolektívnym efektom, čiže o správania a konania utvárajúce a reprodukujúce normy (v najširšom zmysle) a aktivity s kolektívnym výsledkom, podloženým kolektívnou vôľou. Kolektivizačná potreba sa uspokojuje súčinnosťou jednotlivcov pri aktivácii ich slobodnovôľovej, interpretačno-praktickej a rozhodovacej dispozície a jej uspokojovaním sa realizuje potenciál kolektívu i jeho sebaurčujúca schopnosť. V poriadku tejto súčinnosti je zakódovaná objektívna vôľa kolektívu a samotný poriadok tvorí kolektívnu seberealizačnú bázu.

MENTALIZAČNÁ JAZYKOVÁ SEBAREALIZÁCIA

Človek existuje v rozličných modalitách, čo sa odráža v aspektoch jeho seberealizácie. Fundujúcim spôsobom jeho existencie je jazyková modalita, takže jazyková seberealizácia je dominantný aspekt v jeho spôsobe existencie. Výrazom jazyková (existenčná) modalita sa tu vyjadruje, že človek existuje ako prirodzený nositeľ jazyka, ktorý má evolučne navodené predpoklady na jazyk prevyšujúci jazyky iných tvo-

rov svojou komplexnosťou a možnosťami jeho používania, a jeho život prebieha ako jeho interakcia so svetom sprostredkovaná jazykom i so samotným jazykom: jazyk pôsobí na neho a on pôsobí na jazyk. V tomto vzájomnom pôsobení realizuje svoje jazykové možnosti, týkajúce sa duchovného a praktického ovládnutia sveta, osvojovania jazyka i operácií s jeho prostriedkami. Existencia človeka v tejto modalite má pre neho zásadný význam, pretože je nevyhnutnou podmienkou bytia individuálneho aj kolektívneho subjektu. Zakladajúcim faktorom tejto modalite je semiotický vzťah človeka k svetu. Všimnime si najprv jazykovú seberealizáciu so zreteľom na tento vzťah, ktorý sa tu špecifikuje prívlastkom mentalizačný. Jazykovou seberealizáciou človek stváňa svoj život v jeho jazykovom aspekte, čo zahŕňa aktivity vyvolané mentalizačnou potrebou, ktorá sa dá uspokojiť len ľudským jazykom. Jej definícia, analogická s definíciou seberealizácie, znie: Mentalizačná jazyková seberealizácia je aktivita motivovaná potrebou mentalizácie sveta a sociálneho života, uspokojovanou aktiváciou vôľovej dispozície na slobodnú orientáciu v semiotickom svete, semioticko-praktickej a rozhodovacej dispozície a pretavovanou na realizované prvky vlastného mentalizačného a praktického potenciálu a na prejav jazykového sebaurčenia. Výrazová štruktúra mentalizácia sveta označuje mentálne spracovanie podnetov sveta, ktoré zahŕňa konštruovanie mentálnych ekvivalentov k fragmentom sveta (fragmentom v najširšom zmysle) a vnútorných stavov kontrasubjektov v sociálnej interakcii, ako aj vytváranie faktov mentálnej reality a navodzovanie citových a vôľových responzií. Špecifikuje sa ním obsah antroipoizačnej potreby v jej genéze i postupnej diferenciacii. Prvotné je konštruovanie ontologických ekvivalentov, založené na mentálnej registrácii relevantných spoločných vlastností objektov, a teda vyúsťujúce do tried, redukujúcich komplexnosť sveta a uľahčujúcich orientáciu v ňom. K prvotnej potrebe pribudli ďalšie „ekvivalenčné“ potreby, ako navodzovanie kognitívnej, imaginárnej a fiktívnej ekvivalencie, vyvolané adaptačným tlakom na subjekt pri mentalizácii sveta, ktorá sa neobmedzuje konštruovaním ontologických ekvivalentov. Subjekt sa adaptuje na špecifické prejavy potreby mentalizácie sveta, uplatňujúc svoju potenciálnu mentálnu flexibilitu, ktorá sa v tomto prípade prejavuje ako schopnosť homogenizovať nad rámcom ontologickej homogénnosti (registrácie spoločných vlastností). Ide o kognitívnu homogenizáciu, ktorá spočíva v mentálnom pretváraní (transformácii) objektov, realizovanom ako prisudzovanie vlastností, na základe ktorých sa objekty zaraďujú do tried, s ktorými nie sú ontologicky ekvivalentné (kognitívna ekvivalencia, napr. *krutosť*: vlastnosť sa mentálne pretvára na predmet, a tak sa *krutosť* zaraďuje do triedy predmetov), ďalej o imaginárnu homogenizáciu, založenú na mentálnom dotváraní, kompletizovaní, imaginárnom sprítomňovaní niečoho (imaginárna ekvivalencia, napr. „pštros“ je vták, ale imaginárne ho kompletizujeme), aj o fiktívnu homogenizáciu, realizovanú pri metaforizácii, pri ktorej sa mentálne navodzujú sprievodný klasifikačný vzťah (fiktívna ekvivalencia, založená na fiktívnej klasifikácii; problematika ekvivalencie zo sledovaného hľadiska sa osvetľuje v práci Dolník 2013, s. 142 – 160).

Konštruovanie mentálnych ekvivalentov vnútorných stavov kontrasubjektov v sociálnej interakcii sa týka kongruencie ich mentálnych stavov ako predpokladu medziľudského vzťahu. Navodzujú sa mentálne štruktúry, o ktorých sa subjekty domnievajú, že sú aspoň aproximatívne kongruentné, t. j. hypotetické ekvivalenty, ekvivalencie s predstavou o istej miere určitosti. Sú to štruktúry reprezentujúce zámery subjektov navodiť „scény spoločnej pozornosti“, v rámci ktorej vykonávajú referenčné akty (k tejto „scéne“ porov. Tomasello 2015). Na tejto scéne sa vytvárajú aj fakty mentálnej reality, ako oznam, sľub, vyhrážka a pod., na základe mentálneho spracovania podnetov vychádzajúcich z variability sociálneho života. Podnety z tejto variability sú také, že vyvolávajú citové i vôľové responzie. Ekvivalencia mentálnych štruktúr kontrasubjektov sa teda vzťahuje aj na ich vnútorné stavy, ktoré sú relevantné pre realizáciu intencií v sociálnej interakcii.

Prvotným prostriedkom uspokojovania potreby mentalizácie sveta a sociálneho života je aktivácia vôľovej dispozície na slobodnú orientáciu v semiotickom svete, čo znamená navodenie stavu, že subjekty chcú, aby sa minimalizovali prekážky pri orientácii v tomto svete (negatívna sloboda) a súčasne sa optimalizovalo uplatňovanie ich možností (pozitívna sloboda). Pri mentalizácii sociálneho života prekážky sa minimalizujú tým, že subjekt dáva kontrasubjektu jazykové podnety (podporované parajazykovými a mimojazykovými stimulmi), ktoré mu – podľa neho – umožnia s najväčšou pravdepodobnosťou konštruovať ekvivalenty k aktuálnym štruktúram v jeho mentálnom svete (kontrasubjekt je oslobodený od obmedzovania defektnými jazykovými podnetmi). Ide však aj o to, aby subjekt optimálne uplatňoval a rozvíjal svoje jazykové možnosti, využíval jazykovú slobodu, čo, pravda, predpokladá primeranú jazykovú pripravenosť, resp. otvorenosť kontrasubjektu (typickým príkladom je originálna metaforická mentalizácia sveta, ktorá vyžaduje recepcnú pripravenosť kontrasubjektu). V prípade mentalizácie sveta prekážky pri orientácii sa minimalizujú tým, že subjekty si v jazykovej praxi internalizovali znakové reakcie na (referenčné) podnety sveta ako nutnú podmienku jeho zduchovňovania. Pri uspokojovaní sledovanej potreby sa aktivuje vôľová dispozícia na orientáciu v týchto reakciách, ktorá je slobodná tým, že je založená na ich praktickom ovládaní ako mentalizačnej nevyhnutnosti. Úspešnosť („pravdivosť“) mentalizačných aktov v konkrétnych podmienkach používania jazyka potvrdzuje túto orientáciu.

„Výkonným“ prostriedkom uspokojovania sledovanej potreby je semioticko-praktická dispozícia. Vôľou podmienená mentalizácia sveta a sociálneho života sa realizuje aktiváciou tejto dispozície. Zrenie semiotickej dispozície bolo procesom vedúcim k formovaniu protočloveka a disponovanie schopnosťou semiotizovať svet znamenalo, že protočlovek sa stal človekom vyslobodením sa z absolútnej moci prírody (zo stavu totožnosti s prírodou). Vnímaním foriem, ktoré mali istý význam, človek objavoval svet, čiže k svetu má prístup ako k sfére znakov. Disponovanie schopnosťou semiotizovať svet teda spočíva v tom, že človek dokáže objavovať svet ako sféru znakov, t. j. foriem spätých s významami. Mentalizácia sveta sa špecifikuje

tak, že jej obsahom je konštruovanie mentálnych znakových ekvivalentov k objaveným znakom sveta. Formy mentálnych znakov zodpovedajú štruktúre identifikátorov znakov sveta (napr. forma *slnko* zodpovedá štruktúre identifikačných príznakov „slnka“), s ktorými sú asociované významy objavené v spätosti s identifikátormi (v tomto kontexte výklady významov v slovníkoch sú opisom foriem znakov sveta). Dôležité sú „významy objavené v spätosti s identifikátormi“. Čo znamená objaviť významy? Jedna z možných odpovedí je taká, ktorú sformulujeme na pozadí rozdelenia hermeneutiky na rekonštrukčnú a integračnú (porov. Sousedík 2008). Objaviť význam znamená rozumieť tomu, čo „vypovedá“ svojou formou znak sveta (podľa rekonštrukčnej hermeneutiky – rekonštruuje sa, čo mal autor na mysli), alebo pripísať tejto forme význam, ktorý vyplynie z mentálnej aktivity recipienta, opretej o svoju asimilačno-akomodačnú bázu (podľa integračnej hermeneutiky – znaková forma sa integruje do štruktúry vnútorného sveta recipienta); napr. znaková forma *voda* „vypovedá“, že ide o existenčný element života, ale pripisujeme jej aj význam „nepevný základ“ (*argumenty postavené na vode*) alebo „obraz nenápadného podryvača“ (*tichá voda brehy myje*) a pod. Objavenie významu je interpretačný produkt. V tomto kontexte interpretácia sa určuje ako mentálna aktivita, ktorou subjekt realizuje sémantický potenciál znakových foriem objavených vo svete, zahŕňajúci významy plynúce z povahy semioticky identifikovaného fragmentu sveta i významy navoditeľné z ponúk tohto fragmentu. Interpretácia smeruje k tomu, aby sa interpret zmocnil fragmentu v jeho povahovom i ponukovom aspekte, aby sa teda realizoval v svojej rekonštrukčnej aj integračnej modalite. Sú to dve základné perspektívy, z ktorých interpret pristupuje k fragmentom, aby potom objavoval ďalšie perspektívy v rámci nich, ako napr. pri fragmente *voda* perspektívu ohňa (význam „hasiaci prostriedok“) alebo perspektívu bezzásadovosti človeka (význam „súčasť symbolu bezzásadovosti“ – *vodu káže, víno pije*). Ako je známe, perspektivizácia prístupu k fragmentom sveta je interpretovi imanentná, a teda znaky sú ňou nutne poznačené (porov. s výkladmi klasikov filozofie jazyka: Wittgenstein 1980; Quine 1980), takže interpretácia sa začína zaujatím prístupovej perspektívy.

Závažnosť prístupovej perspektívy je zjavná pri mentalizácii sociálneho života, chápanej ako konštruovanie ekvivalentných znakových štruktúr vo vnútornom svete sociálnych koaktérov. Ekvivalencia predpokladá, samozrejme, nazeranie na semiotizovaný fragment sveta z tej istej perspektívy (porov. so spomínanou „scénou spoločnej pozornosti“, v rámci ktorej sa realizujú referenčné akty – akty upriamovania pozornosti na príslušné fragmenty sveta z istej perspektívy). Táto samozrejmosť sa týka interpretácie z rekonštrukčnej perspektívy, zameranej na to, čo mal autor povedaným na mysli, čo tým mienil. Interpretácia z integračnej perspektívy je legitímna vtedy, keď na konštruovaní ekvivalentných znakových štruktúr nezáleží, pretože aktuálna je interpretačná koncentrácia na významy výrazových štruktúr oslobodených od autora. V tejto súvislosti je dôležité podčiarknuť, že interpretácia sa vzťahuje na rozumenie tomu, čo autor mieni sprostredkovať výrazovými štruktúrami, aj tomu, čo

výrazové štruktúry ponúkajú. Primerané realite je odlišenie interpretácie od apercepce. Hoci aj pri aperpeccii ide o rozumenie (aperpeccia = vnímanie s rozumením), rozumenie sa týka len formy mentálnych znakov, čo sa dá opísať v duchu *Rozumiem, že forma X zahŕňa tieto a tieto identifikačné príznaky* (preto hovoríme, že pri aperpeccii sa rozumenie proste „dostaví“).

V definícii mentalizačnej jazykovej sebarealizácie sa hovorí o semioticko-praktickej a rozhodovacej dispozícii. Ide o väzbu praktickej činnosti a rozhodovania so semiotizáciou sveta. Tým, že sa človek mentálne zmocňuje sveta jeho semiotizáciou, nielenže sa dokáže orientovať vo svete, ale zorientovane prakticky aj konať. Znakové štruktúry fungujú ako smernice praktickej činnosti, ktorá sa však realizuje v konkrétnych podmienkach, čo vyvoláva potrebu rozhodnúť sa pre primeranú formu činnosti; napr. znaková štruktúra *voda ako existenčný element života* usmerňuje narábanie človeka s týmto objektom a ten sa rozhoduje v konkrétnych podmienkach, v akej podobe bude s ním narábať. Semiotizáciou sveta sa tak vytvára sieť normatívov ako orientačný základ praktickej činnosti, ktorej podmienky vyžadujú rozhodovanie o forme jej realizácie. Semioticko-praktickou aktivitou človek určuje seba v jazykovej modalite, určuje seba ako nositeľa jazyka v normatívnom vzťahu k jeho praktickej činnosti.

Definícia podnecuje k tomu, aby sme od jazykovej sebarealizácie odlišili jazykovú sebareprodukciu, resp. replikáciu spočívajúcu v reprodukcii, resp. replikácii prejavov uspokojenej mentalizačnej potreby, teda v opakovaní, resp. „kopírovaní“ navodených ekvivalentov a významov. Život človeka v jazykovej modalite prebieha ako navodzovanie pomeru medzi sebareprodukciou, resp. replikáciou a sebarealizáciou, medzi opakovaním toho, „kto som“, a manifestáciou, „kým môžem byť“. V tomto pomere sa odráža sklon jednotlivca k útlmu mentalizačnej potreby (semioticko-praktickej aktivity), alebo naopak k jej udržiavaniu. V prvom prípade ide o sklon k mentálnemu komfortu v zmysle mentálneho pohodlia, spočívajúceho v tom, že „mentálnym domovom“ jednotlivca sú znakové ekvivalenty a významy, ktoré sa pri stimuloch v myslí proste „dostavia“. Druhý prípad sa týka sklonu k nezotrávaniu v tomto komferte, sklonu k objavovaniu znakových ekvivalentov a významov. Vo vzdelávacom procese tieto sklony sa prejavujú ako protiklad medzi pasívnym a aktívnym učením sa: jednotlivec sa učí tak, že len preberá znakové ekvivalenty a významy od iných, alebo tak, že preberané ekvivalenty a významy aj modifikuje vlastnou semiotickou aktivitou. Tieto protikladné sklony manifestujú už spomínané protichodné orientácie človeka pri sebaurčovaní: sklon k mentálnemu komfortu je prejav horizontálnej orientácie, opačný sklon reprezentuje vertikálnu orientáciu – orientáciu človeka na to, čo ho objektívne určuje, čo je v základe jeho genézy.

Definícia podnecuje tak aj k tomu, aby sa zdôraznilo, že človek je aj sebaurčujúca jazyková bytosť, ktorá stvára svoj život jazykovou sebarealizáciou a sebareprodukciou, resp. replikáciou. Toto rozlišovanie spôsobov stvárňovania jazykového života má ten význam, že upriamuje pozornosť na problém, ktorý plynie z nastoľo-

vania podmienok podporujúcich sebareprodukciiu, resp. replikáciu a utlmujúcich seberealizáciu. Problém sa dá nazvať humanizačná stagnácia. Tá nastáva vtedy – v tomto výkladovom kontexte –, keď sa v človeku otupuje citlivosť na následky potlačania mentalizačnej potreby a tým aj aktivácie dispozícií na jej uspokojovanie. Humanizačná stagnácia deformuje život jednotlivca i spoločnosti jeho deautentizáciou, ktorej následkami sú stagnácia v rozvoji osobnosti, v kultivovaní medzil'udských vzťahov, občianskej emancipácii a pod.

AKVIZIČNÁ JAZYKOVÁ SEBAREALIZÁCIA

Teraz obráťme pozornosť na akvizičný aspekt jazykovej seberealizácie, teda na realizáciu akvizičného jazykového potenciálu jednotlivca. Ide o osvojovanie materinského jazyka z hľadiska seberealizácie (nadväzuje sa na opozíciu „materinský jazyk si osvojujeme – cudzí jazyk sa učíme“). Definícia tejto špecifickej seberealizácie znie: Akvizičná jazyková seberealizácia je aktivita motivovaná potrebou existovať v sociálnej životnej forme, uspokojovanou aktiváciou vôľovej dispozície na slobodnú orientáciu vo svete jazykových pravidiel, imitačnej a rozhodovacej dispozície a pretavenou na realizované prvky vlastného akvizičného jazykového potenciálu a na prejav jazykového sebaurčenia. Vychádza sa z toho, že materinský jazyk si osvojujeme preto, lebo nás k tomu núti potreba existovať v životnej forme, v ktorej existujú ľudia v našom kultúrnom okolí, teda v sociálnej životnej forme. Dieťa si osvojuje jazyk, lebo socializačná potreba ho motivuje správať sa a konať tak, ako to robia druhí v jeho okolí. Táto potreba zrejme evolučne nadväzuje na inštinkt druhovej príslušnosti, na základe ktorého novorodenec sa dokáže identifikovať s osobami ako druhovými príslušníkmi, čo v ňom vyvoláva potrebu vyvíjať aktivity ako oni s dominanciou vydávania ľudských jazykových zvukov so zámermi. Dieťa iste vníma tieto zvuky ako konštituent sociálnej životnej formy, v ktorej musí aj ono existovať.

Sociálna životná forma je založená na pravidlách, takže potreba existovať v tejto forme zahŕňa aj potrebu ich ovládania. Preto sa aktivuje vôľa – chcenie osvojiť si pravidlá. Pravda, nedeje sa to tak, ako je to v prípade cudzieho jazyka, keď transparentne prejavujeme vôľu naučiť sa jeho pravidlá. Nie „chciet' naučiť sa pravidlá“, ale „chciet' jazykovo sa správať ako druhí v socializačnom okolí“ je obsahom vôle osvojovateľa jazyka, čiže pravidlá sú pre neho totožné so spôsobom jazykového správania druhých (zodpovedá to wittgensteinovskému chápaniu jazykových pravidiel; porov. s výkladom konceptu bezznalostná gramatická dispozícia v práci Dolník 2017, s. 48 – 53). V základe je spomínaná objektívna vôľa – vôľa k existencii sociálnej bytosti (z nej plynie potreba existovať v životnej forme druhých) –, z ktorej vzišlo subjektívne chcenie jazykovo sa správať ako druhí. V definícii sa hovorí o vôľovej dispozícii na slobodnú orientáciu v svete pravidiel. Slobodná orientácia spočíva v praktickom poznaní jazykových pravidiel. Praktický spôsob ich osvojovania je založený na objektívne danom spôsobe ich existencie – objektívne existujú ako konšti-

tučná vlastnosť jazykovej praxe členov jazykového kolektívu, ako súčasť používania jazyka. Praktické poznanie jazykových pravidiel, plynúce z praktického spôsobu ich osvojovania, používateľ dáva najavo tým, že správne používa jazyk aj bez toho, aby vedel o pravidlách, dokázal ich opísať a pomenovať, čo svedčí o jeho slobode v orientácii v jazykových pravidlách. Jeho orientácia v tomto svete je slobodná, lebo je založená na praktickom poznaní jazykovej nevyhnutnosti (objektívnej nutnosti jazykových pravidiel), ktorým sa táto nutnosť ako vonkajšie prinútenie premenila na formu vlastného jazykového správania používateľa podľa jeho potreby, a slobodná je aj preto, lebo používateľ nie je obmedzovaný v praktickom poznávaní jazykových pravidiel.

V tejto súvislosti mimopraktické poznávanie jazykových pravidiel je obmedzovanie slobodnej orientácie v tomto svete, ak sa má používateľ v jazykovej praxi orientovať podľa naučených pravidiel. Toto obmedzovanie je zjavné vtedy, keď ho naučené pravidlo núti korigovať prakticky poznané pravidlo (napr. nie *kvôli chorobe*, ale *pre chorobu*). Z perspektívy abstraktných pravidiel, ktoré sa používateľ učí, sloboda jeho orientácie závisí od znalosti týchto pravidiel, pokiaľ sú považované za objektívnu jazykovú danosť (abstraktnú podstatu jazyka). Praktické poznávanie v rámci osvojovania jazykových pravidiel vz. mimopraktické poznávanie v rámci učenia sa pravidiel je tak opozícia, za ktorou je otázka, čo je objektívnou danosťou určujúcou slobodnú orientáciu v svete jazykových pravidiel. Jasná je to, že relativizácia slobodnej orientácie vedie prvotne k odlišeniu metajazykovej orientácie od jazykovej, a teda aj akvizičnej metajazykovej sebarealizácie od akvizičnej jazykovej sebarealizácie, a potom k skúmaniu vzťahu medzi nimi (čo presahuje rámec tohto výkladu).

Pre uspokojenie potreby existovať v sociálnej životnej forme má zásadný význam aktivácia orientačnej dispozície. Podstatnou zložkou akvizičnej jazykovej sebarealizácie je realizácia imitačného potenciálu. Realizáciou tohto potenciálu jednotlivec sa prejavuje ako nositeľ sociálnej životnej formy, takže nejde len o to, že si osvojuje jazyk a tým ho ovláda. Analýza imitácie v tomto kontexte vyjaví, čo zahŕňa prejavovanie sa ako nositeľ tejto životnej formy. Funkčný rozbor ukázal, že imitácia je indukčné, expresívne, internalizačné, štandardizačné, reprodukčné, nadväzovacie a mentalizačné médium (porov. Dolník 2012, s. 74 – 88).

Imitácia ako indukčné médium navodzuje vzťah „patríť k niekomu“, teda solidaritu, spolupatričnosť, a súčasne ako expresívne médium vyjadruje tento vzťah. Špecialista, skúmajúci nadobúdanie jazyka v ontogenéze v rámci sledovania kultúrneho vývoja ľudského myslenia, vyzdvihuje rolu procesu, ktorý nazýva imitácia výmenou rolí, chápaná tak, „že dieťa sa musí učiť používať istý symbol vo vzťahu k dospelému takisto, ako ho dospelý použil vo vzťahu k nemu“ (Tomasello 2015, s. 138). Avšak imitácia výmenou rolí nie je len prostriedok osvojovania jazyka v jeho používaní, ale aj prostriedok solidarity – spoločným jazykovým správaním sa navodzuje a vyjadruje spolupatričnosť a súčasne aj nadindividuálna identita. Keďže jazy-

kové správania osvojované týmto spôsobom sú exempláre jazykových štandardizácií (konvencionalizácií), imitácia sa tu ukazuje ako médium ich internalizácie (imitácia ako internalizačné médium).

Imitácia je aj štandardizačné médium. K jej osvetleniu môže prispieť vplyvný evolučný biológ, ktorý vyvolal rozruch tým, že zaviedol paralelu gény – mémy: „Ako sa gény rozmnožujú v genosfére, a to tak, že pomocou spermií a vajíčok prechádzajú z tela do tela, tak sa rozmnožujú aj mémy v memosfére, a to tak, že preskakujú z mozgu do mozgu pomocou procesu, ktorý môžeme označiť ako imitáciu vo všeobecnom zmysle“ (Dawkins 1978, s. 319). Mémy, zahŕňajúce aj jazykové znaky, ako kultúrne paralely génov môžu fungovať ako nefyzické replikátory na základe imitačnej dispozície človeka. Imitáciou sa mémy stávajú interindividuálnymi sémantickopamäťovými jednotkami, čiže prvkami kultúry danej society, ňou sa odovzdávajú aj z generácie na generáciu, a tak sa realizuje potenciál ich životnosti. Ich životnosť má podobu štandardizácií. V tomto svetle imitácia sa ukazuje ako reprodukčné médium, prostriedok „plodenia“ kultúrnych potomkov (nositeľov mémov). Tým, že sa imitáciou mémy šíria v rámci generácie i medzigeneračne, reprodukuje sa človek ako kultúrna bytosť. Zjavné je však aj to, že imitácia je aj nadväzovacie médium, ktoré funguje ako autotranspozícia človeka do sféry druhých (porov. s imitáciou výmenou rolí) na transformáciu prejavov druhých do vlastného sveta. Efektom nadväzovania ako autotranspozíčno-transformačného diania je mentalizácia prejavov druhých (porov. s mentalizáciou sveta).

Uspokojovanie potreby existovať v sociálnej životnej forme, teda ako nositeľ tejto formy, aktiváciou imitačnej dispozície zahŕňa všetky tieto efekty fungovania imitácie ako média osvojovania jazyka. Aktivácia tejto dispozície v tomto kontexte znamená, že si ňou jednotlivec osvojuje jazykové štandardizácie, využívajúc svoju autotranspozíčno-transformačnú dispozíciu, a tým sa dostáva do vzťahu sociálnej solidarity aj nadobúda nadindividuálnu identitu, prispieva k fixácii jazykových znakov ako mémov v societe i k reprodukcii človeka ako kultúrnej bytosti, ako aj k udržiavaniu kultúrnej (tým aj jazykovej) kontinuity. Osvojovanie jazykových štandardizácií zahŕňa aj praktické jazykové poznávanie varírovania jazykového vyjadrovania sa, možností selekcie jazykových výrazov, založenej na ich synonymii (v najširšom zmysle). Možnosť selekcie, voľby jazykových výrazov sa viaže na možnosť aktivácie rozhodovacej dispozície aj v tomto referenčnom rámci. K prostriedkom uspokojovania potreby existovať v sociálnej životnej forme patrí aj aktivácia tejto dispozície, pretože imanentnou vlastnosťou tejto formy je alternatívnosť. K aktivácii tejto dispozície v ontogenéze dochádza súbežne s praktickým poznaním príčiny, resp. následku výskytu alternatív.

Ako sa môže pri akvizičnej jazykovej sebarealizácii prejaviť jazykové sebaurčenie jednotlivca? V tomto momente si treba pripomenúť, že imitácia nie je kopírovanie, a to preto, lebo je spätá s interpretáciou, čo umožňuje variáciu imitátov, variabilitu reakcie na imitant. Dieťa, ktoré ešte nemá stvárnenú artikulačnú bázu ako do-

spely, imituje jeho výslovnosť na podklade svojej rozvíjajúcej sa bázy a svoj imitát interpretuje ako zodpovedajúci imitantu. Tak sa začína jeho artikulačné sebaurčenie. Aj keď sa jeho artikulačná báza primerane stvární, tým, že artikuláciu adaptuje na svoje artikulačne relevantné fyziologické danosti, určuje svoj „artikulačný život“. Tieto danosti tvoria artikulačný komponent jeho jazykovej asimilačnej bázy, ktorá určuje kvalitu imitácie ako akomodačnej reakcie (imitáciou sa prispôsobuje artikulácii druhého). Iste nie je neprimerané rozšírenie tohto zistenia na komplexnú jazykovú asimilačnú bázu (a na asimilačnú bázu vôbec). Z tejto bázy plynie akvizičné jazykové sebaurčenie jednotlivcov. Tí pristupujú k jazykovým imitantom z pozície tejto bázy a to sa odráža v kvalite ich imitátov. Akvizičné jazykové diferencie ako prejav sebaurčenia sa teda netýkajú len výslovnosti, ale aj intonácie, sémantiky i pragmatiky aj štylistiky. Môžeme konštatovať, že akvizičné jazykové sebaurčenie je založené na adaptácii jazykových imitátov na utváranú a utvorenú jazykovú asimilačnú bázu, ktorá je v pozadí interpretácie spätej s imitáciou, a teda určuje aj kvalitu jazykových imitátov.

OPERAČNÁ JAZYKOVÁ SEBAREALIZÁCIA

Jazyková sebarealizácia má aj operačnú stránku. Ide o realizáciu možností jednotlivca so zreteľom na operácie s jazykovými znakmi, o realizáciu jeho jazykovooperačného potenciálu. S kontextom tohto výkladu je kongruentná táto definícia: Operačná jazyková sebarealizácia je aktivita motivovaná potrebou vyjadrovacej flexibility, uspokojovanou aktiváciou vôľovej dispozície na ťaženie zo slobodnej orientácie v svete jazykových operácií, operačnej praktickointeligenčnej a rozhodovacej dispozície a pretavenou na realizované prvky vlastného jazykovooperačného potenciálu na prejav jazykového sebaurčenia. Potreba flexibilne sa vyjadrovať vzišla z premenlivosti okolností používania jazyka, na ktorú sa používatelia adaptovali, čo si vyžadovalo vyjadrovaciu flexibilitu, schopnosť pružne operovať s jazykovými prostriedkami, ako aj z ich vnútorných pohnútok pri aktuálnom používaní jazyka, plynúcich z hodnotenia vlastného spôsobu vyjadrovania. Premenlivosť okolností i vnútorné pohnútky stimulujú funkčne diferencované spôsoby vyjadrovania, predpokladajúce adekvátne jazykové operácie.

Táto potreba vyvoláva aktiváciu vôľovej dispozície zameranú na funkčné využívanie vlastnej slobodnej orientácie v jazykových operáciách, plynúcej z ich praktického poznávania v komunikácii ako nevyhnutných jazykových aktivít na realizáciu rozmanitých zámerov. Aktivuje sa chcenie adaptovať prakticky ovládané jazykové operácie na aktuálne podmienky komunikačnej udalosti v mene jej úspešného zvládnutia. Vôľa operovať prakticky ovládanými jazykovými znakmi sa realizuje aktivovaním operačnej praktickointeligenčnej dispozície. Inteligencia sa tu chápe ako schopnosť človeka prispôbiť sa problémom a úlohám v daných podmienkach (rozdiel medzi problémom a úlohou sa tu interpretuje tak, že kým problém je nejaká

prekážka, ktorej prekonanie sa ešte nevyriešilo, úloha je exemplár vyriešeného problému; vo vzťahu k jednotlivcovi je dôležité, či pre neho je problémom to, čo už je vyriešené). Ak v základe inteligentnej dispozície je prax, praktická skúsenosť spojená so zodpovedajúcim nadaním, ide o praktickú inteligenciu. Operačná praktická inteligencia sa týka operačných problémov a úloh, prekážok, ktoré treba prekonať na ceste k istému cieľu v daných podmienkach. Operačný jazykový sebarealizačný potenciál je určený touto inteligenciou špecifikovanou jej vzťahovanosťou na jazykové operácie, ako redukcia, expanzia, transpozícia, transformácia, repetícia, aktualizácia a deaktivizačná operácia, derivácia, deregulačná operácia (operácia, ktorou sa funkčne narúša pravidlo) atď. Potreba vyjadrovacej flexibility sa uspokojuje voľbou z množiny týchto operácií, čo aktivuje rozhodovaciu dispozíciu.

Operačná praktická jazyková inteligencia je ďalší faktor, ktorý sa prejavuje v jazykovom sebaurčení jednotlivca. Túto inteligenciu prejavuje tým, ako dokáže zužitkovať operačný potenciál jazyka, čo, pravda, súvisí s celkovou „spriaznenosťou“ jednotlivca a jazyka. Výraz v úvodzovkách má evokovať analógiu medzi pomerom jednotlivca k svojmu jazyku a pomerom rekonštrukčného interpreta k pôvodcovi vnímaného komunikátu. Rekonštrukčne orientovaný interpret sa usiluje o spoznanie zmyslu komunikátu zamýšľaného jeho pôvodcom, čo sa deje empatiou recipienta, ktorý sa vžíva do vnútorného sveta autora, aby s ním komunikát znovu utváral (rekonštruoval). To však predpokladá zvláštny súzvuk medzi recipientom a autorom, ktorého podmienkou sú isté nadobudnuté aj vrodené vlastnosti interpreta (porov. Sousedík 2008, ktorý vykladá protagonistu rekonštrukčnej hermeneutiky Emilia Bettiho). Podobný súzvuk – kongenialita – je medzi nositeľom jazyka a jazykom, v možných používaniach ktorého sa odráža zmysel, ktorý doň vložil jeho tvorca – generácie používateľov – systematickou jazykovou praxou. „Kongenialny“ používateľ je empatický, dokáže sa vžiť do vnútra tohto tvorca a s ním akoby znovu utvárať jazyk. Súzvuk s tvorcom jazyka dosahuje jazykovou praxou, podporovanou jazykovým nadaním. Tento súzvuk sa premieta do rozvinutosti jazykového sebaurčenia jednotlivca.

ZÁVER

Jazyková sebarealizácia je aktivita, ktorou nositeľ prirodzeného jazyka reaguje na mentalizačnú, socializačnú a flexibilnú vyjadrovaciu potrebu, plynúcu z antropizačnej nastavenosti človeka. Ako realizuje jednotlivec túto aktivitu, závisí od jeho vôle slobodne sa orientovať v svete znakov, jazykových pravidiel a jazykových operácií, od jeho semioticko-praktickej, imitačnej a operačnej praktickej inteligentnej dispozície, ako aj od jeho dispozície na rozhodovanie, nasadzovanej pri voľbe z možností v konkrétnych podmienkach používania jazyka. Sloboda orientácie v týchto svetoch je podmienená dôverným praktickým ovládaním nutností, ktoré ich konštituujú, teda toho, čo utvára svet znakov, jazykových pravidiel a jazykových

operácií. Ide o ovládanie ekvivalencií a sémantizácií v svete znakov, analógií v svete jazykových pravidiel a manipulačných techník v svete jazykových operácií. Prívlastkom *dôverné* (praktické ovládanie) sa vyjadruje, že sa jednotlivec zmocňuje týchto nutností bezprostredne prakticky (bez sprostredkujúceho umového poznávania nutností): praktickými jazykovými úkonmi pri používaní jazyka robí rekonštrukčné kroky v týchto svetoch a vžíva sa do spôsobu ich existencie a fungovania, využíva- júc svoj jazykový talent a svoju jazykovú „empatiu“ (schopnosť „vcítiť sa“ do pova- hy a možností jazyka). Na realizáciu týchto krokov aktivuje semioticko-praktickú, imitačnú a operačnú praktickú inteligenčnú dispozíciu ako prostriedok mentalizač- nej, akvizičnej a operačnej jazykovej sebarealizácie.

Kľúčovým prvkom tejto komplexnej dispozície je interpretačná schopnosť, ktorá mala zásadný význam pre antroipoizáciu predľudskej bytosti, pretože prostred- níctvom nej evolučne sa rodiači človek vynaňoval sa zo stavu absolútnej prírodnej bytosti a nadobúdala fundamentálnu slobodu ako zakladajúcu podmienku sebareali- zácie. Na interpretácii, slobode a sebarealizácii je založený autentický život človeka, teda život, ktorý zodpovedá jeho životu nastavenému v procese evolučného zrodu a tým určenému ako jemu vlastný spôsob existencie, čiže spôsob, ktorý robí a udr- žiava človeka človekom. Autentický jazykový život vedie jednotlivec jazykovou se- barealizáciou, ktorú prežíva ako jazykovú slobodu dosiahnutú a dosahovanú inter- pretáciou. Interpretácia je súčasť semiotizácie sveta, imitácie i uplatňovania praktic- kej inteligenčnej dispozície a určuje kvalitu mentalizačnej, akvizičnej a operačnej jazykovej sebarealizácie. Meradlom tejto kvality je praktické ovládanie už realizo- vaných interpretácií v kombinácii s prejavmi ich prekračovania. Jednotlivca charak- terizuje pomer medzi sklonom k zotrúvaniu pri realizovaných interpretáciách a k ich prekračovaniu, a teda medzi jazykovou sebareprodukciou a sebarealizáciou v prísnom zmysle. Tento pomer sa premieta do charakteristiky jeho jazykového se- baurčenia.

Bibliografia

- BERLIN, Isaiah (1958): *Two Concepts of Liberty*. Oxford: Clarendon Press.
- ČERNÍK, Václav (1984): *Systém kategórií materialistickej dialektiky (Kritika Hegelovej Logiky ako vedy)*. Bratislava: Nakladateľstvo Pravda. 723 s.
- DAWKINS, Richard (1978): *Das egoistische Gen*. Berlin, Heidelberg: Springer-Verlag. 264 s.
- DOLNÍK, Juraj (2012): *Sila jazyka*. Bratislava: Kalligram. 368 s.
- DOLNÍK, Juraj (2013): *Všeobecná jazykoveda*. 2. vyd. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV. 430 s.
- DOLNÍK, Juraj (2017): *Jazyk v sociálnej kultúre*. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV. 248 s.

- DOLNÍK, Juraj (2018): *Jazyk v pragmatike*. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV. 198 s.
- DOLNÍK, Juraj (2021): *Jazyk v sociálnej praxi*. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV. 222 s.
- KRIZA, Thomas (2018): *Die Frage nach dem Sinn des Lebens*. Hamburg: Felix Meiner Verlag. 336 s.
- NAKONEČNÝ, Milan (1998): *Psychologie osobnosti*. Praha: Academia. 340 s.
- PICO, della Mirandola, Giovanni (1997): *Über die Würde des Menschen*. Stuttgart: Reclam. 125 s.
- ROSENBERG, Marshall B. (2016): *Nenasílná komunikace*. 4. vyd. Preklad N. Garciová. Praha: Portál. 240 s.
- SCHOPENHAUER, Arthur (2010): *Svet ako vôľa a predstava. I.* Preklad P. Elexová. Bratislava: Kalligram. 488 s.
- SLOTERDIJK, Peter (2009): *Du mußt dein Leben ändern. Über Anthropotechnik*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag. 723 s.
- SOUSEDÍK, Stanislav – BETTI, Emilio (2008): *Úvod do rekonstruktivní hermeneutiky*. Praha: Triton. 171 s.
- TOMASELLO, Michael (2015): *Die kulturelle Entwicklung des menschlichen Denkens. Zur Evolution der Kognition*. 5. Aufl. Preklad J. Schröder. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag. 378 s.
- VIŠŇOVSKÝ, Emil (2005): Racionalita ako normativita. In: *Filozofia*, roč. 60, č. 1, s. 1 – 7.

NEPRIAMA INDEXICKÁ IDENTIFIKÁCIA¹

MARIÁN ZOUHAR

Filozofická fakulta Univerzity Komenského, Bratislava, Slovensko

ZOUHAR, Marián: Indirect indexical identification. *Jazykovedný časopis (Journal of Linguistics)*, 2023, Vol. 74, No. 2, pp. 439–458.

Abstract: Indexical expressions are typical linguistic means aimed at identifying objects in the surroundings of communication participants. Sometimes, however, by using them, one can single out objects beyond the boundaries of the communication context. For example, by using the pronoun *he* supplemented by an act of ostension directed at a work of art, one can identify the author of that artwork, not the work itself. This is a case of an indirect indexical identification, which consists in the fact that the object of ostension is different from the object of identification of the use of the indexical expression. This phenomenon poses a challenge to semantic theories of indexical expressions. Their content must be modeled such that the transition from the object of ostension to the object of identification is captured. The paper proposes an explanation according to which the semantic content of the occurrence of an indexical expression used for indirect identification is descriptive (rather than referential). Specifically, it is a content in which the object of identification is described on the basis of its contextually relevant relationship to the object of ostension, which can also be expressed through a suitable descriptive expression. Such an explanation avoids some of the problems that indexical terms used for indirect identification bring.

Keywords: indexical description, indexical expression, indirect indexical identification, object of identification, object of ostension

1. ÚVOD

Verbálna komunikácia je rečový proces situovaný v čase a priestore a realizovaný účastníkmi s komunikačnými rolami hovorca a adresáta.² Na jej efektívnosť vplyvajú zdieľané znalosti účastníkov o širokom komunikačnom kontexte. Komunikačný kontext je dynamicky sa meniaci útvar s pohyblivými hranicami a obsahom. Ukotvenie komunikácie v kontexte, ale sčasti aj fixovanie samého kontextu, resp. niektorých jeho parametrov, možno zabezpečiť použitím indexických výrazov. Tieto výrazy používame na identifikáciu oporných prvkov kontextu komunikácie.³ Patria

¹ Tento článok vznikol v rámci riešenia projektu *Idealizácia a abstrakcia v normatívnych a empirických vedách* podporeného grantom VEGA č. 1/0557/23.

² Medzi účastníkmi komunikácie nemusia patriť len hovorca s adresátom, ale možno sem zaradiť aj tretie osoby, o ktorých sa v komunikácii hovorí alebo ktoré sú svedkami komunikácie, vrátane tých, ktoré len niečo mimochodom „započujú“ bez znalosti ďalších súvislostí. Takéto osoby sa niekedy označujú ako neschválení účastníci komunikácie (pozri Levinson 1983, s. 72).

³ Pozri Dolník 2013, s. 384.

medzi ne (najmä, nie však len) osobné a ukazovacie zámená či niektoré príslovkové určenia miesta a času. Pomocou nich identifikujeme objekty na základe ich priestorového, resp. časového vzťahu k participantom komunikácie.

Použitie mnohých indexických výrazov umožňuje, ba dokonca aj vyžaduje uskutočnenie sprievodného aktu ostenzie, ktorý môže mať v závislosti od komunikačných potrieb rôzne podoby – niekedy hovorca vykoná určité gesto rukou, inokedy len zacieli svoj pohľad alebo urobí pohyb hlavou, prípadne nejako inak demonštruje svoj zámer identifikovať určitý objekt v komunikačnom kontexte. Napríklad použitím výrazu *on* spravidla vyčlení osobu mužského pohlavia vo svojom okolí, na ktorú zameriava pozornosť, použitím výrazu *toto* vyčlení zase objekt vo svojom okolí, ktorého relatívna vzdialenosť od hovorca je menšia ako vzdialenosť iných relevantných objektov, a použitím výrazu *to* identifikuje objekt vo svojom okolí bez toho, aby ho nejako viac opisal. Takéto použitie indexického výrazu je *deiktické* a *priamo* sa ním identifikuje relevantný objekt z hovorcovho bezprostredného okolia.

Použitím indexického výrazu, ktorý dopĺňa sprievodný akt ostenzie, však možno identifikovať nielen objekty patriace do hovorcovho bezprostredného okolia, ale aj neprítomné objekty. Vezmime si vety:

On je invenčný umelec.

To je invenčný umelec.

Toto je invenčný umelec.

Ak hovorca uskutoční výpoveď použitím niektorej z nich, pričom pri vyslovení zámena ukáže na obraz (nie na osobu), zjavne napriek tomu mieni niečo povedať o určitej osobe, nie o diele. Akt ostenzie dopĺňajúci použitie zámena *on*, *to*, resp. *toto* sa síce zameriava na dielo, no z kontextu aj použitého predikátu *invenčný umelec* je jasné, že hovorca mieni primárne identifikovať jej autora. Hovorca ho identifikuje prostredníctvom identifikácie maľby, teda jej autora vyčleňuje na základe existencie vzťahu medzi ostenzívne vyčleneným objektom a osobou. Takáto situácia ilustruje jav, ktorý možno nazvať *nepriama indexická identifikácia*.⁴

Podstatou nepriamej indexickej identifikácie je skutočnosť, že objekt, na ktorý hovorca zameriava svoj ostenzívny akt – skráteno ho môžeme nazvať *objekt ostenzie* –, je odlišný od objektu, ktorý hovorca mieni použitím zámena identifikovať – nazvieme ho *objekt identifikácie*. Pri štandardnom deiktickom použití indexických výrazov je objekt ostenzie totožný s objektom identifikácie. Všimnime si, že použité zámeno nemusí významovo vyhovovať objektu ostenzie, ale musí vyhovovať objektu identifikácie. Keď hovorca použije zámeno *on* a ukáže na určité dielo, no mieni identifikovať jeho autora, objekt ostenzie nespĺňa podmienku, podľa ktorej by mal byť osobou mužského pohlavia, no objekt identifikácie túto podmienku spĺňa. Ak by obraz bol dielom

⁴ Tento jav je veľmi dobre systematicky opísaný najmä v prácach G. Nunberga (1992; 1993), hoci sa neoznačuje ako nepriama indexická identifikácia.

ženy, adresát by mal právo hovorcovi kritizovať za nesprávne použitie zámena *on*, no toto právo nemá dôvod uplatniť v prípade typovo nesprávneho objektu ostenzie.

Nepriama indexická identifikácia je pomerne rozšírený jav, ktorý teórie významu a referencie indexických výrazov zvyčajne ignorujú. Vzhľadom na jeho rozšírenosť a skutočnosť, že v komunikácii spravidla nevznikajú vážnejšie problémy s pochopením aktov nepriamej indexickej identifikácie, je však nejaké systematické vysvetlenie potrebné. V tomto článku sa pokúsím načrtnúť jedno z možných vysvetlení. Postupovať budem nasledovne. Najprv rozlíšim deiktické a anaforické použitie zámen a nastolím otázku, či zámená použité na nepriamu indexickú identifikáciu sú použité deikticky (druhá časť). Potom predložím dva dôvody, prečo na túto otázku odpovedať záporne. Jeden z nich sa opiera o predpoklad, podľa ktorého deikticky použité zámená sú bezprostredne referujúce, no zámená použité na nepriamu indexickú identifikáciu také nie sú (tretia časť). Druhý zase vychádza z určitých súvislostí týkajúcich sa anaforickej väzby (štvrtá časť). Napokon navrhmem vysvetlenie, ktoré bude rešpektovať tieto skutočnosti a podľa ktorého zámená použité na nepriamu indexickú identifikáciu nie sú deiktické, ale používajú sa na komunikáciu deskriptívneho obsahu (piata časť).

2. INDEXICKÉ VÝRAZY A ICH POUŽITIE

Skupina indexických výrazov je pomerne heterogénna – zahŕňa výrazy rôznych druhov, no najdôležitejšími z nich sú osobné a ukazovacie zámená, príslovkové určenia času a miesta, prípadne niektoré adjektíva a zložené výrazy obsahujúce spomenuté druhy. Štandardne sa používajú na *deiktickú* identifikáciu objektov, no viaceré indexické výrazy nie sú v tomto ohľade svojbytné, keďže ich identifikačné použitie spravidla vyžaduje aj uskutočnenie sprievodného ostenzívneho aktu.

Používajúc terminológiu Davida Kaplana môžeme na základe toho rozlíšiť čisté indexické výrazy a demonštratívne výrazy.⁵ Čisté indexické výrazy sa vyznačujú tým, že hovorca identifikuje príslušný objekt už tým, že daný výraz vysloví alebo inak použije, kým pre demonštratívne výrazy sa spravidla vyžaduje aj ostenzívny úkon. Vykonanie ostenzívneho aktu signalizuje, že objekt sa identifikuje na základe jeho relatívneho vzťahu k hovorcovi, resp. k aktu uskutočnenia výpovede.

Relatívna identifikácia tohto druhu však predpokladá, že existuje aj možnosť absolútnej identifikácie *centra komunikačného kontextu*, z ktorého sa uskutočňujú identifikačné akty. Aspoň niektoré čisté indexické výrazy sa dajú použiť aj na absolútnu indexickú identifikáciu. Týka sa to výrazov *ja*, *tu* a *teraz*, ktorými dokážeme identifikovať centrum každého komunikačného kontextu tvoreného aktuálnym hovorcom, aktuálnym miestom a aktuálnym časom. Ich identifikácia je absolútna, neuskutočňuje sa na základe usúvzťažnenia k žiadnym iným objektom. Výskyt výpo-

⁵ Pozri Kaplan 1989, s. 489.

vede sám totiž stačí na určenie toho, kto je jej hovorcom, čo je miestom výpovede a čo je časom výpovede. Ostatné čisté indexické výrazy aj demonštratívne výrazy sa používajú na relatívnu identifikáciu objektov, a to najmä na základe vzťahu k centru komunikačného kontextu. Napríklad použitím výrazu *ty* identifikujeme adresáta; adresátom je komunikačný participant, resp. jeden z komunikačných participantov, ktorý nie je hovorcom, a teda jeho identifikácia sa relativizuje vzhľadom na hovorcu. Použitím výrazu *tam* identifikujeme miesto, a to na základe jeho vzťahu k priestorovému centru komunikačného kontextu identifikovateľnému výrazom *tu*. Použitím výrazu *včera* zase môžeme identifikovať deň, ktorý predchádza dňu identifikovateľnému použitím výrazu *teraz*.

Okrem deiktického použitia viaceré indexické výrazy umožňujú aj *anaforické* použitie. Možno vysloviť hypotézu, podľa ktorej anaforické použitie je možné v prípade demonštratívnych indexických výrazov, no nie v prípade čistých indexických výrazov.⁶ Pri anaforickom použití sa objekt neidentifikuje na základe situačných parametrov komunikačného kontextu, ale na základe diskurzného kontextu – anaforické použitie v určitom zmysle parazituje na identifikačných aktoch uskutočnených použitím iných výrazov, ktoré sa nazývajú *antecedentnými* výrazmi.

Existuje niekoľko druhov väzieb medzi anaforickým výskytom výrazu a antecedentným výskytom výrazu.⁷ V niektorých prípadoch, v ktorých antecedentným výrazom je referujúci výraz, napríklad vlastné meno alebo deikticky použité zámeno, je anaforický výraz reprezentovaný ako referujúci výraz, pričom identifikuje ten istý objekt ako jeho antecedent. Napríklad vo vete *Pavol miluje svoju matku* je výraz *svoju* koreferujúci s výrazom *Pavol*. V iných prípadoch, v ktorých je antecedentom kvantifikačný výraz, možno anaforický výraz reprezentovať ako premennú viazanú týmto kvantifikátorom. Napríklad vo vete *Každý človek miluje svoju matku* je zámeno *svoju* závislé od kvantifikátora *každý človek* a nachádza sa v jeho dosahu, takže pri formálnej reprezentácii vety (napríklad pomocou jazyka predikátovej logiky alebo jazyka obmedzených kvantifikátorov) bude reprezentované výskytom premennej, ktorú viaže daný kvantifikátor. Existujú aj prípady, v ktorých anaforický výraz má ako svoj antecedent kvantifikačný výraz, no nenachádza sa v jeho dosahu, a teda nie je možné reprezentovať ho ako premennú viazanú týmto kvantifikátorom. Takýto

⁶ Zdá sa, že túto hypotézu sponchybňuje prinajmenšom E. Corazza (2004). Ide však o minoritný názor.

⁷ Všeobecná terminologická poznámka: Termíny „použitie výrazu“ a „výskyt výrazu“ sú vzájomne tesne prepojené. Obidva súvisia s fyzickou realizáciou výrazu (o rozdiel medzi ideálnym znakom a jeho realizáciou, resp. fyzickým či materiálnym znakom pozri napríklad niektoré texty v Cmorej 2001). Slovné spojenie „použitie výrazu“ kladie väčší dôraz na hovorcov akt výpovede (vyslovenia, napísania alebo myslenia) výrazu, kým slovné spojenie „výskyt výrazu“ sa vzťahuje skôr na produkt aktu výpovede. Termíny „použitie výrazu“ a „výskyt výrazu“ budem v mnohých kontextoch používať ako vzájomne zameniteľné, keďže v týchto kontextoch možno zmysluplne hovoriť ako o použitíach, tak aj o výskytoch výrazov.

prípád nastáva napríklad vtedy, keď sa anaforický výraz nachádza v inej vete ako kvantifikačný antecedentný výraz (jeho dosah sa tak obmedzuje len na vetu, v ktorej sa vyskytuje). Napríklad: *Peter si kúpil nové auto a Pavol s ním havaroval*. Zámeno *ním* je anaforicky závislé od výrazu *nové auto*, no keďže antecedentom je kvantifikačný (deskriptívny) a nie referenčný výraz, zámeno nemožno reprezentovať ako ko-referujúci výraz (a keďže je aj mimo dosahu kvantifikátora, tak ho nemožno reprezentovať ani ako viazanú premennú). Prijateľné vysvetlenie fungovania tohto druhu anafory ponúkol S. Neale.⁸ Podľa neho je anaforické zámeno náhradou za deskripciu, ktorú možno zrekonštruovať z diskurzného kontextu, v ktorom sa vyskytuje antecedentný výraz. Pre uvedený výskyt výrazu *ním* predstavuje relevantnú diskurzívnu časť veta *Peter si kúpil nové auto*, z ktorej možno zrekonštruovať deskripciu *nové auto, ktoré si Peter kúpil* (alebo kratšie *Petrovo nové auto*) – túto deskripciu možno nahradiť za zámeno *ním*, a teda dostaneme vetu *Pavol havaroval s novým autom, ktoré si Peter kúpil*. S. Neale konštatuje, že pravdivostné podmienky tejto vety sa zhodujú s pravdivostnými podmienkami vety *Pavol s ním havaroval* v danom použití, a teda prvá veta predstavuje vecne adekvátnu analýzu druhej vety (v danom použití).

Prejdime k použitiam, ktoré sú predmetom tohto článku. Ako máme charakterizovať výskyty indexických výrazov, ktoré som naznačil v úvode? Predstavme si nasledujúcu situáciu:

Situácia A: Hovorca a adresát majú pred sebou fotografiu istej osoby. Hovorca uskutoční nasledujúcu výpoveď:

*On_[☞ fotografia] je invenčný umelec,*⁹

pričom vyslovenie zámena *on* dopĺňa ostenzívnym aktom nasmerovaným na fotografiu, ktorú má pred sebou.

Hovorcovým komunikačným zámerom zjavne je niečo povedať o osobe na fotografii, jeho adresát tento komunikačný zámer pochopí, a teda hovorca bol vo svojom komunikačnom akte úspešný. Hoci pri štandardnom deiktickom použití zámena *on* hovorca identifikuje osobu mužského rodu, na ktorú smeruje svoj akt ostenzie (resp. nejako inak demonštruje svoj identifikačný úmysel), v tomto prípade svoj ostenzívny akt smeruje na fotografiu, no mieni niečo povedať nie o fotografii, ale o osobe, ktorá je na nej zobrazená. Z intuitívneho hľadiska je takéto použitie zámena *on* rovnako legitímne ako použitie doplnené ostenzívnym aktom nasmerovaným na skutočnú osobu. Ide o deiktické použitie zámena *on*? Zdá sa, že odpoveď by mohla byť kladná. Fotografia síce nie je objektom identifikácie, no predsa len je objektom

⁸ Pozri najmä Neale 1990; pozri aj Evans 1985 a Ludlow – Neale 1991.

⁹ Pri výskyte zámena *on* sa nachádza symbol „☞_[fotografia]“ ako znak toho, že hovorca zároveň uskutočňuje akt ostenzie zacielený na určitý objekt, ktorý je aspoň druhovo špecifikovaný substantívom.

ostenzie, teda kontextovo relevantným objektom, ktorý pomáha sprítomniť danú osobu, aby sa mohla stať predmetom identifikácie. Fenomén sprítomnenia funguje vďaka vzťahu zobrazenia (fotografia zobrazuje osobu), pričom tento vzťah hovorca aj adresát uznávajú ako relevantný vzhľadom na kontext výpovede.

Skúsme trochu zmeniť situáciu tak, aby sme z nej odstránili vzťah zobrazenia ako relevantný:

Situácia B: Hovorca a adresát stoja v galérii pred istým obrazom. Hovorca uskutoční nasledujúcu výpoveď:

On_[← obraz] je invenčný umelec,

príčom vyslovenie zámena *on* dopĺňa ostenzívnym aktom nasmerovaným na obraz, ktorý majú pred sebou.

Hovorcov ostenzívny akt je tentoraz nasmerovaný na umelecké dielo, pričom toto dielo nie je portrétom daného umelca, a teda ho nezobrazuje. Hoci sa zámeno *on* používa na identifikáciu osoby mužského rodu, aj v tomto prípade možno jeho použitie považovať za legitímne. Obraz síce nie je objektom identifikácie, no ako objekt ostenzie opäť pomáha sprítomniť osobu, ktorá objektom identifikácie je. Fenomén sprítomnenia v tomto prípade je daný vzťahom autorstva (obraz je dielom osoby), pričom tento vzťah hovorca aj adresát uznávajú ako relevantný vzhľadom na kontext výpovede. Zdá sa teda, že aj v tomto prípade by sme mohli mať príklad deiktickej identifikácie.

Uvažujem ešte o inej situácii:

Situácia C: Hovorca a adresát sú doma. Po večierku, ktorý sa práve u nich skončil a hostia odišli, si všimnú zabudnutý dáždnik patriaci istej osobe, ktorá bola medzi hosťami. Hovorca uskutoční nasledujúcu výpoveď:

On_[← dáždnik] je invenčný umelec,

príčom vyslovenie zámena *on* dopĺňa ostenzívnym aktom nasmerovaným na zabudnutý dáždnik.¹⁰

Opäť sa zdá, že zámeno *on* je použité legitímne, hoci ostenzívny akt nie je nasmerovaný na žiadnu osobu mužského rodu. Dáždnik sprítomňuje konkrétnu osobu, a to na základe vzťahu vlastníctva (dáždnik je majetok danej osoby), pričom tento vzťah hovorca aj adresát uznávajú ako relevantný vzhľadom na kontext výpovede. Podľa všetkého by opäť mohlo ísť o prípad deiktickej identifikácie.

V situáciách A až C ide o nepriamu indexickú identifikáciu určitej osoby, hoci objektmi ostenzie sú predmety iných druhov, ktoré nespĺňajú podmienku životnosti a mužského pohlavia. Príklady sú skonštruované tak, aby vznikol dojem deiktického

¹⁰ Ak sa takýto príklad zdá málo intuitívny, mohlo by pomôcť, keby hovorca namiesto uvedenej výpovede napríklad povedal: *On_[← dáždnik] je síce invenčný umelec, ale je veľmi rozržitý.*

použitia zámena *on*. Mohli by sme preto povedať, že nepriamu indexickú identifikáciu možno uskutočniť deiktickým použitím indexického výrazu. Napriek zdaniu by som však chcel obhajovať inú hypotézu: Ak je indexický výraz použitý na uskutočnenie nepriamej indexickej identifikácie, nie je použitý deikticky. V prospech tejto hypotézy uvediem dva dôvody. Jeden spočíva v tom, že deikticky použité zámená sú prostriedkami tzv. bezprostrednej referencie v zmysle, v ktorom tento pojem bude vymedzený v nasledujúcej podkapitole, kým o indexických výrazoch použitých na nepriamu identifikáciu to neplatí. Druhý dôvod spočíva v tom, že ak by použitie indexických výrazov na nepriamu identifikáciu malo byť deiktické, nedali by sa adekvátne explikovať pravdivostné podmienky niektorých výpovedí obsahujúcich anaforickú väzbu.

3. NEPRIAMA INDEXICKÁ IDENTIFIKÁCIA A BEZPROSTREDNÁ REFERENCIA

Keďže podľa prevládajúceho názoru deikticky použité indexické výrazy sa správajú ako bezprostredne referujúce výrazy¹¹, nepriamo identifikujúce výskyty indexických výrazov sa môžu považovať za deiktické len v prípade, že sa takisto budú správať ako bezprostredne referujúce výrazy. V tejto podkapitole túto skutočnosť preveríme. Ukáže sa, že bezprostredne referujúcimi výrazmi nemôžu byť.

Najprv je potrebné vymedziť relevantný pojem bezprostrednej referencie. V literatúre sa možno stretnúť s dvoma odlišnými, no čiastočne prepojenými pojmami. Prvý z nich spočíva v tom, že výraz sa považuje za bezprostredne referujúci, ak vzťah medzi ním a jeho referentom nie je sprostredkovaný žiadnym konceptuálnym (obsahovým) prostriedkom. V druhom zmysle sa výraz považuje za bezprostredne referujúci, ak do pravdivostných podmienok (alebo všeobecnejšie, podmienok úspešnosti) výpovedí, v ktorých sa vyskytuje, poskytuje svoj referent, a to bez ohľadu na to, či vyjadruje, alebo nevyjadruje aj iný druh významu.¹² Zdá sa, že výraz, ktorý je bezprostredne referujúci v prvom zmysle, je takým aj v druhom zmysle, no výraz, ktorý je bezprostredne referujúci v druhom zmysle, ešte nemusí takým byť aj v prvom zmysle.

Vlastné mená sa považujú za bezprostredne referujúce v oboch zmysloch. Podľa prevládajúceho názoru vlastné meno referuje na objekt, ktorý ním bol pomenovaný, a pritom spravidla nevyjadruje žiadny obsah, ktorý by nejako charakterizoval kvalitatívnu stránku označeného objektu – referuje naň vďaka existencii vzťahu pomenovania medzi nimi, nie preto, že by objekt spĺňal napríklad nejakú deskriptívnu podmienku.¹³ A keďže vlastné meno nevyjadruje žiadny iný obsah, iba sa vzťahu-

¹¹ Pozri najmä Kaplan 1989 a Perry 1979.

¹² Prvý pojem bezprostrednej referencie sa etabloval najmä vďaka prácam R. B. Marcusovej (1961) a druhý pojem zase vďaka práci D. Kaplana (1989). Ich podrobnejšiu analýzu a porovnanie možno nájsť napríklad v prácach G. Martí (1995) a J. Kallestrupa (2012).

¹³ Tento názor je vo filozofii jazyka prevládajúci napriek viacerým spochybneniam v ostatných rokoch. Je založený najmä na klasických prácach, napr. Marcus (1961), Kripke (1980) a Donnellan (1970).

je na svoj referent, tak aj do pravdivostných podmienok poskytuje len tento objekt. Individuové deskripcie referujú na objekty vďaka tomu, že ich opisujú ako (jedinečné) exemplifikáty určitých vlastností. Preto nejde o bezprostredne referujúce výrazy v prvom zmysle – vzťah referencie je sprostredkovaný podmienkou, ktorá od potenciálneho referenta vyžaduje túto skutočnosť. Deskripcie rovnako nie sú bezprostredne referujúce ani v druhom zmysle, keďže do pravdivostných podmienok prispievajú vyjadrenou deskriptívnou podmienkou, nie referentom. Existuje však názor, podľa ktorého sa tieto skutočnosti týkajú len deskripcií, ktoré sú použité atributívne, nie deskripcií použitých referenčne.¹⁴

Deikticky použité indexické výrazy možno považovať za bezprostredne referujúce len v druhom zmysle, nie v prvom zmysle. Deikticky použité zámeno referuje na nejaký objekt vďaka tomu, že daný objekt spĺňa nejakú podmienku – použitie zámena *ja* referuje na určitú osobu, pretože je hovorcom, použitie zámena *on* zase referuje na určitú osobu, pretože je mužského rodu a hovorca naň zameriava svoju identifikačnú intenciu – a teda ide o sprostredkovanú referenciu. Pravdivostné podmienky výpovedí, v ktorých sa vyskytuje deikticky použité výrazy vyskytujú, však obsahujú priamo referent, nie podmienku, ktorá sprostredkúva vzťah referencie a na základe ktorej je objekt referentom výrazu. Keďže v ďalšom texte budem hovoriť takmer výlučne o bezprostrednej referencii v druhom zmysle (pokiaľ nebude explicitne uvedené inak), slovné spojenie „v druhom zmysle“ budem spravidla vynechávať.

Názor, podľa ktorého deiktické výskyty sú bezprostredne referujúce, je takmer všeobecne akceptovaný, a to najmä na základe vplyvu teórie indexických výrazov od Davida Kaplana, ktorá patrí medzi najúspešnejšie sémantické teórie indexických výrazov v ich deiktickom použití vôbec. Je založená na dvoch pojmových odlišeniach: rozdiel medzi kontextom použitia a okolnosťami ohodnotenia a rozdiel medzi charakterom a obsahom indexického výrazu (a fakticky aj neindexických výrazov).¹⁵

Kontext použitia sa spravidla intuitívne chápe ako komunikačná situácia, v ktorej hovorca uskutoční svoju výpoveď, pričom táto situácia zahŕňa rozmanité objekty, vzťahy medzi nimi a ich vlastnosti – môže okrem hovorcu zahŕňať aj adresáta, tretie osoby, prostredie, v ktorom sa nachádzajú, a podobne. Na účely formálno-sémantickej teórie, akou je aj Kaplanova, sa však kontext použitia modeluje zjednodušene. V tomto prípade spravidla ide o model tvorený štyrmi parametrami – hovorcom, možným svetom, miestom a časom. Tieto parametre postačujú na to, aby sa pomocou nich určili všetky obsahové atribúty výpovedí uskutočnených deiktickým použitím indexických výrazov. Kaplan však pripúšťa, že skupinu týchto parametrov možno rozšíriť, ak by to bolo potrebné. Okolnosti ohodnotenia sú zase aspektom, vzhľadom na ktorý sa priradujú pravdivostné (prípadne aj iné) hodnoty výpovediam – resp. ich obsahom – uskutočneným vzhľadom na určitý kontext použitia. Okolnosti

¹⁴ Pozri Martí 2008.

¹⁵ Pozri Kaplan 1989, s. 494 a 500 – 507.

ohodnotenia sú spravidla tvorené dvojicou možný svet a čas (bežná empirická výpoveď je pravdivá alebo nepravdivá vzhľadom na možný svet a čas). Možný svet a čas obsiahnutý v okolnostiach ohodnotenia môže, no nemusí byť totožný s možným svetom a časom z kontextu použitia. Stručne možno povedať, že kontext použitia je aspekt, vzhľadom na ktorý sa determinuje sémantický obsah výpovede, kým okolnosti ohodnotenia sú súborom parametrov, vzhľadom na ktoré sa determinuje pravdivostná hodnota obsahu výpovede.

Sémantika výrazov je určená pojmovou dvojicou charakter a obsah. Z formálneho hľadiska je charakter funkciou, ktorá priraduje kontextom použitia (teda štvorici hovorca, možný svet, miesto a čas) obsahy, a obsah je funkcia, ktorá priraduje okolnostiam ohodnotenia (teda dvojici možný svet a čas) extenzie. Hoci obsah sa explikuje ako určitá funkcia, kvôli zjednodušeniu a z určitých technických dôvodov, ktoré nie je potrebné rozvíjať na tomto mieste, je možné v prípade indexických výrazov obsah stotožniť s referentom použitia výrazu. V prípade indexických výrazov je charakter stabilný, nemení sa pri rôznych použitíach, no obsah sa môže meniť v rôznych použitíach toho istého indexického výrazu. Charakter možno intuitívne chápať ako pravidlo na výber referentov, ktoré poskytuje jednoznačnú špecifikáciu, na ktorý kontextovo relevantný objekt sa výskyt indexického výrazu vzťahuje. Tieto pravidlá sú rôznorodé a využívajú rôzne aspekty kontextu. Napríklad pravidlo spojené so slovom *ja* možno formulovať ako *osoba, ktorá práve hovorí*.¹⁶ To, kto práve hovorí, je jednoznačne určené samým aktom výpovede. Podobne to platí pri výrazoch ako *tu* (*miesto, na ktorom sa hovorí*) a *teraz* (*čas, v ktorom sa hovorí*) – dané miesto, resp. čas je určený samým aktom výpovede a ničím iným. Pri niektorých indexických výrazoch však samo uskutočnenie aktu výpovede nie je dostatočné na identifikáciu referenta, a teda charakter sa dopĺňa napríklad aktom ostenzie.

Po tomto objasnení základných pojmov sa môžeme vrátiť k otázke, či indexické výrazy použité na nepriamu identifikáciu sú deiktickými výrazmi. Jeden z dôvodov, prečo by sme ich takto nemali chápať, spočíva v tom, že nepriamo identifikujúce výskyty indexických výrazov nie sú bezprostredne referujúce. Teraz môžeme tento dôvod objasniť. Na to, aby výraz mohol byť bezprostredne referujúci, musí existovať spôsob garancie existencie jeho referenta.¹⁷ Keby bezprostredne referujúci výraz nemal referent, išlo by zo sémantického hľadiska o zmysluprázdny výraz, výraz bez sémantického obsahu, a teda tvrdenia uskutočnené použitím viet obsahujúcich takéto výrazy by boli rovnako zmysluprázdne a nemohli by byť ani pravdivé, ani nepravdivé. Vlastné mená sú bezprostredne referujúce, pretože takúto garanciu poskytujú – je ňou akt pomenovania, ktorý je úspešný, pokiaľ je pri ňom pomenovaný

¹⁶ Ide o zjednodušenú formuláciu, ktorá sa zmieňuje len o hovorení, no výpoveď možno uskutočniť aj inými spôsobmi – jej napísaním alebo len jej myšliením. Zjednodušené chápanie plne postačuje na účely tohto článku.

¹⁷ Prirodzene, táto garancia nemusí byť stopercentná, keďže rôzne veci môžu zlyhať, no nemalo by ísť o systémovo umožnené zlyhania.

objekt. Ak akt pomenovania zlyhá v tom zmysle, že sa nepodarí nič pomenovať, nezavedie sa do jazyka ani vlastné meno.¹⁸

V prípade deiktických výskytov indexických výrazov je to podobné. Deikticky použitý indexický výraz bezprostredne referuje na objekt, pokiaľ ten objekt spĺňa určitú podmienku obsiahnutú v charaktere daného výrazu. Ak taký objekt neexistuje, je prirodzené danú výpoveď spochybnit' ako zmysluprázdnu, keďže jej chýba predmet, o ktorom by bola.¹⁹ Ani vlastné mená, ani deikticky použité indexické výrazy nepripúšťajú zmysluplné prázdne použitia. Ak na druhej strane sa zdá, že prázdny výraz bol vo výpovedi použitý zmysluplne, do sémantického obsahu výpovede musel niečím prispieť, a teda nemôže ísť o výraz, ktorý by bol prázdny.

V prípade indexických výrazov použitých na nepriamu identifikáciu je však možné ich zmysluplné použitie napriek tomu, že na nič nereferujú. Vezmime si na ilustráciu použitie vety *To je invenčný umelec* v situácii, ktorá môže byť pritiahnutá za vlasy, no dobre vystihuje podstatu veci:

Situácia D: Na námestí pred vchodom do galérie moderného umenia sa z večera do rána zjaví útvar tvorený rôznymi úžitkovými predmetmi a odpadom. Umeleckí kritici ho považujú za inštaláciu anonymného autora, ktorý svoje dielo na toto miesto umiestnil v noci. V skutočnosti však tento útvar vznikol len zhodou okolností vďaka malému tornádu, ktoré v noci prešlo námestím a prinieslo naň tieto predmety. Kritici však útvar považujú za dielo a priznávajú umeleckú hodnotu; jeden z nich vysloví vetu:

*To*_[= údajné dielo] je *invenčný umelec*, pričom vyslovenie zámena *to* dopĺňa ostenzívnym aktom nasmerovaným na údajné dielo.

Zdá sa teda, že kritikovu výpoveď ľudia považujú za zmysluplnú – je možné, že prispeje k odbornej debata o umeleckých kvalitách údajného diela, ale aj o identite údajného autora. Z opisu situácie je však zrejmé, zámeno *to* je síce použité na uskutočnenie nepriamej indexickej identifikácie, no nemôže byť použité na uskutočnenie bezprostrednej referencie, pretože objekt identifikácie, teda osoba, ktorá by sa ním mala vyčleniť, neexistuje. Preto výskyt zámena *to* nemôže do pravdivostných podmienok predmetnej výpovede poskytnúť objekt identifikácie. Ak však ide o zmysluplnú výpoveď, tak niečím do pravdivostných podmienok prispieť musí;

¹⁸ Táto myšlienka otvára otázku tzv. prázdnych mien, teda výrazov, pri ktorých akt pomenovania zlyhá v tom zmysle, že žiadny objekt sa nepomenuje. Z logicko-sémantického hľadiska sa takéto výrazy niekedy nepovažujú za vlastné mená v pravom zmysle slova (pozri Zouhar 2004, s. 163 – 188). Tento názor získava v ostatných rokoch čoraz väčšiu popularitu (pozri napríklad Predelli 2017). Termínom „prázdne meno“ alebo všeobecnejšie „prázdny výraz“ označujem (singulárny, resp. individuový) výraz, ktorý nemá žiadny referent.

¹⁹ Eventuálne by sa dalo povedať, že takáto výpoveď by vyvolávala otázky určitého druhu, ktoré by sa týkali zabezpečenia zmysluplnosti výpovede, nie iba určenia faktov alebo pravdivostnej hodnoty.

mohla by to byť napríklad nejaká deskriptívna podmienka alebo vhodná vlastnosť. Ak v tomto prípade nemôže ísť o bezprostredne referujúci výskyt, nemôže byť ani deiktickým výskytom.

Situácia D je zjavne veľmi nepravdepodobná, no to ju ešte nediskvalifikuje ako možnú situáciu ilustrujúcu istý druh použitia indexického výrazu. Rovnaký efekt však dosiahneme aj pomocou realistickejšej situácie:

Situácia E: Na námestí pred vchodom do galérie moderného umenia sa z večera do rána zjaví útvar tvorený rôznymi úžitkovými predmetmi a odpadom. Umeleckí kritici ho považujú za inštaláciu anonymného autora, ktorý svoje dielo na toto miesto umiestnil v noci. V skutočnosti však toto dielo vytvorili niekoľkí autori, pričom verejnosť nepozná ich identitu a nevie, že ide o kolektívne dielo. Jeden z kritikov vysloví vetu:

To_[= dielo] je invenčný umelec.

príčom vyslovenie zámena *to* dopĺňa ostenzívnym aktom nasmerovaným na dielo.

Keďže zámeno *to* má zamýšľané singulárne použitie v danej výpovedi a dielo má viac ako jedného autora, použitím zámena sa nepodarí vyčleniť žiadnu osobu. Opäť teda pôjde o prázdne použitie, ktoré nerefereje na nič. Napriek tomu je však predmetná výpoveď zmysluplná aj v situácii E, a teda aj zámeno niečím muselo prispieť k tejto zmysluplnosti.²⁰

Zhrňme: Skutočnosť, že použitím indexického výrazu v prípade nepriamej indexickej identifikácie sa nemusí vyčleniť žiadny objekt, je dôvodom na to, aby sa takto použité indexické výrazy nemohli považovať za bezprostredne referujúce výrazy. V kontexte Kaplanovej teórie preto treba uznať, že výskyt vety *To je invenčný umelec*, použitý v niektorej z predchádzajúcich situácií, nevyjadruje singulárnu pozíciu obsahujúcu objekt, ktorý je nepriamym referentom použitia zámena *to*. V záujme zachovania uniformného prístupu však musíme pripustiť, že ak to platí v prípade niektorých nepriamo identifikujúcich použití indexických výrazov (konkrétne tých, ktoré sú skutočne prázdne), tak to musí platiť o všetkých použitíach tohto druhu, vrátane tých, ktoré nie sú prázdne. Indexický výraz použitý na nepriamu identifikáciu teda nie je deikticky použitým výrazom.

4. NEPRIAMA INDEXICKÁ IDENTIFIKÁCIA A ANAFORICKÁ VÄZBA

Druhý dôvod, pre ktorý indexické výrazy použité na nepriamu identifikáciu nie sú deiktické, sa opiera o sémantiku výrazov spojených anaforickou väzbou.

²⁰ Prípady nepriamej indexickej identifikácie môžu byť veľmi rozmanité a nemusia byť obmedzené len na predmety a osoby. Hovorca môže napríklad povedať: *Vtedy_[= obraz] mal ešte veľmi málo skúseností*, pričom pri použití výrazu *vtedy* ukáže na obraz, o ktorého autorovi mieni niečo povedať. Hovorca takto nepriamo identifikuje určité časové obdobie, v ktorom obraz vznikol, nie osobu alebo predmet.

Deikticky použité indexické výrazy dodávajú do vyjadreného obsahu výpovedí, v ktorých sa vyskytujú, len objekt identifikácie. Keďže v našich modelových situáciách A až C objekty ostenzie (fotografia, obraz, resp. dáždnik) nie sú objektmi identifikácie jednotlivých použití indexických výrazov, ale len prostriedkom, ktorý má pomôcť určiť objekt identifikácie (je ním určitá osoba zobrazená na fotografii, autor obrazu, resp. majiteľ dáždnika), tak do vyjadreného obsahu bude patriť táto osoba, nie príslušná vec. Predpokladajme, že B hovorca uskutoční nasledujúcu výpoveď:

To_[→ osoba] je invenčný umelec. Nedávno sa v aukcii vydražil jeden z jeho obrazov za vysokú sumu.

Použitie záměna *to* je sprevádzané ostenzívnym aktom nasmerovaným na určitú osobu a záměno *jeho* v druhej vete je použité tak, aby bolo anaforicky závislé od výskytu záměna *to*. Intuitívne správne pravdivostné podmienky dostaneme, keď použitia záměna *to* a *jeho* budeme považovať za koreferujúce, pričom ich sémantickou funkciou je identifikovať osobu, na ktorú je zacielený ostenzívny akt. Na to, aby sme určili správnu sémantickú interpretáciu anaforicky použitého záměna, teda stačí, ak výraz *to* chápeme ako prostriedok uskutočnenia deiktickej (bezprostrednej) identifikácie.

Je zjavné, že rovnako by fungovali obdobné výpovede uskutočnené v situáciách podobných napríklad situácii B:

Situácia F: Hovorca a adresát stoja v galérii pred určitým obrazom. Hovorca uskutoční nasledujúcu výpoveď:

To_[→ obraz] je invenčný umelec. Nedávno sa v aukcii vydražil jeden z jeho obrazov za vysokú sumu.

Vyslovenie záměna *to* dopĺňa ostenzívnym aktom nasmerovaným na obraz, pred ktorým stoja.

Použitím záměna *jeho* hovorca mieni identifikovať osobu, ktorá už bola predmetom identifikácie v predchádzajúcej časti diskurzu. Preto napriek tomu, že ostenzívny akt sprevádzajúci použitie záměna *to* je nasmerovaný na určité dielo, nie na osobu, jeho sémantickým obsahom by mala byť práve nejaká osoba – použitím záměna *to* hovorca zjavne mienil nepriamo identifikovať autora daného obrazu, nie obraz sám. Preto by sa mohlo povedať, že táto osoba je aj sémantickým obsahom daného použitia záměna *to*. Mimochodom, všimnime si, že adresát výpovede je bez akýchkoľvek problémov schopný porozumieť komunikovanému obsahu aj v prípade, že kontext sa výraznejšie zmení medzi uskutočnením výpovede použitím vety *To je invenčný umelec* a uskutočnením výpovede použitím vety *Nedávno sa v aukcii vydražil jeden z jeho obrazov za vysokú sumu*. Kým pri prvej vete sú v prítomnosti určitého obrazu, na ktorý hovorca zameria adresátovu pozornosť aj vykonaním ostenzívneho aktu, pri druhej vete (ktorej výpoveď sa mohla odohrať o niekoľko se-

kúnd neskôr pri presune napríklad do inej miestnosti v galérii) už obraz nie je v ich zornom poli. Existencia anaforickej väzby však zabezpečí, že zámeno *jeho* bude adresát interpretovať správne aj v takejto situácii.

Tieto príklady sú priamočiare. Existujú však aj zložitejšie prípady. Niekedy totiž nestačí interpretovať anaforický výraz tak, že jeho sémantický obsah je totožný s objektom, ktorý je sémantickým obsahom antecedentného indexického výrazu použitého na nepriamu identifikáciu. Vezmime si situáciu:

Situácia G: Hovorca a adresát stoja v galérii pred určitým obrazom. Hovorca uskutoční nasledujúcu výpoveď:

To_[→ obraz] je invenčný umelec. Nedávno sa v aukcii vydražil jeho iný obraz za vysokú sumu.

Vyslovenie zámena *to* dopĺňa ostenzívnym aktom nasmerovaným na obraz, pred ktorým stoja.

Prirodzene, výskyt zámena *jeho* je anaforicky závislý od antecedentného výskytu zámena *to* a zdá sa, že by sa mohlo interpretovať tak, že ide o koreferujúce výskyty (podobne ako v situácii F). Lenže druhá časť hovorcovej výpovede je v určitom zmysle nekompletná – výraz *jeho iný obraz* zjavne skrýva elipsu, keďže hovorca chce povedať, že predmetom dražby bol iný obraz daného autora, než je tento (teda ten, na ktorý ukazujú). Po skompletizovaní hovorcova výpoved' znie:

To_[→ obraz] je invenčný umelec. Nedávno sa v aukcii vydražil jeho iný obraz, než je tento (obraz), za vysokú sumu.

V načrtnutej situácii sa môže výskyt zámena *tento* (resp. zloženého výrazu *tento obraz*), ktorý sa do vety dostane po doplnení zamlčanej časti, interpretovať tak, že je použitý deikticky a referuje na konkrétny objekt v zornom poli hovorcu a adresáta (dokonca si môžeme predstaviť, že hovorca implicitne uskutočnil aj príslušný ostenzívny akt zameraný na obraz).

Čo sa však stane, keď deiktická interpretácia výskytu zámena *tento* (resp. výrazu *tento obraz*) nebude možná? Mohlo by ísť o mierne upravenú situáciu:

Situácia H: Hovorca a adresát sa zastavia v galérii pred určitým obrazom. Hovorca uskutoční nasledujúcu výpoveď:

To_[→ obraz] je invenčný umelec.

Vyslovenie zámena *to* dopĺňa ostenzívnym aktom nasmerovaným na obraz, pred ktorým stoja. Vzápätí po uskutočnení tejto výpovede sa presúvajú do vedľajšej miestnosti, obraz sa stratí z ich zorného poľa a hovorca počas toho pokračuje:

Nedávno sa v aukcii vydražil jeho iný obraz za vysokú sumu,

pričom komunikovaná informácia obsahuje aj implicitný odkaz na obraz, na ktorý hovorca zamerl svoj ostenzívny akt.

Aj v tomto prípade je druhá výpoveď eliptická, pričom výraz *jeho iný obraz* možno nahradiť doplneným výrazom *jeho iný obraz, než je tento (obraz)*. Implicitný výskyt zámena *tento* (resp. výrazu *tento obraz*) však nie je deiktický.

Mohli by sme špekulovať o tom, že ide skôr o anaforický výskyt. V prospech tejto hypotézy by sme mohli uviesť analógiu s nasledujúcou výpoveďou, ktorú by hovorca mohol uskutočniť v situácii H (aj v situácii G) namiesto pôvodne uvede-
ných výpovedí:

Autor tohto_[=obraz] obrazu je invenčný umelec. Nedávno sa v aukcii vydražil jeho iný obraz [než je tento (obraz)] za vysokú sumu.

Táto formulácia obsahuje dve anaforické väzby – výskyt zámena *jeho* je anaforicky závislý od výskytu výrazu *autor tohto obrazu* a implicitný výskyt výrazu *tento* (resp. výrazu *tento obraz*) je zase anaforicky závislý od výskytu spojenia *tohto (obrazu)*.

Napokon uvediem ešte jednu situáciu, v ktorej hovorcova výpoveď neobsahuje žiadnu relevantnú zmlčanú časť informácie:

Situácia I: Hovorca a adresát sa zastavia v galérii pred určitou sochou.

Hovorca uskutoční nasledujúcu výpoveď:

Každý jeho_[=socha] obraz je majstrovské dielo.

Vyslovenie zámena *jeho* dopĺňa ostenzívnym aktom nasmerovaným na sochu, pred ktorou stoja. Vzápätí po uskutočnení tejto výpovede sa presúvajú do vedľajšej miestnosti, socha sa stratí z ich zorného poľa a hovorca počas toho pokračuje:

Tá socha však dokazuje, že ako sochár nevynikal.

Použitie výrazu *tá socha* v istom zmysle parazituje na predošlej výpovedi a ostenzívnom akte identifikácie diela. Výskyt zámena *tá* nie je v našom užšom zmysle deiktický, no anaforicky využíva identifikačný výkon uskutočnený použitím zámena *jeho*. Nepriama indexická identifikácia autora sochy použitím zámena *jeho* preto v nejakom zmysle musí zahŕňať aj identifikáciu obrazu, na ktorý je nasmerovaný hovorcov ostenzívny akt.

Mohlo by sa namietnuť, že problematickým aspektom uvedených príkladov je skutočnosť, že hovorca jedným ostenzívnym aktom identifikuje dva rôzne objekty naraz (ktoré sa ešte navyše nachádzajú na rôznych miestach) – dielo aj jeho autora. Nejde však o nič nezvyčajné, či dokonca nemožné. Hovorca môže uskutočniť výpoveď použitím vety

To je jeho najlepšie dielo,

pričom použitie zámena *to* dopĺňa ostenzívny akt zacielený na určitý obraz, no použitie zámena *jeho* nie je doplnené žiadnym ďalším aktom ostenzie, a pritom je intuitívne zjavné, že tento akt ostenzie plne postačuje aj ako doplnok k použitiu druhého

zámena. Inými slovami, hovorca síce môže, no nemusí uskutočniť žiadny druhý akt ostenzie spravádzajúci použitie zámena *jeho* na to, aby jeho výpoveď bola kompletná a zrozumiteľná pre adresáta. Tento jav je vo filozofickej literatúre málo preskúmaný a určite si zaslúži pozornosť, no uvedené príklady možno považovať aspoň za doklad jeho existencie.

Zhrňme: Je prípustné, aby od výskytu indexického výrazu použitého na nepriamu identifikáciu objektu prostredníctvom vyčlenenia odlišného objektu ostenzie bol anaforickejšie – a teda obsahovo – závislý výskyt indexického výrazu, ktorý je použitý na priamu identifikáciu objektu ostenzie. To naznačuje, že výskyt indexického výrazu použitého na nepriamu identifikáciu musí vo svojom obsahu nejako zahŕňať aj objekt ostenzie. Teória indexických výrazov by túto skutočnosť mala uspokojivo vysvetľovať.

5. INDEXICKÁ DESKRIPCIA

Nepriama indexická identifikácia je výzvou pre sémantické a pragmatické teórie indexických výrazov. Napríklad Kaplanova teória poskytuje nesprávne predikcie, pretože niektoré takéto výskyt indexických výrazov musí považovať za prázdne, hoci hovorcovia úspešne identifikujú zamýšľaný objekt a adresáti tieto použitia tak aj chápu. Napríklad použitie zámena *on* v situácii, v ktorej objektom ostenzie je obraz a hovorcovým zámerom je identifikovať autora obrazu (a pripísať mu nejakú vlastnosť, napríklad vlastnosť *byť invenčný umelec*), je prázdne kvôli nesúladu medzi typom objektu ostenzie (neživá vec) a charakterom zámena, podľa ktorého výskyt zámena referuje na ostenzívne vyčlenený objekt mužského pohlavia. Analogicky použitie zámena *to* v rovnakej situácii identifikuje nesprávny predmet, a to obraz, ktorý je objektom ostenzie, keďže vyhovuje podmienke, podľa ktorej ide o objekt ostenzie, na ktorý sa hovorca zameriava. Kaplanova teória neposkytuje prostriedky na preklopenie priepasti medzi objektom ostenzie a zamýšľaným objektom identifikácie.

V predchádzajúcich dvoch častiach sme videli, že:

– sémantický obsah výskytu indexického výrazu použitého na nepriamu identifikáciu nemôže byť totožný s objektom (alebo údajným objektom) nepriamej identifikácie, pretože ak neexistuje, výskyt indexického výrazu by nemal sémantický obsah;

– sémantický obsah výskytu indexického výrazu použitého na nepriamu identifikáciu musí zahŕňať objekt ostenzie, pretože inak by niektoré výrazy anaforickejšie závislé od výskytu indexického výrazu použitého na nepriamu identifikáciu nemali sémantický obsah.

Adekvátne vysvetlenie obsahu indexických výrazov použitých na nepriamu identifikáciu by sa preto malo vyznačovať najmä nasledujúcimi črtami:

- a) sémantický obsah zloženého výrazu by mal byť určený na základe sémantických obsahov zložiek výrazu, a to vrátane zamlčaných alebo skrytých zložiek;

- b) sémantický obsah indexického výrazu použitého na nepriamu identifikáciu by mal byť vecne primeraný (teda mal by zodpovedať druhu, rodu a podobne) sémantickému obsahu ostatných zložiek použitej vety, v ktorej sa indexický výraz vyskytuje;
- c) sémantický obsah indexického výrazu použitého na nepriamu identifikáciu by mal zahŕňať objekt ostenzie, ktorý sa využíva na nepriamu identifikáciu;
- d) sémantický obsah indexického výrazu použitého na nepriamu identifikáciu by mal byť primeraným nástrojom nepriamej identifikácie objektu.

Tieto podmienky budú splnené, ak výskyt indexického výrazu použitého na nepriamu identifikáciu nejakého objektu (ktorý môže, no nemusí existovať) budeme chápať tak, že tento objekt nie je vyčlenený ostenzívne, ale len opisne. Inými slovami, nepriama identifikácia nie je osobitný prípad deiktického vyčlenenia objektu „na diaľku“, ale deskriptívnym vyčlenením objektu prostredníctvom kontextovo či situácie dostupných prvkov.

V zásade existujú (najmenej) dva spôsoby, ako túto požiadavku naplniť. Prvým z nich je vysvetlenie, podľa ktorého výskyt indexického výrazu použitého na nepriamu identifikáciu nemá ako svoj sémantický obsah nepriamo identifikovaný objekt, ale deskriptívnu podmienku, ktorá zahŕňa ako objekt ostenzie, tak aj jeho vzťah k nepriamo identifikovanému objektu. Podľa tohto chápania by výpoveď:

To_[↗ dielo] je invenčný umelec

vyjadrovala ako svoj sémantický obsah propozíciu *Osoba, ktorá je autorom tohto_[↗ dielo] diela, je invenčný umelec* a výpoveď:

On_[↗ dielo] je invenčný umelec

by vyjadrovala ako svoj sémantický obsah propozíciu *Osoba mužského pohlavia, ktorá je autorom tohto_[↗ dielo] diela, je invenčný umelec*. Vo všeobecnosti: ak *o* je objekt ostenzie, *R* je binárny vzťah medzi objektmi a V_n (kde $n \geq 0$) je vlastnosť, tak sémantický obsah výskytu indexického výrazu použitého na nepriamu identifikáciu je určený deskriptívnou podmienkou $(\iota x)(R(x, o) \ \& \ V_m(x) \ \& \ \dots \ \& \ V_n(x))$, pričom $0 \geq m \geq n$ a zápis „ $(\iota x)(\dots)$ “ čítame „to jediné *x*, pre ktoré platí, že...“. Takáto deskriptívna podmienka spravidla obsahuje aj indexický prvok, keďže ostenzívna identifikácia objektu *o* sa zvyčajne uskutočňuje použitím indexického výrazu.

Druhé vysvetlenie je veľmi podobné tomu prvému, no dopĺňa jeden aspekt navyše. Výskyt indexického výrazu použitého na nepriamu identifikáciu je podľa neho len skrátanou syntaktickou náhradou za deskriptívny výraz. Výskyt indexického výrazu teda nevyjadruje zložený deskriptívny obsah, ale zastupuje deskriptívny výraz vyjadrujúci daný deskriptívny obsah. Výpoveď:

To_[↗ dielo] je invenčný umelec

je len skrátaným vyjadrením výpovede

Osoba, ktorá je autorom tohto_[↗ dielo] diela, je invenčný umelec

a výpoveď:

On_[w dielo] je invenčný umelec
je len skráteným vyjadrením výpovede

Osoba mužského pohlavia, ktorá je autorom tohto_[w dielo] diela, je invenčný umelec.

Výskyty indexických výrazov *to* a *on* sú len zástupné výrazy nahrádzajúce výskyty zložitejších výrazov, ktoré však hovorcovia z rôznych dôvodov nemusia použiť – napríklad použitie indexického výrazu je oveľa efektívnejšie ako použitie zložitej deskripcie a zo situačného kontextu je dostatočne zjavné, aké atribúty by objekt identifikácie mal mať a v akom vzťahu je s objektom ostenzie. Vo všeobecnosti: ak o , R a V_n znamenajú to, čo je uvedené vyššie, tak výskyt indexického výrazu použitého na nepriamu identifikáciu náhradou za deskriptívny výraz „ $(\lambda x)(R(x, o) \& V_m(x) \& \dots \& V_n(x))$ “, pričom $0 \geq m \geq n$ a zápis „ $(\lambda x)(\dots)$ “ čítame „to jediné x , pre ktoré platí, že...“. Takáto deskripcia spravidla obsahuje aj indexický výraz.

Zhodnoťme plnenie uvedených požiadaviek a) až d), pričom využijeme uvedené príklady. Požiadavka vecnej primeranosti, teda b), je splnená, pretože predikátový výraz *invenčný umelec* vyjadruje vlastnosť, ktorú môžu exemplifikovať len osoby, a subjektový výraz vyjadruje podmienku, ktorú môžu takisto spĺňať len osoby. Požiadavka c) je splnená, pretože objekt ostenzie je zahrnutý do sémantického obsahu prostredníctvom deiktickej zložky *tohto*. Požiadavka d) je splnená, pretože nepriamo identifikovaný objekt – ak existuje – spĺňa podmienku *byť osobou (mužského pohlavia), ktorá je autorom tohto_[w dielo] diela*. Ako je to s požiadavkou a)? Zdá sa, že druhé vysvetlenie ju spĺňa, no prvé nespĺňa. Výskyt indexického výrazu, ktorý by mal podľa prvého vysvetlenia vyjadriť zloženú deskriptívnu podmienku, je syntakticky jednoduchý, a teda nie je jasné, odkiaľ majú pochádzať jednotlivé súčasti deskriptívnej podmienky. Druhé vysvetlenie túto požiadavku dokáže jasne artikulovať. Existuje teda určitá preferencia v prospech druhého vysvetlenia.

Uvedené vysvetlenie možno v podstate chápať ako rozšírenie teórie, ktorú rozpracoval G. Nunberg pre deskriptívne výskyty indexických výrazov. Indexický výraz je deskriptívne použitý napríklad v kontexte, v ktorom na smrť odsúdený väzeň vyhlási:²¹

Tradične (ja) mám nárok na posledné jedlo podľa vlastného výberu.

Hovorca síce niečo tvrdí o sebe, no použitie výrazu *tradične* naznačuje, že mieni povedať niečo všeobecné, keďže tento výraz indikuje etablovanú tradíciu, ktorá sa opakuje v analogických situáciách (poprava je však pre človeka jedinečná udalosť, ktorá sa spravidla neopakuje). Hovorca uvedenú vetu vysloví ako zástupca všetkých na smrť odsúdených osôb a chce teda povedať niečo o tom, že na smrť odsúdení majú tradične nárok vybrať si posledné jedlo. Výskyt výrazu *ja* v tejto vete (ktorý môže byť zo štylistických dôvodov zamlčaný) teda podľa Nunberga nereferuje na hovorcu, ale do vyjadreného obsahu použitia vety dodáva skôr deskriptívnu vlast-

²¹ Pozri Nunberg 1993, s. 20.

nosť *byť na smrť odsúdený väzeň*, ktorá je v danom komunikačnom kontexte relevantná – hovorca teda vyjadrí obsah, podľa ktorého *na smrť odsúdený väzeň má tradične nárok na posledné jedlo podľa vlastného výberu*. G. Nunberg považuje svoju teóriu za rozšírenie koncepcie bezprostrednej referencie – rozšírenie spočíva v tom, že objektmi bezprostrednej referencie nie sú podľa neho len jednotliviny (osoby, veci, miesta, časy a podobne), ktoré sú štandardnými entitami identifikovateľnými výskytmi indexických výrazov, ale aj všeobecniny, teda vlastnosti spomenutého druhu. Zároveň konštatuje, že indexické výrazy dodávajú do vyjadreného obsahu všeobecniny, pokiaľ sa vo vete, v ktorej sa vyskytujú, objavuje aj vhodný modálny výraz ako *tradične, zvyčajne, vždy* a podobne. Predložené vysvetlenie indexických výrazov použitých na nepriamu indexickú identifikáciu rozširuje analogickú interpretáciu niektorých výskytov indexických výrazov aj na výpovede, v ktorých sa takéto modálne výrazy nevyskytujú.

Inou inšpiráciou pre načrtnutý prístup je vysvetlenie obsahu anaforicke použitých indexických výrazov v prípadoch, v ktorých anaforicke výraz je závislý od kvantifikačného antecedenta, no nenachádza sa v jeho dosahu. Ako sme videli, anaforicke výraz sa chápe ako skratka za zložitejší deskriptívny výraz, ktorý je možné skonštruovať z jazykového kontextu, v ktorom sa vyskytuje príslušný antecedentný výraz. V prípade nepriamej indexickej identifikácie však neuvažujeme o jazykovom kontexte, ale o komunikačnom kontexte, v ktorom hovorca uskutočňuje svoju výpoveď. Materiál pre nájdenie vhodnej deskripcie tak neposkytuje jazykové okolie výrazu, ale mimojazyková situácia, v ktorej hovorca realizuje svoju výpoveď.

Napokon treba ešte konštatovať, že uvedené vysvetlenie môže byť prijateľné, pretože pri ňom nevznikajú problémy z tretej a štvrtej časti. Ak indexický výraz použitý na nepriamu identifikáciu len zastupuje deskriptívny výraz, jeho prázdne výskyt nebudú zmysluprázdne. Deskripcia dodáva do sémantického obsahu výpovede deskriptívnu podmienku, ktorú objekt musí splniť, aby bol referentom deskripcie, nie objekt sám. Hoci útvár, resp. dielo, na ktoré hovorca ukazuje pri použití zámena *to* alebo *on*, nemá autora alebo má viac ako jedného autora, deskripcia *osoba mužského pohlavia, ktorá je autorom tohto diela* poskytne do sémantického obsahu len príslušnú deskriptívnu podmienku, a teda sémantický obsah výpovede bude kompletný. V uvedenej deskripcii je takisto explicitne prítomný výraz *tohto (diela)*, ktoré identifikuje objekt ostenzie a od ktorého môže byť anaforicke závislý iný výraz v nasledujúcej časti diskurzu. Ak sa vo vete takýto anaforicke výraz vyskytuje, môže preberať svoj sémantický obsah od antecedentného výskytu indexického výrazu bez akýchkoľvek problémov.

6. ZÁVER

Indexické výrazy sa zvyčajne považujú za jazykové prostriedky na identifikáciu objektov spätých s komunikačnými kontextmi, v ktorých hovorcovia uskutočnu-

jú svoje rečové akty. Fenomén nepriamej indexickej identifikácie však umožňuje identifikáciu uskutočňovať aj za hranicami aktuálneho komunikačného kontextu a eventuálne aj jeho rozširovanie za hranice zorného poľa participantov komunikácie. Využívajú sa na to situačne dostupné prostriedky. Teória sémantického obsahu výskytov indexických výrazov použitých na nepriamu identifikáciu musí obsah indexických výrazov modelovať tak, aby bol zachytený prechod od objektu ostenzie k objektu identifikácie. Možno to uskutočniť tak, že objekt identifikácie sa opíše na základe jeho kontextovo relevantného vzťahu k objektu ostenzie. Objekt identifikácie sa tak síce nedostane do vyjadreného obsahu výskytu indexického výrazu, ale obsahom bude spomenutá deskriptívna podmienka a jej jednotlivé súčasti (a to najmä objekt ostenzie a jeho vzťah s objektom identifikácie). Hovorca tak vyčlení objekt identifikácie ako subjekt ďalších predikácií a ďalších vyjadrení vďaka tomu, že ho opíše prostredníctvom kontextovo dostupných entít. Výskyt indexických výrazov použitých na nepriamu identifikáciu dodávajú do obsahu zložených výrazov, v ktorých sa vyskytujú, (zloženú) deskriptívnu podmienku, nie (jednoduché) indivídium, a teda ide o deskriptívne použité indexické výrazy. Rozširuje sa tak skupina deskriptívnych použití indexických výrazov nad rámec toho, ako výskyt deskriptívnych indexických výrazov vymedzil G. Nunberg – takto použité deskriptívne výrazy sa môžu vyskytovať nielen vo výpovediach obsahujúcich modálne výrazy, indikujúce všeobecnosť, ale aj vo výpovediach bez nich.

Bibliografia

- CMOREJ, Pavel (2001): *Na pomedzí logiky a filozofie*. Bratislava: Veda, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied. 350 s.
- CORAZZA, Eros (2004): *Reflecting the Mind: Indexicality and Quasi-Indexicality*. Oxford: Clarendon Press 2004. 368 s.
- DOLNÍK, Juraj: *Všeobecná jazykoveda: opis a vysvetľovanie jazyka*. Bratislava: Veda, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 2013. 432 s.
- DONNELLAN, Keith (1970): Proper Names and Identifying Descriptions. In: *Synthese*, roč. 21, č. 3 – 4, s. 335 – 358.
- EVANS, Gareth (1985): Pronouns, Quantifiers, and Relative Clauses (I). In: G. Evans (ed.): *Collected Papers*. Oxford: Clarendon Press 1985, s. 76 – 152.
- KALLESTRUP, Jesper (2012): *Semantic Externalism*. London: Routledge. 282 s.
- KAPLAN, David (1989): Demonstratives. In: J. Almog – J. Perry – H. Wettstein (eds): *Themes from Kaplan*. New York: Oxford University Press, s. 481 – 563.
- KRIPKE, Saul A. (1980): *Naming and Necessity*. Cambridge, MA: Harvard University Press 1980. 172 s.
- LEVINSON, Stephen C. (1983): *Pragmatics*. Cambridge: Cambridge University Press 1983. 420 s.
- LUDLOW, Peter – NEALE, Stephen (1991): Indefinite Descriptions: In Defense of Russell. In: *Linguistics and Philosophy*, 1991, roč. 14, č. 2, s. 171 – 202.

- MARCUS, Ruth Barcan (1961): Modalities and Intensional Languages. In: *Synthese*, 1961, roč. 13, č. 4, s. 303 – 322.
- MARTÍ, Genoveva (1995): The Essence of Genuine Reference. In: *Journal of Philosophical Logic*, roč. 24, č. 3, s. 275 – 289.
- MARTÍ, Genoveva (2008): Direct Reference and Definite Descriptions. In: *Dialectica*, roč. 32, č. 1, s. 43 – 58.
- NEALE, Stephen (1990): Descriptive Pronouns and Donkey Anaphora. In: *The Journal of Philosophy*, roč. 87, č. 3, s. 113 – 150.
- NUNBERG, Geoffrey (1992): Two Kinds of Indexicality. In: C. Barker – D. Dowty (eds.): *Proceedings of SALT 2.*, s. 283 – 302.
- NUNBERG, Geoffrey (1993): Indexicality and Deixis. In: *Linguistics and Philosophy*, roč. 16, č. 1, s. 1 – 43.
- PERRY, John (1979): The Problem of Essential Indexical. In: *Noûs*, roč. 13, č. 1, s. 3 – 21.
- PREDELLI, Stefano (2017): *Proper Names: A Millian Account*. Oxford: Oxford University Press 2017. 176 s.
- ZOUHAR, Marián (2004): *Podoby referencie*. Bratislava: Iris. 256 s.

PRAGMATICKÉ URČENIE *AKOBY* V EGOVZŤAŽNÝCH SÚVISLOSTIACH¹

JANA SOKOLOVÁ

Filozofická fakulta Univerzity Konštantína Filozofa, Nitra, Slovensko

SOKOLOVÁ, Jana: Pragmatic determination of *as if* (*akoby*) in ego-related contexts. Jazykovedný časopis (Journal of Linguistics), 2023, Vol. 74, No. 2, pp. 459–476.

Abstract: The impetus to write this paper was an analysis of the expression *as if* (*akoby*) as a component of the “equivalence” principle and the determination of its legitimacy as a component of the “behavior” principle. The study is focused on the search for further connections between the verbal behavior of the speaker and the linguistic aspects of *as if* (*akoby*) because it is used as a manifestation of motivated, ego-related and assertive verbal behavior. *As if* (*akoby*) can be viewed as: (a) a component of the principle of verbal behavior that attributes an egocentric meaning to the speaker’s behavior; (b) an egocentric expression of the hypotaxis with an implicit speaker and the semantics of circumstantial and characteristic contexts; (c) a pragmatic marker of the speaker’s ego-related interpretation of facts. Interpretation, which is grasped at the following two levels, is the methodological framework of the monitored aspects: (i) in the sense of the ego-related evaluation of a fact or event by the speaker, i.e. in the sense of participatory interpretation, and (ii) in the sense of explaining the verbal behavior of the speaker, i.e. in the sense of searching for the motives, intentions and goals that form the preconditions for his/her verbal behavior.

Keywords: egocentric expression, speaker, ego-related interpretation, equivalence, possibility, conjunction, particle

ÚVOD

Impulzom na napísanie tejto štúdie sa stala analýza výrazu *akoby* v zmysle komponentu princípu ekvivalencie a konštatovanie jeho legitimacy ako zložky princípu správania (Dolník 1999). Predmetom našich úvah bude hľadanie ďalších súvislostí medzi jazykovými stránkami výrazu *akoby* a verbálnym správaním hovoriaceho. Na *akoby* budeme nazerať ako na: (a) zložku princípu verbálneho správania, ktorá správaniu hovoriaceho prisudzuje egocentrický zmysel; (b) egocentrikum hypotaxe s implicitným hovoriacim a so sémantikou okolnostných a vlastnostných súvislostí; (c) pragmatický marker egovzťažnej interpretácie faktov hovoriacim. Metodologickým rámcom sledovaných aspektov sa stane interpretácia, ktorú uchopíme v dvoch rovinách: (i) v zmysle egovzťažného vyhodnotenia faktu alebo udalosti ho-

¹ Príspevok vznikol v rámci projektu VEGA 1/0650/22 *Masmediálne komunikáty v digitálnej a printovej forme a ich komprehenzia u rôznych cieľových skupín*.

voriacim, t. j. v zmysle účastnej interpretácie, a (ii) v zmysle vysvetlenia verbálneho správania hovoriaceho, t. j. v zmysle hľadania motívov, zámerov, cieľov, ktoré tvoria predpokladové stránky jeho verbálneho správania.

Teoretickou oporou a východiskom analýzy sa stanú najmä práce J. Dolníka (1999; 2003; 2013; 2021; 2022), M. Nakonečného (2009; 2021), M. Grepla a P. Karlíka (1998), M. Ivanovej (2010), J. Kesselovej (2013), E. V. Padučovej (2018) a kolektívu autorov *Mluvnice češtiny 2* (1986) a *Mluvnice češtiny 3* (1987). Výklad jazykových stránok riešenej problematiky doplníme o doklady zo *Slovenského národného korpusu* (korpusová verzia prim-9.0-public-sane).

Naše uvažovanie bude mať nasledujúcu štruktúru: (1) charakteristika verbálneho správania hovoriaceho ako egovzťažného; (2) zdôvodnenie *akoby* vo funkcii operátora – egocentrika hypotaxe; (3) posúdenie *akoby* vo funkcii formatívu – pragmatického markera egovzťažnej interpretácie faktu alebo udalosti.

1. EGOVŤAŽNÉ VERBÁLNE SPRÁVANIE HOVORIACEHO

Jazykový výraz *akoby* je vymedzený princípom verbálneho správania, v ktorom používanie jazykových výrazov je riadené zmyslom komunikačnej činnosti, inými slovami, je určované zmyslom sociálnokomunikačnej interakcie. Je jedným z prostriedkov modálnej stratégie, ktorými hovoriaci signalizuje regulované prezentovanie faktov.² Táto stratégia prezentovania má dva pragmatické dôvody. Prvým dôvodom je skutočnosť, že hovoriaci cielene upozorňuje na hypotetickú platnosť istého faktu (procesuálneho alebo neprocesuálneho). Výraz *akoby* je identifikátorom toho faktu, ktorý hovoriaci preventívne vyhodnocuje ako potenciálne rozporujúci v zmysle reálny a hypotetický. *Akoby* vyjadruje porovnanie nefaktu s faktom: [(ne-fakt) + (porovnanie s faktom)].³ Je súčasťou mentálnych aktivít, ktoré sa realizujú preto, lebo si to vyžadujú asimilačné a akomodačné potreby subjektu (prispôbiť si niečo a prispôbiť sa niečomu; Dolník 2013, s. 160). Druhým dôvodom je to, že hovoriaci si neželá podieľať sa na nepodložených alebo nepravdivých tvrdeniach, resp. tvrdeniach o faktoch, ktoré nie sú plne kompatibilné s jeho znalosťami a presvedčením. Výraz *akoby* sa tak stáva poistkou, ktorá hovoriaceho chráni pred podozrením z nerešpektovania pravdivosti výpovede alebo z nerešpektovania zmyslu výpovede. Použitie *akoby* však len čiastočne signalizuje zbavovanie sa zodpovednosti za vypovedané z konzenkvenčných a/alebo preventívnych dôvodov. V istom zmysle je súčasťou najmä stabilizačných mechanizmov ega uplatňujúcich princíp rovnováhy medzi reálnym a možným, potenciálnym a aktuálnym, racionálnym a emocionálnym, defenzívnym a ofenzívnym, koncenzuálnym a konfliktným.

² Fakt je elementárny prvok objektívnej reality, predmet a produkt poznania. Fakt je to, čo je, alebo čo sa deje. Fakt je niečo overené, objektívne jestvujúce (*Slovník súčasného slovenského jazyka* 2006).

³ Za tento podnet ďakujem M. Ivanovej.

Jazykový výraz *akoby* je súčasťou schémy verbálneho správania, základnými determinantmi sú osoba a situácia. V kontexte komunikácie sa tak navzájom ovplyvňujú komunikačná situácia, jazyková osobnosť a verbálne správanie sa.

Všimnime si najprv ich presnejšie vymedzenia. Pojem situácia vystupuje v dvoch významových rovinách: 1. ako objektívna charakteristika určitej udalosti⁴ a 2. ako subjektívne „spracovanie“ tejto udalosti, t. j. spojenie stimulácie s určitým osobným významom (Nakonečný 2021, s. 128). Je to subjektívne prežívaná a interpretovaná situácia, je to spôsob, akým sa situácia javí hovoriacemu, jej subjektívny význam a zmysel vyplývajúci z interpretácie a emócií, ktoré vyvoláva. Hovoríme o situácii, ktorá na hovoriaceho pôsobí prostredníctvom jeho vzťahného systému, ktorý sa definuje ako „porovnávací základ pri vnímaní a posudzovaní stavu vecí“ (Aebi 1987; cit. podľa Nakonečný 2021, s. 125). Znamená formovaný a sprostredkovaný vzťah človeka k vonkajšiemu svetu. Ide o obraz situácie vo vzťahnom rámci ega, ktoré určuje jeho správanie. Vzťahný systém ako vnútorná mentálna štruktúra neustále podlieha asimilačným procesom: človek je v priebehu celej ontogenetickej existencie ovplyvňovaný vonkajším svetom. Na druhej strane, vzťahný systém pôsobí na vonkajší systém akomodačne, v zmysle jeho prispôsobovania a pretvárania podľa vlastných predstáv a potrieb. Vzťahný systém sa vyprofiloval ako skúsenostný komplex. Ľudia ponímajú situácie ako egovzťažné a konajú v nich tak, aby ich správanie bolo v súlade s evalváciou ega: využívajú alebo vytvárajú také situácie, v ktorých môžu preukázať svoje schopnosti, a vyhýbajú sa situáciám, ktoré sú problémové, resp. v ktorých by mohli zlyhať.

Jazyková osobnosť je hypotetický konštrukt implicitného, intencionálne konajúceho subjektu vykonávajúceho verbálnu aktivitu na základe znalostí a skúseností. S jazykovou osobnosťou sa spájajú tri základné zložky ega: kognitívne, emocionálne a konatívne, ktoré majú svoje analógie aj v rámci logickej triády psychických procesov a ich prejavov (poznatie – prežívanie – správanie) a aj troch základných kategórií psychologickéj reality (v zmysle produktov procesu socializácie): obrazu sveta,⁵ postojov⁶ a správania. Jazyková osobnosť je multidimenzionálna. V behavioristickom ponímaní osobnosti sa napr. uvádzajú tieto komponenty charakterizujúce individuálne správanie (Roth 1969; cit. podľa Nakonečný 2021, s. 45): vlastnosti osobnosti (deskriptívne charakteristiky dispozícií); zvyky (habituálne, naučené reakcie); faktory (hypotetické vnútorné determinanty spôsobu správania); motívy (hypotetické vnútorné determinanty smeru správania aktivizujúce správanie); roly (kultúrne štruktúrované prejavy sociálnych vzťahov); postoje (komplexné elementy hodnotiacich vzťahov prejavujúce sa v obsahu správania); ego (hypotetický princíp organizácie a dynamiky správania).

⁴ Udalosť vymedzujeme ako základnú jednotku dejovosti.

⁵ Obrazová teória sveta – jazyk ako obraz sveta – bola sformulovaná L. Wittgensteinom (1933/2017).

⁶ Samotné postoje sú jednotou troch komponentov: kognitívneho – subjekt má o objekte postoja určité informácie, znalosti, emocionálneho – subjekt k objektu postoja niečo pociťuje a konatívneho – subjekt má sklon k objektu postoja sa určitým spôsobom správať (porov. Nakonečný 2021, s. 308).

Verbálne správanie je intencionálne. V jadre konceptu správania je konanie. Konanie je praktická činnosť, a preto má byť regulovaná tak, aby bola účinná a dosiahli sa ňou stanovené ciele (Gahér 2016, s. 41). V jadre konceptu komunikačného konania je egovzťažná interpretácia situácie, udalosti, faktu. Interpretáciu ovplyvňujú spôsoby, akými človek preferenčne vníma, myslí a koná. Zároveň interpretáciu sprevádza hodnotenie, ktoré je esenciálne emocionálne. Pripomeňme, že základom sociálnej interakcie sú informácie a vzťahy, pričom informácie sú podkladom vytvárania vzťahov, keďže sú transformované do emócií a postojov. Hovoríme tu o sociálnej interakcii, ktorej východiskom je fenomén emociogénnej kategorizácie a jej obsahom a formou sú emociogénne informácie. Je to tým, že rozhodujúcim činiteľom obsahu a foriem interakcií nie sú informácie „o sebe“, ale významy situácií a podnetov, teda informácie vnútorne spracované v relácii k trvalo existujúcim a aktivovaným motívom (Bruner 1990; cit. podľa Nakonečný 2009, s. 61).

Verbálne správanie je sociálne orientované a je selektívne. Jazykový výraz *akoby* je výrazom pre diskurzívne realizované a regulované správanie hovoriaceho. Psychická regulácia verbálneho správania anticipuje adaptívne správanie, prispôsobenie sa situácii a očakávanie výsledkov. Podstatnou zložkou regulácie verbálneho správania je rozhodovanie, ktoré je rozhodovaním o prostriedkoch a dôsledkoch (interných aj externých). Rozhodovanie je riadené predstavou cieľa, ktorú rámuje egovzťažné prežívanie „*ja súhlasím*“, „*ja nesúhlasím*“. Rozhodovanie je sprevádzané vôľou – vôľou ako procesom regulácie a sebaregulácie správania a vôľou ako dispozíciou osobnosti, ktorá proces voľnej regulácie správania ovplyvňuje. Hovoriaci koná ako autopojetický subjekt, teda subjekt, ktorý sám reguluje svoje aktivity (porov. Dolník 2021, s. 4).

Verbálne správanie hovoriaceho je ovplyvňované aj hodnotovo orientovaným princípom členenia obrazu sveta⁷ – na rang, ktorý predstavuje všetko to, čo je významné, dôležité, vážne, závažné, význačné, a na rang prezentujúci to, čo je menej významné, menej vážne, nepodstatné, nedôležité a pod. V dichotomickom členení sa tak vyprofilovali kategórie ako napr. podstata – jav, obsah – forma, večné – prechodné, stále – dočasné, prirodzené – umelé, reálne – ireálne a pod. Príslušnosťou *akoby* k druhej rangovej kategorizácii možno zdôvodniť časté používanie (i) partikúl *len, iba*: *V tretej tretine sa už hralo len akoby z povinnosti a ďalší gól už nepadol. – Zvuky mesta sem doliehali iba akoby z veľkej diaľky.*; (ii) vymedzovacieho zámena *nič*: *Tento jednoznačný výsledok však akoby nič nehovoril domácim fanúšikom. – Prikývla, akoby nič iné ani nečakala.*; (iii) adverbii *mimochodom, náhodou*: *Podakoval sa a akoby mimochodom sa spýtal, či je ich dom na predaj. – Povedal to veľmi pokojne, akoby náhodou; bolo to konštatovanie, nie príkaz.* Spolu s adverbialným zámenom *tak* a s deiktikom *taký* tvoria postupne sa rozvíjajúce rady: *akoby – tak akoby – len tak akoby/iba tak akoby – len*

⁷ А. Б. Пеньковский (2004, s. 50 – 60) používa termíny timiológia a timiologické hodnotenie (тимология и тимнологическая оценка).

tak akoby mimochodom; akoby – taký akoby – len taký akoby/iba taký akoby. Porov. *Ako veľa dobrých vecí, aj táto vznikla len tak akoby mimochodom a celkom spontánne. – Prvý raz, keď som tu bol na liečení, cítil som v chrbte len také akoby mravčenie.* Hovoriaci nimi potvrdzuje nezáväznosť, mimovoľnosť, neúmyselnosť, zľahčovanie, okrajovosť a pod. faktov účastnej, t. j. egoangažovanej interpretácie.

Výraz *akoby* sa pragmaticky realizuje v persuzívnom a naratívnom režime. *Akoby* je jazykový prostriedok, ktorý je súčasťou rečových aktov, čo znamená, že sa používa aj v ilokučnej funkcii (Пекелис 2018). Prejavuje sa vo verbálnej interakcii, ktorá je ponímaná ako účelové, strategické správanie vychádzajúce z predpokladu uplatňovania princípu kooperácie. Vzťahovú stránku interakcie podľa G. N. Leecha (1983) reguluje ním postulovaný princíp zdvorilosti. Zo zdvorilostného princípu boli odvodené zdvorilostné postuláty a ich minimalizačné a maximalizačné varianty taktu, veľkorysosti, uznania, skromnosti, súladu a sympatie. *Akoby* sa vzťahuje na zdvorilostnú stratégiu a negatívny variant postulátu taktu: *Minimalizuj nároky kladené na adresáta.* Je súčasťou pragmatickej kompetencie hovoriaceho, jadro ktorej tvoria jednak zásady sformulované R. T. Lakoffovou (1973) a zhrnuté v zmysle princípov *Buď zdvorilý! a Buď zreteľný!*, a jednak koncepcia zachovania tváre P. Brownovej a S. C. Levinsona (1987). Špecifikom *akoby* je explicitné signalizovanie toho, že hoci hovoriaci interpretuje fakty, o ktorých pravdivosti nemusí byť presvedčený (z objektívnych alebo subjektívnych dôvodov) alebo nemá dostatočné dôkazy, cielene nemieni porušovať postuláty kvality a kvantity.⁸ Rečový akt v persuzívnom režime má ilokučnú funkciu zdôvodnenia výčitky. Hovoriaci prezentuje nesúhlasný postoj v konfrontácii s komunikačným partnerom. Svoj názor zdieľa s odmietaním potlačenej kritickosti. Prejavuje komunikačnú empatiu a solidaritu aj napriek tomu, že v danej komunikačnej situácii má spravidla vyšší status: *V tomto ročníku ste akoby poľavili v útoku. – Hovoriš to tak, akoby sa jej niečo malo stať.* V naratívnom režime a v hypotaxi sa funkcia *akoby* spája s hypotetickými možnosťami interpretácie faktov v rámci propozičných a medzipropozičných vzťahov. V hypotaxi maticová (hlavná) veta predstavuje východisko autorizovaného postoja.⁹ Môže mať personálnu aj nepersonálnu povahu. Hovoriaci v nich kvalifikuje (i) svoje správanie ako personického subjektu; (ii) správanie iného personického subjektu; (iii) nepersonický subjekt. Používanie *akoby* sa spája s modom (a) oznamovacieho spôsobu: *Rúfusov preklad je akoby novou redakciou textu.* a (b) podmienovacieho spôsobu; pritom ide o tvary (i) prézentného kondicionálu: *Ludia sa ponáhľali, akoby prichádzala katastrofa.* alebo (ii) minulého kondicionálu: *Bolo mu, akoby bol býval zradil svoju mladú ženu.*

⁸ Porov.: postulát kvality: *Ak hovoríš o niečom, na čo nemáš dostatok dôkazov, vo výpovedi to signalizuj.*; postulát kvantity: *Tvoj príspevok k rozhovoru má byť natoľko informatívny, ako je nutné pre daný rozhovor.*

⁹ Autorizovaný postoj znamená implicitne prítomný zreteľový aspekt prezentovaný konštrukciou „podľa hovoriaceho“.

Použitie výrazu *akoby* je prejavom motivovaného, egovzťažného a asertívneho verbálneho správania, inými slovami, presadzovania sa asertívnym spôsobom.¹⁰ V asertívnych výpovediach *akoby* zmierňuje jednoznačnosť, kategorickosť tvrdenia okrem iného aj tým, že obchádza princíp vecnosti a pravdivosti.¹¹ Intenciou hovoriaceho je, že si na pravdivosť nenárokuje. Signalizuje, že pravdivostnú hodnotu propozície ani nepotvrďuje a ani ju nepredpokladá. Hovoriaci, hoci si je vedomý možného rozporu so všeobecne prijímanou či očakávanou mienkou, konštatovanie už spomínaného porovnanie nefaktu s faktom považuje za nevyhnutné. Výsledkom je, že pre propozíciu s jazykovým výrazom *akoby* je charakteristická neutralizovaná asercia (suspended assertion, снятая утвердительность), ktorá vyznieva ako opatrné, „upozadené“ tvrdenie. Propozícia v kontexte neutralizovanej asercie totiž nemá ani reálnu, ani ireálnu objektívnu modálnosť, t. j. používa sa nezávisle od pravdivosti (porov. Падучева 2018). Inými slovami: propozícia vykazuje neutralizovanú aserciu vtedy, keď hovoriaci nenesie zodpovednosť za jej pravdivosť. Jedným z jazykových ukazovateľov neutralizovanej asercie je najmä konjunktív – teda jav spojený s výrazom *akoby*.

Akoby je jazykový výraz, ktorý je súčasťou štandardizovanej komunikačnej konvencie a ktorý sa riadi funkčným využitím. V slovenčine sa vyhranil ako jazyková entita, ktorej sémanticko-pragmatický dosah závisí od funkcie. Je to tým, že istej entite sa prisudzuje istý zmysel na základe spoznania jej roly, resp. funkcie v istej činnosti človeka, ktorá je viazaná na istú jeho potrebu, resp. istý význam. To znamená, že istá entita nadobúda rozličný zmysel v závislosti od toho, do akej činnostnej štruktúry je včlenená (Dolník 1999, s. 67).

Akoby je jazykový výraz, ktorý patrí do oblasti diskurzívne formovanej lexiky. Práve diskurzívna regularita vyprofilovala *akoby* v dvoch funkčných podobách: v podobe **operátora** – jazykového prostriedku s konektívnou funkciou – a v podobe **formatívu**¹² – jazykového prostriedku s funkciou pragmatického markera egovzťažného správania hovoriaceho, v jadre ktorého je idea hypotetickej ekvivalencie v širokom zmysle slova. Polyfunkčnosť a pravidelnosť teda oslabila integritu *akoby* a spôsobila, že operuje buď ako konjunkcia, alebo ako partikula. Obe slovnodruhové funkcie spája sémantika možného („možná platnosť B predpokladá platnosť A“, resp. „platnosť B je možná, musí však platiť A“; *Mluvnice češtiny* 3, 1987, s. 103), sémantika porovnania (prirovnanie súvisí s významom podmienky, lebo to, k čomu sa prirovnáva, je len hypotetické, a nie reálne; nevyklučuje sa ani idea náhodného prirovnania) a pragmatická funkcia indikácie egovzťažne prispôsobeného (modifi-

¹⁰ Asertivitu ponímame ako „slušné sebaapresadzovanie sa“ (Nakonečný 2009, s. 237).

¹¹ A. A. Зализняк (2020, s. 10) hovorí o funkcii „ilokučného амортизатора“ tlmiaceho ilokučnú silu rečového aktu tvrdenia.

¹² Formatív je termín zavedený v *Mluvnici češtiny* 2 (1986, s. 22). Označuje jazykové prostriedky s rozptylom funkčných vlastností a pôsobiacich v oblasti vzťahov medzi komunikáciou (textom), skutočnosťou a účastníkmi komunikačného aktu.

kovaného) podania informácie hovoriacim. To znamená, že hovoriaci ako autopojetický subjekt výraz *akoby* cielene využíva na zdieľanie vlastného postoja v kontexte rešpektovania zásady úprimnosti. Porovnajme: *Jeho rozprávaniu akoby nebolo konca*. – *Jeho rozprávaniu údajne nebolo konca*. Vo vete s *akoby* hovoriaci prejavuje vlastné emociogénne posúdenie udalosti, vo vete s partikulou *údajne* hovoriaci interpretuje posúdenie danej udalosti treťou osobou.

Egovzťažnosť interpretácie sa prejaví, keď porovnáme *akoby* s výrazmi *zdanlivo*, *zdanlivý*, ktoré s *akoby* spája sémantika ‘nereálneho’, ‘iluzórneho’: *Aj zdanlivo nezaujímavé obce môžu pritiahnúť záujem návštevníkov*. – *Aj akoby nezaujímavé obce môžu pritiahnúť záujem návštevníkov* – *Koalícia má zdanlivú výhodu, že o premiérovi nerozhoduje súd ulice, ale parlamentu*. – *Koalícia má akoby výhodu, že o premiérovi nerozhoduje súd ulice, ale parlamentu*. Posúdenie nereálnosti a iluzórnosti faktu prostredníctvom *akoby* nadobúda jemne spochybňujúcu subjektivnosť.¹³

Keďže v oblasti možného sa nachádzajú mysliteľné entity, ich vlastnosti a vzájomné vzťahy medzi nimi, podrobnejšie sa najprv zameriame na *akoby* vo funkcii operátora – egocentrika hypotaxe so sémantikou okolnostných a vlastnostných súvislostí.

2. AKOBY – EGOCENTRIKUM HYPOTAXE

Akoby je egocentrikum a operátor hypotaxe. Ako egocentrikum si vyžaduje účasť implicitného hovoriaceho, ako operátor má funkciu spájania (vnútropropozičného a medzipropozičného). Podľa J. Dolníka (1999, s. 69 – 75) operátor *akoby* sa vzťahuje na akt „*predstav si*“, ktorým sa aktualizuje možný svet. Prominentnosť *akoby* v protiklade k výrazom *ako keby*¹⁴ a *ani čoby* je daná vyšším stupňom koncíznosti (*akoby* je formálne ústrojnejší jazykový výraz), preferovanosti (*akoby* je diskurzívne úspešnejší výraz) a polyfunkčnosťou.¹⁵ Pritom sa nevyučuje, že v istých kontextoch sa operátory môžu zamieňať: *Zavrtel hlavou, <akoby/ako keby/ani čoby> nevedel nájsť vhodné slová*.

Akoby je fenoménom hypotetickej komparácie. Reflektuje introspektívny a/alebo extrospektívny postoj hovoriaceho k propozičnému obsahu výpovede vzhľadom na mentálnu skúsenosť a vo vzťahu k validite propozície (v zmysle protikladu reálnosť – ireálnosť). Reálnosť posudzuje na základe empirie, nereálnosť na základe nesplnenej, resp. nespeliteľnej podmienky. Ireálnosť môže byť potenciálna (vyjadruje sa kondicionálom prezenta) alebo absolútna ireálnosť (vyjadruje sa kondicionálom préterita). Porovnanie sa spája s predpokladom, že v skúsenostnom komplexe

¹³ Pre zaujímavosť uvedieme, že výrazy *zdanlivo*, *zdanlivý* sú ľahšie zameniteľné s *akoby* než naopak.

¹⁴ *Akoby* je syntetický operátor, ktorý je synonymný s analytickými operátormi *ako keby*, *ani čoby* uvádzajúcimi spôsobovú vetu s významom prirovnania.

¹⁵ *Ako keby* a *ani čoby* sa nepoužívajú ako vnútropropozičné operátory a spravidla nemajú ani časťovú platnosť.

hovoriaceho niečo sa môže podobat' na niečo iné. Opisovaná situácia sa neraz porovnáva k nejakej schéme, k nejakým apriórnym predstavám o danom type situácií.

Korpusové doklady ukázali úzku prepojenosť s už spomínanými výrazmi *tak*, *taký* používaných explicitne aj implicitne na rozlíšenie medziprozičných vzťahov, ako interpretačná opora, ako prostriedok na konkretizáciu a špecifikáciu charakteristiky deja a vlastností vyjadrených vedľajšou vetou a podaných ako vysvetlenie, komentár. *Akoby* tu uvádza (i) vedľajšiu vetu spôsobových okolností na základe ireálneho porovnania, napr. *Milujem jej deti tak, akoby boli moje vlastné.*; (ii) vedľajšiu vetu predikátovú, napr. *Moje pocity sú také, akoby som ani neodišiel.* Nazdávame sa, že výskyt deiktík *tak*, *taký* je spätý s ich zástupnou funkciou a umožňuje ho prázdna pozícia adverbálneho spôsobu na konci maticovej vety: *Tváril sa <Ø>, akoby nič nepočul.* alebo adjektívneho atribútu pred substantívom: *Mala <Ø> pocit, akoby sa jej až teraz začínal život.* alebo adverbálne miery pred adjektívom, resp. participiom: *Deň je <Ø> zasmúrený, akoby sa v povetří zbieralo na dážď.* – *Bola <Ø> spotená a špinavá, akoby sa už dávno neumývala.*

Sémantika okolnostných a vlastnostných určení sa prelína všade tam, kde sa stretáva okolnosť a vlastnosť: zachytáva okolnostné a vlastnostné aspekty (i) psychického alebo fyzického stavu personického subjektu; (ii) fyzického stavu objektu; (iii) atmosférických javov; (iv) situácie, prostredia. Oblasť správania sa personického subjektu sa spája výlučne s okolnostnými určeniami. Prostredníctvom hypotaxe hovoriaci konštatuje:

(a) Okolnostné aspekty správania sa personického subjektu. V maticovej vete sú slovesá pomenúvajúce istú činnosť pripúšťajúcu možnosť alternatívneho konania, realizácie deja: *Správame sa stále tak, akoby rozvod bol pokleskom alebo neúspechom.* – *Po chvíli zmlkol a potom hral tak, akoby mal odrazu dva sláčiky.*

(b) Kauzálnookolnostné aspekty správania sa personického subjektu. Hlavná veta vyjadruje dôsledok síce hypotetického, ale splniteľného dôvodu, vedľajšia veta verbalizuje hypotetickú príčinu, hypoteticky motivujúcu okolnosť. Veta s *akoby* je prezentovaná ako vysvetlenie dôvodového faktu hlavnej vety. Operátor *akoby* je zameniteľný s operátormi príčinného vzťahu:¹⁶ *Potom sa na okamih obzrela, akoby musela niečo skontrolovať.* – *Potom sa na okamih obzrela, lebo musela niečo skontrolovať.* Podobne: *Pamätám si to, akoby to bolo včera.* – *Netrpezlivo na ňu pozrel, akoby čakal odpoveď.*

(c) Okolnostné aspekty psychického alebo fyzického stavu personického subjektu. Sústreďujú sa okolo dvoch významov: (i) v hlavnej vete sú aktívne tvary slovík *vyzerat'*, *tvárit'* sa, *pôsobiť* s významom 'budiť dojem, pocit': *Žena má ruky pod*

¹⁶ Tri frekvenčné vrstvy operátorov príčinného vzťahu uvádza J. Kesselová: (i) *lebo*, *pretože*, *keďže*; (ii) *preto*, *že*; *zato*, *že*; *preto*, *lebo*; (iii) *vďaka tomu*, *že*; *kvôli tomu*, *že*; *z toho dôvodu*, *že*; *nad tým*, *že*; *z toho*, *že*; *tým skôr*, *že*; *v dôsledku toho*, *že*; *zásluhou toho*, *že*; *vplyvom toho*, *že*; *vinou toho*, *že*; *následkom toho*, *že*; *z tej príčiny*, *že*; *dôsledkom toho*, *že* (Kesselová 2013, s. 87).

hlavou a navonok vyzerá, akoby spala. – Vošiel do triedy a tváril sa tak, akoby sa nič nestalo. – V závere ste pôsobili tak, akoby ste už strácali trpezlivosť.; (ii) v maticovej vete sú osobné tvary slovesa (napr. *cítil sa*) a neosobné tvary slovesa (napr. *bolo mu*) s významom ‘mať pocit, dojem’: *Cítil sa nepohodlne, akoby ho niekto zmanipuloval. – Bolo mu, akoby sa brodil v hustom bahne.*

(d) Psychické alebo fyzické vlastnosti a stavy personického subjektu, pocity nositeľa vlastnosti (‘byť ovládnutý dojomom, pocitom’). Veta s *akoby* uvádza názorné prirovnanie, viažuce sa spravidla na (i) splniteľnú a overiteľnú možnosť: *Mám pocit, akoby som sa vracal domov. – Mám taký pocit, akoby som podobnú situáciu zažil už veľakrát.* alebo (ii) nesplniteľnú, resp. nepravdepodobnú (ale nie nezmyselnú) možnosť: *Som taký unavený, akoby som prešiel celý svet...*

(e) Kauzálnovlastnostné aspekty psychických alebo fyzických vlastností a stavov personického subjektu: *Boli veselí, akoby nemali nijaké problémy. – Počas jazdy bol smutný, akoby ho niečo trápilo.*

(f) Okolnostné aspekty fyzického stavu a vlastnosti objektu. V hlavnej vete sú aktívne tvary sloviess *pôsobiť, vyzerat’* s významom ‘budiť dojem, pocit’: *Výstavná sieň pôsobila tak, akoby si niekto urobil galériu z vlastnej izby. – Dom vyzeral špinavý, akoby nečistoty z ovzdušia ležali na ňom ako vrstva prachu, pravidelne zmývaná zimnými dažďami.*

(g) Metaforicky posúdené okolnostné aspekty „správania“ sa objektu. V maticovej vete sú aktívne tvary akčných sloviess s významom ‘budiť dojem, pocit’: *Zem slabo stonala, akoby protestovala proti neznesiteľnej slnečnej žiare.*

(h) Okolnostné aspekty atmosférických javov. V hlavnej vete sú tvary sloviess *pršať, snežiť, fúkať, svitať*. Veta s *akoby* s významom ‘budiť imaginatívny dojem, pocit’ vystupuje ako dôvetok, dodatočná poznámka hovoriaceho: *Prší a prší, akoby mala nastať potopa. – Pritom snežilo, akoby sa všetci čerti ženili. – Vietor fučal, akoby chcel zboriť dom.*

(i) Vlastnosti atmosférických javov a percepčne identifikovateľných aspektov situácie, prostredia. Veta odráža kognitívno-pragmatické posúdenie situácie, pocit, ktorý u hovoriaceho vyvoláva miesto, prostredie. Situáciu prostredníctvom názorného prirovnania kvantifikuje alebo kvalifikuje. Súčasťou opisu situácie je hodnotenie miery, resp. intenzity alebo hodnotenie efektu: *Spustil sa taký prudký ľadový lejak, akoby na nich zhora dakto vyliieval plné vedrá vody. – Dažď bol sivočervený, akoby padal popol zo zhorenej krvi.*

(j) Okolnostné aspekty situácie, prostredia. Veta s *akoby* má syntaktickú platnosť vedľajšej vety subjektovej, vyjadruje možnosť, ktorá môže aj nemusí nastať. Vety s významom ‘budiť dojem, pocit’ uvádzajú: (i) neosobné tvary sloviess *zdat’ sa, ukazovat’ sa*¹⁷: *Zdalo sa, akoby si zrazu všetci nejakým spôsobom vydýchli.*; (ii) neo-

¹⁷ Slovesá patria do skupiny tzv. raisingových sloviess, t. j. sloviess, ktoré „neudelujú tematickou roli subjektu“ (Taraldsen Medová 2017).

sobné tvary sloviess *zniť, vyzerať*; pozíciu subjektu vo vedľajšej vete spôsobu vyjadruje deiktikum *to*: *Znelo to, akoby bol opitý. – Vyzerať to tak, akoby sa tam chcel usadiť natrvalo.*; (iii) neosobné tvary slovesa *byť*. Veta s *akoby* má syntaktickú platnosť vedľajšej vety predikátovej; prináša hypotetickú možnosť, ktorá sa neuskutočnila: *Bolo to tak, akoby odchádzal do vyhnanstva. – Je to, akoby som sa zobudila z ťažkého sna.*

(k) Vlastnostné aspekty situácie, prostredia: *Všetko bolo biele, akoby posypané cukrom. – Táto situácia už naozaj navodzuje dojem, akoby základy právneho štátu boli hlboko otrasené.*

Hovoriaci okolnostné a vlastnostné súvislosti prezentuje v zmysle subjektívnej egovzťažnej interpretácie. V maticovej vete uvádza dispozičný význam okolnostných súvislostí ‘existencia tendencie konať dej’¹⁸ alebo dispozičný význam vlastnostných súvislostí ‘existencia predpokladov mať vlastnosť’. Vedľajšia veta navodzuje (i) hypotetickú okolnosť, za predpokladu ktorej sa realizuje dej, činnosť; (ii) retrospektívny pohľad na obsah hypotetických vlastnostných súvislostí. Prináša sémantický rys prechodnej vlastnosti (o gramatických konzekvenciách stálych a prechodných vlastností pozri Grepl – Karlík 1998, s. 66). Medzipropozičné vzťahy vyjadrujú ‘subjektívny názor, resp. dojem evokovaný okolnosťami deja, stavu’ alebo ‘subjektívny názor, resp. dojem vznikajúci z vlastností objektu’ (porov. tiež Grepl – Karlík 1998, s. 69).

3. AKOBY – PRAGMATICKÝ MARKER EGOVZŤAŽNEJ INTERPRETÁCIE

Teraz sa pozrime na *akoby* vo funkcii pragmatického markera egovzťažnej interpretácie udalosti. Hovoriaci ním prezentuje intencionálny obsah nereálnosti faktu (mentálny stav hovoriaceho je zameraný na hypotetickosť faktu), ktorý vymedzil ako relevantný, dominujúci. V jazykovom, slovnodruhovom vymedzení *akoby* je partikula, jej epistemická hodnota je daná pragmatickými implikáciami a len čiastočne inherentne – vnútornou formou naznačujúcou komparovanie (*ako*) a podmienenú platnosť faktu (*by, keby*). Partikula *akoby* je pragmatickým markerom aj rečových aktov aj naratívov. Sekundárne reflektuje hybridizáciu dvoch stratégií: *stratégie de re*, ktorá signalizuje, že hovoriaci sa orientuje výhradne podľa vlastných predstáv, a *stratégie de dicto* naznačujúcej, že hovoriaci koná aj s ohľadom na adresáta (dokonca aj vtedy, keď s ním nesúhlasí). Hovoriaci realizuje obsah výpovede primerane transparentne a prístupne, vzhľadom na anticipovanú znalostnú úroveň (asimilačnú bázu) adresáta a jeho inferenčné schopnosti.

Synonymnými prostriedkami partikuly *akoby* sú výrazy *akože, kvázi* a úvodzovky. Častica *akože* vyjadruje prevažne spochybnujúcu, resp. persiflážnu interpretáciu faktu alebo udalosti: *V podstate to boli holé miestnosti, v každej sedel človek,*

¹⁸ Samotná tendencia predpokladá jednotu postojov a správania s ponímaním samého seba.

akože <akoby/kvázi> konateľ, a mal telefón. Výraz kvázi signalizuje zdanlivosť, približnosť, mení význam z kladného na záporný (Slovník súčasného slovenského jazyka 2011, s. 873): *To sú však naozaj len kvázi <akoby/akože> riešenia.* Úvodzovky sa namiesto akoby využívajú v tlačených jazykových prejavoch. Uvádzajú výrazy, od ktorých sa hovoriaci distancuje, používa ich s iróniou alebo v inom zmysle, než sa používajú zvyčajne (porov. Pravidlá slovenského pravopisu 2000, s. 107). Úvodzovky sa účinne využívajú najmä pri zápornom hodnotení, pri spochybňovaní faktu.

Partikula akoby predpokladá emancipovaného hovoriaceho. Častica má egovzťažnú intencionálnosť na fakty, udalosti, situácie, ktoré hovoriaci uplatňuje aj syntakticky – je situovaná antepozíčne k výrazu (upozorňuje na výraz, ku ktorému patrí),¹⁹ modifikuje propozíciu, pričom nemá vetnočlenskú platnosť. V egovzťažnej interpretácii faktu alebo udalosti pragmatický marker akoby má sémanticko-pragmatický dosah na entity vystupujúce ako dezignátory s funkciou označovania: (i) substancií: *V optimizme ma však správne tlmí starší brat, ktorý je <akoby> mojím manažérom.*; (ii) dejov, procesov: *Zlé tušenie sa <akoby> naplnilo... – V tejto stredovekej pevnosti sa <akoby> zastavil čas.*; (iii) okolností (vyjadruje kritické hodnotenie okolnosti pôsobiacej na priebeh deja): *Mužstvo hralo <akoby> bez záujmu, nedôrazne. – Uškrnula sa <akoby> pohrdavo.*; (iv) vlastností alebo stavov: *Vlastne všetko je tu <akoby> symbolické. – Človek, či už detský alebo dospelý, nedokáže nič robiť, na nič sa sústrediť, je <akoby> chorý.*

Hovoriaci prostredníctvom akoby zvyrazňuje a zároveň jemne spochybňuje tú časť výpovede, ktorá je z jeho pohľadu dôležitá. Posúdenie nereálnosti a iluzórnosti faktu hovoriacim môže mať kognitívne, imaginatívne alebo fiktívne pozadie. Použitie partikuly akoby sprevádza usudzovanie na základe minulej skúsenosti hovoriaceho. Ide o usudzovanie, ktoré uplatňuje princíp kognitívnej ekvivalencie: *Trajekty. Domáci ich považujú akoby za mestskú dopravu.*; imaginatívnej ekvivalencie: *Ale teraz akoby on sám prišiel o život.* ≈ ale neprišiel o život; alebo fiktívnej ekvivalencie: *V šere chodby vzadu akoby anjel zamával krídlami.* ≈ nebol tam anjel.

V súvislosti s uplatnením výrazu akoby verbálne správanie hovoriaceho aktivizuje:

(a) usudzovanie podoprené faktickou evidenciou, zmyslovým vnímaním empirického faktu: *V nasledujúcom zlomku sekundy som pocítil akoby bodnutie pod srdcom.* ≈ hovoriaci pocítil niečo, čo sa podobalo bodnutiu;

(b) deduktívne usudzovanie: *Na domácich akoby prišla jarná únava.* ≈ domáce mužstvo hralo nevýrazne, unavene, z čoho hovoriaci vyvodil záver o dôsledkoch novej jarnej únavy;

(c) similačné usudzovanie – hovoriaci vyjadruje projekciu súvzťažných faktov, ktorej predchádzala mentálna korelácia faktov zo skúsenostnej bázy. Similačné usu-

¹⁹ Sémanticko-pragmatická funkcia akoby vyjadruje nenaplnenosť významu uvádzaného výrazu, spojenia (Slovník súčasného slovenského jazyka 2006, s. 91).

dzovanie je buď potvrdzujúce (pripúšťajúce možnosť v aktuálnom svete): *Personál kaštieľa je akoby jedna rodina*. alebo odporujúce (nepripúšťajúce možnosť v aktuálnom svete): *Bolt je akoby z inej planéty*.

Dochádza tu k hybridizácii podobnosti a totožnosti rezultujúcej v identifikačnom alebo imitačnom spôsobe zdieľania faktov hovoriacim. Blízkosť sémantiky a kognitívneho mechanizmu metafory vytvára predpoklady na používanie *akoby* v kontextoch metaforického opisu udalosti – *akoby* neraz signalizuje, že výraz, ktorému predchádza, nie je použitý v priamom význame.

Predpokladom uplatnenia *akoby* je v istom zmysle riešenie problému,²⁰ ako (akým spôsobom) chcieť prezentovať fakt.²¹ To znamená, že *akoby* je súčasťou intencionálnej kognitívnej aktivity, pri ktorej hovoriaci mentálne narába s faktami takým spôsobom, že zvažuje ich reálnosť, platnosť, pravdivosť, typickosť a pod. Zároveň je súčasťou mechanizmov spätnej väzby vyhodnocujúcej udalosť z hľadiska súladu alebo nesúladu obsahov stavov: ‘to je’, ‘to môže byť’, ‘to má byť’ a ‘to musí byť’. Je to tým, že pragmatický marker *akoby* spája oblasť možného s konceptom negovane podmienenej necesivity. Má funkciu konsenzuálneho prostriedku, prostredníctvom ktorého si hovoriaci „zabezpečuje“ akceptabilitu výberu vlastnej alternatívy. Hovoriaci fakty nepopiera, ale ich interpretuje spôsobom, ktorým manifestuje redukciu pragmatickej disonancie medzi faktom a vlastným postojom, vzťahom k nim.²² Hovoriaci deklaruje, že sa prikláňa k prvej alternatíve a zároveň úplne neodmieta druhú alternatívu. Doklady ukazujú, že diapazón alternatívnych postojov má rámce:

(a) ‘je, ale nemusel by byť’: *Naše predstavenie je akoby improvizácia na tému*. ≈ predstavenie je improvizácia na tému, ale do úvahy prichádza aj alternatíva, že nemusela by byť/nemusí byť improvizáciou na tému;

(b) ‘môže byť, ale nemusel by byť’: *A naopak, dej románov sa rozvoľňoval do epizód, z ktorých každá akoby mohla žiť vlastným životom*. ≈ každá epizóda mohla žiť vlastným životom, ale do úvahy prichádza aj alternatíva, že nemusela žiť vlastným životom;

(c) ‘má byť, ale nemusel by byť’: *Jeho postoj však akoby mal naznačovať, že najvyšší predstavitelia štátu klamali občanov Slovenskej republiky*. ≈ niečí postoj mohol niečo naznačovať, ale do úvahy prichádza aj alternatíva, že nemusel;

²⁰ Pojem problému možno vymedziť nasledovne: „Aktor A je konfrontovaný s problémom P práve vtedy, keď existuje cieľ C, ktorý chce A dosiahnuť, no buď A nevie, ako C dosiahnuť, alebo A vie, ako dosiahnuť C, no dosiahnutie C si vyžaduje realizáciu určitých (kognitívnych) operácií, ktoré A musí realizovať“ (Bielik a kol. 2016, s. 110).

²¹ Oblasť možného sa spája aj s abilitou, t. j. pripustenie ďalšej alternatívy je podmienené schopnosťou, dispozíciou a vôľou hovoriaceho presadzovať svoj postoj k faktom.

²² Redukovanie, odstraňovanie disonancie sa realizuje zmenou postoja alebo popretím pravdivosti výpovede.

(d) ‘musí byť, ale nemusel by byť’: *Štát akoby musel rešpektovať verejnú mienku*. ≈ štát musel rešpektovať verejnú mienku, ale do úvahy prichádza aj alternatíva, že by nemusel rešpektovať verejnú mienku.

V perspektíve hovoriaceho je teda epistemická evaluácia (Grepl – Karlík 1998; Ivanová 2010) ako druh kognitívno-pragmatickej operácie, ktorej cieľom je vyhodnotenie istého faktu. Predstavuje jednu zo základných kognitívnych operácií ľudskej konceptualizácie sveta, ktorá zahŕňa schopnosť postulovať existenciu faktov, o ktorých platnosti si hovoriaci buď nie je istý, alebo si od nich cielene zachováva odstup. Epistemická evaluácia značí (i) predpokladové nazeranie hovoriaceho na fakty z pozícií iných faktov a v súvislosti s inými faktami; (ii) rôzny stupeň presvedčenia hovoriaceho o platnosti, správnosti faktov a (iii) rôzny stupeň (ne)istoty hovoriaceho o vierohodnosti faktov, tvrdenia.

Hovoriaci uvádza predstavu, vychádzajúcu z fiktívneho predpokladu, resp. nespĺniteľného alebo neaktualizovaného predpokladu. Vyzdvihuje fakt, ktorý sa tak stáva neprehliadnuteľným: *Jarnú časť sme začali akoby s iným mužstvom. – Domáci akoby nehrali ani o víťazstvo a o cenné tri body a skôr akoby mysleli na veľkonočnú kúpačku*.

Hovoriaci spravidla vystupuje ako osoba, ktorá sa pokladá za dobre informovanú. V diskurzívnom priestore ide pritom o vyjadrenie stupňov presvedčenia, že situáciu má pod kontrolou. Stupne presvedčenia sú teda subjektívne interpretované pravdepodobnosti. Požaduje sa však, aby stupne presvedčenia (daného subjektu či komunity) rešpektovali axiómy a (teorémy) pravdepodobnosti (Bielik a kol. 2016, s. 105). *Akoby* je pragmatický marker epistemickej modálnosti, ktorá sa definuje ako signalizácia rôzneho stupňa subjektívneho presvedčenia hovoriaceho o platnosti komunikovaného obsahu, o platnosti danej propozície (Grepl 1979, s. 81; Ivanová 2010, s. 221). Epistemické hodnotenie sa vzťahuje na validitu výpovede alebo niektorej jej časti. Egovzťažné prežívanie istoty je tu pragmatickou implikáciou. Je zrejmé, že partikula *akoby* je epistemicke nejednoznačná, čo predpokladá validitu propozície pohybujúcej sa na celej škále probability – nízkej, strednej, vysokej.

Egovzťažnosť verbálneho konania v sociálnej interakcii je egovzťažnosťou potvrdzujúceho zdieľania faktov v zmysle jazykovej aktivity. Hovoriaci spravidla naplňa vlastnú potrebu vyjadriť sa k faktom na vecnej rovine, a to buď ako všeobecný, alebo vlastný názor, napr. (i) hovoriaci zdieľa generalizovaný názor na fakty, ktoré označuje ako ireálne, oproti tým, ktoré sú v zhode so skutočnosťou a očakávané: *Politika je sférou, kde je všetko akoby. – Reformy sa často odohrávajú len akoby.*²³ (ii) hovoriaci zdieľa subjektívny názor na fakty (hodnotí, analyzuje, vysvetľuje, zdôvodňuje, vyvodzuje záver) z pohľadu pozorovateľa: *Koncom novembra počasie akoby naschvál ukazovalo svoju zlú tvár – pršalo. – Rada je akoby zámerne nefunkčná*

²³ Použitie signalizuje predstupeň lexikalizácie výrazu *akoby* na samostatnú pomenováciu jednotku ekvivalentnú výrazom *zdanlivé, zdanlivo* (porov. poznámku 13).

práve v čase, v ktorom by bola jej aktivita zvlášť potrebná.; (iii) hovoriaci zdieľa subjektívny názor na fakty v introspektívnej reflexii, v konfrontácii so sebou samým (vyjadruje svoje pocity a city o sebe), vysvetľuje dôvody: *Hneď sa vytratil pocit opustenosti, zrazu som akoby ožila, mala som chuť niečo vytvoriť.*

V súvislosti s verbálnym konaním vyvstáva otázka zdroja informácií, ktorým hovoriaci odôvodňuje svoje tvrdenie a na základe ktorého realizuje výpoveď. Ukazuje sa, že *akoby* je prostriedkom funkčno-sémantickej kategórie evidenciality indikujúcej, že hovoriaci interpretuje udalosť egovzťažne podľa intrinzických alebo extrinzických zdrojov.

Intrinzickými zdrojmi sú pre hovoriaceho jeho vlastná percepčná činnosť a jeho znalosť sveta, ktorá predstavuje egovzťažne generalizovaný skúsenostný komplex, egovzťažne organizovaný obraz sveta, individuálne skúsenosti hovoriaceho. Intrinzické zdroje sú priame zdroje a zahŕňajú: (i) informácie o udalosti, ktorej bol svedkom: *Mnohých záchranárov akoby nehoda zjavne zaskočila.*; (ii) znalosti, skúsenostný komplex hovoriaceho, na základe ktorých vyjadruje vlastné stanovisko, vlastné presvedčenie o platnosti faktov: *Veľa rodičov robí vo výchove obrovskú chybu – robia to akoby presne naopak.*

Egovzťažnú interpretáciu udalosti tu podporujú: (i) percepčné adverbiá: *očividne, viditeľne, zjavne: Navrela mi husia koža, lebo medzi pisateľom a mnou akoby očividne jestvovalo psychické spojenie. – Tieto dve rýchlo za sebou nasledujúce vydania akoby viditeľnejšie prekreslili básnickú stopu Viery Prokešovej v slovenskej poézii. – Hostom akoby zjavne ubúdali sily, evidentne pritvrdili hru na čo doplatil zranením domáci P. Černega.*; (ii) afirmačné markery s významom aktuálnosti, skutočnosti, reálnosti: *naozaj, ozaj, skutočne: Slovenčina je naozaj akoby v centre slovanských jazykov nielen z geografického, ale aj z jazykového aspektu. Je skutočne akoby ich epicentrom, v metaforickom zmysle slovančina v menšom, zoštíhlenom vydaní.*; (iii) epistemické partikuly s významom strednej miery istoty:²⁴ *asi, možno: V tomto zápase sa asi akoby všetko postavilo proti nám. – Pre niektorých ľudí je to možno akoby konečná stanica.*

Extrinzické zdroje sú nepriame zdroje a znamenajú informácie o faktoch, ktoré sú v egovzťažnom rámci inej osoby. Pre hovoriaceho zdrojom postulovania propozície sú názory iného človeka. Keďže hovoriaci sa odvoláva na cudziu mienku, tvrdenie tretej osoby, výraz *akoby* je xenomarker signalizujúci reportívnu projekčnosť. Je založená na deduktívnom usudzovaní, ktoré je argumentačne založené na autorite, resp. svedectve: *Dalímu sa film veľmi páčil a povedal, že akoby to bol americký film.*

Základnými signálmi reportívneho statusu xenomarkera *akoby* sú spravidla tieto faktory: (i) verba dicendi v hlavnej vete; *akoby* je základom tvrdenia vyjadreného vedľajšou vetou: *Režisér priznáva, že pri nakrúcaní filmu pracoval akoby s virtuálnou realitou.*; (ii) reportívne partikuly *vraj, údajne: Jedno také zázračné miesto je*

²⁴ Partikuly s významom istoty a probability *určite, nepochybne, pravdepodobne* nie sú doložené.

podľa viacerých aj v poľskom Krakove, kde sa ľudia vraj akoby zázrakom uzdravujú. Na svedomí to má mať práve čoskoro svätorečený Ján Pavol II. – Význam Viedenskej konferencie sa tak síce oceňuje, súčasne však relativizuje len na akýsi prvý krok v doteraz akoby údajne tabuizovanom procese denacifikácie Rakúska. Doklady potvrdzujú, že hovoriaci nespochybňujú pravdivosť reportívnej interpretácie udalosti a nehodnotí ju negatívne.

Napokon sa žiada uviesť, že emancipovanosť partikuly *akoby* sa premietla do jej ukotvenosti v lexikálnej zásobe vyplývajúcej z jej diskurzívnej úspešnosti v dialogickej komunikácii a v texte.

Partikula *akoby* je komponentom konverzačnej formuly – jednočlennej vety s funkciou repliky. Hovoriaci vyjadruje rozporujúce, kritické stanovisko k obsahu predchádzajúcej repliky a skrytú polemickosť voči komunikačnému participantovi, nesúhlas s jeho postojom. Formula *Akoby nie*. je negatívne polarizovaná. Vyžaduje si dialogický režim a negatívne vyznievajúci kontext. V závislosti od kontextu vyjadruje uistenie: – *To nevravíte vážne!* – *Akoby nie!*, resp. námietku: – *A prečo po vojne prípad nikto nevyšetroval? Prečo sa o prípad nikto nezaujímal?* – *Akoby nie. Po vojne celú vec vyšetrovala bezpečnosť.* Používa sa v polemických situáciách, v ktorých hovoriaci bezprostredne reaguje na slová participanta a zaujíma odmieta-vý postoj.

Partikula *akoby* je súčasťou naratívnych formúl *akoby aj*, *akoby aj nie* vyjadrujúcich komentár hovoriaceho, ktorý uvádza vysvetľovanie dôvodov: *Nijako sa nemohla zmieriť so svojim údelom. Akoby aj, ved' v tomto novom domove jej bolo horšie ako zle.* – *Úspech mu vlieva nové sily. Akoby aj nie, keď má vo vrecku zmluvu na ďalší film.*

Častica *akoby* je interným komponentom konvenčnej štruktúry frazeologizmu: *Preskočil bránu akoby nič.* – *Je celkom prirodzené, že existuje aj voličský segment, ktorý je akoby z iného sveta.* – *Košický kraj bol dlhé roky pre kompetentných na najvyšších miestach v našom hlavnom meste akoby od macochy.*

Partikula *akoby* je komutovaným komponentom frazeologizmu (komponent *akoby* zamenil komponent *ako*, *čoby*): *Personál kaštiľa je ako/akoby jedna rodina.* – *Celý svet máte ako/akoby na dlani.* – *Pružnosť v nich je pre nich typická, sú ako/akoby z gumy.*

Partikula *akoby* je vloženým komponentom do frazeologizmu: *Titul bol skvelý zisk, pohár je <akoby> čerešničkou na torte v celej sezóne.* – *Celý život je <akoby> pod papučou.* – *V druhom polčase to bola <akoby> iná káva.*

Motivačný potenciál frazém pre využívanie partikuly *akoby* súvisí s ich komunikačnou podstatou – funkcia frazémy je realizovaná prostredníctvom pragmatického vzťahu medzi frazémou ako semiotickým útvarom a hovoriacim. Obrazná povaha frazém a ich expresívnosť korešpondujú s intenciou hovoriaceho zdieľať fiktívny imitát toho, o čom hovorí prostredníctvom *akoby* a obrazného vyjadrenia.

4. ZÁVER

Akoby je jazykový výraz, ktorý je formálne ústrojný, egovzťažný, naznačujúci nereálnosť porovnávaného faktu. Jeho použitie je prejavom motivovaného, egovzťažného a asertívneho verbálneho správania hovoriaceho. Má dve funkčné perspektívy – obsahovú (propozičnú) a intersubjektívnu. Obsahovo je zhodnocovaný dodatočne, pohybuje sa na hranici medzi modálnou neurčitosťou a sémantickou (konceptuálnou) zdanlivosťou. Intersubjektívne manifestuje regulovanie pragmatickej disonancie. *Akoby* je egovzťažná jazyková entita viažuca sa na egovzťažné významy faktov a udalostí. U hovoriaceho sa spája jednak s tendenciou redukovať pragmatickú disonanciu medzi informáciou a vzťahom k nej, jednak s anticipáciou dôsledkov nepochopenia alebo nesprávneho pochopenia interpretácie faktov adresátom. Tendencia redukovať pragmatickú disonanciu súvisí s preventívnou stratégiou verbálneho konania, s predchádzaním nedorozumenia. Vystupuje ako súčasť stabilizačných mechanizmov, ako zvláštny prípad obrany ega pred inkongruentnou situáciou. Funkčne sa prejavuje ako prostriedok egovzťažne motivovaného verbálneho správania hovoriaceho, ktoré je účelové, adaptívne a situačne podmienené. Súvisí so psychickou reguláciou verbálneho správania, prispôbením sa situácii a očakávaním bezkonfliktného spôsobu interakcie. Hovoriaci nepredstiera svoje intencie konsenzuálneho verbálneho konania. Vo vzťahu k adresátovi prostredníctvom *akoby* flexibilne uplatňuje zdvorilostné komunikačné stratégie, rešpektuje postulát spôsobu – vyjadrovať sa s optimálnou mierou zrozumiteľnosti. Vo vzťahu k sebe ide o potvrdzovanie pozitívneho obrazu o sebe s nekategorickým podaním informácie, o prevenciu pred devalváciou ega: spochybnením, obvinením z neadekvátneho „videnia“ situácie, z neadekvátneho vyhodnotenia udalosti. Hovoriaci využíva *akoby* ako indikátor prezentácie vlastného postoja k obsahu výpovede. Výsledkom je neprehliadnuteľná posibilitná interpretácia faktov, ktorá je vždy účastná, keďže zakaždým vyjadruje zjavný, uvedomovaný a pregnantný postoj hovoriaceho, zdieľanie jeho názoru. Hovoriaci interpretuje udalosť egovzťažne podľa intrinzických alebo extrinzických zdrojov.

Diskurzívna regularita vyprofilovala *akoby* v dvoch funkčných podobách: v podobe operátora – jazykového prostriedku s konektívnou funkciou – a v podobe formatívu – jazykového prostriedku s funkciou pragmatického markera egovzťažného správania hovoriaceho. Vo funkcii operátora je egocentrikom hypotaxe s implicitným hovoriacim (na spájaciu funkciu sa navrstvuje hodnotiaci postoj hovoriaceho) a so sémantikou okolnostných a vlastnostných určení. Pragmatický marker *akoby* hypotetizuje význam určitého prvku propozície. Má funkciu konsenzuálneho prostriedku, prostredníctvom ktorého hovoriaci „zabezpečuje“ akceptabilitu výberu vlastnej alternatívy. Zároveň transparentne orientuje recipienta na to, že zdieľa fiktívny imitát toho faktu, o ktorom hovorí, t. j. faktu, ktorý je zdanlivo realizovateľný (nefakt je porovnávaný s faktom).

V kontexte najnovšieho teoretického uvažovania J. Dolníka (2022) posudzujeme *akoby* ako jazykový výraz, ktorý je optimálne transparentný a ktorý istým podielom prispieva k formovaniu egalitne vedenej jazykovej komunikácie.

Bibliografia

BIELIK, Lukáš – HALAS, Juraj – HANZEL, Igor – KOSTEREC, Miloš – MARKO, Vladimír – ZOUHAR, Marián (2016): *Slovník metodologických pojmů*. Bratislava: Vydavateľstvo Univerzity Komenského. 136 s.

BROWN, Penelope – LEVINSON, Stephen C. (1987): *Politeness: Some Universals in Language Usage*. Cambridge: Cambridge University Press. 358 p.

BUZÁSSYOVÁ, Klára – JAROŠOVÁ, Alexandra (ved. red.) (2006): *Slovník súčasného slovenského jazyka. A – G*. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV.

DOLNÍK, Juraj (1999): Princíp ekvivalencie. In: DOLNÍK, Juraj – BAJZÍKOVÁ, Eugénia – MLACEK, Jozef – TOMAJKOVÁ, Elena – ŽIGO, Pavol: *Princípy stavby, vývinu a fungovania slovenčiny*. Bratislava: Stimul, s. 45 – 77.

DOLNÍK, Juraj (2003): *Lexikológia*. Bratislava: Univerzita Komenského v Bratislave. 236 s.

DOLNÍK, Juraj (2013): *Všeobecná jazykoveda. Opis a vysvetľovanie jazyka*. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV. 432 s.

DOLNÍK, Juraj (2021): Inkluzívna komunikácia. In: *Slovenská reč*, roč. 86, č. 1, s. 3 – 20.

DOLNÍK, Juraj (2022): Egalitná jazyková komunikácia. In: *Jazykovedný časopis*, roč. 73, č. 1, s. 27 – 39. DOI 10.2478/jazcas-2022-0025.

GAHÉR, František (2016): Abduktívne a deduktívne usudzovanie v pozitívnom práve. In: 22. *Dni slovenského práva*. Bratislava: Slovenská advokátska komora, s. 29 – 44.

GREPL, Miroslav (1979): Úvodní poznámky k tzv. jistotní modalitě. In: *Slovo a slovesnost*, roč. 40, č. 2, s. 81 – 87.

GREPL, Miroslav – KARLÍK, Petr (1998): *Skladba češtiny*. Olomouc: Votobia. 503 s.

IVANOVÁ, Martina (2010): Modálne relátory. In: J. Dolník (ed.): *Morfologické aspekty súčasnej slovenčiny*. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV, s. 218 – 264.

JAROŠOVÁ, Alexandra – BUZÁSSYOVÁ, Klára (ved. red.) (2011): *Slovník súčasného slovenského jazyka. H – L*. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV.

LAKOFF, Robin T. (1973): The Logic of Politeness or Minding Your P's and Q's. In: *Papers from the Ninth Regional Meeting of the Chicago Linguistic Society*. Chicago: Chicago Linguistic Society, pp. 292 – 305.

LEECH, Geoffrey N. (1983): *Principles of Pragmatics*. London: Longman. 250 p.

Mluvnice češtiny 2 (1986): Tvarosloví. J. Petr (ved. red.). Praha: Academia. 536 s.

Mluvnice češtiny 3 (1987): Skladba. J. Petr (ved. red.). Praha: Academia 1987. 748 s.

NAKONEČNÝ, Milan (2009): *Sociální psychologie*. Vydání druhé, rozšířené a přepracované. Praha: Academia. 498 s.

NAKONEČNÝ, Milan (2021): *Psychologie osobnosti*. Praha: Triton. 654 s.

Pravidlá slovenského pravopisu (2000). Tretie, upravené a doplnené vydanie. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV. 590 s.

Slovenský národný korpus – prim-9.0-public-sane. Bratislava: Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV 2010. Dostupný z [www: http://korpus.sk](http://korpus.sk).

TARALDSEN MEDOVÁ, Lucie (2017): Nadzvednutí. In: P. Karlík – M. Nekula – J. Pleskalová (eds.): *CzechEncy – Nový encyklopedický slovník češtiny*. Dostupný na: <https://www.czechency.org/slovník/NADZVEDNUTÍ> [cit. 12. 05. 2022].

WITTGENSTEIN, Ludwig (2017): *Tractatus logico-philosophicus*. Praha: OIKOYMENH. 87 s.

ПЕКЕЛИС, Ольга Е. (2018): Иллокутивное употребление союзов: шкала иллокутивности и ее отражение в грамматике. In: *Компьютерная лингвистика и интеллектуальные технологии: по материалам международной конференции «Диалог 2018»* (Москва, 30 мая – 2 июня 2018 г.). Выпуск 17. Москва: РГГУ, с. 565 – 577. Dostupné na: <http://www.dialog-21.ru/digest/2018> [cit. 09. 05. 2022].

ПЕНЬКОВСКИЙ, Александр Б. (2004): Тезисы о тимиологии и тимиологических оценках. In: *Очерки по русской семантике*. Москва: Языки славянской культуры, с. 50 – 60.

ЗАЛИЗНЯК, Анна А. (2020): Русское как бы: семантика, прагматика, диахрония. In: *Компьютерная лингвистика и интеллектуальные технологии: по материалам международной конференции «Диалог 2020»* (Москва, 17 – 20 июня 2020 г.). Выпуск 19. Москва: РГГУ, с. 784 – 794. DOI: 10.28995/2075-7182-2020-19-784-794. Dostupné na: <http://www.dialog-21.ru/digest/2020> [cit. 09. 05. 2022].

OPAKUJI, TEDY JSEM: PARASYNTAKTICKÁ PERSPEKTIVA¹

MARTINA BENEŠOVÁ – DAN FALTÝNEK – LIBUŠE KORMANÍKOVÁ
– ONDŘEJ KUČERA

Filozofická fakulta Univerzity Palackého, Olomouc, Česká republika

BENEŠOVÁ, Martina – FALTÝNEK, Dan – KORMANÍKOVÁ, Libuše – KUČERA, Ondřej: I repeat therefore I am: The parasyntactic perspective. *Jazykovedný časopis (Journal of Linguistics)*, 2023, Vol. 74, No. 2, pp. 477–494.

Abstract: The text presents a theoretical platform and a case study of a new method for authorship attribution based on an author's specific low-frequency lexicon. It will be shown that an author's text is largely context-independent and is constructed by the author's habit based on the regular repetition of certain topics or modes of expression. The author's idiosyncratic way of choosing between synonymous linguistic devices in the text happens at a distance of several word forms or sentence units. This means that texts themselves are constructed using a much wider range of repetitions than expected and that the structure of the text above the level of intersentential linking is determined by a specific group of words (functional but above all content words) obligatorily used by the author in the formulation of the text. The newly introduced method can be used to attribute authorship by relying on the specific linguistic imprint of the author in the text (in this context, we talk about parasyntactic linguistic level). The method is compared with a function-word-based method.

Keywords: low-frequency lexicon, hapax legomenon, text structure, text cohesion, personal content profile, authorship attribution, forensic standard, parasyntax

1. ÚVOD

V tomto článku se zaměřujeme na jazykové povědomí určitého uživatele jazyka. Na způsoby identifikace jednotlivce na základě jeho specifických jazykových návyků a také na povahu strukturace textu, který specifika zacházení jedince s jazykem odráží. Pro tento aspekt vztahu jazyka a jednotlivce formuloval Juraj Dolník koncept tzv. bezznalostní jazykové dispozice. „Racionalita jazyka vo vzťahu ku komunikácii (komunikačná racionalita v tomto kontexte) pôsobí na nositeľa jazyka tak, že ten je účelne vybavený bezznalostnou jazykovou dispozíciou aj jazykovými znalosťami, aby mohol efektívne realizovať svoju komunikačnú intenciu. Efektívnosť tu znamená, že používateľ vynakladá len toľko psychickej energie, koľko je na realizáciu intencie nevyhnutné, pričom energia sa sústreďuje práve na intencný akt. Zameranosti na intencné akty je podriadená jednak súčinnosť bezznalostnej jazykovej dispozície s jazykovými znalosťami a jednak súhra neuvedomovaných a viac alebo

¹ Článek vznikl za použití technologie firmy Deepeffects.ai, s.r.o. (<https://deepeffects.ai>).

menej uvedomovaných jazykových znalostí. Na tomto mieste je primerané v rámci neuvedomovaných jazykových znalostí hovoriť o automatizovaných znalostiach.“ (Dolník 2018, s. 85).

Juraj Dolník k neuvědomovanému použiti jazykových prostředků jedincem ještě dodává, že jejich „(...) výrazným příkladem sú automatizované pravopisné znalosti, ale aj štylizáčné znalosti, ktoré sa týkajú ustálených formulácií, alebo rutinné jazykové reakcie v schematizovaných komunikáciách.“ (Dolník 2018, s. 85).

Na nasledujúcich stranách chceme prozkoumat bezznalostní jazykovou dispozici určitého jedinca (k tomu viz dále články Dolník 2019 a Dolník 2021) ve vztahu ke struktuře jím produkovaného textu.

Identifikace mluvčího na základě jazykového ztvárnění textu (oproti písmu, hlasu atd.) je od původu spojována s opakováním určitých prvků. Běžně se setkáváme s formulacemi jako *Karel by řekl...*, *Karel by teď asi poznamenal...* apod. Určité způsoby vyjádření nebo určitá témata si v jazykové intuici evidentně spojujeme s konkrétní osobou – a to na základě opakování. Uvedeme to na několika příkladech:

Románová postava Iana Fleminga James Bond často říká: *Protřepat, nemíchat*. (Fleming 1956, kapitola 9; překlad: *protřepané a nemíchané*, Fleming 2008); své jazykové chování postava navíc reflektuje v odpovědi na stejně znějící otázku (*Shaken or stirred?*): *Vypadám snad, že mi na tom záleží?* (*Do I look I give a damn?*) (Campbell 2006). Méně známou postavou, která se vyznačuje svým typickým opakováním odpovědi *Ha* na jakýkoliv typ repliky, je Britt-Marie Fredricka Backmana (2016, viz např. s. 61). Když opustíme prostředí světového literárního pole a přesuneme se k domácí produkci, můžeme stejný fenomén pozorovat například v proslulých dramatech Jára Cimrmana. Ve hře *Záskok* se jedná například o slovo *Dals*, které v průběhu děje opakuje postava Vlasta (Smoljak – Svěrák 1994, viz část *Vlasta: vesnický obrázek o jednom dějství*), v případě *Českého nebe* se postava Komenského vyznačuje oslovením *Praotce!* nebo postava Husa slovem *Chlapík!* (Smoljak – Svěrák 2008). Kromě fikčních hrdinů z literárních děl se opakování nevyhýbá ani „skutečným“ lidem. Někteří z nich, kteří pronikli do mediální sféry, nám dali nahlédnout do jejich vlastního užívání jazyka. Vzpomeňme třeba na teleshopping a ikonickou postavu Horsta Fuchse vyznačujícího se větou *A to ještě není vše, přátelé!* (viz reflexe tohoto autorského idiolektismu např. v Janšcová 2015).

Výše zmíněné příklady jsme zvyklí spojovat si s konkrétním autorem, tohoto autora určitým způsobem profilují. Slovní tvary v nich obsažené mají zároveň u autora s největší pravděpodobností o něco vyšší frekvenci než v obecném úzu, více se opakují: autor je může pravidelně používat v určitém slovním nebo situačním kontextu; může se jednat o výroky formulující postoje autora; nebo se naopak jedná o textové berličky, jimiž autor vyplňuje text při perspektivizaci výpovědi; mohou to být jevy uvědomované nebo používané nezáměrně. V kontextu opakování určitých

částí textu, na které se jako na autorskou idiosynkrazii zaměřujeme, je podstatné, že se přes pravidelné opakování jedná o jevy řídké v porovnání s ostatním lexikem zastoupeným v textu. V následujícím grafu zobrazujeme opakovaný výrok hlavního hrdiny románu *Kdo chytá v žitě* J. D. Salingera. Výrok *Jestli chcete co vědět* se v románu o délce 68 tisíc slov (v překladu Luby a Rudolfa Pellarových, viz Salinger 2000) opakuje šestadvacetkrát; viz obr. 1.



Obrázek 1: Distribuce slovního spojení *Jestli chcete co vědět* (*If you want to know the truth*) v románu J. D. Salingera *Kdo chytá v žitě* (Salinger 2000; original: Salinger 1991). V překladu románu o délce 68 110 slov se slovní spojení vyskytuje 26-krát, tzn. že se opakuje v průměru každou 1,5 normostranu (tzn. přibližně každých 250 slov). Graf byl pořízen v programu AntConc (<https://www.laurenceanthony.net/software/antconc/>). Svislé čáry vyznačují výskyty vybraného slovního spojení v textu, posloupnost slov v textu směřuje v grafu zleva doprava.

O výše vybraných autorských výrocích neuvažujeme jako o jazykových prostředcích, které strukturují text. Chápeme je spíše jako slova výplňková nebo jako autorské licence. Ke strukturaci textu slouží gramatická soustava jazyka, v určování autorství reprezentovaná tzv. funkčními slovy (Binongo 2003), a také slova obsahová, jimiž autor reaguje na aktuální kontext a jimiž vyjadřuje dle své vůle a komunikačního záměru určitý obsah. Výše frekventovaná obsahová slova zároveň vytvářejí izotopickou skladbu textu, tzn. strukturují text na základě obsahových souvislostí (Greimas 1987, s. 66 – 67). Z hlediska analýzy textu jsou ovšem obsahová slova chápána jako prostředek sdružující texty dle tematiky, nikoliv na základě autorských vlastností (Mikros – Argiri 2007). Jestliže proto tato obsahová slova z atribuční procedury vyloučíme a zároveň tak učiníme i s autorskými okazionalizmy, protože jsou sporadické a nedávají nám oporu v určení mnoha textů a jejich částí, musíme se spolehnout na širokou řadu jiných, nepřímých charakteristik autora (funkční slova, n-gramy, kompresní znaky; viz Juola 2006, s. 8; Zhao – Zobel 2005). U těch ale ztrácíme osobní povědomí o jejich přítomnosti v textu a s autorem si je nespojujeme.

2. FUNKČNÍ SLOVA A OBSAHOVÁ SLOVA

Celý autorský text s velkou mírou homogenity (viz v kontrastu k tomu de Roeck a kol. 2004; Sarkar a kol. 2005; Grzybek 2013) prostupuje lexikum s vysokou frekvencí. Jedná se převážně o jazykové prostředky bez věcného obsahu (syntaktika) užívané k formální výstavbě textu a gramatické stavbě věty. Téměř v každé větě některý z nich nacházíme. O těchto prostředcích disciplína určování autorství mluví jako o funkčních slovech (Burrows 2002; 2003; 2007; Binongo 2003). V seznamu českých funkčních slov jsou zastoupeny spojky (*a, nebo, i*), předložky (*na, pod, s/se*) nebo zájmena (*ona/on/ono, já, ty*). Ukazuje se, že určití autoři ve vý-

stavbě textu protežují např. konkrétní pomocná slovesa nebo předložková spojení (Mosteller – Wallace 1964; Baayen a kol. 2002), jiná naopak užívají s menší či minimální frekvencí. To může sloužit k vysoce věrohodné identifikaci autora (Evert a kol. 2017). Pokud pozorujeme takto zřetelný úkaz, že autor se návyky využívat určitá funkční slova s vyšší či nižší frekvencí odlišuje od jiných autorů, a zároveň připustíme, že využívání funkčních slov vědomě nekontroluje, jedná se o ideální stopu zanechanou v textu.

Autorské opakování funkčních slov v určité individuální proporcionalitě je hodnověrně doložený autorský rys textu (viz dále Juola – Baayen 2003). Je ale opakování funkčních slov tím, s čím si spojujeme identitu mluvčích? – pravděpodobně ne. Identitu mluvčího shledáváme spíše v jeho specifických výrazech – výše zmíněných okazionalizmech, které ale nemají povahu text strukturujících prostředků a slouží spíše jako určitý kolorit mluvčího než jako jeho jazykový profil, jak jsme poznamenali. Proč ale autorův profil nepostavit na slovech vyjadřujících určitý obsah? Pomineme-li argument, že tato slova prozrazují tematickou blízkost, nikoliv autorskou identitu (viz citát č. 1 níže), odpověď zní: protože tato složka textu je považována za náhodnou a vzhledem k tomu obsahový profil autora nemůže existovat (viz citát č. 2 níže). Dovolíme si ukázat, že jazykový profil autora existuje, prostupuje text s vysokou homogenitou a s vysokým zastoupením v textu. Co to znamená pro možnosti profilování autora si ale necháme pro pozdější publikace.

Citát č. 1: obsahová slova klastrují texty na základě obsahu, nikoliv autorství, jak píše Patrick Juola (2006, s. 241):

A more serious problem with the (...) approach in particular is that it may permit topic to dominate over authorship. Any two retellings of Little Red Riding Hood will probably incorporate the words “basket” and “wolf”; any two newspaper articles describing the same football game will mention the same teams and star players; indeed, any two reports of football games will probably mention “score” and “winner,” and not “basket.” Therefore, any measure of vocabulary overlap will find a greater match between documents of similar topic.²

Citát č. 2: struktura textu (tzn. přítomnost obsahových slov v textu) je dána kontextem a je ze své podstaty náhodná, pro příklad volíme ukázky z de Beaugrandovy a Dresslerovy publikace (1981):

Linguists of all persuasions seem to agree that a language should be viewed as a system: a set of elements each of which has a function of contributing to the workings of

² Závažnějším problémem tohoto přístupu (...) je zejména to, že umožňuje, aby téma převážilo nad autorstvím. Jakékoli dva příběhy o Červené Karkulce budou pravděpodobně obsahovat slova „koš“ a „vlk“; jakékoliv dva novinové články popisující stejný fotbalový zápas budou zmiňovat stejné týmy a hvězdné hráče; ve skutečnosti jakékoliv dvě zprávy o fotbalových zápasech budou pravděpodobně zmiňovat „skóre“ a „vítěze“, a nikoliv „koš“. Jakékoli měřítko překrývání slovní zásoby proto najde větší shodu mezi dokumenty s podobným tématem.

*the whole. (...) no one would equate this kind of system with the operations of communicating: people are not combining distinctive units in any direct or obvious way. Indeed, empirical tests show that many abstract distinctions are not perceptibly maintained in real speaking and are recoverable only from context (viz kapitola 3).*³

*A young science like linguistics would understandably seek to align itself with older sciences like physics, mathematics, and formal logic. But communication, like any human activity, has its own special physical, mathematical, and logical properties that must not be overlooked. An unduly rigid application of notions from the "exact" sciences could dehumanize the object to the point where the inquiry becomes irrelevant. A formalism is a representation, not an explanation, and a means, not an end. The analysis of formal structures might well fail to uncover the nature and function of an entity in its wider context (viz předmluva).*⁴

V následující analýze ukážeme, že kontext je predominantně autorským obsahovým profilem a představa o struktuře rozsáhlého textu, jak ji podává teorie textu / pragmatika, není adekvátní (zde zastoupeno citátem č. 2; viz k tomu dále kritéria textovosti – Hirschová 1989). Formální strukturu textu dlouhého rozsahu totiž oproti obecnému nebo zde de Beaugrandem a Dresslerem vyjádřenému názoru dokážeme exaktně vymezit a umíme následně zhodnotit vliv prostředků zapojených do této struktury na okolní text, obecně na text jako takový, včetně vlivu na aktuální kontext. Nedomníváme se, že tímto text jako projev činnosti člověka “dehumanizujeme”, jak je uvedeno v citátu č. 2, pouze dokládáme zvykový charakter struktury autora textu, což naprosto nemusí být překvapující, ačkoliv je to v rozporu s obecnými teoretickými předpoklady i praxí v analýze textu.

3. NÍZKO FREKVENTOVANÉ LEXIKUM

V následujících analýzách proti sobě postavíme přístup určování autorství založený na funkčních slovech a oproti tomu přístup využívající nízko frekventovaných, pravidelně se opakujících slov obsahových. Nebudeme se ale v tomto ohledu zaměřovat na okazionální výrazy typu *protřepat*, *nemíchat* uvedené v úvodu, pro ana-

³ Lingvisté všech směrů se zřejmě shodnou na tom, že na jazyk je třeba pohlížet jako na systém: soubor prvků, z nichž každý má funkci přispívající k fungování celku. (...) Nikdo by tento druh systému neztotožňoval s operacemi v komunikaci: lidé nekombinují distinktivní jednotky žádným přímým nebo zřejmým způsobem. Empirické testy skutečně ukazují, že mnohé abstraktní distinkce nejsou v reálném mluvení vnímatelně zachovány a jsou obnovitelné pouze z kontextu.

⁴ Mladá věda jako lingvistika se pochopitelně snaží přizpůsobit starším vědám, jako je fyzika, matematika a formální logika. Ale komunikace, stejně jako jakákoli jiná lidská činnost, má své zvláštní fyzikální, matematické a logické vlastnosti, které nelze přehlížet. Nepřiměřeně rigidní aplikace pojmů z „exaktních“ věd by mohla odlidštit objekt do té míry, že by se zkoumání stalo irrelevantním. Formalismus je reprezentace, nikoliv vysvětlení, a prostředek, nikoliv cíl. Analýza formálních struktur by mohla selhat při odhalování povahy a funkce entity v jejím širším kontextu.

lýzu využijeme široký rozsah plnovýznamových slov tak, abychom prověřili, zda jsou ve svém plošném zastoupení ve slovní zásobě markerem obsahu (tzn. zda kladují texty na základě v nich obsažených témat, nikoliv autorsky). Obsahová slova by měla být zároveň v textu přítomna vlivem náhodných okolností vyplývajících z kontextu, neměla by proto mít určující autorské vlastnosti, jak naznačují citace na konci předešlého oddílu. Klastrování autorů provedeme tak, že budeme analyzovat lexikum s nejnižším zastoupením v analyzovaných textech. To ovšem neznamená, že tento přístup zcela vyloučí z analýzy slova funkční. V námi analyzovaném vzorku se v případě obsahových slov jedná o rozsáhlou část za klastrování odpovědného lexika. Pro srovnání: v románu *Na cestě* Jacka Kerouaca (1957) mezi za autorské klastrování odpovědnými hapax legomeny funkční slova téměř nenacházíme – velikosti vzorků jsou analogické následující analýze, viz navazující publikace; ve vzorcích kladujících *Autismus & Chardonnay* (viz oddíl *Analýza*; Selner 2017 a 2019) se mezi vybranými hapaxy naopak vyskytuje 39 % funkčních slov. Naše metoda tedy přítomnost funkčních slov v lexiku determinujícím autora nevylučuje. Takové lexikum je definováno pravidelností svého výskytu a jeho nízkou frekvencí.

Když mluvíme o lexiku s nejnižším zastoupením v textu, myslíme tím tzv. hapax legomena, výrazy vyskytující se v textu pouze jednou. V následující analýze pracujeme s hapax legomeny následujícím způsobem: a) jedná se o slovní formu zastoupenou pouze jednou v určitém autorském textu; b) jedná se o slovní formu zastoupenou pouze jednou ve vzorku autorského textu, když tento text dělíme na dva a více vzorků. K dělení textů na vzorky přistupujeme z následujících důvodů: i) identifikace opakujícího se nízko frekventovaného lexika v autorském textu vyžaduje srovnání nejméně dvou odlišných textů daného autora; pokud u daného autora nemáme dva odlišné texty a určitý text má pro dané účely dostatečnou délku (minimálně 18000 slov před dělením, viz Faltýnek – Benešová – Kučera 2023), dělíme jej na vzorky a v analýze postupujeme totožným způsobem jako při práci s texty odlišitelnými na základě určitých pragmatických kritérií, tzn. přirozené delimitace (trvání konverzace, od první do poslední strany knihy/dokumentu apod.); ii) velké množství autorských textů neposkytuje z hlediska analýzy dostatečné množství textové evidence k prověřování otázek týkajících se autorství, struktury textu apod.; máme na mysli např. izolované emaily, izolované části komunikace na sociálních sítích, blogů atd. Pokud máme pro konkrétního autora k dispozici větší množství takového textového materiálu, komponujeme jej z toho důvodu do vzorků o podobné délce na základě požadavků na reliabilní výsledky analýzy (Faltýnek – Matlach 2021). V předstihu před oddílem Diskuze zde chceme formulovat, že autorská struktura opakovaného nízko frekventovaného lexika se projevuje bez ohledu na přirozené ohraničení textové produkce autora a její délku (pro validní provedení analýzy je však třeba mít k dispozici výše uvedené kvantum textu). To znamená, že je možné autorské texty sdružovat nebo naopak je dělit pro účely analýz, jak bylo popsáno výše. Předpokládáme, respektive vycházíme z různých ověření tohoto předpokladu

(např. Faltýnek 2020; Faltýnek – Kučera 2022), že pokud máme k dispozici libovolně komponovaný dostatečný rozsah autorova textu, disponujeme zároveň potřebným množstvím jeho preferovaných obsahových slov pro odlišení od jakéhokoliv jiného jedince (v závislosti na čase vzniku a stylu; viz Faltýnek – Kučera 2022). Domníváme se zároveň, že autorský obsahový idiolekt se distribuuje v různých autorových textech homogenně (viz Obrázek 1 a především grafy distribuce hapax legomen v autorském textu v oddíle Analýza).

Pro další výklad definujeme superhapax: Superhapax je taková slovní forma nebo spojení slov vyskytující se pravidelně s nízkou frekvencí v určitém textu nebo vzorcích textu konkrétního autora. Jedná se zároveň o slovní formu identifikující texty nebo vzorky textů s určitým autorem; tzn. že tyto slovní formy jsou odpovědné za klastrování daného autora a nevyskytují se u srovnávaných autorů v podobném zastoupení.

Obsahová a zároveň nízko frekventovaná slova byla již v určování autorství několikrát použita. Slava Katz (1996) detailně prověřuje pravděpodobnost výskytu obsahových slov v textu. R. Harald Baayen a kol. (1996) upozorňují, že hapax legomena a jejich syntaktické vazby mohou sloužit jako signál autorství. Nízko frekventované lexikum zároveň Baayen chápe jako užívané nevědomě (1996, s. 22), podobně jako je tomu u funkčních slov (Binongo 2003). Jsou-li funkční slova z tohoto důvodu ideální stopou autora v textu, jak jsme již jednou vyjádřili, pak i hapax legomena by takové nezáměrně zanechané stopy mohla poskytovat. Obsahová slova užil v určování autorství George K. Mikros (2009, s. 67), mluví o autorsky specifických slovech (Author-Specific Words), která vybírá na základě srovnání autorů v plném rozsahu frekvenčního spektra. Autorsky specifická slova srovnává Mikros s dalšími autorskými charakteristikami jako jsou funkční slova, frekvence délek slov nebo průměrnou délkou věty (Mikros 2009, s. 71 – 72). Ačkoliv se u Mikrose k identifikaci autora ukazují autorská obsahová slova jako výhodnější než zbylé ukazatele, další vývoj v určování autorství tento směr nesleduje (Evert a kol. 2017). G. K. Mikros zároveň pracuje s autorskými specifickými slovy v malém rozsahu textu (50 až 100 slov pro úspěšnou aplikaci, nejvýše pak 500). Malý rozsah vzorku, zahrnutí celého frekvenčního spektra a způsob zpracování (Discriminant function analysis, DFA) způsobují, že neidentifikuje autorský obsahový profil v širším zastoupení autorského idiolektu (graf na s. 70 ukazuje, že při zpracování způsobem DFA dochází ke zhoršení performance nad 500 slovy užitými ke srovnání vzorků; analogickou situaci a její vysvětlení najdete na obrázku č. 6 a v příslušném oddílu ve Faltýnek – Matlach 2021). Jan Rybicki a Maciej Eder (2011) se zaměřují na analýzu autorství s využitím lexika s nižší frekvencí, než je pouze lexikum nejfrekventovanější (právě ve smyslu funkčních slov), v této souvislosti využívají řezu plným frekvenčním spektrem slovní zásoby. Postupují ovšem od nejfrekventovanějších částí k méně frekventovaným v řezech obsahujících 50 až 5000 nejvíce frekventovaných slovních forem (toto

okno postupně posouvají směrem k nižším frekvencím) a analogicky k Mikrosovi tak neanalyzují nízko frekventovanou slovní zásobu samostatně (využívají manhattanskou vzdálenost a z-score; Burrows 2002). Stejně jako u Mikrosose tento postup vede ke ztrátě informace o autorovi obsažené samostatně v nejnižším spektru lexika (viz oddíl *Further research* ve Faltýnek – Matlach 2021). Zároveň tito autoři upřednostňují položky s vyšší frekvencí nebo z rozsáhlé části frekvenčního spektra (Rybicki – Eder 2011, s. 5; Mikros 2009, s. 67). K. Amelin a kol. (2018) využívají podobné řezy frekvenčním spektrem analogicky k Rybickému s Ederem (2011) pro trasování rozvoje autorského stylu, jejich volba slovníku ale znovu sleduje vysoké spektrum, i když ve velkém rozsahu zastoupených typů (viz Amelin a kol. 2018, s. 46 a 54; viz také Eder 2015; 2017). J. Savoy (2012) využívá nízko frekventované lexikum k atribuci s výsledky překonávajícími atribuci na základě funkčních slov, zároveň ale pracuje s rozsáhlým spektrem obsahových slov a strukturu nejnižší frekventovaného lexika neidentifikuje. Podobným způsobem jako v našem přístupu pracuje s texty a jejich vzorky pro umožnění komparace obsahových slov zastoupených v autorských textech s určitou frekvencí, v našem případě ovšem pouze s hraničně nízkou z hlediska délky srovnávaných textů (Savoy 2012, s. 7). V. Ficcadenti, R. Cerqueti a M. Ausloos (2018, s. 133) využívají hapax legomen jako samostatné charakteristiky autorského idiolektu při porovnání stylu amerických prezidentů, strukturu nízko frekventovaného lexika ale nepozorují. A. Lardilleux a Y. Lepage (2007) upozorňují na informaci obsaženou v hapax legomenech v souvislosti se slovním alignmentem, respektive automatickým překladem (pro vysvětlení v souvislosti s umístěním hapaxů v určitých frázích viz Faltýnek 2020).

4. ANALÝZA

V následující analýze se zaměříme na rozsah opakování superhapaxů v textu. Naším cílem je znovu prověřit hypotézu, že superhapaxy tvoří bez ohledu na téma textu jazykový profil autora (Faltýnek – Matlach 2021). V návaznosti na to se chceme dotázat, jaký rozsah textu je opakovaným obsahovým a funkčním lexikem autora dotčen a v souvislosti s tím jaký vliv má autorské lexikum na reflexi kontextu, tzn. co do našich textů vkládá kontext a co náš zvyk z něj něco zmiňovat. A konečně chceme také v dalších fázích výzkumu zjistit, jak se opakování superhapaxů dotýká výstavby textu, jeho celkové koheze, ve smyslu nejen obsahové (mluvíme o obsahových slovech), ale zároveň formální soudržnosti, včetně vlivu tohoto opakování na použití gramatických prostředků autorem.

4.1 Analyzovaný materiál

K analýze jsme vybrali texty dvou autorů mající blízkou tematiku – reflektují autismus (jelikož je naším cílem ověřovat autorský obsahový profil, chceme srovnávané texty co nejvíce přiblížit obsahově, aby byl výsledek klastrování projevem au-

tora, nikoliv obsahu). V obou případech se jedná o texty vzniklé jako příspěvky na blozích. Pro analýzu jsme kompletní rozsah obou autorských textů rozdělili na vzorky o podobné délce. Autorem prvního souboru vzorků je Martin Selner, texty byly publikovány na blogu dostupném z: <http://selner84.blogspot.com/> (navštíveno 15. 12. 2021). Obsah blogu Martina Selnera byl později vydán knižně ve dvou dílech (Selner 2017 a 2019). My jsme pracovali s náhodným pořadím příspěvků na blogu. Druhým autorem je Natálie Ficencová (Zrzavá holka). Soubor jejích textů pochází z blogu dostupného z: <https://zrzi.cz/> (navštíveno 15. 12. 2021). Obsah tohoto blogu také vyšel knižně (Ficencová 2021), jako s dostupnými jsme pracovali opět s texty publikovanými na internetu. Ve vzorcích jsou texty řazeny dle pořadí témat rozdělujících příspěvky na blogu (ve směru čtení). Do vzorků jsme nezařazovali příspěvky, které jsou autorčiným překladem jiných textů. Analyzované texty jsme rozdělili na vzorky o velikosti, která odpovídá požadavkům na reliabilní určení autorství na základě nízké frekvence lexika (Faltýnek – Matlach 2021). Velikosti vzorků jsou:

Selner 1: 9581 slov
Selner 2: 9552 slov
Selner 3: 9665 slov
Selner 4: 8920 slov
(celkově: 37 718 slov)

Zrzavá holka 1: 9652 slov
Zrzavá holka 2: 9557 slov
Zrzavá holka 3: 9535 slov
Zrzavá holka 4: 13695 slov
(celkově: 42 439 slov)

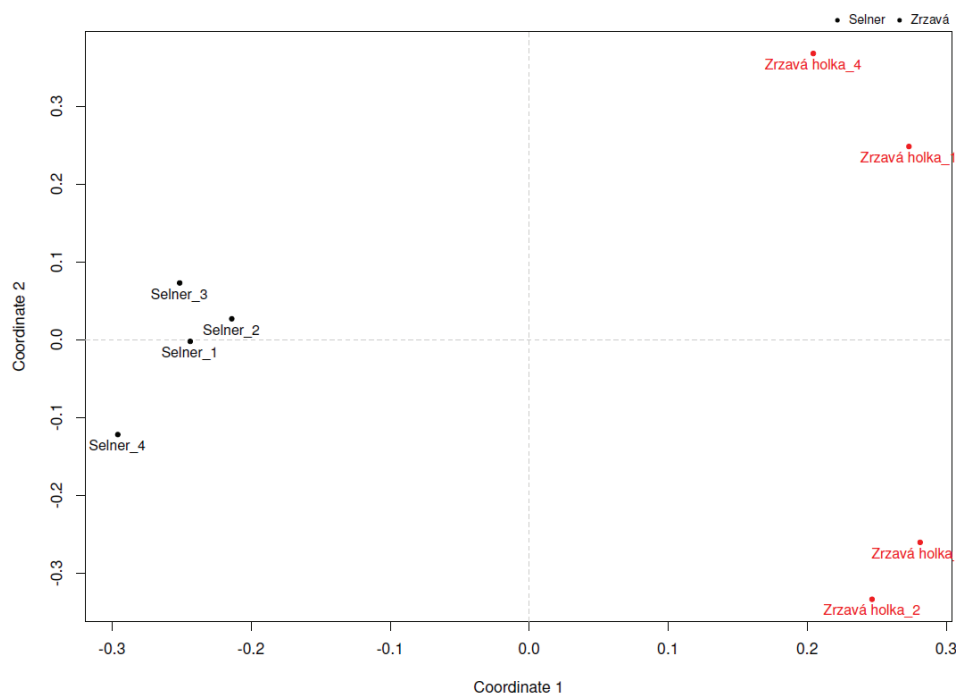
4.2 Klastrování autorů na základě superhapaxů

Primárním cílem tohoto článku je potvrdit hypotézu, že existuje jazykový profil autora. Chceme také s určitostí vědět, pokud by takový profil existoval, jak se jeho jednotlivé součásti zapojují do struktury textu. Předpokládáme totiž zastoupení mnohem širší, než je tomu u okazionálních autorských výrazů uvedených v úvodu (jejich distribuci ilustruje Obrázek č. 1). Pro tyto účely budeme výše popsany materiál analyzovat na základě nejméně frekventovaných prvků textu, to nám zaručuje, že vybraný soubor slovních forem obsahuje především obsahová slova, a zároveň slova s co nejvyšší mírou nezávislá na obsahu textu.

Jak bylo výše zavedeno, sumáře autorských textů jsou rozděleny na jednotlivé vzorky, ve kterých jsou detekovány hapax legomena. Průnik množin hapax legomen získaných z jednotlivých vzorků definuje množinu superhapaxů daného autora.

Rozsah textu pro úspěšné separování autorských textů do společného klastru v závislosti na délce textu a jazykovém typu je uveden ve Faltýnek – Matlach

(2021; vzhledem k této evaluaci můžeme konstatovat, že délka námi zvolených vzorků bezpečně přesahuje minimální rozsah textu pro úspěšné autorské klastrování, ten vychází z procenta hapax legomen v textu a minimálního množství hapax legomen nutných k úspěšnému odlišení autorských vzorků). Následující graf ukazuje, že nízko frekventované lexikum jednoznačně odlišuje autory vybraných vzorků textu.

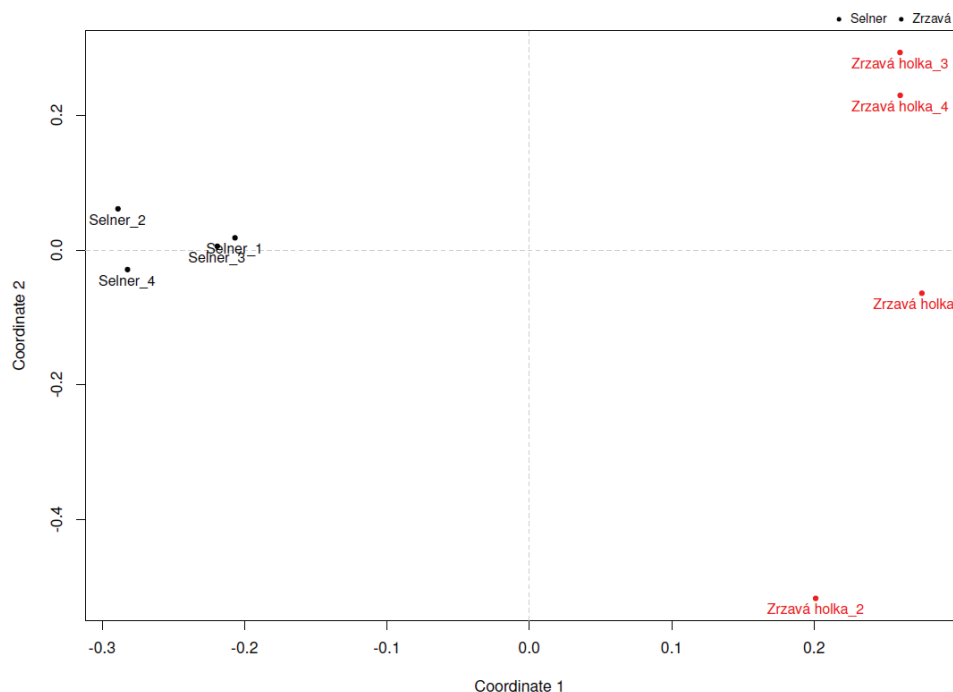


Obrázek 2: Klastrování vzorků blogu *Autismus a Chardonnay* Martina Selnera (dostuné z: <http://selner84.blogspot.com/>; navštíveno 15. 12. 2021) a blogu *Zrzavá holka* Natálie Ficencové (dostuné z: <https://zrzi.cz/2015/12/nebinarita/>; navštíveno 15. 12. 2021). Klastrování bylo provedeno na základě hapax legomen přítomných ve vzorcích srovnaných kosinovou nepodobností, zobrazení bylo provedeno formou vícerozměrného škálování (Torgerson 1952).

4.3 Klastrování autorů na základě hapax legomen přítomných v náhodných vzorcích textu

Proto, abychom se ujistili, že autorské klastrování vzorků Martina Selnera a Zrzavé holky z Obrázku č. 2 na základě hapax legomen není dílem náhody, respektive jedinečné konstelace ve vzorcích přítomných, tedy opakujících se hapax legomen, provedli jsme deset klastrování těchto vzorků na základě náhodného výběru 6250 slov z jejich vzorků (původní velikosti viz v oddíle Analyzovaný materiál). Ve všech

deseti případech náhodných výběrů byly vzorky obou autorů jednoznačně separovány v autorských klastrech. Pro ukázkou uvádíme výsledek klastrování prvního z náhodných výběrů, modely bag-of-words všech náhodných výběrů jsou dostupné na vyžádání u autorů tohoto článku



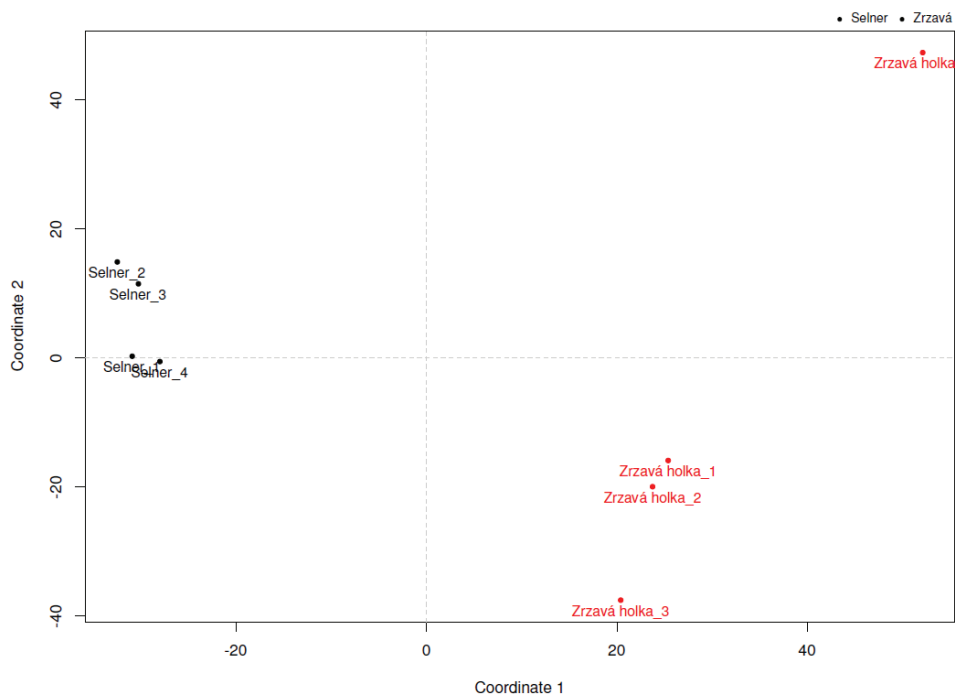
Obrázek 3: Klastrování vzorků blogu *Autismus a Chardonnay* Martina Selnera (dostuné z: <http://selner84.blogspot.com/>; navštíveno 15. 12. 2021) a blogu *Zrzavá holka* Natálie Ficencové (dostuné z: <https://zrzi.cz/2015/12/nebinarita/>; navštíveno 15. 12. 2021). Klastrování bylo provedeno na základě náhodného výběru 6250 hapax legomen přítomných ve vzorcích srovnaných kosinovou nepodobností, zobrazení bylo provedeno formou vícerozměrného škálování (Torgerson 1952).

4.4 Klastrování autorů na základě funkčních slov

Pro srovnání s autorskou atribucí na základě hapax legomen jsme provedli autorskou atribuci vzorků Martina Selnera a Natálie Ficencové za užití funkčních slov. Funkční slova jsme vybrali ze 100 nejfrekventovanějších slovních forem v souboru sloučených sumářů textů obou autorů. Z těchto 100 slovních forem jsme odstranili slova obsahová. V následující tabulce uvádíme zbylé slovní formy použité v analýze.

a	aby	ale	ani	asi	by	bych	co
do	ho	i	já	jedno	jen	jestli	jim
jsou	k	které	který	mé	mě	mi	možná
mu	na	nás	ne	nebo	něco	někdo	než
o	od	po	pro	protože	s	se	si
své	tak	taky	takže	ten	tím	to	toho
tom	třeba	tu	ty	u	v	vám	ve
vlastně	všechno	z	za	že			

Tabulka č. 1: Seznam funkčních slov využitých ke srovnání vzorků blogu *Autismus a Chardonnay* a blogu *Zrzavá holka* Natálie Ficencové. Seznam vznikl sloučením všech vzorků do jednoho textu, z jehož frekvenčního seznamu bylo vzato 100 nejfrekventovanějších slovních forem. Z těchto slovních forem byla odstraněna obsahová slova (substantiva, adjektiva, verba a adverbia).



Obrázek 4: Klastrování vzorků blogu *Autismus a Chardonnay* Martina Selnera (dostuné z: <http://selner84.blogspot.com/>; navštíveno 15. 12. 2021) a blogu *Zrzavá holka* Natálie Ficencové (dostuné z: <https://zrzi.cz/2015/12/nebinarita/>; navštíveno 15. 12. 2021). Klastrování bylo provedeno na základě srovnání výskytu funkčních slov ve vzorcích, frekvence funkčních slov byla transformována na z-skóre. Srovnání proběhlo formou manhattanské metriky, k vizualizaci bylo využito vícerozměrné škálování (Torgerson 1952). Seznam funkčních slov použitých pro srovnání textů je uveden v Tabulce č. 1.

Analýza obou souborů autorských vzorků (Selner 1 – 4 a Zrzavá holka 1 – 4) za použití funkčních slov prokázala podobné výsledky jako analýza hapax legomen/superhapaxů. Autoři se na základě použití základních textotvorných prostředků odlišili prokazatelně a vytvářejí jednoznačně oddělitelné skupiny.

5. DISTRIBUCE

Na základě předchozích analýz jsme zjistili, že na vybraném jazykovém materiálu se autor jeví jako individualita s ohledem na gramatické či textotvorné prostředky (funkční slova), které je zvyklý v textu užívat, respektive je zvyklý je užívat s určitou proporcionalitou. Zároveň ale zjišťujeme, že autorský profil má autor daný také obsahovými slovy, která v textu používá bez ohledu na kontext, respektive je uvyklý určitě obsahy v textu opakovaně zmiňovat, což právě vede k jeho jednoznačné identifikaci. Vzhledem k rozvoji našeho výkladu můžeme nyní formulovat zjištění, že obsahový profil autora nepřipomíná svou distribucí distribuci autorových okazionálních prostředků typu „*protřepat, nemíchat*“, jakými uvozujeme tento článek v prvním oddíle. Autor své preferované obsahy distribuuje frekventovaně a napříč textem, víme to s určitostí právě proto, že se i v rozsahu 6250 slov vždy tematicky identifikuje s jinými svými textovými vzorky (viz aposteriorní metoda ve Faltýnek – Matlach 2021).

Počet zastoupení funkčních slov využitých v analýze výše činí pro vzorky Natálie Ficencové 31,9 procenta (13 529 slov), v případě vzorků Martina Selnera 27,5 procenta (11 666 slov). To znamená že téměř v každém větěném celku nacházíme funkční prostředek typický pro autora ve své frekvenční zastoupenosti. V níže uvedených grafech (Obrázek č. 5) uvádíme distribuci šesti nejfrekventovanějších funkčních slov v textech obou autorů (viz Tabulka č. 1).



Obrázek 5: Distribuce šesti nejfrekventovanějších funkčních slov (viz Tabulka 1; jedná se o slova *a, aby, ale, ani, asi, by*) v textech Martina Selnera (vrchní graf) a Natálie Ficencové (spodní graf).

Zleva doprava je vyznačen lineární rozvoj textu, svislé černé čáry označují výskyty vybraných slov. Grafy byly pořízeny v softwaru AntConc (<https://www.laurenceanthony.net/software/antconc/>). Distribuce slov prokazuje i v dalších nezobrazených částech textu pravidelnou distribuci (k tomu viz de Roeck a kol. 2004 a Sarkar a kol. 2005).

Pro srovnání s distribucí funkčních slov v autorském textu se nyní zaměříme na distribuci autorů užívaných obsahových slov prozrazujících jejich totožnost (jsou rozhodující pro výsledky klastrování) a zároveň ukazují specifické preference autorů konkretizovat určitý obsahový aspekt v různých kontextech určených aktuálním aktem komunikace. Vlastnosti těchto slov mohou být nejspíše dále prověřovány z hlediska autorské osobnostní idiosynkracie; výklady k tomu ponecháváme do navazujících publikací.



Obrázek 6 a 7: Distribuce superhapaxů odpovědných za klastrování vzorků Martina Selnera (horní graf) a Natálie Ficencové (spodní graf); soubory superhapaxů jsou pro oba autory odlišné.

Pro zobrazení byla vzata hapax legomena vyskytující se ve všech čtyřech vzorcích současně, decisivní roli při autorském klastrování mají ale superhapaxy vyskytující se ve třech, respektive dvou vzorcích textu (těchto superhapaxů je v případě Martina Selnera 4001 a v případě Natálie Ficencové 3817. Popis viz Obrázek č. 5). Grafy byly pořízeny v softwaru AntConc (<https://www.laurenceanthonynet/software/antconc/>).

Procento zastoupení opakujících se obsahových slov v autorském textu je z hlediska našich vzorků následující: v textu Martina Selnera se hapax legomena určující autorův klustering vyskytují ve 4001 případech (tzn. 9,4 procentech celého textu). To znamená, že se autorův superhapax vyskytuje v cca každém desátém slově v textu. V textu Natálie Ficencové se hapax legomena určující klustering objevují v 3817 výskytech (tzn. v 10,1 procentech celého textu). Klíčový superhapax v jejím textu nacházíme tedy opět v cca každém desátém slově. Pro autora typické obsahové slovo se tak vyskytuje ve vzdálenosti průměrně dvou či tří vět. Zjistíme proto, že obsahy, které autor typicky opakuje v textu, ovlivňují výstavbu věty a mezivětné navazování.

6. DISKUZE

Na místě každého desátého slova v textu autor pootočí pomyslným mlýnkem paradigmatu a na dané místo v textu dosadí z mnoha možných funkčně ekvivalentních jazykových prostředků sobě vlastní. Zopakuje se. Vcházíme každou minutou do nových okolností, s novými cíli, ale zapínáme přitom staré registry čarového kódu našich superhapaxů – preferovaných způsobů vyjádření, témat a postojů. Ve struktuře našich textů superhapaxy svou obligatorní přítomností rozvrhují bílá místa, kde se kontext může přihlásit o nová slova. Tvar a barvu mu ale svými superhapaxy nejdřív vyznačíme my.

Jako lidé jsme asi zapamatovatelné individuality. Ale všímáme si – včetně lingvistiky a disciplíny určování autorství – u druhých jen nadpisů a viditelných stop, martini a chardonnay a zrzavé barvy. Nejsme s to dosáhnout povědomí specifické skupiny slov, která činí něčí individualitu takovou, že každý jeden nabývá svou tvář: Spojovat si jednotlivce s tisíci slovními formami, které preferuje, neumíme. Znat někoho naopak asi znamená tušit všechna jeho opakování.

Kdyby byl text strukturován jen naší intencí a neodhadnutelností každého příštího kontextu, zobrazovaly by klastrové analýzy nízkých frekvencí různých autorů pomyslnou termodynamickou smrt. Všechny body by byly ideálně stejně

vzdálené, jen náhodné shody v mikrotématech jednotlivých textů by je nepatrně přibližovaly. Klastrové analýzy nízko frekventovaného lexika ale ukazují napevňené mraky odpovídající jednotlivým autorům. Protože ať už jsme kdekoliv, opakujeme v nízkém lexiku své postoje, témata a způsoby vyjádření. Lingvistika nás v posledních desetiletích naučila dívat se na texty očima velkých korpusů, jazykových dat slitých do hyperrepresentativní množiny tvarů, jejichž frekvence nám dává odpovědi na otázky o povaze jazykových norem, systémů a mluvčího člověka (výhody tohoto přístupu výstižně formuluje Štícha 2001; k následující formulaci viz např. Forster – Chambers 1973). Pravdou ale je, že tato globální reprezentace jazyka nás jako jednotlivce svým stínem nepokrývá. Opakujeme se ve vlastním frekvenčním efektu.

7. DALŠÍ VÝZKUM

V následném výzkumu chceme ukázat, že výskyt superhapaxů, opakujících se nízko frekventovaných autorských slov, je v textu natolik pravidelný a rozmístěný v homogenní disperzi, že nutně ovlivňuje strukturu vět a s určitostí rovinu mezivětného navazování. Mluvíme v této souvislosti o parasyntaxi (viz Faltýnek – Kučera 2022). Chceme později doložit, že koheze textu je určována nikoliv pouze zdola gramatickými vztahy v mezivětném navazování, ale je řízena shora autorským preferovaným lexikem – obligatorně vyskytujícím se v rozsáhlém textu analogicky k obligatorním prostředkům větné skladby. Parasyntax jako jazyková rovina pak představuje specifický výběr v paradigmatu při vytváření syntagmatu jedincem. To zároveň znamená, že stejně jako registrujeme ve větě nutné prostředky její stavby, např. přísudek a jeho valenční doplnění, tak má vyšší textová rovina z hlediska principů svého uspořádání nutně přítomná a zbytek textu určující slova. Tato slova mají určité gramaticko-lexikální vlastnosti, které si vynucují zapojení zbylých slov do textu. Veškeré aspekty s touto vlastností textu vázanou na jednotlivce naprosto vystihuje koncept bezznalostní jazykové dispozice vypracované Jurajem Dolníkem. Vlastnosti textu s tímto spojené pak zahrnují znaky používané v metodách disciplíny určování autorství. Juraj Dolník tyto textové znaky a zároveň disciplínu určování autorství výstižně zařazuje do všeobecné nauky o jazyku a textu. Současně musíme revidovat tradiční kritéria textovosti jakožto určující faktor struktury textu širšího rozsahu, protože jsou částečně nebo ve velkém rozsahu predominovány autorským obsahovým profilem, superhapaxy.

Bibliografie

AMELIN, Konstantin – GRANICHIN, Oleg – KIZHAEVA, Natalia – VOLKOVICH, Zeev (2018): Patterning of writing style evolution by means of dynamic similarity. In: *Pattern Recognition*, roč. 77, s. 45 – 64.

BAAYEN, R. Harald – van HALTEREN, Hans – TWEEDIE, Fiona (1996): Outside the cave of shadows: using syntactic annotation to enhance authorship attribution. In: *Literary and Linguistic Computing*, roč. 11, č. 3, s. 121 – 132.

BAAYEN, R. Harald – van HALTEREN, Hans – NEIJT, Anneke – TWEEDIE, Fiona (2002): An experiment in authorship attribution. In: *Proceedings of JADT, St. Malo*. Université de Rennes, s. 29 – 37.

BINONGO, José Nilo G. (2003): Who wrote the 15th book of Oz? An application of multivariate analysis to authorship attribution. In: *Chance*, roč. 16, č. 2, s. 9 – 17.

BURROWS, John (2002): “Delta”: A measure of stylistic difference and a guide to likely authorship. In: *Literary and Linguistic Computing*, roč. 17, č. 3, s. 267 – 287.

BURROWS, John (2003): Questions of Authorship: Attribution and Beyond. In: *Computers and the Humanities*, roč. 37, č. 1, s. 5 – 32.

BURROWS, John (2007): All the Way Through: Testing for Authorship in Different Frequency Strata. In: *Literary and Linguistic Computing*, roč. 22, č. 1, s. 27 – 47.

de BEAUGRANDE, Robert-Alain – DRESSLER, Wolfgang (1981): *Introduction to text linguistics (Vol. 1)*. London: Routledge.

de ROEC, Anne – SARKAR, Avik – GARTHWAITE, Paul (2004): Frequent Term Distribution Measures for Dataset Profiling. In: *Proceedings of the Fourth International Conference on Language Resources and Evaluation (LREC'04)*, Lisbon, Portugal. European Language Resources Association (ELRA).

DOLNÍK, Juraj (2018): Jazykové znalosti a ovládanie jazyka. In: *Jazykovedný časopis*, roč. 69, č. 1, s. 77 – 89. DOI 10.2478/jazcas-2018-0013. Dostupné na: <https://www.juls.savba.sk/ediela/jc/>

DOLNÍK, Juraj (2019): Stratifikácia používateľov jazyka. In: *Jazykovedný časopis*, roč. 70, č. 3, s. 515 – 528. DOI 10.2478/jazcas-2020-0002. Dostupné na: <https://www.juls.savba.sk/ediela/jc/>

DOLNÍK, Juraj (2021): Vertikálne a horizontálne jazykové potreby. In: *Jazykovedný časopis*, roč. 72, č. 1, s. 21 – 36. DOI 10.2478/jazcas-2021-0011. Dostupné na: <https://www.juls.savba.sk/ediela/jc/>

EDER, Maciej (2015): Does size matter? Authorship attribution, small samples, big problem. In: *Digital Scholarship in the Humanities*, roč. 30, č. 2, s. 167 – 182.

EDER, Maciej (2017): Short samples in authorship attribution: A new approach. In: *Digital Humanities 2017: Conference Abstracts*. Montreal: McGill University, s. 221 – 224.

EVERT, Stefan – PROISL, Thomas – JANNIDIS, Fotis – REGER, Isabella – PIELSTRÖM, Steffen – SCHÖCH, Christof – VITT, Thorsten (2017): Understanding and explaining Delta measures for authorship attribution. In: *Digital Scholarship in the Humanities*, roč. 32, č. 2, s. 4 – 16.

FALTÝNEK, Dan (2020): Celkom iste sa príde na to, že niektoré slová sa opakujú doslovne: k Horeckého hypersyntaxi. In: *Jazykovedný časopis*, roč. 71, č. 2, s. 185 – 196. DOI 10.2478/jazcas-2020-0021. Dostupné na: <https://www.juls.savba.sk/ediela/jc/>

FALTÝNEK, Dan – MATLACH, Vladimír (2021): Hapax remains: Regularity of low-frequency words in authorial texts. In: *Digital Scholarship in the Humanities*, roč. 37, č. 3, s. 693 – 715. DOI 10.1093/llc/fqab077. Dostupné na: <https://doi.org/10.1093/llc/fqab077>

FALTÝNEK, D. – BENEŠOVÁ, M. – KUČERA, O. (2023): How to Use Personal Linguistic Profile to Control People: Deep Sentiment and Content Analysis. In: C. Shei – J. Schnell (eds.): *J. Routledge Handbook of Language and Mind Engineering*. Routledge (v tlači).

FALTÝNEK, Dan – KUČERA, Ondřej (2022): Parasyntax jako struktura nízko frekvencovaných částí textu: Hapax legomenon prostředkem textové koheze. In: Z. Popovičová Sedláčková (ed.): *Štýl – komunikácia – kultúra. K stému výročiu narodenia profesora Jozefa Mistrika (1921 – 2000)*. Bratislava: Univerzita Komenského, s. 403 – 416. Dostupné na: <https://fphil.uniba.sk/katedry-a-odborne-pracoviska/ksjtk/publikacie/>

FICCADENTI, Valerio – CERQUETI, Roy – AUSLOOS, Marcel (2019): A joint text mining-rank size investigation of the rhetoric structures of the US Presidents' speeches. In: *Expert Systems With Applications*, roč. 123, s. 127 – 142.

FORSTER, Kenneth I. – CHAMBERS, Susan M. (1973): Lexical access and naming time. In: *Journal of Verbal Learning & Verbal Behavior*, roč. 12, č. 6, s. 627 – 635.

GREIMAS, Algirdas Julien (1987): *On Meaning: Selected Writings in Semiotic Theory*. Minneapolis: University of Minnesota Press.

GRZYBEK, Peter (2013): Homogeneity and heterogeneity within language(s) and text(s): theory and practice of word length modeling. In: R. Köhler – G. Altmann (eds.): *Issues in Quantitative Linguistics 3*. Lüdenscheid: RAM, s. 66 – 99.

HIRSCHOVÁ, Milada (1989): *Úvod do teorie textu*. Olomouc: Univerzita Palackého.

JUOLA, Patrick (2006): Authorship attribution. In: *Foundations and Trends in Information Retrieval*, roč. 1, č. 3. Dostupné na: https://www.researchgate.net/publication/308073726_Authorship_attribution [datum přístupu 27. 12. 2021].

JUOLA, Patrick – BAAYEN, R. Harald (2003): A controlled-corpus experiment in authorship identification by cross-entropy. In: *Literary and Linguistic Computing*, roč. 20, s. 59 – 67.

KATZ, Slava (1996): Distribution of content words and phrases in text and language modelling. In: *Natural Language Engineering*, roč. 2, č. 1, s. 15 – 59.

LARDILLEUX, Adrien – LEPAGE, Yves (2007): The contribution of the notion of hapax legomena to word alignment. In: *LTC'07*, pp.0. <hal-00252026v1>

MIKROS, George K. (2009). Content words in authorship attribution: an evaluation of stylistometric features in a literary corpus. In: R. Köhler (ed): *Studies in Quantitative Linguistics*, roč. 5. Lüdenscheid: RAM, s. 61 – 75.

MIKROS, George K. – ARGIRI, Eleni K. (2007): Investigating topic influence in authorship attribution. In: B. Stein – M. Koppel – E. Stamatatos (eds.): *Proceedings of the SIGIR 2007 International Workshop on Plagiarism Analysis, Authorship Identification, and Near-Duplicate Detection*, roč. 276, s. 29 – 35. Amsterdam, Netherlands: CEUR.

MOSTELLER, Frederick – WALLACE, David L. (1964): *Inference and Disputed Authorship: The Federalist*. Reading, MA: Addison Wesley Publishing Company.

RYBICKI, Jan – EDER, Maciej (2011): Deeper Delta across genres and languages: do we really need the most frequent words? In: *Literary and Linguistic Computing*, roč. 26, č. 3, s. 315 – 321.

SARKAR, Avik – GARTHWAITE, Paul – de ROECK, Anne (2005): A Bayesian mixture model for term re-occurrence and burstiness. In: I. Dagan – D. Gildea (eds.): *Proceedings*

of the 9th Conference on Computational Natural Language Learning (CoNLL). Ann Arbor, Michigan: Association for Computational Linguistics, s. 48 – 55.

SAVOY, Jacques (2012): Authorship Attribution Based on Specific Vocabulary. In: *ACM Transactions on Information Systems*, roč. 30, č. 2, článok č. 12, 30 s.

ŠTÍCHA, František (2001): Kritéria gramatičnosti (Korpus jako argument a inspirace). In: *Slovo a slovesnost*, roč. 62, č. 3, s. 161 – 175.

TORGERSON, Warren, S. (1952): Multidimensional scaling: I. Theory and method. In: *Psychometrika*, roč. 17, č. 4, s. 401 – 419.

ZHAO, Ying – ZOBEL, Justin (2005): Effective and scalable authorship attribution using function words. In: G. G. Lee – A. Yamada – H. Meng – S., H. Myaeng (eds.): *Proceedings of 2nd Asian Information Retrieval Symposium*, Berlin, Heidelberg: Springer, s. 174 – 189.

Primární zdroje

BACKMAN, Fredrick (2016): *Tady byla Britt-Marie*. Praha: Host.

CAMPBELL, Martin (2006): *Casino Royale* [film]. Režie Martin Campbell. Velká Británie: Sony Pictures Entertainment.

FICENCOVÁ, Natálie (2021): *Neříkejte autista, to se nehodí*. Praha: CPress. Dostupné z: <https://zrzi.cz/>.

FLEMING, Ian (1956): *Diamonds are Forever*. London: Pan Books Ltd.

FLEMING, Ian (2008): *Diamanty jsou věčné*. Překlad: Ivan Němeček. Praha: XYZ.

JANŠČOVÁ, Kristína (22. srpna, 2015): *Neváhajte a zavolajte ihneď! Horst Fuchs urobil týchto 9 vecí, aby predal veci v teleshoppingu – A to je ešte není vše, přátelé!* Získáno 25.12.2021 z: <https://fici.sme.sk/c/20057011/nevahajte-a-zavolajte-ihned-horst-fuchs-urobil-tychto-9-veci-aby-predal-veci-v-teleshoppingu.html>

KEROUAC, Jack (1957): *On the Road*. Chicago: Viking Press.

SALINGER, Jerome David (1991): *The Catcher in the Rye*. New York, NY: Little, Brown and Company.

SALINGER, Jerome David (2000): *Kdo chytá v žitě*. Překlad: Luba a Rudolf Pellarovi. Praha: Volvox Globator.

SELNER, Martin (2019): *Autismus & Chardonnay*. Praha: Paseka. Dostupné z: <http://selner84.blogspot.com/>.

SMOLJAK, Ladislav – SVĚŘÁK, Zdeněk (1994): *Záskok* [divadelní inscenace]. Režie: L. Smoljak, scénář: L. Smoljak – Z. Svěrák. Premiéra 27. 3. 1994, Žižkovské divadlo TGM.

SMOLJAK, Ladislav – SVĚŘÁK, Zdeněk (2008): *České nebe aneb Cimrmanův dramatický kšaft* [divadelní inscenace]. Režie: L. Smoljak, scénář: L. Smoljak – Z. Svěrák. Premiéra 28. 10. 2008, Žižkovské divadlo TGM.

DOPROVODNÝ ROZHOVOR A NÁSLEDNÉ INTERVIEW: ANALÝZA TRANSINTERAKČNÍHO MANAGEMENTU¹

JANA HOFFMANNOVÁ

Ústav pro jazyk český Akademie věd ČR, v. v. i., Praha, Česká republika

HOFFMANNOVÁ, Jana: The accompanying dialogue and the follow-up interview: the analysis of trans-interactive management. *Jazykovedný časopis (Journal of Linguistics)*, 2023, Vol. 74, No. 2, pp. 495–508.

Abstract: The accompanying dialogue (realized while the participants are engaged in work activities together) provides very suitable material for the in-depth analysis of interaction and its relational, content, self-presentation and conative aspects, above all in the case of asymmetrical roles (superior – inferior). This contribution uses a video recording and a transcript of two collaborators in a violin workshop and, in addition, a follow-up interview, which forms an interesting complement to the original recording. Here it is possible to trace how, in the interview, the workshop leader tries to balance out the relational, content and conative aspects, weaken the expressions of his own superiority, mitigate the command-like tone of the communication, and to cooperate with his partner as much as possible; however, he himself labels these methods as “manipulation”. Methods of interactional linguistics were utilized in the analysis of both interviews. The theoretical framework for the empirical analysis consists of ego-linguistics as conceived by J. Dolník (emphasis on the egocentrism of the participants, their ego-motivation and ego-mobility) and language management theory with a focus on communicative (organized, trans-interactive) management.

Keywords: accompanying dialogue, follow-up interview, manipulation, ego-linguistics, language management

1. ÚVOD

Doprovodný rozhovor (uskutečňovaný při společné pracovní činnosti účastníků) poskytuje zejména při asymetrii rolí (nadřazený – podřazený) velmi vhodný materiál pro intenzivní analýzu interakce. Charakteristice těchto rozhovorů jsem se věnovala na jiných místech (srov. Hoffmannová – Homoláč et al. 2016, kap. 2.1; Hoffmannová 2022): její součástí je především nízký výskyt plnovýznamových výrazů, vysoká frekvence zástupných výrazů deiktických a prostředků kontaktních či vyjadřování implicitní a fragmentární, umožněné tím, že na základě společné činnosti, pohledů, pohybů a gest spolehlivě fungují inference. V tomto článku se budu věnovat rozboru komunikace dvou spolupracovníků v houslařské dílně (prostřednictvím videonahrávky a transkriptu),² využiji k tomu metody interakční lingvistiky, ale také

¹ Příspěvek vznikl v rámci projektu č. 19-21523S, podporovaného Grantovou agenturou ČR.

² Z rozsáhlé nahrávky celodenní pracovní komunikace zde využívám část o rozsahu 48 minut, která byla zatím pro analytické účely přepsána.

četné impulsy z díla J. Dolníka. Zaměřím se na to, jak se vedoucí dílny v rozhovoru snaží vyvažovat aspekty věcné, sebeprezentační, vztahové a apelové (srov. Schulz von Thun 2010), oslabovat projevy své nadřazenosti, zmírňovat příkazový ráz komunikace, s partnerem co možná vyrovnaně spolupracovat; co ho k tomu motivuje a jak sám své komunikační chování hodnotí. Tím jsme se zabývali už v nedávno zveřejněném článku (Hoffmannová – Havlík 2021); zde však navíc využiji následné (*follow-up*) interview, které vytváří k původní nahrávce zajímavý komplement. Teoretický rámec empirické analýzy bude tvořit *teorie jazykového managementu* (Jernudd – Neustupný 1987; Nekvapil – Sherman 2014; Nekvapil 2016 aj.), *egolinguistika* v pojetí J. Dolníka (2008; 2012 aj.), případně koncept *nenásilné komunikace* (Rosenberg 2016). Metodologickým základem této studie je porovnávání původního rozhovoru (doprovázejícího pracovní činnost) s následným interview, kterého se účastní jeden z aktérů doprovodného rozhovoru; následné interview (obsahující četné metakomunikační pasáže) pomáhá objasnit, jak se v asymetrické pracovní komunikaci uplatňují strategie spojené s persvasí, případně s manipulací. Tato analýza by měla přispět k naplnění cílů grantového projektu, pro který byly pořízeny videozáznamy řady pracovních rozhovorů s odlišnými vztahy účastníků, různě rozloženými na ose symetrie – asymetrie jejich rolí.

2. DOPROVODNÝ ROZHOVOR

Rozhovor interpretovaný v této případové studii představuje tedy dialog doprovázející pracovní činnost (a její plánování) v houslařské dílně, účastní se ho vedoucí dílny (a zároveň její majitel) Jindra a jeho spolupracovník Olda. Jindra chce zadat svému zaměstnanci drobnou, nicméně technicky náročnou úpravu formy u jednoho typu houslí. Má představu o kýženém výsledku, ale neví přesně, jak ho dosáhnout. Optimální, proveditelný pracovní postup musí domluvit s Oldou, který k jeho představě připojí své praktické zkušenosti zručného řemeslníka. Na základě domluvy pak může Olda – už bez přítomnosti Jindry – potřebnou úpravu formy uskutečnit. Věcná stránka rozhovoru je tedy založena na zadaném úkolu a na společných znalostech a dovednostech obou účastníků, včetně sdílené terminologie (*svěrky, závity, věnce, boky, lub, kompozit, poloměr* aj.). Zajímavý je ale u tohoto věcného, racionálního, cílově orientovaného rozhovoru (kde není místo na „small talk“, konverzační odbočky) poměr mezi stránkou vztahovou, apelovou a sebeprezentační. Složka vztahová tu jaksi (ale spíše jen zdánlivě, jak uvidíme dále) potlačuje, vtahuje do sebe složku sebeprezentační a apelovou; je to motivováno snahou nadřazeného Jindry potlačovat asymetrii danou odlišnými sociálními rolemi, v zájmu dosahovaného porozumění „povýšit“ Oldu na svou úroveň (kde se rozhoduje o zvoleném pracovním postupu), nebo „snížit“ sebe na úroveň Oldy (kde se probírají konkrétní technické detaily). Užívá sice imperativních slovesných tvarů (*udělej, přines*), ale apelativní ráz komunikace neustále oslabuje – např. užíváním 1. osoby sg. (místo *zkus to, stáh-*

ni to říká bych to zkusil, já bych to stáhnul), 1. osoby pl. (*to uděláme, to bysme udělali*), neosobní 3. os. sg. (*to se udělá, to se tam přicvakne; to by se udělalo, tak by se to muselo vzít...*) nebo infinitivu (*a co to projet, možná malinko ubrat*). Ani Jindrový návrhy a podněty nezaznívají v pregnantní formě: sebe prezentace se tu ukrývá za neustálými kondicionály (*udělal bych to tak, že bych vzal...*), nebo např. za užíváním výrazu *otázka*:

- a teď je ještě otázka jestli náhodou . bysme tam neměli k tomu . chtělo by to taky přilepit . asi jo
- a teď ta tenká housenka je otázka . jestli by m- . jestli má bejt . vně anebo vnitřkem³

Tyto vztahové aspekty komunikace obou spolupracovníků jsou zřejmé i z následujících ukázek.

(1)

Jindra udělal bych to tak že bych vzal . e že bych vzal . tajhle bych si nadělal díry nějaký trojky že jo jak sem jak sem dal [ten]

Olda [no]

Jindra jo . a . zase přitahnu k tomu přitahuju k tomu ee .

Olda svěrkama

Jindra svěrkama a . svrtal . dohromady

Olda ehm

Jindra jo . ee tak abysme prostě dosáhli toho

Olda tady závit nedělat ale

Jindra [ne]

Olda [udě-] udělat ho [jenom tady]

Jindra [jenom tady] jenom tady jo

V ukázce č. (1) vidíme, jak se po Jindrově „nesměle“ formulovaném návrhu Olda postupně zapojuje do komunikace; nejprve Jindru doplní výrazem *svěrkama*, který Jindra vzápětí souhlasně opakuje. Dále pak se Jindra v rozhodujícím okamžiku odmlčí, nedořečne svou repliku (*jo . ee tak abysme prostě dosáhli toho*) a do jeho neukončené repliky vstoupí Olda, který na fragment Jindrový repliky naváže a doplní její. Svým vstupem (*tady závit nedělat ale (...) udě- udělat ho jenom tady*) se ujistí o určitém dílčím řešení požadované úpravy houslové formy, dotahuje a konkretizuje Jindrův zá-

³ Transkripty nahrávek pořizovaných pro grantový projekt používají tyto značky:

.	krátká pauza
..	delší pauza
udě-	nedokončené slovo
()	nesrozumitelný výraz
((smích))	komentář přepisovatele
(...)	vynechání části transkriptu
[ne]	simultánně pronesené pasáže
[tak]	(překryvy replik různých mluvčích)
e ee hm ehm	hezitační a responzní zvuky

měr. Jindra s Oldovou formulací rád souhlasí a průběžně, v překryvech s replikou Oldovou vyslovuje svůj podpůrný souhlas, založený opět hlavně na opakování: Olda *nedělat* – Jindra *ne*; Olda *udělat ho jenom tady* – Jindra *jenom tady jenom tady jo*.

(2)

Jindra a teď je eště otázka jestli náhodou . bysme tam neměli k tomu . chtělo by to taky přilepit . asi jo

Olda tu vrchní [jo]

Jindra [tu] vrchní . tam není důvod proč jí ee proč jí dávat . eee proč jí mít ee v ee jako ve dvou kusech

Olda eee ano ale v případě že tam pak . vznikne někde nepatrná mezírka a zateče tam [pryskyřice tak to z toho] nedostanem

Jindra [no tak to nevyndáme] tak dobře tak v tom případě to musim nechat ()

Olda je to [jednodušší]

Jindra [no] to je jasný to je jasný no to je s- samozřejmý jakmile tam bude mezírka tak tak [tak tak] to tak to tak by se to muselo celý ()

Olda [no] to by se tohle muselo zbrousit úplně [dohladka aby tam nic nebylo]

Jindra [no no no no jasně]

no no tak jo takže ji takže ji nebudem lepit . nakonec vono tak se tam přicvakne [že jo to asi] není takovej problém

V ukázce (2) je možná Jindra opravdu na pochybách, jak dál postupovat, proto klade „otázku“, zda by se „náhodou“ něco nemělo přilepit. A opět poskytuje prostor pro iniciativu Oldovi, nechá se od Oldy (jakoby?) přesvědčit, přijímá jeho argumentaci a živě s ním souhlasí, prostřednictvím hojného opakování exponentů souhlasu: *no to je jasný to je jasný no to je s- samozřejmý; no no no jasně no no tak jo...* Nakonec pak debatu na toto dílčí téma shrnuje: od jeho počáteční „otázky jestli přilepit“ dospěli oba účastníci posléze k závěru „takže ji nebudem lepit“.

(3)

Jindra [jo] . a slepíme to jak to je prostě

Olda to znamená bude to nepatrně

Jindra bude to k- bude to [užší užší]

Olda [užší protože to] bude schovaný [v tom lubu]

Jindra [přesně] bude to užší

protože to bude schovaný v tom lubu . a

Olda a prosim tě u těch violoncell to tak bude protože tam už to přišlo bez hrany [takže ty budou každopádně]

Jindra [jasný to je to je jasný ty ty tam] ty tam ty tam ty tam zajedou to neva e [hele]

Olda [no]

Jindra a představuju si to tak že bysme to teda . ee že bysme to . nalepili na tenkej ee jako na tenkou ee housenku . a teď ta tenká housenka je otázka . jestli by m- . jestli má bejt . vně anebo vnitřkem

Olda spíš uvnitř protože my

Jindra [přesně]

Olda [my nechcem] aby nám to vylezlo ven

Jindra ano ano

V ukázce (3) řeší oba houslaři postupně tři dílčí problémy. V první části nejprve souhlasí Olda s Jindrou (a svůj souhlas utvrzuje opakováním výrazu *užší*); vzápětí doplňuje další upřesnění, na něž reaguje Jindra živým souhlasem: opakuje po Oldovi celou jeho repliku a opakování doprovází exponentem souhlasu *přesně*. Ve druhé části ukázky se chápe iniciativy Olda a zavádí do rozhovoru nové téma violoncell; Jindra ho ani nenechá domluvit a v překryvu replik započne opět výrazně pozitivní reakci: *jasný to je to je jasný...* V třetí části ukázky pak Jindra uvádí svou představu a doprovází ji otázkou, která otvírá prostor Oldovi pro konkretizaci, rozhodnutí o dalším postupu (na základě výběru ze dvou možností: *vně anebo vnitřkem*). Olda uvážlivě vybírá (*spíš uvnitř*) a svůj návrh zdůvodňuje; a Jindra opět bez váhání souhlasí s návrhem (*přesně*) i se zdůvodněním (*ano ano*).

Ukázky tedy potvrdily Jindrovu vstřícnost vůči jeho zaměstnanci: to, že mu při každé příležitosti otvírá prostor, aby se aktivně zapojil do společného rozhodování, i to, že s jeho návrhy a podněty vždy vyjadřuje souhlas, a to bez váhání (což se projevuje ve „skákání do řeči“, ve vznikajících překryvech replik) a intenzivně (k tomuto účelu využívá časté opakování: opakuje to, co právě vyslovil jeho partner, ale opakuje – nezdělaná několikanásobně – i užívané souhlasné výrazy). Dosahuje tím hladkého průběhu rozhovoru⁴ a vzájemného porozumění, které vede k úspěšnému průběhu pracovní činnosti a získávání potřebných výsledků. Co nám ovšem tato interpretace dialogu neumožňuje rozpoznat: je toto Jindrovo komunikační chování intuitivní, podvědomé, nebo uvědomělé? Jde o záměrně užívanou, osvědčenou strategii, která usnadňuje a optimalizuje společnou práci? Jde snad o určitou hru na vstřícného, uznaného šéfa?

3. NÁSLEDNÉ INTERVIEW

K zodpovězení této otázky využiji metodu následného (*follow-up*) interview (viz k tomu např. Neustupný 1999; Sherman – Homoláč 2014). V souladu s uplatňováním této metody při výzkumu jazykového managementu uskutečnili dva výzkumníci, Pavel a Michal, kteří pořizovali původní, zde dosud interpretovanou nahrávku, po několikátýdenním časovém odstupu rozhovor s dominantním účastníkem komunikace houslařů, s majitelem a vedoucím dílny Jindrou, a tento dialog opět zaznamenali. Během rozhovoru přehrávali svému respondentovi vybrané úseky výchozího rozhovoru a kladli mu otázky, které zaměřili třemi směry:

3.1 Snažili se ujasnit si organizaci práce v dílně, povahu vznikajících výrobků, používané materiály apod. Jejich podíl na rozhovoru je přitom minimální, omezuje se na stručně formulované otázky či podněty; na ty houslař vždy reaguje velmi ob-

⁴ Hodí se tu připomenout, že i hladký průběh rozhovoru, směřujícího k vzájemnému souhlasu a porozumění partnerů, zahrnuje hojně překryvy replik. Patří to k charakteristice „vysoce angažovaného stylu“ (*high-involvement style*), o kterém píše D. Tannenová v knize *Conversational Style* (2005, 1. vyd. 1984; překlad termínu pochází z českého vydání její další knihy *Ty mi prostě nerozumíš*, 1995). O takový styl zřejmě jde i v analyzovaném pracovním rozhovoru. Za upozornění děkuji kolegovi Martinu Havlíkovi.

širným výkladem, při kterém si pomáhá vytvářením náskresů. Během jeho výkladu oba výzkumníci produkují pouze kontinuátory typu *jo, ano, aha, ehm, hm hm, jasně, jo takle, jo rozumím* (s různými kombinacemi a reduplikacemi), jejichž prostřednictvím dávají mluvčímu najevo, že mu naslouchají, rozumějí, pozorně ho sledují, a povzbuzují ho k pokračování repliky. Jeho repliky jsou většinou velmi rozsáhlé, ale výzkumníci jen výjimečně projeví snahu ho přerušit.

(4)
Pavel ty formy si děláte sami nebo to si necháváte udělat
Jindra ((odkašlání)) e to si necháváme dělat . to není já- to jako
Pavel hm hm hm
Jindra na to musí být vobrobna no
Michal ale vy to teda musíte v podstatě . přesně zadat že co chcete
Jindra no tak my to má- já to mám všechno nakreslený v počítači že jo . takže prostě to e dn- dneska prostě
Michal hm
Pavel hm
Jindra se to posílá v e- v souborech a
Pavel jo
Jindra (...) je technická výměna že jo . to znamená sou nějaký soubory . ee tři dé ee tři dé ee tři dé s . objektů . který prostě ee . si posíláme mezi sebou . aniž bysme je aniž bysme je jako posílali nějaký papíry . na papíře se to vůbec nedá udělat že jo...

Jen výjimečně jsou otázky výzkumníků rozsáhlejší a zasvěcenější; i ty ale vyvolávají rozsáhlé vysvětlování respondenta:

(5)
Pavel a mohl byste nám jako ve stručnosti říct . jak to jak to vlastně děláte . tak vy navrstvíte . pár těch látek a do- a to . dáte to na tu formu . nebo
Jindra do formy
Pavel takže máte máte formu nějakou . do ní vložíte něco
Jindra tak ee ee . když začnu úplně vod vod e když začnu úplně vod adama jo . tak ee my se snažíme e u těch houslí . na- ee namodelovat ee . strukturu dřeva . em ee . mechanicky . dřevo je kompozit . a eee . je je to ortotropní kompozit . to znamená že . v jednotlivých směrech ee . ee ee tý ortotropní symetrie . má různý vlastnosti . jo napříč létům je měkký . podél let je tuhý . hm hm hm
Michal jo

Součástí výkladu respondenta je množství názorných gest a pohybů, a jako další názorná složka vstupují do komunikace náskresy, jejich vytváření a pozorování:

(6)
Pavel tady vidíme krásně ten plech . a tady vlastně to co ste nám kreslil to sou ty šrouby . které ste kreslil tady
Jindra to sou tydlety
Pavel ano a to sou to je ta jedna část . tady bude asi ta druhá a tady je ta třetí
Jindra ano ano ano
Pavel aaa
Michal vono je to pak vidět když to rozšroubuje že jo

3.2 Nechávali si vysvětlit užívanou „terminologií“, resp. spíše professionalismy a slangové výrazy užívané respondentem (PK: *a a čemu říkáte ten poloměr vlastně – J: no poloměr je e poloměr je zaoblení hrany...*). Pro výzkumníky-jazykovědce jsou samozřejmě tyto výrazy zajímavé. Několikrát se vrací dotaz na *housenku* a hlavně na *bajlák* (později ve spojení s *plocháčem*):

(7)

Pavel a co ta co ta housenka tys říkal že tam nějaká housenka
 Michal jo to je tam dál housenka no tady potom že jo . (...) jo tak bysme tam zkusili teda natlačit housenku
 Jindra jo já už vim . možná možná vim (...) . do tohodle místa se dá lepidlo
 Pavel ehm
 Jindra jo . a teď z- zbývá . co s tímhletem . a ee my sme vymejšleli že bysme tam . vtlačili housenku . to znamená ee z nějaký tuby . bysme tam vytlačili něco takovýdleho
 Michal hm
 Jindra a pak bysme to tajdle nějak za to
 Pavel jo jo rozumim
 Jindra nějak začistili
 Michal jasně jasně jo

(8)

Pavel jo eště sem se chtěl zeptat co sou bajláky . vy tam najednou říkáte bajláky
 Jindra jo bajláky ((smích)) . ee . eee ((smích)). bajlák je něco co přiložíte . jako příložky
 Pavel jo takle jako bajlák je jako
 Jindra bajláge . bajláge z němčiny
 Pavel jako z němčiny . no jo jasně no . takže cokoliv se přiloží a vy tam máte . myslim že nějaké ty pásky ()
 Michal no takové ty pásky nějaké ty železné nebo
 Pavel nějaké ty železné nebo ()
 Jindra no no no přesně tak
 Michal na ty železa ()
 Jindra to je příložka . bajlák je příložka . baj láge
 Pavel jasně příložka to mě nenapadlo vůbec
 Jindra psáno bei . beilage
 Pavel jo jasně jasně jasně
 Jindra němčina to je jako ee ee . e ee v v v . jako s- e v tý v tý technický hantýrce . je je všechno z němčiny že jo
 Pavel jo jo jasně
 (...)
 Michal eště teda . () tady že jo . tomu říkáte . tak tam dáme větší bajlák nějaký větší plocháč . to teda znamená to je to samý
 Jindra bajlák a plochá- to je
 Michal to je stejná příložka a to všechno stejný
 Jindra příložka je z plocháče
 Michal jo . já jenom ()
 Jindra plocháč je plocháč je kus železa . ee . takovýdleho . takovýdleho průřezu . nějak dlouhej jo

Michal hm
 Jindra a v okamžiku kdy ho někam přiložíte . tak je z něj bajlák
 Pavel jo
 Michal jasně jasně
 Pavel takže bajlák je funkce a plocháč je tvar
 Jindra ano plochá- ee ee . z plocháče se udělá bajlák
 Michal jasně jasně jasně

3.3 Třetí typ otázek, jaké kladou výzkumníci vedoucímu houslařské dílny, je v rozsáhlém následném interview zastoupen vlastně pouze dvakrát; v obou případech ale otázka motivuje rozsáhlé expozé respondenta, který vysvětluje svůj postoj ke spolupracovníkům a komunikační strategii, kterou vůči nim uplatňuje. Tyto úseky rozhovoru lze interpretovat z hlediska teorie jazykového managementu – ovšem pod podmínkou, že „jazykový management“ nevztahujeme pouze k jazyku, např. k užívání nesprávných slovních tvarů a jiných nesystémových prvků, ale také ke komunikaci, k užívání jazyka. Ve výchozí nahrávce výzkumníci zachytili, že nadřizený Jindra zřejmě provádí ve vztahu ke svému podřízenému určitý management, že provádí „správu, resp. spravování svého jazyka a promluv, resp. komunikace“ (srov. k tomu Nekvapil 2016 aj.). Jak už jsem naznačila výše, nemohou si ale být jisti tím, že to činí vědomě; jestliže se ke svému podřízenému obrací vstřícně a s důvěrou, otvírá mu prostor k vyjádření jeho vlastních názorů, intenzivně po něm opakuje a až hypertroficky vyjadřuje souhlas s jeho návrhy, vyhýbá se apelativním (imperativním) formulacím, jde o uvědomělou strategii? První takto zaměřenou otázku výzkumníka uvádíme pod č. (9):

(9)
 Pavel mě ještě zajímá vlastně když přijdete s nějakým nápadem . třeba jak prodloužit životnost té formy . nebo s nějakým nějakým technologickým nápadem . tak vy to potom konzultujete s těmi lidmi . co to potom dělají nebo . oni přispívají k tomu nějakým svou zkušeností nebo . jak to vlastně probíhá

Otázka vyvolá neobyčejně rozsáhlou a souvislou odpověď respondenta (asi 6 – 7 minut), který podrobně popisuje své chování k partnerovi v zaznamenaném rozhovoru. Do této odpovědi výzkumníci téměř nezasahují – jen přizvukují a povzbuzují mluvčího prostřednictvím už uvedených, nepatrných kontinuátorů. Odpověď prozrazuje, že mluvčí při pracovních rozhovorech se svými spolupracovníky/podřízenými skutečně uplatňuje vědomý komunikační management; má tento problém dlouhodobě promyšlený, ví přesně, co dělá, umí si své počínání zdůvodnit. Svého vyjadřování si všímá a hodnotí je (jde o dvě první fáze jazykového managementu, „noting“ a „evaluation“ (srov. Nekvapil 2012; 2016 aj.; Nekvapil – Sherman 2014). V „egolinguistické“ terminologii J. Dolníka (2015, s. 145 – 169) tu mluvčí provádí jednak autointerpretaci (zaměření na sebe sama z hlediska sebeinterpretační kompetence),

jednak heterointerpretaci (zaměření na sebe z hlediska interpretační kompetence partnera); do jisté míry se u něj projevuje egocentrismus a potřeba být interpretován a uznáván jinými (heteroakceptace), která může někdy vést až k egoistickému získávání výhod a moci. Na druhé straně je na Jindrovi dobře patrné, jak v jeho chování jde ruku v ruce jistý egocentrismus (celkem zálibně hodnotí sám sebe jako „manipulátora“) s potřebou sociální heteroakceptace. Z rozsáhlého výkladu vybírám aspoň některé výrazné metakomunikační formulace:

(10)
těm lidem se to nedá dát příkazem; když se ti lidi neztotožněj s tím . co ee co po nich chcete . ee tak to neudělej dobře; on si k tomu musí říct svoje . a vy mu to jeho . musíte vyvrátit . a nakonec jako vy musíte dojít . eee ee ee . takovou jako souhlasnou diskusí k tomu co chcete vy (...); já mu postupně jako ee . vodmazávám ty jeho ee . ty jeho argumenty a ee (...) . a vlastně jakoby prosadíte . ee takovou jako ne úplně násilnou formou . ee tu svoji představu . ee technickou . a on ji veme za své . ee když ho znásilníte moc . tak to udělá špatně; prostě ho do toho vtahujete; necháte ho s váma jako tu věc narolovat do hlavy; on vlastně . e to se mnou vymejší; nejlepší je když von si to vymyslí že jo . když má pocit že to vymyslel von

V následném interview šéf dílny užívá názorné „reprodukce“ fiktivních promluv, resp. vnitřní řeči své i svého spolupracovníka:

(11)
- nemůžete přiběhnout a říct *hele udělej to to to*
- von to namastí a . a pak řekne *hele šéfe stejně vám to ne ne neto nefunguje*
- *co zas ten co zase ten blbec vymyslel prostě jo* . on si k tomu musí říct svoje
- já ho kritizuju za to že to není úplně vono . a von mi říká *hele ale když vona ta forma jako netěšná* . tak ee já s nim musím probrat ee . *tak já ti pomůžu tu formu utěšnit (...)* ehm ty to jako ee . *to sou moje nápady ty si k tomu řekni svoje . a teď to udělej a už to už to bude těšnit*
- *hele Oldo takle to nepude . podivej to to nedrží a ee . co kdybysme to teda udělali radši takle*
- tak von už potom to bere jako . trošku svoje . a už dá na tydlety věci dá pozor . *takže už to už sem to taky vymyslel . tak je mojí ee jako tak je mojí čákou . jako to udělat teda dobře . když sem se toho účastnil*

Druhá rozsáhlá pasáž následného interview je opět předznamenána výzkumníky, jak je zřejmé z ukázky (12):

(12)
Pavel takže tohleto nás to nás baví ale hlavně . jak ste právě nás pro nás bylo strašně důležité jak ste mluvil o tom . jak se potřebu- jak potřebujete vlastně ty své pracovníky dostat k nějakému úkolu
Jindra no jasně
Pavel jak je přesvědčit a tak . protože to je vlastně to je to ee to je to to je to . speciální téma na které se zaměřujeme nejvíc teďka
Jindra no jo no

Pavel jak ee
 Michal tam je vidět řádká ta spolupráce v tom . jako i když nerozumí o co tam de tak ta spolupráce . v těch slovech nebo v tom jako že prostě . něco řeknete Olda vás doplní jo
 Jindra a cejtíte tam tu manipulaci
 Pavel no to samozřejmě ne protože my nevidíme do těch
 Jindra jasně ale je to manipulativní celý
 Michal za- zatím sme tam cítili spíš tu spolupráci
 Jindra ale jako je to celý manipulativní trošku

Tam, kde oba výzkumníci při hodnocení průběhu komunikace mezi Jindrou a Oldou mluví hlavně o „spolupráci“, vzájemném dialogu spolupracovníků a o „přesvědčování“, mluví Jindra o „manipulaci“. Otázka je, jak „manipulaci“ chápe.⁵ Bývá vymezována spíše negativně, tj. tak, že manipulátor vědomě či nevědomě používá techniky pro manipulaci s druhými lidmi, snaží se působit na jejich myšlení a chování ve prospěch prosazení svých osobních cílů a přání – což je vlastně celkem v souladu se sebehodnocením Jindry (a s výše zmíněným egocentrismem):

(13)
 já potřebuju ten vejsledek že jo (...) potřebuju ho k tomu aby jako ee jako trošku spolupracoval že jo (...) a musím ho zmanipulovat aby ee aby nebo musím ho prostě přesvědčit . aby . aby se pokusil...

Na druhé straně, v tomto případě nejde pouze o prosazení „osobních cílů a přání“ nadřízeného – zájem obou/všech spolupracovníků na zdařilých výsledcích společné práce a na jejich úspěšné prezentaci na trhu je sdílený. Pojem „manipulace“, vyskytující se ostatně spíše ve sféře politické a mediální než v lingvistické pragmatice, je tu asi příliš silný; nebo je třeba manipulaci chápat pozitivněji, v souladu s F. Prabbalem (2006), který svou publikaci nazval „People Manipulation: A Positive Approach“ (podtitul jedné části knihy zní právě „Make people work with you“). To, že vedoucí dílny hodnotí svůj způsob komunikace se spolupracovníkem/podřízeným jako „manipulaci“, je bezpochyby součástí jeho sebereflexe, sebehodnocení, sebevnímání, sebepečení, sebezprezentace, sebeprojekce, sebeinterpretace... , jak to různě nazývá J. Dolník (2008; 2012) při výkladu o egolinguistice. Zdá se ale, že i Jindra chápe „manipulaci“ poměrně pozitivně, proto se nezdráhá o ní v následném interview otevřeně mluvit; považuje ji zřejmě za součást své vlastní (pracovní-komunikační) identity. Svůj egocentrismus také dokáže potlačit a přejít k alocentrismu; prosazuje se (opět podle J. Dolníka 2015) egomobilita, „deegoizace“ a „konegoizovanost“. Úsilí o vzájemné porozumění tu vede k vzájemnému uznávání, a tedy k vyšší „egocentrické konformitě“:

⁵ Možná ve smyslu „face-work“ (srov. už Goffman 1955), tedy jako kamufláž zastírající sociální implikace.

(14)

sem typ kterej má jako kterej chce mít pravdu jo . ale nemusim to mít jako za každou cenu . to já se klidně podělím; nejsem typ kterej ee . jako kterej nutně m m m . si musí potvrdovat jako svoji . ee svoji technickou dominanci . radši si to s nim jako ee jako rozříkám

Vedoucí dílny se vyznačuje nespornou interakční inteligencí a využívá ve prospěch společné věci svou autoritu, „komunikační dějiny“, zkušenosti, které dokáže zobecňovat:

(15)

mně se vždycky osvědčilo . že jakmile se ee . jakmile e je ňákej jako technologickej . nebo technickej problém . tak s- e byt' by ten člověk byl sebeblbější . tak je to potřeba s nim probrat

Jindra evidentně chápe svou „manipulaci“ jako nepřímou, taktickou. Vždy se snaží vtáhnout partnera do diskuse o pracovních úkonech, nechat ho, aby „si řekl svoje“, aby domluvený postup „vzal za své“, ztotožnil se s ním, aby si myslel, že na vše přišel on sám. Uvědomuje si a v následném interview průběžně komentuje, že je třeba překonávat znalostní asymetrii, odstranit z interakce veškeré typy *paternalismu* a usilovat o komunikaci *inkluzivní* (Dolník 2021), *nenásilnou* (Rosenberg 2016), založenou na uplatňování empatie. Jedině tak lze dosáhnout interakční akceptace a zdárného výsledku práce. Rosenbergova „nenásilná komunikace“ znamená řešit problémy, aniž bychom druhým vnucovali svoji vůli. Lidem v nižších sociálních pozicích není radno rozkazovat, protože na rozkaz lze reagovat buď tím, že se podřídí, nebo tím, že se vzeprou – a oboje je ponižující. Autor rozlišuje „moc nad lidmi“ a „moc společnou s lidmi“. A přesně jako náš vedoucí houslař doporučuje, aby lidé dělali to, co od nich chceme, rádi; aby jejich motivací bylo jejich vlastní přání. Dolník (2021, s. 48 – 49) tu zmiňuje i přístup označovaný jako *nudge* (postrčení, „šňouch“) – metodu, která umožňuje ovlivňování lidí bez zákazů a příkazů.⁶

4. MANIPULACE

Pojem *manipulace* musíme v tomto kontextu nutně uvést do vztahu k pojmu *persvaze*. H. Srpová (2005) v článku s názvem *Manipulace a persvaze – janusovské dilema* konstatuje, že autoři knih o persvazi a řečnictví se termínu *manipulace* většinou vyhýbají, nebo ho zmiňují jen marginálně. Podle ní se persvaze a manipulace shodují v tom, že mluvčí ví, čeho chce dosáhnout, realizuje v komunikačním procesu svůj vědomý záměr, cíl: ovlivnit chování, postoje a přesvědčení adresáta/adresátů.

⁶ Srov. publikaci Thaler a Sunsteina (2008; též v českém překladu, 2010), která po svém vydání zaznamenala mimořádný ohlas. Za upozornění opět děkuji Martinu Havlíkovi.

Liší se naopak v tom, kdo je beneficiantem působení, ovlivňování: pokud z něj má prospěch hlavně mluvčí (tj. zdroj persvaze/manipulace), jde o manipulaci; pokud z něj má prospěch hlavně adresát, jde o persvazi. Persvaze je „pozitivní, eticky zamýšlený akt působení na adresáty“, zatímco manipulace může mít „účinky pro adresáty nežádoucí“. Autorka však rozebírá i „přechodný pás případů“ – např. „komunikáty, kdy zdroj má na mysli prospěch adresáta, ale používá k tomu prostředky méně etické...“ Domnívám se, že přístupy šéfa, který sám hodnotí své komunikační chování jako „manipulaci“, patří přinejmenším do tohoto přechodného pásma; z komunikace, v níž tyto přístupy uplatňuje, mají evidentně prospěch obě strany, jak mluvčí (zdroj), tak jeho adresát/adresáti. Nemáme ovšem k dispozici následné interview se spolupracovníkem (a podřízeným) Jindry, tedy s Oldou – viz pasáž ze závěru následného interview:

(16)
Pavel otázka co by řekl Olda vy říkáte že ze své strany vy ho potřebujete dostat . do určitého
Jindra to je něco to je to fakt neř- nevím co by řek jo . jo je to to fakt netušim co by řek jo . ale . z mé strany je to manipulace
Pavel vy ho potřebujete dostat
Jindra ano ano ano ano ano
Pavel tam kde ho chcete mít
Jindra ano přesně tak . ee ee jako já bych to jinak nepodnikal prostě jo
Pavel ehm ehm
Michal no jasně vy potřebujete aby udělal to co vy chcete aby udělal že jo

Je otázka, zda Olda pociťuje, že je v těchto situacích do jisté míry omezována jeho svoboda rozhodování (o dalším pracovním postupu), že je mu sugestivně (a rafinovaně, s předstíranou nejistotou, otevřeností jiných možností) předkládáno něco, s čím se má ztotožnit a vzít to za své. Zdá se ale, že svému vedoucímu důvěřuje, že mezi nimi vládne dlouhodobé porozumění a že se s jeho názory a návrhy, s jeho občasným „postrčením“ ztotožňuje rád. Žádnou „manipulaci“ si zřejmě neuvědomuje. Celý záznam rozhovoru působí velmi pozitivně, nevznikají tu žádné konflikty ani rušivé momenty. Asi i zde by bylo lepší se termínu „manipulace“ vyhnout, resp. ponechat ho jiným oborům a rovněž „lidové lingvistice“.

5. ZÁVĚR: KOMUNIKAČNÍ MANAGEMENT

Vrátím-li se v závěru k teorii jazykového managementu, bylo by možno ještě se pokusit o zařazení našeho komunikačního managementu (prováděného vedoucím pracovníkem) z hlediska rozlišení managementu jednoduchého a organizovaného, institucionálního (srov. Nekvapil 2012; 2016 aj.; Nekvapil – Sherman 2014, s. 249). Jednoduchý management provází běžné každodenní užívání jazyka v konkrétních interakcích a provádí ho jednotlivec, který si „ve své promluvě či v promluvě svého

komunikačního partnera něčeho povšimne...“ Naproti tomu organizovaný management provádějí instituce, organizace; „komunikuje se tu o samotném managementu“ a management se „nevztahuje k jedné konkrétní interakci, ale k (dlouhé) řadě takových interakcí“ (v tomto smyslu je „transinterakční“). V našem případě je sice zdrojem managementu jednotlivec, ale ten možná představuje zároveň „instituci“ sui generis. Je vedoucím pracoviště a tato hierarchie je důležitým aspektem organizovanosti managementu; v následném interview prezentuje své dlouhodobé zkušenosti, to, co se mu při řízení práce a komunikace v dílně nejvíce osvědčilo. Jde o management řízený, který probíhá „offline“. Zřejmě by se tu dalo mluvit o transinterakčním komunikačním managementu.⁷

A ještě se snad hodí v závěru zastavit se u možností využití metody následného interview. V našem případě bylo cílem výzkumníků lépe porozumět pracovním úkonům, které se odehrávaly při původně nahrávaném rozhovoru. Odhalení výrazného managementu je spíše nečekaný bonus; pro analýzu managementu lze tak využít i data získávaná pro jiné výzkumné záměry.

Bibliografie

- DOLNÍK, Juraj (2008): Ego lingvistika. In: *Slovenská reč*, roč. 73, č. 5, s. 257 – 270.
- DOLNÍK, Juraj (2012): *Sila jazyka*. Bratislava: Kalligram 2012. 366 s.
- DOLNÍK, Juraj (2021): *Jazyk v sociálnej praxi*. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV. 222 s.
- DOLNÍK, Juraj a kol. (2015): *Cudzost' – jazyk – spoločnosť*. Bratislava: PhDr. Milan Štefanko – IRIS 2015. 316 s.
- GOFFMAN, Erving (1955): On face-work: An analysis of ritual elements of social interaction. In: *Psychiatry: Journal for the Study of Interpersonal Processes*, roč. 18, č. 3, s. 213 – 231.
- HOFFMANNOVÁ, Jana (2022): Styl doprovodných dialogů. In: *Jazykovedný časopis*, roč. 73, č. 1, s. 86 – 100.
- HOFFMANNOVÁ, Jana – HAVLÍK, Martin (2021): Opakování jako součást utváření pracovního (doprovodného) rozhovoru. In: *Časopis pro moderní filologii*, roč. 103, č. 2, s. 210 – 227.
- HOFFMANNOVÁ, Jana – HOMOLÁČ, Jiří et al. (2016): *Stylistika mluvené a psané češtiny*. Praha: Academia. 512 s.
- JERNUDD, Björn H. – NEUSTUPNÝ, Jiří V. (1987): Language planning: for whom? In: L. Laforge (ed.): *Proceedings of the International Colloquium on Language Planning*. Québec: Les Presses de L'Université Laval, s. 69 – 84.
- NEKVAPIL, Jiří (2012): Some thoughts on „noting“ in Language Management Theory and beyond. In: *Journal of Asian Pacific Communication*, roč. 22, č. 2, s. 160 – 173.

⁷ Srov. k tomu i <http://languagemanagement.ff.cuni.cz/cs/komplexita>. Za konzultaci k této problematice vděčím kolegyni Tamah Shermanové.

NEKVAPIL, Jiří (2016): Jazykový management (language management). In: P. Karlík – M. Nekula – J. Pleskalová (eds.): *Nový encyklopedický slovník češtiny*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, s. 760 – 763.

NEKVAPIL, Jiří – SHERMAN, Tamah (2014): Jazykový management a teorie jazykového managementu: úvodní poznámky. In: *Slovo a slovesnost*, roč. 75, č. 4, s. 245 – 254.

NEUSTUPNÝ, Jiří V. (1999): Následné (follow-up) interview. In: *Slovo a slovesnost*, roč. 60, č. 1, s. 13 – 18.

PRABBAL, Frank (2009): *People Manipulation: A Positive Approach*. New Delhi: Sterling Publishers. 156 s.

ROSENBERG, Marshall (2016): *Nenásilná komunikace*. Překlad N. Garciová. Praha: Portál. 224 s.

SHERMAN, Tamah – HOMOLÁČ, Jiří (2014): Management summaries and the follow-up interview in language biography research. In: *Slovo a slovesnost*, roč. 75, č. 4, s. 294 – 324.

SCHULZ VON THUN, Friedemann (2010): *Miteinander Reden*. Bd. I: *Störungen und Klärungen. Allgemeine Psychologie der Kommunikation*. Reinbek b. Hamburg: Rohwolt 2010. 320 s.

SRPOVÁ, Hana (2005): Manipulace a persvaze – janusovské dilema. In: H. Srpová (ed.): *Metody a prostředky přesvědčování v masových médiích*. Ostrava: Ostravská univerzita, s. 200 – 208.

TANNEN, Deborah (2005): *Conversational Style. Analyzing Talk among Friends*. Revised edition. Oxford: Oxford University Press. 272 s.

TANNEN, Deborah (1995): *Ty mi prostě nerozumíš: Jak spolu mluví ženy a muži*. Překlad S. Pošustová-Menšíková. Praha: Mladá fronta. 344 s.

THALER, Richard H. – SUNSTEIN, Cass R. (2008): *Nudge: improving decisions about health, wealth, and happiness*. New Haven: Yale University Press. 312 s.

THALER, Richard H. – SUNSTEIN, Cass R. (2010): *Nudge (Štouch): jak postrčit lidi k lepšímu rozhodování o zdraví, majetku a štěstí*. Překlad E. Dejmková. Zlín: Kniha Zlín. 310 s.

Internetový zdroj: Jazykový management. Praha: Filozofická fakulta Univerzity Karlovy. Dostupné z: <http://languagemanagement.ff.cuni.cz/cs/komplexita>.

KONCEPT INKLUZÍVNEHO KOMUNIKAČNÉHO ŠTÝLU NA CESTE K INKLUZÍVNEJ ŠTYLISTIKE¹

OLGA ORGOŇOVÁ

Filozofická fakulta Univerzity Komenského, Bratislava, Slovensko

ORGOŇOVÁ, Olga: The concept of inclusive communication style on the way to inclusive stylistics. *Jazykovedný časopis (Journal of Linguistics)*, 2023, Vol. 74, No. 2, pp. 509–520.

Abstract: The contouring of inclusive stylistics as a new key concept of this discipline is inspired by panchronic continuity (especially) with rhetorical and stylistic considerations, as well as with considerations originating in the wider context of social sciences in the intersection of scientific and antiscientist methodological frameworks. The inclusive style is a pillar of stylistics that aims to meet the communication needs of civil society of the 21st century. I integrate considerations on the way to inclusive stylistics (as a subset of interactional stylistics) in the spirit of the cognitive pluralism of the time (Gajda 2022, p. 8) as my contribution to the plurality of stylistic considerations in the name of unity in the diversity of the discipline. The attached text is an entry “shoot” to the team project of inclusive stylistics.

Keywords: civil society, methodology of social sciences, inclusive communication style, inclusive stylistics

1. NAMIESTO ÚVODU VYZNANIE

Lingvistické dielo Juraja Dolníka má mnoho tvárí. Ťažko medzi nimi hľadať hierarchiu. Všetko so všetkým súvisí a nič nie je menejcenné ani nadbytočné. Ideálne je venovať pozornosť metodologickým myšlienkam držiacim sa za ruku so všeobecnojazykovednými skúmaniami. Nedá sa pritom nevnímať jazykovokultúrne či jazykovoporadenské úvahy. Treba sa pokúsiť ponoriť do jeho kapitol o sile jazyka či interpretovať v jeho intenciách egolingvistické, etnolingvistické, xenolingvistické či sociolingvistické prepojenia človeka s jazykom. A pritom smerovať k odrazovo-konstruktivistickej integrácii ideálneho a reálneho v jazyku.

To všetko v záujme synergického odkrývania ďalších synopsí medzi scientistickým a antiscientistickým skúmaním jazykovokultúrneho diskurzu dneška. A v snahe o hľadanie odpovedí na horizontálne aj vertikálne komunikačné potreby súčasného komunikanta. Pod (konštruktívnou) ťarchou týchto výziev sa ocitá každý z jeho nasledovateľov. Metaforicky ťahám za rukáv tohto „nestora slovenskej lin-

¹ Táto práca bola podporená Agentúrou na podporu výskumu a vývoja na základe Zmluvy č. APVV-18-0176 *Sociálna inklúzia kultiváciou používania jazyka*.

gvistiky“ posledných desaťročí, aby ma so svojou príslovečnou láskavosťou prijal do jubilujúceho náručia. Ako vďačná eľevka venujem svojmu lingvistickému otcovi k jubileu túto štúdiu.

2. INKLUZÍVNOSŤ OBČIANSKEJ SPOLOČNOSTI 21. STOROČIA

Inkluzívnosť je kľúčovým politickým aj sociokultúrnym pojmom doby.² Sociálna inklúzia je súčasťou agendy súčasnej Európskej únie. Kým pri počiatkoch formujúcej sa EÚ sa dôraz kládol na hospodársku spoluprácu založenú na voľnom pohybe kapitálu a osôb a sociálna dimenzia tejto spolupráce bola v úzadí, v 21. storočí sa pozornosť európskych štruktúr rozširuje aj na tzv. ľudský kapitál vytvárajúci optimálne podmienky na plnohodnotné občianstvo a na jeho plnohodnotnú participáciu na živote spoločnosti. Sústreďenie sa na koncepty stimulácie sociálnej inklúzie a eliminácie sociálnej exklúzie stavia Európsku úniu do svetla „dôležitého aktéra sociálnej politiky, ktorý prináša nové perspektívy“ (Gerbery – Džambazovič 2011, s. 32 – 33).

Sociológovia v súvisе s paradigmou občianstva kladú dôraz na niekoľko atribútov sociálnej politiky občianskej spoločnosti³: ráta sa v nej s nesankcionujúcimi intervenciami vládnych štruktúr smerom k podpore aktivizácie občanov „zdola“ (bottom-up) – jednotlivcov ako ochotných, zodpovedných a solidárnych verejných aktérov (Gerbery – Džambazovič 2011). D. Dobiaš a M. Gbúrová v súvisе s fenoménom občianstva a občianskej spoločnosti spresňujú, že funkciou takejto spoločnosti má byť demokratická kontrola vlády (Dobiaš – Gbúrová 2020, s. 62). Jedným z kľúčových pojmov takto

² D. Gerbery a R. Džambazovič vymedzujú pojem sociálnej inklúzie ako „proces, v rámci ktorého dochádza k zabezpečeniu prístupu k príležitostiam a zdrojom nevyhnutným na plnú participáciu na ekonomickom, sociálnom, politickom a kultúrnom živote v spoločnosti. Cieľom je odstraňovanie bariér integrácie a vytváranie možností na realizáciu občianskych, politických o sociálnych práv“ (Gerbery – Džambazovič 2011, s. 27).

³ Z politického hľadiska je pre občiansku spoločnosť charakteristický slobodný rozvoj nezávislej občianskej aktivity, nerušená činnosť masových hnutí, spoločenských združení, politických strán a záujmových zoskupení. Občianska spoločnosť vytvára pre občana akési bezpečnostné pásmo, ktoré ho chráni pred neodôvodnenými tlakmi a zásahmi zo strany štátnych (mocenských) štruktúr. Občiansku spoločnosť tvoria predovšetkým slobodní a samostatní jednotlivci, spoliehajúci sa na vlastné sily, vstupujúci do spolupráce i súťaže s ostatnými členmi spoločnosti. Títo jednotlivci sa vyznačujú aktívnym občianskym postojom, záujmom o riešenie spoločenských problémov a starostlivosťou o veci verejné. Takáto občianska spoločnosť zodpovedných ľudí je súčasne nezlučiteľná s ideou a praxou sociálnej, etnickej, rasovej, náboženskej a inej exklúzie minorít či marginalizovaných ľudí a skupín. Pritom aktivita občianskych aktérov nie je jednostranne egocentrická, ale ráta s rešpektom a toleranciou a evokuje spektrum možných ciest a riešení. Takto uchopujú problematiku autori slovníka Inštitútu pre verejné otázky pertraktujúceho aspekty súčasnej demokracie (porov. <https://spolunazivanie.sk/slovník-pojmov/>). Treba dodať, že z interakcie štátu a občanov by nemala byť vylúčená spolupráca s akademickým a vedeckým prostredím. Vedci v tomto „triumviráte“ totiž poskytujú expertné zázemie nevyhnutné na dosiahnutie optimálneho synergického výsledku.

orientovaných politík v dobe liberálnej Európy s víziou do roku 2030 sa stal pojem „sociálna inklúzia“ zameraná na podporu rovnosti šancí ľudí, vzájomnú toleranciu a rešpekt (porov. napr. <https://www.un.org/esa/socdev/rwss/2016/chapter1.pdf>).

Sociológ P. Bourdieu už v čase sústreďovania verejných politík na budovanie ekonomickej prosperity EÚ (teda na zveľaďovanie ekonomického kapitálu a jeho mobilitu) uvažuje o potrebách zúročovania jazykového kapitálu ako „zvláštneho prípadu kultúrneho kapitálu“ spoločnosti konca 20. storočia (Bourdieu 2014, s. 37). Autor vníma jazyk vo svetle jeho ekonomických kvalít ako ekonomickú komoditu na jazykovom trhu zaisťujúcu určitý zisk. Ten závisí od viacerých dimenzií diskurzu, nielen od samotnej schopnosti tvorca prejavu používať adekvátny výrazový aparát na „poli produkcie“. Závisí aj od mimojazykového „trhu“ (= kontextu), pre ktorý sú rečové „komodity“ vytvárané, a to osobitne od recipientov a od efektívnosti vyjednávania s nimi a medzi nimi navzájom. Celá táto ekonomická kognitívna metafora jazyka ako kapitálu upozorňuje na minimálne dva fakty. Jednak sa zameriava na „hodnototvorný potenciál“ používateľov jazyka, ktorý oživa v rečovej praxi (poslanie jazyka sa teda nenapĺňa jeho inštrumentálnou podstatou a jeho faktickou akontextovou disponibilitou), jednak orientuje pozornosť na samotné používanie jazyka neoddeliteľne späté so vzájomnými akciami používateľov⁴, čiže s ich interakciami a efektmi daných interakcií.

J. Dolník vo svojich prácach rozvíja úvahy o potrebe komunikačnokultúrneho diskurzu v špecifickom diskurze 21. storočia Slovákov a slovenčiny. Autor predstavuje kontext vysokej úrovne demokratizácie spisovného jazyka ako masovo využívaného „konštitučného faktora sociálneho života“ (Dolník 2021, s. 92). Načrtáva kontext súčasnej spoločnosti v škále od vysoko vyspelej občianskej spoločnosti (vytvárajúcej podmienky na participáciu občanov na rozhodovaniach o verejných záležitostiach) až po spoločnosť so sklonmi ku konzumnosti, hravosti, simplifikácie vytvárajúcej dopyt po ľahko zrozumiteľnej (populisticky zjednodušenej) a zábavnej produkcii či tiež po spoločnosť podliehajúcu úskaliam necenzurovaných poloprávd, nepravd či dezinformácií. Obraz dobového diskurzu kompletizuje náčrtom liberalizovaného súkromného sociálneho priestoru. V ňom sa aktéri slobodne prejavujú podľa vlastnej vôle v každodennom masovom živote v prirodzenej snahe byť úspešní.⁵ Navyše na verejnej pluralitnej politickej scéne súperia politické subjekty. To ich núti osvojovať si spôsoby a prostriedky komunikácie, s ktorými obstoja v konkurencii (aby – povedané s Bourdieuom – presadili na politickom trhu svoj kapitál).

⁴ Tu je príhodné pripomenúť jedno z konštatovaní J. Kořenského o identite používateľa jazyka, ktorý je „vpletený“ do permanentného komunikačného kontinua. Inými slovami človek je „množina výsledkov rečových procesov“ (Kořenský 2004, s. 74). Teda človek reprodukuje obrazy svetov okolo seba, spoluvytvára ich a je aj súčasťou toho zobrazovaného aj spoluvytváraného kontinua.

⁵ Túžba po úspechu je jednou z implicitných súvislostí potrieb, o ktorých sa zmieňuje už psychológ Maslow v známej pyramide potrieb človeka – porov „potreba uznania a úcty“ na 4. stupni jeho pyramidy (Maslow 2021).

Uvedenú spontánno-intenčne sa formujúcu variabilitu dobového sociokomunikačného diskurzu dopĺňa výsostne intenčne stimulovaný koncept inkluzívnej spoločnosti, ktorá „na seba viaže potrebu vzájomnej komunikačnej adaptácie. Tá má vyústiť do komunikačnej kultúry potvrdzujúcej odstránenie sociálnej exklúzie“ (Dolník 2021a, s. 94). V uvedenom politickom, spoločenskom, kultúrnom či jazykovom liberalizovanom kontexte sa dostáva na program dňa potreba adaptovania lingvistickej energie na opis, interpretačné vysvetľovanie a odporúčanie (viac než apriórne mimokontextové preskribovanie) spôsobov verbálno-neverbálneho správania plnohodnotného konkurencieschopného občana ukotveného v konkrétnom diskurze.

Potenciál podporiť komunikanta pri narábaní s jazykom ako predmetom konštruovania či interpretácie sveta v interakcii s inými ľuďmi dokáže rozvíjať viacero disciplín (osobitne tých, čo sú súčasťou interakčnej lingvistiky, alebo majú „blízko“ k nej): sociolingvistika, lingvistická pragmatika, diskurzívna analýza vrátane kritickej analýzy diskurzu a nesporne aj štylistika.

Užitočné impulzy v tomto smere vysiela najmä interakčná sociolingvistika plodne zúročujúca etnometodologickú konverzačnú analýzu pri skúmaní povahy verbálnych interakcií každodennosti (Nekvapil 2017a). Jazykové dianie sa pri tom nielen opisuje, ale jeho znaky sa aj interpretujú, vymedzujú sa tradičné i inováčné hodnoty aktuálnych verbálno-neverbálnych (inter)akcií v kontexte stierania hraníc súkromnosti a verejnosti. Na rozdiel od „politicky neutrálnych“ teórií 60. a 70. rokov 20. storočia aktuálne sa kladú do popredia otázky moci či spoločenského zápasu (Nekvapil 2017b), kriticky sa reflektujú prejavy sociálnych anomálií, najnovšie tých, čo narúšajú sociálnu rovnosť (etnik, rás, rodov a iných minorít s majoritou), a sledujú sa dôsledky na úrovni jazykového manažmentu⁶ aj jazykovej praxe (Lanstyák – Samko – Sebök 2022).

Záujemci majú šancu profitovať aj z vedeckých stimulov štylistiky digitálnej éry. V záujme optimálnej pomoci pri napĺňaní potrieb vo verbálno-neverbálnom správaní aktérov občianskej spoločnosti 21. storočia stojí pritom pred štylistikmi výzva flexibilne adaptovať obsah tejto disciplíny a rozvíjať ho v dimenziách interakčnej lingvistiky so špecifickým zameraním na aspekty inkluzívnej interakcie v efektívnych komunikačných štýloch. Táto štúdia je venovaná vstupným úvahám o „dobou vyžiadanej“ inkluzívnej štylistike v kontexte sociokomunikačnej teórie jazyka

⁶ I. Lanstyák v tejto súvislosti približuje ako súčasť jazykového manažmentu východiská tzv. reštriktívnej komunikácie, čiže obmedzujúceho vyjadrovania komunikantov. Sám sa orientuje na skúmanie („konštruktívnych“ – výraz O. O.) jazykových reštrikcií na pomoc prekladateľom umeleckých aj audiovizuálnych diel. Pravda, súčasťou jazykového plánovania sú aj reštriktívne zásahy, ktoré môžu mať ideologickú povahu. Tie nie sú predmetom môjho záujmu. Pre mňa je relevantné sociolingvistické chápanie, ktoré I. Lanstyák vymedzuje takto: „Reštriktívna komunikácia je zaujímavým prípadom jazykovej akomodácie, prispôsobovaniu sa partnerovi (...) skúma, akým spôsobom, z akého dôvodu a v akých prípadoch dochádza medzi partnermi v komunikácii ku konvergentnému alebo divergentnému komunikačnému správaniu (...) Skúmanie problematiky reštriktívneho písania tak môže prispieť k lepšiemu porozumeniu najmä akomodačných aspektov ľudskej komunikácie“ (Lanstyák 2022, s. 299).

J. Dolníka a v pluralite štylistík, o ktorých bola reč napríklad v publikácii *Routledge Handbook of Stylistics* (Burke 2014), ako aj v paralelne vydanom diele *The Cambridge Handbook of Stylistics* (Stockwell – Whiteley 2014), tiež v monografii O. Orgoňovej a A. Bohunickej (2018) či v parciálnych štúdiách (porov. Orgoňová 2019, s. 80 – 89; 2020, s. 57 – 67).

Na oficiálnej vedeckej scéne (nielen, ale aj na Slovensku) sa napokon v duchu smerovania k prekonávaniu exklúzie (so sprístupnením možností sebarealizácie amatérov v činnostiach pôvodne vyhradených pre školených profesionálov) čoraz zreteľnejšie presadzuje občianska veda, vrátane nej aj občianska či ľudová lingvistiká (k ľudovej lingvistike porov. Saicová Římalová 2020; Múcsková 2022). To, ako funguje napríklad občianska lexikografia, pertraktuje vo svojich prácach teoreticky aj prakticky (v dvoch slovníkoch profesionalizmov) O. Orgoňová (porov. slovníky Orgoňová a kol. 2019 a Bartalošová a kol. 2021; príp. štúdie 2022 a 2023). Občianskej – vernakulárnej – rétorike venuje pozornosť G. A. Hauser (Hauser 2022) či v slovenskom kontexte A. Bohunickej (Bohunickej 2021, s. 213).

V kontexte angažovanej občianskej spoločnosti, ktorej príslušníci sa bezbariérovovo etablujú napríklad ako „občianski žurnalisti“ – blogeri na internetových stránkach mainstreamových masových médií, ale aj v alternatívnych médiách (porov. Patráš 2019, s. 591 – 606), sa otvára čoraz širší priestor na spontánne fungovanie aj na vedecké reflektovanie sebarealizácie neškolených odborníkov vstupujúcich do sociovedeckých konštelácií nevedcov s vedcami (Dolník 2017; 2019; 2021a). Občianska štylistika sa stáva atraktívnym priestorom na skúmanie inovácií, napr. formálno-obsahovej hybridizácie tradičných štýlov, žánrov či textov v rukách laikov, ako aj na skúmanie inovácií v dôsledku multimediálneho potenciálu internetových platforiem. Dobré prístupným a súčasne stimulatívnym médiom skúmaní takéhoto sociovedeckého štylistického diania sú sociálne siete rovnako dostupné na tie isté aktivity pre profesionálov aj pre neprofesionálov.

3. INKLUZÍVNY KOMUNIKAČNÝ ŠTÝL

Kľúčový pojem *komunikačný štýl* s prívlastkom „inkluzívny“ navodzuje očakávanie istej žiaducej kvality.⁷ Je to méta naznačeného štylistického zamerania analogická k tomu, čo sa v rôznych historických obdobiach spájalo s predstavou o „ideálnom“ štýle. K najstarším teoretickým odkazom tohto druhu patria myšlienky z antic-kých diel o rečníckom umení. Užitočné stimuly aktuálne dodnes núkajú štyri knihy

⁷ Samotný výraz „komunikačný“ evokuje azda primárnu predstavu o pojme z parolovej štylistiky ako interpretačnej náuky o praktických, materiálnych, emergentných konštrukciách komunikátov v sociálnej praxi. Možná je aj predstava o disciplíne zaoberajúcej sa invariantnými, akontextovými modelmi žiaducej, dobrej komunikácie, teda o jazykovej štylistike. Pokúsme sa túto antinomickú optiku štiepiacu štylistiku do dvoch opozitných disciplín pretaviť do vízie „obojakej“ štylistiky. Komunikačný štýl tak budem uchopovať v lone takejto integratívnej štylistiky.

Rétoriky ad Herénium z 1. storočia p. n. l. od anonymného autora. Toto dielo rímskej doby reflektuje aj idey z ešte starších gréckych učení v priereze ďalších štyroch storočí pred ním. Osobitne podnetná je štvrtá kniha s výkladmi o rečových štýloch. Pripisujú sa im isté cnosti (verbálneho správania rétora – tvorcu a prezentátora prejavu): jazyková správnosť (*latinitas*), logická jasnosť (*explanatio*), optimálne radenie hlások, slabík a slov (*compositio*), dôstojnosť (*dignitas*) a obraznosť slov (formy) či viet (obsahu) – *exornationes* (Kraus 1998, s. 45).

V pozadí takto vymedzených normatívnych formálnych a obsahových kvalít žiaducich textov v antike možno identifikovať úsilie o zrozumiteľnosť. Tá, ako na to upozorňuje J. Dolník, je však stupňovateľná, ale aj degradovateľná (Dolník 2021a, s. 51; Dolník 2013, s. 320). Optimálne zrozumiteľné je teda niečo „uprostred“ – to, čo nie je nudne „rýchlozrozumiteľné“ (výraz J. Dolníka), ale ani to, čo je nepochopiteľné. Aristoteles na to upozorňuje v súvisi s argumentáciou, pravda, rovnaký efekt majú aj formulácie iných typov kompozície textu (napríklad deskriptívneho, naratívneho či explikatívneho). Autor to doslova vyjadril takto: „... nepáčia sa nám obyčajné entymémy (obyčajnými nazývame entymémy, ktoré sú každému známe a nemusia sa pri nich rozmýšľať), nepáčia sa nám ani entymémy, ktoré keď vyslovíme, sú trochu nezrozumiteľné, ale páčia sa nám tie, ktorých zmysel poslucháč pochopí alebo hneď po vyslovení, hoci ich skôr nechápal, alebo mu ich obsah vysvitne o malú chvíľu. Lebo každý sa takýmto spôsobom učí niečo nové...“ (Aristoteles 2009, s. 204). Juraj Dolník (2021a, s. 52) zasa odkazuje na Erasma Rotterdamského, ktorý používal pojem *erudita perspicuitas* – „učená jasnosť“ a interpretuje ju podobne, ako bolo načrtnuté aristotelovské chápanie, teda že takáto jasnosť má edukačný potenciál a pri takto koncipovanej výpovedi sa adresát aj niečo naučí.⁸

Kultivácia „dobrých“ štýlov sa orientovala na aristotelovské súdne, poradné (politické) a príležitostné reči, pričom každý z uvedených druhov rečí sa vyznačoval inými dominantnými kvalitami. Zovšeobecnene sa pritom javí, že prejav bude vyvážený vďaka cibreniu jeho „technickej“ (formálnej), obsahovo-logickej aj hodnotovej kvality. V kontinuite s priblíženým konceptom miery/vyváženosti sú v 1. storočí p. n. l. spisy Cicera. Ten zdôrazňuje medzi kvalitami dobrého prejavu *primeranosť* (súvisiacu so schopnosťou podávať prejav tak, aby bol poslucháčovi optimálne zrozumiteľný), ako aj *vyváženosť* prejavu bez zachádzania do krajností dvoch hlavných protichodných tendencií gréckeho rečníctva – neúprimne vyumelkovaného azianizmu (dekoratívnych štýlov typických pre ázijské rečnícke školy) aj extrémne strohého a výrazovo chudobného aticizmu (aténskych rečníckych škôl). Do tretice na úva-

⁸ V prospech „zvládnuteľne náročného“ prejavu hovorí aj súčasná pedagogicko-psychologická veda. V modernom pojmosloví inkluzívneho vzdelávania je záujem o takúto zrozumiteľnosť spojený s koncipovaním obsahu vzdelávania orientovaného na študenta. Čo pod tým rozumieme? Ide o aproximáciu k optimálnej zrozumiteľnosti. Má ísť o stimulovanie reflexívnej (teda nie automatickej) recepcie. Recipient musí vyvinúť istú snahu prekročiť svoju mentálnu komfortnú zónu, aby porozumel (pozri Pešek a kol. 2019; Dostupné na: https://www.slabikarnfv.eu/slabikar_digital_cs.pdf).

hy o dobrom štýle nadväzuje Quintilianus vo svojich *Základoch rečníctva (Institutio orationes)*. Quintilianus okrem podporovania cicerónskeho zmyslu pre mieru pri voľbe rečových prostriedkov zdôrazňuje aj aspekt mravnosti rečníka (čo nesporne súvisí s dedičstvom Aristotelovho rečníckeho „trojuholníka“, prezentujúceho tri predpoklady „dobrého“ rečníckeho výkonu: logický obsah *logos*, emocionálny rozmer *pátos* a etický rozmer *etos*) (podľa Kraus 1998, s. 45 – 50). Všetky tieto cnosti sa v priebehu storočí viac či menej uplatňovali vo verejných vystúpeniach, osobitne sa oživilí v klasicizme a stali sa normou aj pre literárnu spisbu.

Pri preladení do politického kontextu triednych spoločností 20. storočia nemožno ignorovať istú mieru opozičného pohľadu na predpisový dokonalý „skrotený jazyk“ dominantného štýlu (výrazy P. Bourdieua 2014, s. 60) ako modelu evokujúceho riziko ochudobnenia stylistických variácií.⁹ P. Bourdieu sa odvoláva aj na Bachtina (1895 – 1975) a odmieta „príliš striktné sa podvoliť najprísnejšie vyžadovaným bodom dominantnému kódu“ ako objektivizujúceho vynucovania hierarchizácie medzi triedami, pohlaviami a skupinami. Tiež varuje pred vštepovaním cností ako foriem donucovania, ktoré vníma ako rizikové nielen vzhľadom na prípadnú denaturalizáciu a uniformizáciu textov a štýlov, ale tiež vzhľadom na obmedzenie slobody vedomia a vôle komunikanta (Bourdieu 2014, s. 60 – 61).

Naznačený „spor“ náhľadov môže tkvieť v odlišnosti ukotvenia diskurzu antickej demokracie oproti spoločensko-politickej povahe európskych krajín 20. storočia. V podmienkach priamej demokracie antických otrokárskeho Atén mal slobodný občan (hoci len muž, lebo ani ženy, ani otroci nemali právo na verejné účinkovanie¹⁰) omnoho širšie verejné právomoci, než to je v zastupiteľských demokraciách súčasnej Európy 20. storočia. V nich sú kompetencie na verejné (zákonodarné aj exekutívne) pôsobenie aktérov delegované na zvolených zastupiteľov ľudu. Potreba zacielenej prípravy verejne činných komunikantov v kontexte antickej „vlády ľudu“ bola

⁹ Francúzsky sociológ je pri svojich sociopoliticky motivovaných náhľadoch na optimalizáciu štylizácie nesporne inšpirovaný stavom francúzskej štylistiky s prevahou individualistickej tradície. Prakticky túto inklináciu k variabilnosti až idiolektickosti štýlov dobre demonštruje vo svojich *Štylistických cvičeniach (Exercices du style)* R. Queneau. Ten vypracoval 99 brilantných variácií textov na motív jednej strohej faktograficky načrtnutej epizódy (pozri Queneau 1947, prípadne český preklad Patrika Oufredníka v opakovaných vydaniach z rokov 1985; 1994 a 2012).

¹⁰ Aristotelove idey o štýle sú pre aktuálnu dobu nesmierne stimulatívne, zato viaceré myšlienky sociálnej povahy starovekého mysliteľa sú pre súčasnú Európu neaktuálne. V snahe o autentickosť Aristotelovej teórie je predsa namieste upozorniť na isté pre dnešok príznakové „inakosti“ v jeho úvahách. Tak v 9. kapitole tretej knihy jeho *Rétoriky* o oslavnom druhu rečníctva v kontexte cností (v úvahe o konaní pekných skutkov) píše aj toto: „... krajšie sú skutky mužov než skutky žien (...) lepšie je aj to, keď sa niekto pomstí nepriateľovi, než keď sa s ním zmieri, lebo oplácať je spravodlivé a čo je spravodlivé, je krásne a vlastnosťou muža je neustupovať. Krásnymi vecami sú víťazstvo a pocty, lebo si ich želáme aj vtedy, keď nám neprinášajú prospech, pretože česť má väčšiu hodnotu.“ (Aristoteles 2009, s. 66). Uvedené zvláštnosti sú obrazom iných sociálnych noriem doby a pomáhajú plastickejšie a komplexnejšie uchopiť špecifiká dobového sociokultúrneho diskurzu.

prirodzene odlišná od komunikačných potrieb príslušníkov súčasných zastupiteľských demokracií.

Tie na jednej strane presahujú za hranice politickej, právnej či rodinnej sebarealizácie (porov. Aristotelove tri druhy rečníctva – Aristoteles 2009, s. 38 – 43) a nároky na komunikačné zručnosti ľudí sú diferencovanejšie. Na druhej strane potreba samotných politických a právnych zručností zastupiteľov občanov 20. storočia (v Európe už nielen mužov, ale rovnocenne aj žien) sa primárne viaže len na menšiu špecifickú vrstvu „štatutárnych“ verejných aktérov v politike, diplomacii, prípadne inde na štátnych pozíciách doma aj v zahraničí. Pravda, komunikačné zručnosti späté napríklad s riadením, vybavovaním či negociáciami sú nevyhnutné aj v ekonomickom sektore a v podmienkach konkurenčného trhového hospodárstva sa vzťahujú na ďalšiu relatívne rozsiahlu sociálnu skupinu.

Nad rámec predstavených pohľadov na dobovo, politicky, ekonomicky či kultúrne premenlivé potreby komunikácie v porovnaní staroveku s 20. a 21. storočím sa núka aj tretia cesta. Optimalizácii komunikačných štýlov v rukách optimálne zručných nositeľov pomôže aj optimálna metodológia. A. Bohunická v súvisi so skúmaním digitálnej rétoriky pripomína podstatu metodológie spoločenských vied po komunikačno-pragmatickom obrate, resp. po diskurznom obrate: „ťažisko teoretického záujmu sa presunulo z kompozičnej stránky a procesu tvorby prejavov na socio-kognitívnu stránku (...) ako súčasť sociálnej praxe“ (Bohunická 2021, s. 213).

Inými slovami ide o odklon od zamerania na deskripciu jazyka a preskripciu jazykových kódov pri práci s textom s presmerovaním centra záujmu na aktérov komunikácie, ktorí používajú jazyk a tým identifikujú v komunikácii seba, konštruujú svoj vzťah k pertraktovanej veci (respektíve aj konštruujú samotnú vec či širšiu mimojazykovú realitu) a tiež tvoria či aktualizujú svoj vzťah k iným ľuďom. Na to upozorňuje tiež J. Dolník naposledy v širších lingvistických úvahách o inkluzívnej komunikácii (Dolník 2021a, s. 34 – 60; s. 89). Stále sa teda v súčasných vedeckých úvahách ráta s tým, že na všetkých aspektoch verbálnej komunikácie participuje človek. Významný poľský štylistik S. Gajda aplikuje identické nazeranie v špecifickom zábere na štylistiku, pričom vyvodzuje z toho aj svoje chápanie štýlu ako „humanistickej štruktúry textu“ (napr. Gajda 2016; 2018; 2022).

V súvisi s koncipovaním komunikačného štýlu 21. storočia treba napokon adekvátne uchopovať médiá ako ďalší faktor spolutvoriaci a podmieňajúci diskurz. Tie sú výrazne determinované masívnou digitalizáciou. Vďaka bezbariérovosti virtuálneho média internetu a jeho platforiem (napríklad sociálnych sietí Facebook, Instagram, You-Tube atď.) sa konštatuje intenzívna diverzifikácia spôsobov vyjadrovania, koncipovania textov aj ich zoskupovaní do žánrov oproti stavu pred digitalizáciou. Otvorením sa týchto nových médií masám sa stierajú (resp. už zotrelí) hranice medzi verejným a súkromným, objektívnym a subjektívnym, vysokým a nízkym, spontánnym a pripraveným, odborným či neodborným. Jednoducho tradičné štruktúrne opozície sa zneutralizovali a prestali plniť dištingtívnu funkciu. Český vý-

skumný tím pod vedením J. Homoláča realizoval v priebehu troch rokov do roku 2021 výskum jazyka vybraných sociálnych sietí a dospel k identifikácii troch kľúčových čŕt produktov internetovej komunikácie: k *hypertextovosti*, *interaktivite* a *multimodalite* (Homoláč a kol. 2022, s. 15 – 53). Aj tieto parametre treba mať na pamäti pri nazeraní na aktuálne (rozšírené) spektrum spôsobov (nielen) verbálneho správania komunikanta 21. storočia.

J. Mistrík na sklonku svojej vedeckej cesty ilustroval rad ním vyprofilovaných komunikačných štýlov (v jeho pojmosloví sú označené ako *sekundárne štýly*) v stručných deskriptívnych profiloch v 3. rozšírenom vydaní *Štylistiky* (1997, s. 544 – 566). V abecednom poradí predstavil štýly ako *agitačný*, *denníkový*, *diplomatický*, *didaktický*, *obscénny*, *ospravedľujúci*, *numerický*, ... až po *žartovný štýl*.¹¹ Touto cestou akoby symbolicky završuje svoje výskumné a tvorivé kreácie a akoby zaookrúhľuje svoju prácu návratmi k antickým stimulom. Také poznáme napríklad z Aristotelovej tretej knihy *Rétoriky* (venovanej materiálovo-jazykovej stránke reči). V knihe je v samostatnej kapitole venovaná pozornosť *chladnému štýlu*, *vznešenému štýlu* či *vtipnému štýlu*. Osobitne hodná pozornosti je 10. kapitola o vtipnosti štýlu a jeho príťažlivosti vďaka tomu, že nie je triviálny, ale recipient sa „takýmto spôsobom učí niečo nové“ (Aristoteles 2009, s. 214). To pripomína ideu o únosnej náročnosti, o ktorej bola reč vyššie pri pertraktovaní optimálnej zrozumiteľnosti.

Takto induktívne vyrátané komunikačné štýly verbálneho správania z kontinua reálnych prejavov aktérov aktuálnej komunikačnej praxe treba ukotviť v aktuálnom diskurze. Zostáva položiť si a zodpovedať otázku, či je v načrtnutom sociokultúrnom diskurze emancipovaných občanov 21. storočia žiaduce hľadať a rozpracovať nejaký regulatívny normatív dobovej štylizácie na ceste k efektívnym komunikačným štýlom. J. Dolník dáva k tejto otázke kladnú odpoveď a aj spresňuje, o aký komunikačný mechanizmus má ísť. Má v ňom ísť o navodenie štylistického komfortu na báze akomodačno-asimilačného komfortu. Ten spočíva „v pocite istoty aktérov, že sa komunikačne vzájomne maximálne prispôsobujú“ v mene istoty vlastného bytia i koexistencie (Dolník 2021b, s. 43).

Sumárne sa ukazuje, že vzhľadom na koncept dobového komunikačného štýlu treba rátať s nestálymi, nerigidnými entitami miešajúcimi sa v prirodzenej fluidite permanentne sa vynárajúcich a prelínajúcich komunikačných udalostí (s nestálymi

¹¹ Takýto detailný horizontálny a neštruktúrovaný rozptyl štýlov vyjadrovania inšpirovaný z reálnej komunikácie je znakom odvážneho „zalavírovania“ na hraniciach dobovej štrukturalistickej metodológie. To napokon koreluje s autorovými víziami zo začiatku jeho syntetickej monografie *Štylistika*, keď hovorí: „Jazykové štýly minulosti boli v podstate jazykovými štýlmi založenými na súboroch príznakových jazykových prostriedkov, avšak jazykové štýly budúcnosti budú javmi vyslovene rečovej povahy...“ (Mistrík 1997, s. 30). Tento náhľad sa po štvrtstoročí naozaj ukazuje ako produktívny, akurát preskriptívny princíp selekcie a organizácie jazykových prostriedkov je v súčasnosti neutralizovaný a do popredia vystupuje neriadená súčinnosť interaktantov. Dobrým metodologickým stimulom na ich uchopovanie je etnometodológia.

formáciami aktérov¹²). Zohľadniť treba pritom interakčnú dimenziu diania, rámcovanú štvordimenzionálnou podstatou medziľudskej komunikácie ako takej (porov. Schultz von Thun 2005). Nie je pritom rozhodujúci konečný (vý)počet štýlov, skôr kontúrovanie škál príbuzenských entít (variácií štýlov) naplňajúcich potreby emancipovaných koaktérov – Európanov 21. storočia. Jedinou očakávateľnou stabilnou opozíciou v tejto vízii je prototypickosť vs periférnosť štýlov v príbuzenských skupinách. Kľúčový normatív pritom nesmeruje k determinácii jazykových kvalít (jazyk v mene rozmanitosti môže byť štylizácie variabilný – porov. Queneau 2012). Štylizáčny komfort prejavujúci sa vhodnými spôsobmi verbálneho správania je v rukách solidárnych, tolerantných interaktantov uplatňujúcich konvenčne v praxi potvrdené preferované jazykovokomunikačné praktiky.

4. ZÁVER

Kontúrovanie inkluzívneho komunikačného štýlu inkluzívnej štylistiky ako jedného z jej kľúčových pojmov je inšpirované panchronickou kontinuitou (najmä) s rétorickými a štylistickými úvahami, ako aj s úvahami prameniáciami v širšom kontexte spoločenských vied v priereze scientistickej aj antiscientistickej metodologickej rámcov. Budúcnosť ukáže, do akej miery a v akej hierarchickej pozícii sa načrtnutá cesta integruje do plurality štylistických úvah v mene jednoty v rozmanitosti disciplíny. Povzbudená myšlienkou S. Gajdu o normalite kognitívneho pluralizmu (Gajda 2022, s. 8) verím, že táto iskrička v spektre slovenských štylistických výbojov uprostred občianskej spoločnosti digitálnej éry nevyhasne.

Bibliografia

- ARISTOTELES (2009): *Rétorika*. Preklad P. Kuklica. Martin: Thetis. 260 s.
- BARTALOŠOVÁ, Perla – DZÚR, Martin – ORGOŇOVÁ, Oľga – VAJSÁBEL, Martin (2021): *Slovník policajných profesionalizmov*. Bratislava: Univerzita Komenského v Bratislave. 150 s.
- BOHUNICKÁ, Alena (2021): Rétorika od antiky po digitálny vek. In: Z. Popovičová Sedláčková (ed.): *Štýl – komunikácia – kultúra*. Bratislava: Univerzita Komenského v Bratislave, s. 209 – 220.
- BOURDIEU, Pierre (2014): *Co se chce říct mluvením*. Preklad M. Pokorný. Praha: Karolinum. 170 s.
- BURKE, Michael (ed.) (2014): *The Routledge Handbook of Stylistics*. London – New York: Routledge. 540 s.
- DOBÍÁŠ, Daniel – GBÚROVÁ, Marcela (2020): *Otvorená spoločnosť. Politický projekt moderného sveta alebo produktívna metafora v intelektuálnej tradícii hľadania lepšieho človeka a sveta?* Košice: UPJŠ v Košiciach. 168 s.

¹² Takéto novodobé premenlivé časti society podrobne predstavuje J. Dolník pod označením „komunikačné formácie“ (Dolník 2016, s. 195 – 206).

DOLNÍK, Juraj (2013): *Všeobecná jazykoveda*. 2. rozšír. vyd. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV. 432 s.

DOLNÍK, Juraj (2016): Komunikačné formácie. In: *Jazykovedný časopis*, roč. 67, č. 3, s. 195 – 206.

DOLNÍK, Juraj (2017): *Jazyk v sociálnej kultúre*. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV. 246 s.

DOLNÍK, Juraj (2019): *Jazyk v pragmatike*. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV. 198 s.

DOLNÍK, Juraj (2021a): *Jazyk v sociálnej praxi*. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV. 219 s.

DOLNÍK, Juraj (2021b): Solidarizačný parameter jazykového štýlu. In: Z. Popovičová Sedláčková (ed.): *Štýl – komunikácia – kultúra*. Bratislava: Univerzita Komenského v Bratislave, s. 33 – 45.

GAJDA, Stanislaw (2016): Stíl' kak vyzov. In: *Aktual'nyje problemy stilistiky*, roč. 2, s. 13 – 22.

GAJDA, Stanislaw (2018): Stíl' – media – sovremennoje preobraženije mira. In: *Aktual'nyje problemy stilistiky*, roč. 4, s. 13 – 27.

GAJDA, Stanislaw (2022): Oblicza stylu i stylistyki. In: *Jazykovedný časopis*, roč. 73, č.1, s. 7 – 26.

GERBERY, Daniel – DŽAMBAZOVIČ, Roman (2011): *Inovatívne orientácie v sociálnej politike. Perspektíva sociálnej inklúzie*. Bratislava: Univerzita Komenského v Bratislave. 128 s.

HAUSER, Gerard A. (2022): *Vernacular voices*. South Carolina: The University of South Carolina Press. 335 s.

HOMOLÁČ, Jiří a kol. (2022): *Míšení žánrů, stylů a diskurzů v internetové komunikaci*. Praha: Academia. 375 s.

KOŘENSKÝ, Jan (2004): *Člověk – řeč – poznání*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci. 114 s.

KRAUS, Jiří (1998): *Rétorika v evropské kultuře*. Praha: Academia. 182 s.

LANGER, Inghard – SCHULTZ VON THUN, Friedmann – TAUSCH, Reinhard (2013): *Srozumitelné vyjádřování*. Praha: Grada. 229 s.

LANSTYÁK, István – SAMKO, Milan – SEBÖK, Szilárd (eds.) (2022): *Jazykové a komunikačné problémy na Slovensku a ich manažment*. Bratislava: Univerzita Komenského v Bratislave. 358 s.

LANSTYÁK, István (2022): Reštriktívna komunikácia a jazykový manažment. In: I. Lanstyák – M. Samko – S. Sebök (eds.): *Jazykové a komunikačné problémy na Slovensku a ich manažment*. Bratislava: Univerzita Komenského v Bratislave. s. 295 – 331.

MASLOW, Abraham Harold (2021): *Motivace a osobnost*. Praha: Portál. 432 s.

MISTRÍK, Jozef (1997): *Štylistika*. 3. upr. vyd. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1997. 600 s.

MÚCSKOVÁ, Gabriela (2022): Prejavy jazykového plánovania v percepčnej a ľudovej dialektológii. In: I. Lanstyák – M. Samko – S. Sebök (eds.): *Jazykové a komunikačné problémy na Slovensku a ich manažment*. Bratislava: Univerzita Komenského v Bratislave. s. 101 – 147.

ORGOŇOVÁ, Oľga (2019): Aspect of contemporary trends in linguostylistics and in Slovak linguostylistics. In: *SKASE Journal of Theoretical Linguistics*, roč. 16, č. 3, s. 80 – 89.

ORGOŇOVÁ, Oľga (2020): Štylistika v kontexte 21. storočia a... In: L. Jílková – K. Mrázková – H. Özörencik (eds.): *Jak je důležité míti styl*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny. s. 57 – 67.

ORGOŇOVÁ, Oľga (2022): Občianska veda v službách lingvistiky na ceste k sociálnej inklúzii s podporou jazyka. In: V. Kováčová (ed.): *Aspekty literárnovedné a jazykovedné* 5. Ružomberok: Verbum. s. 180 – 195.

ORGOŇOVÁ, Oľga (2023): Od inkluzívnej komunikácie liberálnej spoločnosti 21. storočia k participatívnej lingvistike. In: *Jazykovedné aktuality: Kontext – komunikace – dialog*, roč. 60, s. 160 – 170.

ORGOŇOVÁ, Oľga – BOHUNICKÁ, Alena – KRAJČ ZAMIŠKOVÁ, Barbora – PAŠUTHOVÁ, Zdenka (2019): *Slovník divadelných profesionalizmov*. Bratislava: VŠMU. 176 s.

ORGOŇOVÁ, Oľga – BOHUNICKÁ, Alena (2018): *Interakčná štylistika*. Bratislava: Univerzita Komenského. 207 s.

PATRÁŠ, Vladimír (2019): Hovorovosť a štylistika online alternatívnej tlače. In: *Jazykovedný časopis*, roč. 70, č. 3, s. 591 – 606.

QUENEAU, Raymond (2012): *Stylistická cvičení*. Preklad P. Ouředník. Praha: Volvox Globator. 240 s.

SAICOVÁ ŘÍMALOVÁ, Lucie (2020): Laická jazykověda. In: *Časopis pro moderní filologii*, roč. 102, č. 1, s. 24 – 35.

SCHULTZ VON THUN, Friedmann (2005): *Jak spolu komunikujeme? Překonávání ne-snází při dorozumívání*. Praha: Grada. 200 s.

STOCKWELL, Peter – WHITELEY, Sara (eds.) (2014): *The Cambridge Handbook of Stylistics*. Cambridge: Cambridge University Press. 673 s.

Internetové zdroje

Inštitút pre verejné otázky. *30 najdôležitejších pojmov*. Dostupné na: <https://spolunazivanie.sk/slovník-pojmov/>.

Leaving no one behind: the imperative of inclusive development. Report on the World Social Situation 2016. United Nations, New York, 2016. Dostupné na: <https://www.un.org/esa/socdev/rwss/2016/full-report.pdf>.

NEKVAPIL, Jiří (2017a): Sociolingvistika. In: P. Karlík – M. Nekula – J. Pleskalová (eds.): *CzechEncy – Nový encyklopedický slovník češtiny*. Dostupné na: <https://www.czechency.org/slovník/SOCIOLINGVISTIKA>. [cit. 30. 11. 2022].

NEKVAPIL, Jiří (2017b): Jazykové plánování. In: P. Karlík – M. Nekula – J. Pleskalová (eds.): *CzechEncy – Nový encyklopedický slovník češtiny*. Dostupné na: <https://www.czechency.org/slovník/SOCIOLINGVISTIKA>. [cit. 30. 11. 2022].

PEŠEK, Tomáš – ŠKRABSKÝ, Tibor – NOVOSÁDOVÁ, Monika – DOČKALOVÁ, Jolana (2019): *Slabikář neformálního vzdělávání v práci s mládeží*. Dostupné na: https://www.slabikarnfv.eu/slabikar_digital_cs.pdf. [cit. 30. 11. 2022].

AUTENTICITA V POLITICKEJ RÉTORIKE ĽUDU¹

ALENA BOHUNICKÁ

Filozofická fakulta Univerzity Komenského, Bratislava, Slovensko

BOHUNICKÁ, Alena: Authenticity of political rhetoric of people. Jazykovedný časopis (Journal of Linguistics), 2023, Vol. 74, No. 2, pp. 521–536.

Abstract: In our paper, we address the question of the authenticity of political rhetoric which uses the inclusive term “the people”. We build on the knowledge of classical rhetoric on the importance of sincerity, one of the fundamental pillars of a speaker’s ethos (character) and at the same time a prerequisite for his credibility. We introduce the term “rhetoric of people” to designate that part of deliberative rhetoric that addresses the people in a significant way, and bears their sealing in content, stylistic and argumentative plan. We especially single out populist rhetoric only as a special case of the rhetoric of people, in which there is a pragmatic use of authenticity as a tool to achieve specific social goals linked to the political capital of the speaker, primarily to image creation (we put it in opposition to charisma). Since style is a significant bearer of speech authenticity, our aim is to identify the stylistic values and stylistic strategies applied in the interest of authenticity and to elucidate them as instances of sincerity or, conversely, pretense. In doing so, we draw on the pragmatic grasp of linguistic style developed in the work of Professor Juraj Dolník (2010; 2023), who explains style through its anthropic character and social meaning.

Keywords: rhetoric of people, political populism, authenticity, style

1. ÚVOD

Poslucháč ako kľúčový článok rečníctva má v politickej rétorike ambivalentnú povahu: na jednej strane ide o veľmi rôznorodé auditórium (verejnosť či masy) bez identity formovanej zvnútra, na druhej strane sa s týmto nesúrodým zoskupením pomyselne narába ako s homogénnym celkom. Z perspektívy rečníka je tento celok označovaný inkluzívom *ľudia* či (knižnejšie) *ľud* a je ďalej rôzne rétoricky koncipovaný v závislosti od politického režimu, ideológie, hodnotového zamerania či konkrétnych cieľov politika, a to napríklad ako *občania*, *voliči*, *národ* či *priatelia*. Napriek značnej heterogénosti toto auditórium významne určuje obsah, štýl rečníckeho prejavu i charakter použitých argumentov: je zdrojom tém, cieľov i súboru sľubov, ktoré rečník v prejave formuluje, ľud je prameňom presvedčení, z ktorých rétorická argumentácia vychádza a ku ktorým smeruje, i nositeľom emócií, ktoré reč zasahuje.

¹ Táto práca bola podporená Agentúrou na podporu výskumu a vývoja na základe Zmluvy č. APVV-18-0176 *Sociálna inklúzia kultiváciou používania jazyka*.

V politickej rétorike, ktorej hlavným cieľom je presvedčať, obhajovať, ochraňovať či ospevovať ľud, vystupuje do popredia otázka hodnovernosti: zásadnou úlohou recipienta je rozoznať, kde je ľud len rétorickou figúrou a kde môžeme hovoriť o autentickom záujme politika o spoločenstvo adresátov obopnutých pojmom ľud. V nadväznosti na známe poznatky o diferencovanosti pojmu ľud v bežnom a politickom diskurze je naším cieľom obohatiť skúmanie rétoriky ľudu o rozmer autenticity. Tá je jedným zo základných pilierov étosu rečníka a zároveň predpokladom jeho dôveryhodnosti. Preto sa na ňu koncentruje štylizračné úsilie politikov: a toto úsilie je možno ešte tým väčšie, že spojenie „autentická rétorika ľudu“ vyznieva ako oxymoron vzhľadom na zvyšujúci sa objem takej rétoriky ľudu, ktorú môžeme označiť ako populistickú.

Štýl rečníckeho prejavu sa od počiatkov rétoriky vnímal ako dôležitý prostriedok zosilnenia dôveryhodnosti rečníka. Významný protagonistu klasickej rétoriky mieni, že „prirodzenosť sa spája s dôverou, kým umelosť pôsobí opačne; poslucháči sa domnievajú a usudzujú, že niečo proti nim strojíme, ako keby sme im miešali víno“ (Aristoteles 2009, s. 183). Je pozoruhodné, že hoci práve štylistickú stránku rečníckych prejavov máme v slovenskej rétorike podrobne spracovanú (hlavne vďaka monografii Jozefa Mistríka 1980), otázka prirodzenosti či autenticity v spojení s rečníckym štýlom nebýva predmetom výkladu. Vyzdvihnutie tejto stránky možno badať v učebnici rétoriky od D. Slančovej (2001), ktorá nabáda na civilnejší, prirodzený spôsob rečníctva a ten spája hlavne s dialogickosťou. Ako uvádza, „naším konečným cieľom je ‚zhovárať‘ sa s publikom, teda vyjadrovať sa prirodzene“ (Slančová 2001, s. 132).

V príspevku sa zameriavame na vzťah politickej rétoriky ľudu a autenticity. Keďže štýl je významným nositeľom autenticity prejavu, naším cieľom je identifikovať štylistické hodnoty a štylizračné stratégie využívané v záujme autenticity a objasniť ich ako prípady úprimnosti či, naopak, predstierania. Vychádzame pritom z pragmatického uchopenia jazykového štýlu ako sociálne relevantného spôsobu jazykovej činnosti (porov. Orgoňová – Dolník 2010, s. 166; aj Dolník 2023; Bohunická 2020), v rámci ktorého sa vysvetľuje štýl cez jeho antropický ráz a sociálny význam (štýl ako spôsob realizácie komunikačných aktivít, ako spôsob aktualizácie jednotlivca i ako kľúč k jeho čitateľnosti pre druhých a udržiavania vzťahu s nimi).

K týmto myšlienkam nás viedli okrem dlhodobého záujmu o rečnícke prejavu politikov aj vybrané state z vedeckej tvorby profesora Juraja Dolníka. Rétorika nie je ústredným predmetom jeho bádania, patrí mu však nezastupiteľné miesto v objasnení kognitívnej stránky persuázie, špecifik rétorickej argumentácie, jazykového populizmu (porov. Dolník 2013; 2021) a autenticity ako sociálneho významu jazykového štýlu (Dolník 2023). Na tieto podnety v našej štúdií nadviažeme.

2. ROZSAH POJMU *RÉTORIKA ĽUDU*

Spojenie *rétorika ľudu* nie je zaužívaným termínom, preto je vhodné objasniť, akú obsahovú náplň mu tu pripisujeme, uviesť motiváciu zavedenia tohto slovného

spojenia i to, na aké jazykové prejavy sa vzťahuje. Je to spojenie nesúce v sebe protichodné významy: jeden je spätý s modernistickou líniou renesancie „človeka z ľudu“, ktorá rezonuje aj v súčasnej rétorike. V tomto zmysle zahŕňa rétorika do svojho predmetu záujmu aj „hlasy zdola“, prejavy neprofesionálnych či neškolených rečníkov, občanov, ktorí sa zapájajú do verejnej rozpravy. Druhý význam sa nesie v duchu klasickej rétoriky a vzťahuje sa na rečnícke prejavy, ktorých pôvodcami sú politické osobnosti ovplyvňujúce širokú verejnosť zlučenú pojmom ľud. Tieto prejavy predstavujú „rétoriku zhora“ a reprezentujú tradičný typ rečníctva, ktorý Aristoteles označoval ako *deliberatívne reči* (Aristoteles 2009), v Mistríkovej klasifikácii žánrov spadajú tieto prejavy do triedy *agitačno-propagačných prejavov* (Mistrík 1980, s. 179 – 183). Ich deliberatívnosť spočíva v tom, že – ako výstižne uvádza J. Mistrík – táto reč „má podobu účtovania so stranami má dať a dať“ (1980, s. 179), teda vyhodnocovania kladov a záporov; s tým prepojená propagačnosť týchto prejavov potom spočíva v tom, že rečník hlása idey medzi širokou verejnosťou, pričom uvádza klady i záporné spôsobilosti, aby sa poslucháč priklonil k jeho názoru a stotožnil sa s tou alternatívou, o ktorej sám rečník vyvoláva dojem, že je lepšia. Veľká časť tejto rétoriky sa významným spôsobom obracia na ľud, nesie jeho pečať v obsahovom, štylistickom i argumentačnom pláne. Na tento druh rétoriky sa zameriavame aj v našom príspevku a označujeme ju ako rétorika ľudu.²

Rétorika ľudu má v prevažnej časti súčasných politických prejavov podobu *populistickej rétoriky*. Tieto dva pojmy v príspevku oddeľujeme, pretože i na prvý pohľad je zřejmé, že populistická rétorika využíva špecifické komunikačné stratégie pri uplatnení inkluzívneho pojmu ľud a že rétorika ľudu nemusí byť nevyhnutne populistickou.

Populizmus sa realizuje primárne cez jazykové konanie a jazykovú komunikáciu, rétorika (ako techné) je teda základným vehikulom populizmu. Populistickú rétoriku potom možno charakterizovať prostredníctvom nasledovným znakov, ktoré vystupujú podľa J. Rancièra ako podstatné pre vymedzenie samotného populizmu: a) spôsob prejavu, ktorým sa rečník obracia priamo na ľud; b) frekventované uisťovanie ľudu o tom, že vládnuce elity sa starajú o svoje vlastné záujmy a nie o verejný záujem, c) rétorika, ktorá využíva pojem identity, vyjadruje obavu z ohrozenia identity a v dôsledku toho je xenofóbna (Rancière 2013, s. 137 – 138). S týmto vymedzením konvenuje definícia politického populizmu, ktorú podávajú C. Mudde a C. R. Kaltwasser (2011) a ktorá sa opiera o tri hlavné pojmy: ľud, elity (politické, kultúrne, mediálne a i., ktoré sa vzdialili od ľudu) a vôľa (ľudu, ktorá je elitami opo-

² Na rozdiel od klasickeho poňatia však zohľadňujeme širší rozsah komunikátov. Zatiaľ čo pre klasicke rétoriku boli predmetom záujmu hovorené rečnícke prejavy, za rétoricky relevantné sa v modernej rétorike považujú i písané a vizuálne persuzívne útvary (napríklad *posty*, *statusy* či *komentáre* na sociálnych sieťach). Tie tvoria spolu s hovorenými prejavmi reťaz vzájomne prepojených rétorických aktov, ktorých účinok sa znásobuje práve nadväznosťou, rekurentnosťou a zdieľaním v digitálnom priestore.

mentú). Populizmus potom definujú ako ideológiu, ktorá vychádza z toho, že spoločnosť je nezlučiteľne rozdelená na dve antagonistické skupiny, a to „čistý ľud“ vs. „skorumpovaná elita“, a ktorá tvrdí, že politika by mala byť vyjadrením všeobecnej vôle ľudu (Mudde – Kaltwasser 2011, s. 5).

Sociálna identita kategórie ľud uplatnenej v politickej rétorike je veľmi rôznorodá, pretože ide o zoskupenie jednotlivcov majúcich rôzne potreby, záujmy, hodnoty, postoje, a pochádzajúcich z rôznych ekonomických vrstiev či národnostných skupín. Formovaniu sociálnej identity tohto zoskupenia zvonka dopomáha perspektíva uchopenia (rétorické koncipovanie). Podľa skúmaní viacerých bádateľov (napr. C. Reinemann et al. 2017) je v populistickej rétorike s pojmom ľud spojených niekoľko reprezentácií, ktoré sa vzájomne prekrývajú. V týchto reprezentáciách sa uplatňuje perspektíva politická (ľud ako suverén so synonymami *občania*, *voliči*, či atribútom *demokratický ľud*), ekonomická (ľud ako vrstva s atribútmi *obyčajný ľud*, *chudobný ľud*, *pracovitý ľud*, *ťažko skúšaný ľud*, *ožobračovaný ľud* a pod.), národná (ľud ako národ s etnonymom v úlohe synonyma – *Slováci*, ale i inkluzívnym výrazom *bratia*), kultúrna (*prostý človek*, *osvietený ľud*, *veriaci ľud*). Každá z týchto reprezentácií ľudu môže existovať aj bez toho, aby bola zaťažená populizmom,³ v populistickej rétorike sú však vyššie uvedené reprezentácie ľudu pragmatizované takým využitím, ktoré posilňuje politický kapitál rečníka, jeho pozitívny obraz, imidž obhajcu, ochrancu, záchrancu. Ľud a jeho potreby, očakávania, pocity a túžby sa stávajú nástrojom na získanie popularity, mandátu, moci a v konečnom dôsledku osobného prospechu politika. Konkrétne: súčasťou tejto pragmatizácie v sociálne ladennej populistickej rétorike (v súčasnosti najmohutnejší variant populizmu), ktorá uplatňuje ekonomickú perspektívu pri koncipovaní ľudu (*obyčajný ľud* ako ekonomicky slabšia vrstva, a potom konkretizácia adresáta ako *rodiny*, *seniori*, *skupiny ohrozené chudobou* atď.), je napríklad také presviedčanie, ktoré využíva dosahovanie zainteresovanosti adresáta prostredníctvom apelu na základné životné potreby (porov. ukážky z billboardov zo súčasnej volebnej kampane: *Chcete lacnejšie potraviny? Chcete lacnejšie energie?*). Na jednej strane zainteresovanosť (vzbudenie záujmu) je jedným zo základných predpokladov účinnej persuázie popri dobrovoľnosti, zúčastnenosti, istote či zdôvodnenosti (Grác 1982), čo je spojené s tým, že pri presvedčovaní vplyvame nielen na kognitívnu stránku (odovzdávanie informácií a poznatkov = *docere*), ale aj na emocionálnu, hodnotovú stránku psychiky. Na druhej strane však

³ Na rôzne konceptuálne varianty bežného (nie odborného) pojmu, z ktorého vyviera aj politická konceptualizácia, nás upozorňujú spojenia, ktoré sa uvádzajú vo výkladových slovníkoch slovenčiny ako doklad výskytu slova ľud: *slovenský ľud*, *nábožný ľud*, *veriaci ľud*, *Boží ľud*, *dedinský ľud*, *zbedačený ľud*, *chudobný ľud*, *neslobodný ľud*, *poddaný ľud*, *pospolitý ľud*, *prostý ľud*, *jednoduchý ľud* a i. (p. Slovníkový portál JÚLEŠ SAV; Dostupné na: <https://slovník.juls.savba.sk/>). Táto stručná exemplifikácia vo výkladových slovníkoch naznačuje niekoľko pomerne jasne vyprofilovaných konceptuálnych variantov, a to národný, náboženský či sociálny. Tieto varianty (a ešte ďalšie) nadobúdajú špecifickú náplň v politickej rétorike.

účinná persvázia naráža na hranice korektnosti v prípade, že sa apeluje na základné potreby adresáta (ako istota, bezpečie, rodina); tak sa síce veľmi jednoducho dosiahne jeho zainteresovanosť, ale výsledok presvedčovania prináša prospech hlavne persváderovi. Tým, že sociálne ladená populistická rétorika vytvára kvázihomogénnu skupinu *obyčajný ľud* a naturalizuje presvedčenie, že táto skupina trpí ekonomickou nedocenenosťou, vytvára zároveň priestor pre politické kompenzácie, ktoré ťažia z tohoto presvedčenia (kompenzácie ako „rodinné balíčky“, 200 eur na dieťa, 500 eur odmena za voľby a pod.).

To, že v protiklade k populistickej rétorike môžeme hovoriť aj o autentickej rétorike ľudu, dokladá v slovenských dejinách nepopulistická rétorika L. Štúra. V Štúrovej národnoobrodeneckej rétorike ľudu je podobne v popredí rétorické koncipovanie ľudu zo sociálnoekonomickej perspektívy (porov. frekventované spojenia ako *chudobný ľud*, *biedny ľud*, *úbohý ľud*, *utlačený ľud*, *prostý ľud* a hlavne *obecný ľud*; porov. Štúr 1954).⁴ Štúr však hájil práva a záujmy slovenského ľudu napriek tomu, že politicky v danom historickom kontexte nemohol ťažiť z priazne ľudu a premeniť ju na politický kapitál. Povedané novodobým jazykom: Štúrove reči nie sú zamerané na presvedčanie, ktorého cieľom je mobilizácia ľudu s mandátom voličov. Jeho reči mali vplývať na uhorský snem, nie pôsobiť ľúbivo na samotný ľud. Práve naopak, v statiach adresovaných ľudu Štúr tento ľud viac karhá ako velebí, nikdy vo svojich politických statiach nevyužíva rétorické figúry úprimnosti, ktorými by potreboval povrchovo deklarovať svoj úprimný záujem o ľud (ako to poznáme zo súčasnej rétoriky v podobe floskúl *hovorím otvorene*, *budem k vám úprimný*, *nemám čo skrývať* a pod.). Pravda, pálčivejšou otázkou je existencia súčasnej autentickej rétoriky ľudu a naopak, prípadov jej predstierania. Ešte skôr je však namieste objasniť, v čom spočíva autenticnosť rétoriky.

3. AUTENTICKOSŤ RÉTORIKY ĽUDU

Ako je dobre známe, rétorika ako disciplína oddávna považovala za základný predpoklad presvedčivosti rečnickeho prejavu jeho hodnovernosť. Tá sa spája jednak s dôkazmi (ktoré spadajú do oblasti logosu: hodnoverné je to, čo je dostatočne zdôvodnené či dokázané), jednak s charakterom rečníka (jeho étosom) a so štýlom prejavu. Pokiaľ ide o osobnosť rečníka, podľa Aristotela sú tri dôvody, prečo niekomu veríme: je to rozumnosť, čestnosť a priazeň (Aristoteles 2009, s. 100) – tri vlastnosti, ktoré predstavujú piliere étosu. Teda na to, aby rečník pôsobil dôveryhodne, musí vzbudiť dojem, že je múdry, čestný (zmýšľa a koná v súlade s hodnotami, ktoré deklaruje) a priateľsky naklonený. Odveký problém spojený s étosom predstavuje otázka, či je étos inherentnou súčasťou osobnosti rečníka (či teda musí tvoriť súčasť

⁴ Podrobnejšiu analýzu uvádzame v monografii *Sociálna inklúzia a používanie jazyka* (Orgoňová – Bohunická – Kazharnovich 2023, s. 80 – 83).

jeho pravého „ja“) alebo je to konštrukt viazaný na očakávania, ktoré sa spájajú s rolou, z ktorej sa rečník prihovára (v našom prípade s rolou politika). V prvom prípade je predpokladom hodnovernosti autentické vystupovanie, úprimnosť rečníka, jeho otvorenosť; v druhom prípade je dôležité, aby v duchu vyššie uvedených pilierov étosu rečník vystupoval, konal a budil tak *dojem, že zosobňuje* tieto vlastnosti. V tomto druhom prípade sa autenticita „inštrumentalizuje“, stáva nástrojom hodnovernosti.⁵ Vyššie spomínané spôsoby využitia rôznych reprezentácií ľudu v populistickej rétorike sú ukázkou toho, ako nastáva prípad modelovania autentického záujmu vytváraním a fixovaním presvedčení, ktoré sú zdanlivo v záujme ochrany ľudu, prvoradým zmyslom ich využitia je však popularita politika, čo autenticitu posúva do roviny simulácie. V jednom aj druhom prípade štýl môže vytvoriť dojem autenticity, tá sa však presúva z úrovne ontológie do sféry poetiky (z charakteru rečníka do štýlu prejavu) a kľúčovou je otázka spôsobu stylizácie.

3.1 Autenticosť štýlu z pohľadu klasickej rétoriky

Podporným faktorom pre dojem autenticity (teda úprimnosti ako piliera étosu) je štýl rečníckeho prejavu, čo sa v klasickej rétorike pretavovalo do známej opozície dvoch hlavných stylistických paradigiem, a to aticizmu s príklonom k výrazovej nestrojenosti a azianizmu s tendenciou k ozdobnosti. Aristoteles, ktorý spájal autenticosť na rovine štýlu s prirodzenosťou výrazu, azianistickým poetizovaním v rečníckych prejavoch vyslovene opovrhoval a považoval ho za prejav nevzdelanosti. Upozorňuje, že ak aj rečník „použije ozdobu, musí to urobiť nepozorovane, musí vzbudzovať dojem, že hovorí prirodzene, že reč nie je vyumelkovaná. Prirodzenosť reči sa spája s dôverou, kým umelosť pôsobí opačne“ (Aristoteles 2009, s. 183). Táto prirodzenosť sa podľa Aristotela dosahuje *zvyčajnými* prostriedkami hovorenej reči, ktoré zároveň vedú k jasnosti vyjadrovania myšlienok ako najdôležitejšej vlastnosti štýlu. Od prirodzenosti sa podľa neho odkláňame neprimeraným a nadmerným využívaním kompozít, nezvyčajných a dlhých prívlastkov, neznámych slov, básnických metafor, dvojsmyslov či zaužívaných rečníckych obrátov (Aristoteles 2009, s. 187 – 189). Toto obzvlášť podľa neho platí v deliberatívnom rečníctve, ktorým sa obraciame na ľud.

Ľud ako druh auditoria je podstatným parametrom, ktorý sa prejavil v Cicerovej klasifikácii rečníckych štýlov, neskôr chápanej ako vertikálna.⁶ V rámci nej Cicero zvlášť vyčlenil štýl *strophý* (genus submissum, inak aj *prostý* alebo *utiahnutý*; porov. Cicero 1982, s. 29 – 34⁷): ten zodpovedá jazyku všedného dňa a má solidarizačný potenciál, zblízuje rečníka s poslucháčmi tým, že „hoci by to boli samotné ne-

⁵ J. Dolník hovorí o pragmatickej inštrumentalizácii autenticity, ku ktorej dochádza vtedy, ak sa autenticosť stáva nástrojom na dosahovanie cieľov v sociálnom živote (Dolník 2023, s. 133).

⁶ Porovnajme stylistickú tradíciu staršieho, vertikálneho delenia štýlov na vysoký, stredný a nízky.

⁷ Oproti štýlu *umiernenému* (genus temperatum) a *vznešenému* (genus grande); porov. aj Vertanová – Štubňa – Andoková – Moyšová 2020.

mluvňatá – sú presvedčení, že oni tiež zvládnú takto hovoriť“ (Cicero 1982, s. 30). Tento štýl charakterizujú i znaky, ktoré majú svedčiť o „vítanej nedbanlivosti“ rečníka, lebo je to prejav toho, že mu viac ide o vec ako o slová. Dôležité je však dodať, že ide o nedbanlivosť, ktorá vzbudzuje eleganciu. Nejde o nedbanlivosť, ktorá má podobu bezhraničnej spontaneity zbavujúcej rečníka dôstojnosti. V záujme elegantnej strohosti Cicero odporúča vyhýbať sa práve tomu, čo sa považuje za „rečnícku výbavu“, teda ozdobným figúram, zaužívaným rečníckym zvratom (opakovacím figúram či patetickým zvolaniam) či zriedkavo používaným výrazom (príležitostným slovám, nápadným metaforám, poetizmom, archaizmom). Tento štýl ladí s tzv. atickým profilom rečníka, ktorý je v duchu Cicerovho výkladu prototypom autentického rečníka. Autentické vyjadrovanie v rečníckych prejavoch tak podľa kánonu klasickej rétoriky charakterizovali na rovine štýlu jazykové prostriedky, ktoré charakterizujú aj bežnú hovorenú reč, avšak nie v prospech jednoduchosti, ani spontánnej emocionálnosti či individuálnej zaujímavosti, ale v záujme jasnosti vyjadrovania.

3.2 Autenticita ako štylistická kategória

Hoci uchopenie autenticity v modernej spoločenskovednej reflexii poznačili viaceré diskusie a ich výsledkom nie je jednoznačná syntéza, môžeme predsa vidieť, že vysvetľovanie tohto fenoménu v modernej slovenskej štylistike sa nesie v kontúrach antického dedičstva výkladu prirodzenosti a spája sa s hovorovým štýlom, ktorý sa považuje za základný, primárny štylistický fenomén (v ontogenetickom i fylogenetickom zmysle). Naznačujú to aj úvahy F. Míka, podľa ktorého „hovorová reč svojim bezprostredným vzťahom k životu jednotlivého človeka je autentickým výrazom psychiky jednotlivca, vyjadrením jeho osobnosti, jeho ponímania sveta“ (Miko 1976, s. 321). Inde autor poznamenáva, že hovorovosť je „manifestáciou nefalšovanosti, pravosti subjektu a rozprávaného. Má byť zárukou autenticity“ (Miko 1969, s. 168 – 169). Hovorovosť je štylistická kvalita primárne viazaná na každodenné spontánne dialógy realizované v súkromí; môžeme potom sledovať, že v štylistickej teórii aj v bežnom ponímaní sa znaky charakteristické pre takýto typ dialógov (spontánnosť, subjektívnosť, dôvernosť, expresívnosť či emocionálnosť) považujú za autenticosť samotnú a nie celkom vhodne sa tak autenticosť stavia do disjunktívneho vzťahu k spoločenskému aspektu výrazu a konvenčnosti.

Za neželaný sprievodný efekt funkčnoštylistického uvažovania o jazykovom štýle a neskoršieho prepojenia štylistických výskumov so stimulmi, ktoré poskytovala konverzačná analýza, možno považovať presunutie kategórie autenticity do oblasti individuálneho sveta subjektu a do súkromnej sféry komunikácie. Aj v novšej štylistike nadväzujúcej na výrazovú teóriu štýlu F. Míka sa počíta s autenticitou ako štylistickou kvalitou rozvíjajúcou subjektívny aspekt výrazu. Autenticitu uvádza *Tezaurus estetických výrazových kvalít* (Plesník a kol. 2011, s. 54) ako samostatnú výrazovú kategóriu, zodpovedajúcu takým štylistickým hodnotám v texte, ako sú úprimnosť, nefalšovanosť, vyjadrovanie bez pretváranky a konvencií (tamže). V duchu

tohto chápania sa v záujme autentického vyjadrovania tvorca komunikátu vyhýba klišéovitým výrazom, formálnosti a, naopak, uprednostňuje prostriedky podporujúce originalnosť a uvoľnenosť výrazu, ale i exotizáciu. Autori ďalej charakterizujú: „Autentické dielo vyjadruje predstavy, pocity, idey svojho tvorca. Nepôsobí klišéovito a nevyužíva len tradičné vyjadrovacie postupy dominantnej kultúry. Autentický výraz sa cieľavedome orientuje na otvorené a úprimné predvedenie pocitov tvorca. Ukazuje, že hodnotu nemajú konvencie, ale originálne vnímanie, individuálne pociťovanie a chápanie sveta“ (Plesník a kol. 2011, s. 54). Za protiklady autentického výrazu sa tu považujú štylistické hodnoty konvenčnosti, hranosti a kľčovitosti. V tejto práci sa zdôrazňuje, že autentický výraz má byť zbavený nielen falošnosti, ale i konvenčnosti a formálnosti a v záujme toho sa neraz neberie ohľad „na objektívne štýlotvorné činitele, čiže na adresáta, situáciu a podobne“ (Plesník a kol. 2011, s. 54). Psychologický výklad kategórie autenticity nás však upozorňuje na to, že autenticitu nemožno vnímať ako popretie konvenčnosti, pretože individuálny subjekt sa autenticky realizuje vždy v rámci kolektívneho určenia. To podľa M. Nakonečného znamená, že autenticita osobnosti sa na jednej strane prejavuje ako schopnosť načúvania vlastných vnútorných impulzov a poznávania toho, čo jednotlivec skutočne chce, na druhej strane však u zrelého jedinca dochádza k vyrovnávaniu absolútnej spontaneity sebakontrolou so zreteľom na sebahodnotenie, čo má zaručovať zachovanie spoločenskej dôstojnosti (Nakonečný 2009, s. 403). Klasické objektívne štýlotvorné činitele (adresát, situácia, spoločenské normy, morálne princípy a spoločenské hodnoty) tak, naopak, zohrávajú veľmi dôležitú úlohu pri autenticite, ktorá nesie príznak dôstojnosti a podporuje nie krajne individuálnu, ale „kolektívno-individuálnu existenčnú nastavenosť“ (Dolník 2023, s. 128) jedinca ako kultúrneho subjektu. V rámci tejto kolektívno-individuálnej nastavenosti identifikuje J. Dolník ako základný princíp sociálnej interakcie udržiavanie ducha solidarity, teda citu a vedomia spolupatričnosti ku kolektívu (Dolník 2023, s. 129), a autenticite v zmysle úprimnosti priznáva autor status jednej z troch základných maxím (popri pravdivosti a štandardizovanosti), bez ktorých by táto solidarizácia nefungovala. Okrem iného potom aj zmysluplné jazykové štylizácie sú v duchu tejto koncepcie chápané ako nositeľa sociálnych významov, ktoré sú v podpornom alebo v nepodpornom vzťahu k solidarite ako základnému princípu sociálnej interakcie (Dolník 2023, s. 130). Takto napríklad spontánne stvárnenie pocitov jednotlivca je prípadom interakčne funkčnej autenticity do tej miery, ak nie je vnímané druhými ako agresívne alebo infantilné. Interakčne funkčná autenticita je vyobrazením identity v jej individuálnej aj sociálnej orientácii (sebavyjadrenie a priblíženie k druhému, resp. sebavyjadrením sa urobiť čitateľným; prejaviť druhému, aký v skutočnosti som, s cieľom udržania interakcie). Sociálna interakcia je perpetuum mobile pre človeka, ktorý z nej nemôže vystúpiť, lebo univerzálnym príznakom jeho života je dialóg s druhými. V tomto nastavení je nefunkčná individualisticky poňatá autenticita založená na sebarealizácii vyzdvihujúcej výlučnú vernosť samému, pokiaľ postráda sociálne relevantný zmysel. V ta-

komto svetle interpretujeme aj spojenie autenticity s hovorovosťou. Zmyslom tohto spojenia však nie je zdôrazniť moment individualizácie v štylizácii, ale antropickú podstatu štýlu, ktorá spočíva v aktualizácii subjektu ako individuálnej aj kolektívnej bytosti. Aktualizácia subjektu ako nepriamy dôsledok istého spôsobu hovorenia (na strane hovoriaceho) a interpretácie štylistického pôsobenia (na strane príjemcu) nesie sociálny význam, identifikuje človeka a vedie k jeho pochopeniu a porozumeniu. Sociálny význam autentického štýlu je v naozajstnosti vyjadrenia subjektu a jeho ponímania sveta, v jeho čitateľnosti pre druhého. Táto aktualizácia je prvotne a bezprostredne spätá práve so sférou bežného dorozumievania a hovorovou rečou ako základným spôsobom vyjadrovania. Typické znaky hovorovej reči sa tak bežne synekdochicky považujú za autenticitu samotnú, čo splošňuje aj chápanie autenticity štýlu a obmedzuje na určenie v medziach subjektivity a súkromnosti. Ako nepriamu námietku voči tomu môžeme vnímať názor H. Arendtovej, podľa ktorej autenticita v zmysle pôvodnosti sa zúročuje, naopak, vo verejnej sfére, kde sa ukazuje skutočnosť sveta v pluralite pohľadov a spôsobov uchopenia totožného (Arendtová 2009, s. 75). To, čím je autenticita vo verejnom priestore zatlačaná, nie je podľa nej konvenčnosť, ale masovosť. Potom aj sériové reprodukovanie štylistických prvkov a postupov (ktoré sa pôvodne vyznačovali kreativnosťou či ozvláštnením, ale napodobňovaním sa z nich stali kliše a frázy) či zámerná štylizácia v duchu nekonvenčnosti a spontánnosti, ktorej sociálny význam spočíva len v „zaujímavosti“, sú prípadmi pseudoautenticity a v konečnom dôsledku znemožňujú, aby bol niekto videný a prispel svojím „ja“ k ďalšiemu rozvíjaniu dialógu.

3.3 Autenticita a štýl v rétorike súčasných politikov

Odhliadnuc od úsilia bádateľov uchopiť komplexný fenomén autenticity z filozofického, psychologického či poetologického hľadiska, snaha politikov pôsobiť autenticky sa riadi bežnou predstavou o autenticite, teda o tom, čo to znamená byť sám sebou. Treba povedať, že do tejto predstavy i do samotných prejavov sa premieňa skutočnosť, že sme spoločnosťou „vyznávačov“ autenticity. To, že autenticita sa v súčasnosti pod vplyvom médií silno axiologizovala v neobdobnom diskurze (autenticita je pozitívna hodnota a byť autentický je žiadateľné), spôsobuje, že súčasťou tejto bežnej predstavy o autenticite sú i štylizované stratégie, ktorými sa dosahuje efekt „pôsobiť autenticky“. Výber jazykových prostriedkov v politike zodpovedajúcich tejto bežnej predstave o autenticite poukazuje na to, že autenticita na úrovni štýlu predstavujú také (intuitívne) štylistické hodnoty, ako je subjektivita a individuálnosť (výber motívov zo súkromného života politika či každodenného života občanov, koncipovanie skutočnosti z perspektívy vlastného ja), emocionálnosť (zvýšený výskyt jazykových prostriedkov, ktoré sú nositeľom citového hodnotenia), uvoľnenosť, neformálnosť (využívanie nespisovných lexikálnych prostriedkov, ako sú dialektizmy či slangizmy, využitie syntaxe charakterizujúcej spontánne prejavy), konverzačnosť/dialogickosť (využívanie otázok či fiktívneho dialógu, oslovenia, ná-

vestné výpovede), simplicitnosť (selekcia bežných výrazových prostriedkov, obmedzenie dĺžky a komplikovanosti jazykových foriem, a to syntaktických aj žánrových – napr. využívanie krátkych žánrov ako vlog, status a pod.) či originalnosť (okazionalizmy, neologizmy, cudzie slová). Ich koncentráciu možno ilustrovať na jednoduchom facebookovom statuse politika:

BYE BYE 🙋

Tento týždeň bol záhul. Za 6 dní sme dali 12 debát od Sobraniec na d'alekom východe po posledné Ficove Topolčany, v ktorých prišlo cca 300 ľudí ... výborné debaty s kopou skvelých ľudí.

*Na týždeň si teraz s debatami dáme pauzu ... ideme s mojimi babami na doľču do Egypta. Od 2018 sme vlastne na poriadnej doľče neboli, minulý rok síce v Malage, ale to celý čas piloval nervy povalač vlád, tak to ani oddych nebol ... teraz budeme, aspoň dúfam, naozaj vegetiť!...*⁸

Na základe pozorovania jazykových štylizácií, teda formatívnej zložky autenticity v konkrétnych prejavoch súčasnej politickej rétoriky ľudu,⁹ môžeme v tejto sfére delimitovať niekoľko reprezentácií spätých s autenticnosťou:

1. Autentický v etickom zmysle ako *pravý*, „*bez pretváranky*“, *úprimný*. Medzi konkrétne prejavy patria rétorické figúry úprimnosti ako metarečové prostriedky artikulácie autenticity, napr.: *ruku na srdce, bud'me k sebe úprimní, nemáme čo skrývať, poviem vám to narovinu, ja sa nebudem na nič hrať, ja veľmi úprimne bojujem v parlamente za práva žien* a i. Podobne sa metarečovo vyjadruje autenticnosť v rétorických formulách odtajnenia, napr. *poviem vám, ako to v skutočnosti je; niečo vám prezradím; prezradím vám tajomstvo* a podobne. Tieto metarečové prostriedky artikulácie úprimnosti sa dopĺňajú typicky s citovými motívmi (pripomeňme slogan lídra Sme rodina z roku 2020 *Myslím srdcom*) a citovo hodnotiacimi prostriedkami, ktoré majú podporovať dojem otvorenosti. Porovnajme aj výroky z tlačovej konferencie politika¹⁰ (v danom období v pozícii premiéra) na adresu zástupcov Slovenskej lekárskej komory, v ktorom sa úprimnosť intenzifikuje citovo hodnotiacimi výrazmi a zvratmi: *Prezradím*

⁸ Status umiestnený 3. júna 2023 na facebookovom profile Igora Matoviča <https://www.facebook.com/igor.matovic.7> [cit. 3. 7. 2023]

⁹ Zámerne spojenie rétorika ľudu vymedzujeme vyššie len prostredníctvom intenzie významu bez uvedenia politikov či politických strán, ktoré patria do jej rozsahu. Zistenia formulujeme na základe dlhodobého pozorovania politickej rétoriky prítomnej v hovorených žánroch (politické debaty, tlačové konferencie, videoblogy) i písaných prejavoch (statusy) – výber materiálu neobmedzujeme na isté časové obdobie, pretože zmysel niektorých vyjadrení sa lepšie ukáže v niekoľkoročnom odstupe v konfrontácii so zmenou rétoriky, ktorá je odpoveďou na pôvodnú rétoriku. Konkrétne ukážky vyberáme len na ilustráciu a úmyselne neuvádzame mená tam, kde to nie je súčasťou bibliografického záznamu.

¹⁰ Tlačová konferencia Igora Matoviča 28. 10. 2020, dostupné napríklad na <https://tv.pravda.sk/relacie/spravodajstvo/epizoda/5318-matovic-vynadal-lekarom-vybilo-mi-poistky> [cit. 10. 11. 2022].

vám také malé tajomstvo. Na túto tlačovú konferenciu sme prišli preto, lebo mne vybilu poistky. (...) Chceme naozaj prikladať akúkoľvek váhu slovám týchto bludárov? (...) To naozaj idú takto kľúčoví ľudia šíriť tieto kotlebovské bludy? Opakom takejto autenticity je maskovanie, zastieranie, hranosť.

2. Autentický v „rousseauvskom“ zmysle ako *prirodený, nestrojený, bezprostredný* a potom aj *spontánnny, uvoľnený, zbavený formálnosti*. Medzi konkrétne prejavy patria hovorové štylizácie, ktoré imitujú jazyk ľudu, približujú sa charakteru každodennej komunikácie a evokujú dôvernosť (porovnajme aj názov tlačovej konferencie s hovorovým prvkom: *Ľudí v štiche nenecháme*¹¹ či zámerné využívanie prvkov trnavského dialektu v hovorených prejavoch aj písaných statusoch I. Matoviča). V záujme tejto prirodzenosti sú znova typicky zapojené aj emocionálne prvky (porov. napríklad status iného politika: *Ježiši, skoro som zabudol. Tento víkend vstúpili do platnosti dve zmeny, ktoré sme pre vás presadili ešte minulý rok v decembri. Ušetríme vám nimi približne 100 miliónov eur ročne! Tieto peniaze vám ostanú v peňaženkách*.¹² a dialogické prvky – tie majú aj v písanej rétorike evokovať spontánne rozhovory, ktoré nie sú zámerne a vedome usmerňované (porov. *Ale prosím vás, 33 tisíc eur sa vám zdá ako prijateľná pokuta za takýto prehrešok? Zbytočne likvidačné pre akéhokoľvek zamestnávateľa. Toto je 16. opatrenie zo stoviek zlepšení z nášho Kilečka. Každé jedno zamestnávateľom, podnikateľom a tým, ktorí tvoria hodnoty, rozviaže ruky, zlepší prácu, pomôže lepšie dýchať*.¹³ Opakom takto chápanej autenticity je formálnosť.
3. Autentický v zmysle *obyčajný*. Medzi konkrétne prejavy patria floskuly typu „som jeden z vás“ (porovnajme volebnú kampaň lídra strany Sme rodina v roku 2020: *Môžete mi veriť, ja nie som politik*; ale i názvy politických strán: *Obyčajní ľudia* či *Zmena zdola*). Opakom takto chápanej autenticity je exkluzívnosť, osobitosť. Táto reprezentácia obsahuje aj príznak tradičnosti: obyčajný ľud je autentický, lebo je nositeľom tradície. Takúto štylizáciu môžeme sledovať v súčasnej predvolebnej kampani, v ktorej politik stavia rétoriku na tradičných motívoch, ako je práca s baníkmi či furmanmi, o ktorej referuje: *S týmito koňmi ťahajú drevo furmani v lesoch tu vo Víglaši. Naozaj ťažká práca. Mám obrov-*

¹¹ Tlačová konferencia Igora Matoviča a Eduarda Hegera 25. 6. 2022, dostupné napríklad na <https://www.youtube.com/watch?v=-VS3BSqkqVs> [cit. 3. 10. 2022]. Zvrat „nenechať ľudí v štiche“ sa stal na niekoľko mesiacov súčasťou idiolektu I. Matoviča, porovnajme jeho ďalší výrok: Štát nie je bankomat alebo oslíček otras sa, ale nikoho nenecháme v štiche (25. 9. 2022 v relácii O 5 minút 12).

¹² Status umiestnený 3. júla 2023 na facebookovom profile Richarda Sulíka <https://www.facebook.com/RichardSulik> [cit. 3. 7. 2023].

¹³ Status umiestnený 4. júla 2023 na facebookovom profile Richarda Sulíka <https://www.facebook.com/RichardSulik> [cit. 3. 7. 2023].

*skú úctu ku skvelým chlapom, ktorí sú ochotní ísť každý deň do lesa a v ťažkých podmienkach ťahať drevo z neprístupného terénu. Tento spôsob ťažby dreva je naša slovenská tradícia. A v ľuďoch, ktorí dodnes tradičné remeslo robia, je naše národné bohatstvo. Preto ich musíme podporiť a hlavne zaplatiť, lebo bez nich tradícia nenávratne zanikne.*¹⁴

4. Autentický v zmysle individualizmu ako *nekonvenčný, alternatívny*. Porovnajme, ako v tomto zmysle tvoria „párovú sekvenciu“ spojenia z dvoch rôznych volebných období: v roku 2020 bolo spojenie *nesystémový/neštandardný politik* spájané s očakávaniami autentickej politickej osobnosti, zatiaľ čo v roku 2023 je odpoveďou na negatívnu skúsenosť s politickou osobnosťou reprezentujúcou nesystémovú politiku volebný slogan lídra strany Sme rodina *V súkromí neštandardný, v politike normálny*. Opakom takto chápanej autentickej je konvenčnosť, konformnosť (a pragmatickým opozitom je, ako vidno, i normálnosť). Špecifikáciou tohto poňatia je autentický v zmysle *osobitý* a (a hádam najvýstižnejšie) *zaujímavý*. Medzi konkrétne prejavy patria kreatívne pôsobiace štylizácie využívajúce okazionalizmy, metafory či cudzie výrazy s príznakom expresívnosti. Nie je ničím neobvyklým, že tento význam je zároveň vo vzťahu protikladnosti k autentickej vo význame *obyčajný, tradičný*¹⁵ a dokonca, vzhľadom na to, že máme do činenia so štylizáciou, nositeľom autentickej v oboch zmysloch môže byť tá istá politická osobnosť, ktorá sa metarečovo označuje ako obyčajný človek (jeden z vás) a na druhej strane inklinuje k expresívnosti výrazu (v zmysle výrazovej zvláštnosti).

V politickej rétorike ľudu narážame na rozkol medzi situáciou „je autentický“ a „tvári sa autentický“, pretože táto sféra obsahuje veľké množstvo jazykových prejavov, ktoré sú výsledkom zámerného štylizovania v duchu istej predstavy o autentickej. V dôsledku toho sú tieto komunikáty poznačené pseudognómiou (bližšie k pojmu aj Plesník a kol. 2011, s. 51 – 52): rečník navonok prejavuje to, čo v skutočnosti nejestvuje. Vypuklým príkladom je synkretická autoštylizácia politika do dvoch identít (súkromnej a verejnej) zodpovedajúcich dvom kontradiktórickým poňatiám autentickej, a to autentický v zmysle *osobitý* vs. autentický v zmysle *tradičný* (porov. už spomínaný volebný slogan lídra strany Sme rodina *V súkromí neštandardný, v politike normálny*; ale takisto si pripomeňme, že tento aktuálny slogan je vo vzťahu protirečivosti k sloganu spred troch rokov: *Môžete mi veriť, nie som politik*, ktorým sa tento líder práve vyhraňoval voči „normálnej“ politike). Autoštyli-

¹⁴ Status umiestnený 17. júla 2023 na facebookovom profile Petra Pellegriniho <https://www.facebook.com/pellegrini.peter>, [cit. 18. 7. 2023].

¹⁵ Toto už skôr zachytáva aj literárnovedná reflexia autenticity, v ktorej sa na jednej strane uvažuje o autenticite ako protipóle literárnej tradície, a na druhej strane sa stavia téza, že proti autenticite vystupuje štylizovanosť (čo syntetizuje vo svojom texte napr. Machala 1999, s. 79 – 82).

zácie založené na simulácii autenticity sú takto súčasťou zámerne a účelovo pestovaného obrazu politikov (imidžu) s cieľom získať pozornosť, úspech, popularitu. Autenticita je takto „pragmaticky inštrumentalizovaná“ (Dolník 2023), stáva sa nástrojom sebareprezentácie zámeru a tvorby imidžu politika, ktorý je v protiklade s charizmou ako spojením autentických duševných kvalít (Plesník a kol. 2011, s. 52). Pseudognómia autenticity podlieha globálnemu trendu personalizácie politiky, ktorá spočíva v presune pozornosti z politického programu strany na osobnosť politika, jeho celkový imidž (porov. aj Čingerová – Dulebová – Štefančík 2021, s. 52). Sprievodným efektom využitia autenticity ako nástroja budovania imidžu sú synkretizmy a kontradikcie – jednotlivé znaky autentického štýlu prerastajú vo svoj opak, a rétorika sa vyznačuje tým, že je vnímaná ako:

- falošná – túto rétoriku charakterizuje nadužívanie spomínaných rétorických figúr úprimnosti, sľubov, vzbudzovanie nespĺniteľných očakávaní. Samotný pojem ľud v takejto rétorike vystupuje len ako rétorická figúra (*robíme to pre ľudí; kto myslí na ľudí; na prvom mieste sú problémy ľudí; riešime problémy ľudí; dôležité je, aby to pocítili ľudia vo svojich peňaženkách...*).
- strojená – nadmerné využívanie hovorových a emocionálnych jazykových prostriedkov vedúce k štylistickej afektovanosti či infantilnosti (porovnajme status politika v znení: 22:38 ... *a ja idem práve zmňankovať túto mňamku od Pavlinky. No, čo už, raz za čas si môžem dopriať,))) ... hlavne keď som dnes akosi zabudol na obed, mňáám*).¹⁶
- neobratná – môžeme sledovať, že obvyklým dôsledkom štylizovania sa do polohy bezprostrednosti a spontánnosti je v súčasnosti aj Cicerom spomínaná „nedbanlivosť bez elegancie“ (neštruktúrovaná reč obsahujúca množstvo expletívnych prvkov), ktorá neslúži jasnosti vyjadrovania.
- fraškovitá – inscenovaná obyčajnosť a využívanie tradičných motívov – ľudových či náboženských (účasť na folklórnych slávnostiach či cirkevných podujatiach), motívov z každodenného rodinného života (detských osláv), ktoré sú v ostrom kontraste so spôsobom života politika, vyúsťuje do komickosti/frašky.
- gýčovitá – špecifickým spôsobom sa prejavuje napríklad v populistickej rétorike využívajúcej národnú konceptualizáciu ľudu. Tu sa nadväzuje na poňatie autenticity v spätosti s tradíciou: autentické je to pôvodné, teda tradičné a najlepším reprezentantom tradičného je národ. Do gýčovitosti prerastá táto autenticita pri monumentalizácii národa aj prostredníctvom zneužívania rodovo korektných oslovení *Slováci a Slovenky*.
- stádovitá – v snahe o osobité vyznenie pri vytváraní imidžu siaha politik po prvkoch, ktoré sú zaujímavé, módne či populárne. V protiklade so všednos-

¹⁶ Status umiestnený 30. júna 2023 na facebookovom profile Igora Matoviča <https://www.facebook.com/igor.matovic.7> [cit. 3. 7. 2023]

ťou dochádza k samoúčelnému zatraktívňovaniu prejavu, pričom sa ale využívajú prostriedky a postupy, ktoré v skutočnosti nie sú originálne, ale sú masovo rozšírené (napr. nadužívanie anglicizmov či slangizmov, porov. *DNES si dám na obed DOUBLESHOT ... najprv v O 5 MINÚT 12 s Uhríkom ... a potom v NA TELO s Dankom*).¹⁷

4. ZÁVER

Autentickosť v politickej rétorike ľudu má dva základné spôsoby existencie: ako úprimnosť viazaná na étos a ako prirodzenosť viazaná na (jazykový) štýl, pričom platí, že štýl priamo podporuje dojem autentickosti. Politická rétorika ľudu obsahuje veľké množstvo jazykových prejavov, ktoré sú výsledkom zámerného štylizovania v duchu istej predstavy o autentickosti, až jej predstierania. Výber jazykovo-štylistických prostriedkov v politike zodpovedajúcich tejto bežnej predstave poukazuje na to, že autenticitu na úrovni štýlu predstavujú také (intuitívne) štylistické hodnoty, ako je subjektívnosť a individuálnosť, emocionálnosť, uvoľnenosť, neformálnosť, konverzačnosť/dialogickosť, simplicitnosť či zvláštnosť, ktoré sa považujú za autentickosť samotnú a nie celkom vhodne sa stavajú do protikladu ku konvenčnosti, čo vedie k preceňovaniu subjektívneho aspektu a individuálnosti v aktualizácii „pravého ja“. Vysvetlením sčasti je, že autenticita je takto inštrumentalizovaná v záujme špecifického cieľa – stáva sa nástrojom sebaaprezenčného zámeru a tvorby imidžu politika. Imidž (ako výsledok štylizovanej autentickosti zameranej na sebaaprezentáciu) nie je nijako motivovaný charizmou (ktorá predstavuje autentickú štylizáciu orientovanú na vzťahovú prezentáciu). Štylizovaná autentickosť tak v rozpore so solidarizačnou podstatou autentického štýlu slúži globálnemu trendu personalizácie politiky. V dôsledku pseudognómie neraz dochádza ku synkretizmom a kontradiktórnym efektom (neobratnosť, fraškovitosť, gýčovitosť či stádovitosť).

Bibliografia

- ARENDOVÁ, Hannah (2009): *Vita activa: neboli O činném živote*. Preklad V. Němec. Praha: Oikymen. 432 s.
- ARISTOTELES (2009): *Rétorika*. Preklad P. Kuklica. Martin: Thetis. 260 s.
- BOHUNICKÁ, Alena (2020): Pragmatizácia štylistiky. In: *Jazykovedný časopis*, roč. 71, č. 2, s. 281 – 291.
- CICERO, Marcus Tullius (1982): Rečník. Preklad P. Kuklica. In: P. Kuklica (ed): *Rečník. Reči proti Catilinovi. Filipiky a iné*. Bratislava: Tatran, s. 7 – 79.

¹⁷ Status umiestnený 25. júna 2023 na facebookovom profile Igora Matoviča <https://www.facebook.com/igor.matovic.7> [cit. 3. 7. 2023]

- CINGEROVÁ, Nina – DULEBOVÁ, Irina – ŠTEFANČÍK, Radoslav (2021): *Politická lingvistika*. Bratislava: Ekonóm. 153 s.
- DOLNÍK, Juraj (2013): *Všeobecná jazykoveda*. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV. 432 s.
- DOLNÍK, Juraj (2021): *Jazyk v sociálnej praxi*. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV. 222 s.
- DOLNÍK, Juraj (2023): *Jazyk v dynamike demokracie*. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV. 216 s.
- GRÁC, Ján (1985): *Persuázia. Oplyvňovanie človeka človekom*. 2. vyd. Martin: Osveta. 376 s.
- MACHALA, Lubomír (1999): Autenticita čili... ??? In: V. Křivánek (ed): *Autenticita a literatura*. Praha – Opava: Ústav pro českou literaturu AV ČR – Slezská univerzita – Slezské zemské muzeum, s. 79 – 82.
- MIKO, František (1969): *Estetika výrazu. Teória výrazu a štýl*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo. 296 s.
- MIKO, František (1976): Hovorovosť a odkrývanie individuálneho u Mariana Pilota. In: *Štýlové konfrontácie. Kapitoly z porovnávacej štylistiky*. Bratislava: Slovenský spisovateľ, s. 321 – 337.
- MISTRÍK, Jozef (1980): *Rétorika*. 2. upravené vyd. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo. 220 s.
- MUDDE, Cas – KALTWASSER, Cristóbal Rovira (2011): *Voices of the peoples: Populism in Europe and Latin America compared*. (working paper). Dostupné na: https://kellogg.nd.edu/sites/default/files/old_files/documents/378_0.pdf
- NAKONEČNÝ, Milan (2009): *Psychologie osobnosti*. Praha: Academia. 622 s.
- ORGOŇOVÁ, Oľga – BOHUNICKÁ, Alena – KAZHARNOVICH, Maryna (2023): *Sociálna inklúzia a používanie jazyka*. Bratislava: Univerzita Komenského v Bratislave. 218 s.
- ORGOŇOVÁ, Oľga – DOLNÍK, Juraj (2010): *Používanie jazyka*. Bratislava: Univerzita Komenského v Bratislave. 230 s.
- PLESNÍK, Lubomír a kol. (2011): *Tezaurus estetických výrazových kvalít*. 2. doplnené vyd. Nitra: Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre. 486 s.
- RANCIÈRE, Jacques (2013): L'introuvable populisme. In: A. Badiou – P. Bourdieu – J. Butler – G. Didi-Huberman – S. Khiari – J. Rancière: *Qu'est-ce qu'un peuple?* Paris: La fabrique, s. 137 – 143.
- REINEMANN, Carsten – AALBERG, Toril – ESSER, Frank – STRÖMBÄCK, Jesper – VREESE, Claes de (2017): Populist political communication: Toward a Model of its causes, forms, and effects. In: T. Aalberg – F. Esser – C. Reinemann – J. Stromback – C. De Vreese (eds.): *Populist political communication in Europe*. New York: Routledge, s. 12 – 25.
- SLANČOVÁ, Daniela (2001): *Základy praktickej rétoriky*. Prešov: Náuka. 211 s.
- ŠTŮR, Eudovít (1954): *Dielo v piatich zväzkoch. Politické state a prejavy*. Zväzok I. Zost. J. Ambruš. Bratislava: Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry. 436 s.
- VERTANOVÁ, Silvia – ŠTUBŇA, Pavol – ANDOKOVÁ, Marcela – MOYŠOVÁ, Stanislava (2020): *Tlmočník ako rečník*. Bratislava: Univerzita Komenského v Bratislave. 350 s.
- ZAJAC, Peter (1999): Autenticnosť ako rétorická figura. In: V. Křivánek (ed.): *Autenticita a literatura*. Praha – Opava: Ústav pro českou literaturu AV ČR – Slezská univerzita – Slezské zemské muzeum, s. 21 – 28.

Internetové zdroje

Facebookový profil Borisa Kollára. Dostupné na: <https://www.facebook.com/BorisKollarOfficial>. [cit. opakovane 3. 10. 2022 – 3. 18. 2023].

Facebookový profil Igora Matoviča. Dostupné na: <https://www.facebook.com/igor.matovic.7>. [cit. opakovane 3. 10. 2022 – 18. 7. 2023].

Facebookový profil Petra Pellegriniho. Dostupné na: <https://www.facebook.com/pellegrini.peter>. [cit. opakovane 3. 10. 2022 – 18. 7. 2023].

Facebookový profil Richarda Sulika. Dostupné na: <https://www.facebook.com/RichardSulik>. [cit. opakovane 3. 10. 2022 – 18. 7. 2023].

Facebookový profil Roberta Fica. Dostupné na: <https://www.facebook.com/robertficosk>. [cit. opakovane 3. 10. 2022 – 18. 7. 2023].

Matovič, Igor: *Tlačová konferencia Igora Matoviča 28. 10. 2020*. Dostupné na <https://tv.pravda.sk/relacie/spravodajstvo/epizoda/5318-matovic-vynadal-lekarom-vybilo-mi-poistky>. [cit. 10. 11. 2022].

Matovič, Igor – Heger, Eduard: *Tlačová konferencia Igora Matoviča a Eduarda Hegera 25. 6. 2022 Ľudí v štíchu nenecháme*. Dostupné na <https://www.youtube.com/watch?v=-VS3BSqkqVs>. [cit. 3. 10. 2022].

Slovníkový portál Jazykovedného ústavu L. Štúra SAV. Dostupné na <https://slovník.juls.savba.sk/>. [cit. 3. 10. 2022].

KOHÉZNA SILA NORMY

MIROSLAV MARCELLI

Fakulta humanitných štúdií, Univerzita Karlova, Praha, Česká republika

MARCELLI, Miroslav: The cohesive force of the norm. *Jazykovedný časopis (Journal of Linguistics)*, 2023, Vol. 74, No. 2, pp. 537–546.

Abstract: The paper analyzes assumptions and manifestations of the normatively adopted rules. The starting point is the presentation of the alternative of normativism vs. descriptivism, as it is understood by some contemporary theories of language, mind and cognition. In the next parts, the paper focuses on deontological aspects of processes of thinking and reasoning. In this context the social and cultural function of norms is stressed. Searle's emphasis on norms as a social 'glue' is linked with theories of the deontic introduction. Special attention is paid to considerations that J. Dolník devoted to the cohesive force of language.

Keywords: language, norm, normativism, descriptivism, deontic introduction

1.

S upozornením na kohézne účinky jazyka sa stretávame v Dolníkovej monografii *Sila jazyka*. Už v prvej kapitole, nazvanej *Sila a jednota jazyka*, poukazuje na silové a jednotiace prejavy jazyka v účinkoch, akými materinský jazyk stmeluje príslušné sociálne prostredie. Píše: „Kohézna sila materinského jazyka sa prejavuje v kolektívnej solidárnosti, ktorú reproduktujú generácie nositeľov tohto jazyka“ (Dolník 2012, s. 52). Vzápätí načrtáva perspektívu, ktorá sa pred teoretickou reflexiou tohto procesu v jazykovede otvára: „Súčasťou ich dejín sú dejiny jazyka, ktoré opisuje diachrónna lingvistika z perspektívy otázky, ako sa jazyk postupne menil v generačnej reprodukcii (diachrónna dynamika jazyka, jeho vnútorné dejiny), čo sa dopĺňa opisom zmien vonkajších okolností dejinnej existencie jazyka a ich následkov (vonkajšie dejiny jazyka)“ (tamže). Vyzerá to tak, že keď sa v tomto Dolníkovom texte skúmanie sústredilo na silu jazyka a keď tento záujem našiel oporu v humboldtovskom prístupe, ktorý, sprostredkovaný Weisbergerovým neohumboldtizmom, dovoľoval akcentovať duchovnú a kolektívotvornú silu jazyka, z metodologického hľadiska tento postup priniesol prijatie stanoviska diachrónnej lingvistiky. Akoby sme sa vstúpením na cestu, ktorú k pochopeniu kohéznej sily jazyka prerážal humboldtizmus a neskôr neohumboldtizmus, začali uberať smerom, od ktorého sa Ferdinand de Saussure svojím rozhodnutím postaviť lingvistiku na pevný základ odklonil.

Vieme predsa, že protiklad synchronného a diachrónneho hľadiska je podľa Saussura absolútny a nepripúšťa kompromis (Saussure 1989, s. 111). O nezlučiteľnosti týchto dvoch hľadísk a nevyhnutnosti prijať iba to synchronné sa Saussure vyjadruje celkom jednoznačne. V jeho výpovediach nájdeme upozornenia na širší metodologic-

ký význam dichotómie synchronne vs. diachronne pre vedy pracujúce s hodnotou. Lingvistika sa z tohto pohľadu vyznačuje práve dôrazom na kategorické dodržiavanie tejto dištinkcie: „Pro vědy pracující s hodnotou se tato distinkce stává praktickou nutností a v některých případech nutností absolutní (...). Záleží na lingvistovi, aby se tato distinkce kategoricky dodržovala.“ V nasledujúcej vete odznieva kánonické vymedzenie predmetu lingvistických štúdií: „Jazyk je totiž systém čistých hodnot, jenž není určován ničím jiným kromě okamžitého stavu svých termínů.“ (Saussure 1989, s. 109).

Po rozhodnutí zohľadňovať pri skúmaní jazyka jeho mocenské prejavy mali by sme prijať diachronické hľadisko s tou istou nekompromisnosťou, s akou nás Saussure vyzýva prijať hľadisko synchronne? A mali by sme spolu so synchronným prístupom odmietnuť aj jeho metodologického blíženca – požiadavku prijať postulát normatívnej povahy jazyka? Ak totiž jazyk naozaj pokladáme za systém čistých hodnôt, ktorý nie je určený ničím iným okrem okamžitého stavu jeho termínov, potom predmet svojich skúmaní posúvame mimo toho, čo je dostupné deskripcii javov tohto sveta. Pripomeňme pri tejto príležitosti, že Saussure po stručnom prehľade problémov, v ktorých predchádzajúce štúdie jazyka uviazli, navrhuje lingvistom toto: „Z těchto potíží je podle našeho názoru jediné východisko: *od samého začátku je třeba se stavět na půdu jazyka a chápat ho jako normu všech ostatních manifestací řeči*. Mezi tolíkerou dvojdomostí se jazyk jediný zdá ve skutečnosti přístupný autonomní definici a skýtá oporu, která uspokojuje naši mysl“ (Saussure 1989, s. 46; kurzíva F. de S.). Aby sa lingvistické štúdiá vymanili z neurčitosti, k akej ich závery odsudzovalo zameranie pozornosti na otvorenú, neprehľadnú a vonkajším vplyvom podliehajúcu zmes rečových prejavov odznievajúcich v konkrétnom sociálnom prostredí, musia svoj pohľad od počiatku zamerať na jazyk, čo znamená, že v pozadí manifestácií reči budú hľadať **normu**. Význam, aký Saussure pripisoval direktíve, ktorá štúdium jazyka orientuje k normám, sa zračí v kurzíve, akou je v uvedenom citáte z *Kurzu všeobecnej lingvistiky* zdôraznená potreba postaviť sa na pôdu jazyka chápaného ako norma. Podľa štandardného chápania normy je v tom výzva nezaoberať sa v lingvistike primárne tým, „čo je“, ale tým, „čo má byť“.

2.

Saussurovo oddelenie jazykovej normy od všetkých ostatných manifestácií reči je prejavom dualizmu, ktorého ontologický základ charakterizuje J. Dolník v tretej kapitole knihy *Sila jazyka*. S odvolaním na názory filozofky S. Krämerovej¹ píše: „Platónsky spôsob myslenia, ktorým sa vymedzuje svet ideí a svet javov, pričom javy sú (nedokonalým) obrazom ideí, sa premietol do rozšíreného intelektualistického (logosovo orientovaného) obrazu jazyka (...). Saussurov svet jazyka a svet reči je prototypovým exemplárom takéhoto obrazu. Jazyk je bytie a reč je súcno. Podkladom uplatnenia platónovského modelu dvoch svetov je sociálnosť jazyka, ktorý sa ale prejavuje

¹ Krämer, Sybille (2001): *Sprache, Sprechakt, Kommunikation. Sprachtheoretische Positionen des 20. Jahrhunderts*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.

v hovoroch jednotlivcov...“ (Dolník 2012, s. 131 – 132). Saussurovský jazykový model sa takto javí ako prípad platónovskej ontologizácie ideí. Čím boli pre platónovské myslenie idey vo vzťahu k svetu fenoménov, tým sú pre saussurovskú koncepciu princípy a pravidlá jazyka vo vzťahu k hmlovine individuálnych rečových výkonov.

Ďalšie čítanie tejto kapitoly nás presvedča, že jej autor k dvojsvetovému modelu jazykovosti zaujíma skeptický postoj. Pri formulovaní kritických výhrad vychádza z **pragmatického** chápania jazyka, ktorého možnosti ukazuje na príkladoch chápania lexikálneho významu. Kapitola, ktorá sa začala expozíciou dvoch oddelených jazykových svetov, sa končí výzvou k hľadaniu **jednoty** v samotných javoch. „To však predpokladá,“ dodáva J. Dolník, „aby sa neabstrahovalo od reálneho používateľa jazyka, od živej jazykovej praxe, ale naopak, aby sa skúmal praktický jazykový život jednotlivcov a spoločnosti, jeho mechanizmy, v ktorých sa skrýva hľadaná jednota“ (Dolník 2012, s. 161). Ak túto výzvu rozšírime do univerza, kde oproti praktickým životným prejavom stoja normy, určujúce, čo má byť, vyvstane pred nami s novou naliehavosťou otázka vzťahu medzi normatívnymi a deskriptívnymi prístupmi. Na pôdoryse platónovského ontologického modelu, ktorý bytie oddelil od súcna, sa jednotiacia sila naplno prejavovala len vo svete ideí a do vnímateľného sveta prenikala so slabnúcou intenzitou a za cenu mnohorakých skreslení. V saussurovskom modeli jazykovosti sa analogicky jednotiacia sila zveruje inštancii systému, ktorého pôsobenie v rečových aktoch lomí clony individuálnych a kolektívnych, miestnych a dejinných, situačných a emocionálnych okolností. Vidíme, že tomuto modelu vyhovoval normativistický prístup, ktorý skúmanie jazyka a hľadanie jeho jednotiacej sily umiestňoval mimo životných prejavov jednotlivcov a spoločností. Ako však odôvodniť normatívny nárok a jeho jednotiace účinky bez toho, aby sme opustili sféru živej jazykovej praxe a abstrahovali od reálnych používateľov jazyka? Práve k tomu J. Dolník jazykovedné štúdie vyzýva. V ďalšej časti tohto článku naznačím, ako k problematike kohéznej sily noriem pristúpili niektoré súčasné filozofické, epistemologické a kognitivistické teórie.

3.

„V každodennom živote sa na každom kroku prispôsobujeme normatívnym príkazom. Keď hráme šach, riadime sa pravidlami tejto hry; keď šoférujeme, usilujeme sa rešpektovať dopravné predpisy, vediac, že za ich porušenie by nás potrestali. V niektorých krajinách je jazyk normatívne regulovaný, čoho výrazným príkladom je *L'Académie française*“ (Elqayam – Evans 2011, s. 233). Je zrejme, že kognitívni psychológovia Shira Elqayamová a Jonathan St. B. T. Evans – autori článku, ktorý sa začína týmito slovami, nemienia spochybňovať sociálnu funkciu noriem. Vzápätí sa zmieňujú o štandardoch a normatívoch, ktorými sú regulované reklamné služby a vedecké publikácie. Vo všetkých takýchto prípadoch normy vstupujú do reálnych procesov odohrávajúcich sa v rozmanitých sférach spoločenského života. Ak sa v niektorej z týchto sfér stáva, že to, čo „je“, sa v nezanedbateľnom rozsahu odchy-

ľuje od toho, čo podľa predpisov „má byť“, neznamená to ešte, že príslušné pravidlá tu stratili funkciu normatívu.

Pripusťme, že analogicky sa utvárajú vzťahy v oblasti usudzovania, kde úlohu normatívov preberajú logické pravidlá. Ak však v teóriách myslenia a usudzovania prijmem koncepciu, podľa ktorej ľudské myslenie odráža normatívny systém, voči ktorému ho treba pomeriavať a posudzovať, dostávame sa na pozície **normativizmu** (Elqayam – Evans 2011, s. 233). Proti takémuto chápaniu noriem Elqayamová a Evans vo svojom článku vystupujú, pričom ako alternatívu obhajujú **deskriptivizmus**.² Ako dobre vedia, vo svojom podujatí môžu nadviazať na argumentáciu, s ktorou kedysi vystúpil filozof David Hume.

4.

Úvaha, ktorá sa stala známou pod názvom „Humova gilotína“, pretrháva zdanlivo hlavné a priame prepojenie medzi „je“ a „má byť“. David Hume v *Traktáte o ľudskej prirodzenosti* píše: „V každom systéme morálky, s ktorým som sa doposiaľ stretol, som si vždy všimol, že jeho autor nejaký čas postupuje bežným usudzovaním a stanovuje existenciu Boha alebo vyjadruje pozorovania ľudských záležitostí, až som odrazu s prevkapaním zistil, že namiesto bežných propozíčných kopúl *je* a *nie je* sa nestretávam s nijakou propozíciou, ktorá by nebola spojená pomocou *má byť* a *nemá byť*. Táto premena je sotva postrehnuteľná, no nanajvýš významná. Keďže toto *má byť* a *nemá byť* vyjadruje nejaký nový vzťah alebo tvrdenie, je potrebné skúmať a vysvetliť ho; a zároveň je potrebné odvodniť, čo sa mi zdá celkom nepochopiteľné, ako tento nový vzťah môže byť odvodený z iných, ktoré sú úplne odlišné od neho“ (Hume 1969, s. 521; kurzíva v orig.). Humove pochybnosti, či sa tvrdenia o tom, čo *má byť*, dajú vyvodiť z tvrdení o tom, čo *je*,³ obchádzajú filozofické úvahy o normách do dnešných dní.

A neznepokojujú len tých filozofov, ktorí sa podujali vybudovať nejaký systém morálky. Humovu námietku proti pokusom odvodiť „povinnosť“⁴ z toho, čo zachytil deskriptívny prístup, Elqayamová a Evans s veľkou naliehavosťou kladú pred teórie kognície; pýtajú sa, či sa tam normatívna teória môže opierať o deskriptívnu evidenciu a vzápätí odpovedajú: „Stručnou odpoveďou je ‚nie‘. Vывodzovanie záverov typu ‚má byť‘ z premís typu ‚je‘ je nanajvýš sporné a viacerí autori ho pokladajú za logickú faláciu“ (Elqayam – Evans 2011, s. 240).⁵ Podľa nich sa spornosť normativistického prístupu ukazuje zvlášť tam, kde s nárokmi na hodnotenie, ktoré sú mu

² Význam termínu „deskriptívny“ títo autori určujú protikladom k významu termínu „normatívny“. Takto sa odlišujú od chápania, aké prevláda v psychologickéj literatúre, kde „deskriptívny“ znamená „ne-teoretický“ a označuje prístup, ktorý sa obmedzuje na opis pozorovaných fenoménov. Podobne chápu termín „deskriptivizmus“, pri ktorého význame zdôrazňujú protiklad k normativizmu (Elqayam – Evans 2011, s. 248).

³ Angl. *is-ought problem*.

⁴ Angl. *oughtness*. O výraze „povinnosť“ a možnostiach jeho použitia pri prekladoch filozofických textov do slovenčiny pozri Horecký 1976.

⁵ Angl. *fallacy, fallacies* prekladám ako „falácia“, „falácie“.

vlastné, vystupujú alternatívne systémy ponúkajúce posudzovaniu evidencií odlišné súbory noriem. V takých prípadoch musí byť normativizmus selektívny a iba jednému z nich môže priznať oprávnenie stanovovať pravidlá.

Elqayamová a Evans svoj článok uzatvárajú slovami: „Normativizmus dohral svoju úlohu v dejinách skúmania ľudského myslenia. Deskriptivistický prístup k teoretickému skúmaniu usudzovania a rozhodovania nie je hodnotiaci, ale deskriptívny. Zámerom nie je súdiť takéto správanie, ale chápať a predvídať ho pomocou všetkých vhodných teoretických a metodologických nástrojov“ (Elqayam – Evans 2011, s. 248). Zámer súdiť nechýba ani v tomto článku, no tentoraz sa kritický verdikt obracia proti normativisticky fundovaným filozofickým, epistemologickým a psychologickým teóriám. Pridáme k tomuto zoznamu tie jazykovedné teórie, ktoré sa dali viesť duchom normativizmu? Bližšiu analýzu normativistických predpokladov ich metodologických východísk prenechávam lingvistom. Na tomto mieste sa radšej zameriam na tie kognitivistické štúdie, ktoré si všímajú **sociálnu** funkciu noriem. Ako ma presvedčajú práce J. Dolníka, dospievajú pritom k záverom, ktoré sú relevantné aj pre jazykovedné skúmania.

5.

Roku 2016 vyšiel pod názvom *Od ‚je‘ k ‚má byť‘. Miesto normatívnych modelov v štúdiu ľudského myslenia* zborník príspevkov venovaných problematike ľudskej racionality. Jeho zostavovatelia Shira Elqayamová a David Over začínajú nastolením dvoch základných otázok, ktoré stoja pred štúdiami ľudského myslenia. Prvá z nich, **deskriptívna** otázka sa pýta, aké je ľudské myslenie; druhá, **normatívna** otázka znie: „aké ľudské myslenie má byť?“ (Elqayam – Over 2016, s. 1; kurzíva v orig.). Táto formulácia vytyčuje hranice poľa, kam sa jednotlivé príspevky zborníka budú umiestňovať. V nasledujúcom editoriáli títo zostavovatelia upozorňujú, že toto pole je diferencované demarkačnými čiarami, ktoré dve vetvy normativizmu oddeľujú od deskriptivizmu. Čítame: „Tak empirický, ako aj normatívny preskriptivizmus možno kontrastovať s *deskriptivistickým* rámcom psychologických štúdií. V nadväznosti na Humovo striktné oddelenie ‚je‘ od ‚má byť‘ deskriptivizmus chápe deskriptívne a normatívne skúmanie otázok ako *nekorelované* alebo oddelené a iba prvú otázku pokladá za vhodnú pre psychologické štúdium ľudského správania“ (Elqayam – Over 2016, s. 2; kurzíva v orig.). Rozpoznávame v tom zámer nadviazať psychologickými metódami na Humovo rozlišovanie medzi tvrdeniami o tom, čo je, a tvrdeniami o tom, čo má byť. V tomto prípade však tento zámer nijako nezabránil, aby sa v textoch neobjavili zreteľné prejavy **integračných** stratégií. Ohlasuje ich už prvá veta editoriálu: „Normatívne pravidlá a regulácie sú všade okolo nás; podľa Searlovho (2005) pozoruhodného výrazu tvoria glej, čo ľudskú spoločnosť drží pohromade. Pri červenom svetle zastaneme a vo svojich osobných a profesionálnych životoch sa pokúšame (nie vždy celkom úspešne) byť féroví a pravdovravní. My ľudia sme jediným druhom, ktorí zvnútorňujú normatívne pravidlá (Carruthers, 2006)“ (Elqayam – Over 2016, s. 6). V týchto slo-

vách zaznieva predzvesť teoretickej orientácie, ktorá štúdiám kognície a racionality priniesla viaceré metodologické a konceptuálne posuny. Ich povahu naznačuje vyzdvihnutie tých mysliteľov, ktorí si všimli integratívne pôsobenie noriem v ľudskej spoločnosti. Nie náhodou sa v tejto súvislosti objavujú dvaja filozofi: John Searle a Peter Carruthers. Pripomeňme, že v hore spomínanom článku Elqayamová a Evans pri uvádzaní kritických výhrad voči normativizmu prevzali starší Evansov názor, že normatívna racionalita je v podstate filozofickým, a nie psychologickým pojmom (Elqayam – Evans 2011, s. 247). Teraz sa myšlienky dvoch filozofov uvádzajú ako podnety na skúmanie spoločenskej funkcie normatívnych pravidiel.

6.

Povahu a prejavy tejto funkcie naozaj vystihuje Searlovo prirovnanie noriem ku **gleju**. Nejde však len o toto prirovnanie. V štúdiu *Ako odvodiť „má byť“ z „je“* (1964) Searle hneď nadpisom signalizuje, že chce vystúpiť proti známej Humovej téze. Naozaj, Searle tu deklaruje zámer uviesť voči tejto téze protipríklad,⁶ vysvetliť ho a naznačiť teóriu, ktorá by takúto inferenciu odôvodnila. Autori štúdie o **deontickom vstupe** (Elqayam – Thompson – Wilkinson – Evans – Over 2015) v tom nachádzajú **premostujúci konštrukt** a Searla zaraďujú medzi filozofov, ktorých idey sú blízke východiskám psychologických skúmaní. Píšu: „Zaujímavou paralelou k tomuto prístupu je to, čo filozofi nazývajú *premostujúcimi* princípmi, akým je Kantovo „môže byť“ je implikované v „má byť“, čím sa spájajú deskriptívne aspekty s normatívnymi...“ (Elqayam – Thompson – Wilkinson – Evans – Over 2015, s. 1517; kurzíva v orig.). V Searlovom príklade s Jonesovým sľubom vraj nie je falácia, pretože „sľub, ako deontický rečový akt má v sebe zabudované „má byť“. To je klasický premostujúci konštrukt, pretože premisy majú deskriptívne i deontické aspekty“ (tamže). Za seba k tomu títo autori dodávajú, že uprednostňujú preformulovanie premostujúceho princípu ako psychologickú tézu, ktorá tvrdí: „ľudia veľmi pravdepodobne vytvárajú normy vtedy, keď ide o úžitky a náklady ich činností“ (tamže). Vstup deontických aspektov do procesov usudzovania sa takto viaže s vyzdvihnutím funkcie **spájať** a **premostovať**. Práve uvedený citát ukazuje, že psychologov sled paralel založených na princípe premostovania priviedol až ku Kantovmu pojmu povinnosti.

7.

Vzdľaľujú sa takto zamerané štúdie od myšlienok Davida Huma, tohto filozofa, ktorý v súčasnosti psychologov mysle a usudzovania tak veľmi zaujal radikálnym

⁶ Searle (1964, s. 44) uvádza túto postupnosť výrokov:

- (1) Jones vyslovil tieto slová „Smith, týmto ti sľubujem, že ti zaplatím päť dolárov“.
- (2) Jones Smithovi sľúbil zaplatiť päť dolárov.
- (3) Jones prijal povinnosť zaplatiť Smithovi päť dolárov.
- (4) Jones je povinný zaplatiť Smithovi päť dolárov.
- (5) Jones má zaplatiť Smithovi päť dolárov.

oddelením „je“ od „má byť“ a odmietnutím možnosti odôvodniť normy výsledkami deskripcie? Vôbec nie, treba hneď povedať, že títo psychológovia sa na Huma naďalej odvolávajú. A oprávnene, pretože ten istý Hume, ktorý teoretikom mysle poskytol argument na oddelenie noriem od empirie, upozorňoval na inferenčné prechody od „je“ k „má byť“ odohrávajúc sa v každodennom myslení.

Príklady psychologickej recepcie podnetov Humovej filozofie nájdeme v článkoch autorskej dvojice Elqayamová – Evans, s ktorou sme sa už v texte tohto príspevku viackrát stretli. V spomínanom článku z roku 2011 je Hume uvedený ako filozof, ktorý v inferencii postupujúcej od *je* k *má byť* našiel neodôvodnený pokus prejsť od deskripcie k normatívnym záverom. Humova kritika je tu spojená s odhaľovaním „naturalistických falácií“ a začlenená do kritiky normativistických prístupov k mysleniu. Aj článok, ktorý Elqayamová a Evans uverejnili v roku 2020, najskôr poukazuje, že problém, ktorý Hume identifikoval, sa dá nazvať ako falácia „*je – má byť*“⁷ (Elqayam – Evans 2020, s. 1430). Od upozornenia na problematiku inferencií tohto druhu sa tu však posúvame k otázke: „Do akej miery bol Humov psychologický postreh prenikavý? Robia ľudia naozaj inferencie z *je* na *má byť*?“ (Elqayam – Evans 2020, s. 1430). Po takomto preformulovaní problému sa vynára otázka, či sa v ľudskom myslení bežne uplatňujú postupy, akými z pozorovaní vyvodzujeme deontické pravidlá. Odpoveď je jasná: „ľudia naozaj robia *je – má byť* inferencie a v tomto zmysle bol Humov psychologický vhl'ad (ako často, aj tu) dobre odôvodnený“ (Elqayam – Evans 2020, s. 1436). V tejto perspektíve už Hume vystupuje ako filozof, ktorý jednak varoval pred zvodmi normativizmu v teóriách a jednak postrehol prítomnosť inferenčných prechodov typu „*je – má byť*“ v ľudskom myslení.

8.

Aby títo autori bližšie vysvetlili, ako došlo k takýmto prepojeniam, odvolávajú sa na pojem **deontického vstupu**, ktorým sa do záveru „dostávajú deontické operátory, aj keď nie sú prítomné v premisách“ (Elqayam – Evans 2020, s. 1433). Deontický vstup zabezpečuje prepojenie medzi poznaním a činnosťou. V jednom článku, kde medzi autormi znovu nachádzame Elqayamovú a Evansa, povahu deontického vstupu približujú tieto slová: „Deontický vstup je neformálnym, pragmatickým druhom vyvodzovania, so všetkým, čo k tomu patrí: je citlivý na kontext, presvedčenie a užitočnosť; je entymematický, vyvrátený a probabilistický (...); a môže byť relatívne silný i slabý (...). Deontický vstup podporuje prevažne implicitná reťaz inferencií smerujúca od deskriptívnych premís k deontickému, normatívnemu záveru. Typickým kontextom, ktorým sa spúšťa deontický vstup, je činnosť, čo kauzálne vedie k výsledku so želateľnými alebo neželateľnými následkami“ (Elqayam – Wilkinson – Thompson – Over – Evans 2017, s. 3).

Pri určovaní povahy deontického vstupu sa často objavuje odkaz na funkciu spájať, premostovať tie oblasti, ktoré štandardné filozofické a psychologické prístupy

⁷ Angl. *the is-ought fallacy*.

zvyknú oddeľovať. Deontický vstup spája poznanie kauzálnych vzťahov so zvažovaním cieľov a usmerňovaním činnosti k ich dosiahnutiu. V pojme deontického vstupu našla táto koncepcia myslenia a usudzovania prostriedok, ako preklenúť priepasť, ktorá v niektorých filozofických a psychologických teóriách oddeľuje **epistemickú** racionalitu od racionality **inštrumentálnej**. Prvá z nich sa prejavuje nadobúdaním pravdivých presvedčení; je to racionalita, ktorá hľadá a nachádza pravdu, čomu z psychologického hľadiska zodpovedá „sklon systémov učenia vytvárať správne predstavy o svete okolo nás“; druhá je zasa záležitosťou konania: organizmus je racionálny, „keď koná tak, aby dosiahol svoje ciele“ (Evans 2014, s. 135). Premostením priepasti, ktorá sa v teoretických reflexiách myslenia medzi týmito dvoma racionalitami často otvára, sa poznanie spája s činnosťou: „Deontický vstup poskytuje rozhodujúce prepojenie medzi epistemickou a inštrumentálnou racionalitou. Ak sa epistemická racionalita obmedzí na pravdivé presvedčenia, stratíme spojenie s činnosťou a bez činnosti niet inštrumentálnej racionality“ (Elqayam – Evans 2020, s. 1443).

Koncepcia racionality, ktorá zohľadňuje deontické aspekty myslenia a usudzovania, takto preniká do sfér, kde sa poznanie spája s konaním, aby spolu vstúpili do **evolučného procesu**. Elqayamová a Evans sú presvedčení, že „deontický vstup dáva ľudskému rodu jasnú evolučnú výhodu celkom rovnakým spôsobom, ako to urobil jazyk“ (Elqayam – Evans 2020, s. 1437). Na rozdiel od ostatných živočíšnych druhov majú ľudia schopnosť normy nielen dodržiavať, ale ich aj vytvárať a zvnútorňovať si ich. Z evolučného hľadiska potom vytváranie a zvnútorňovanie noriem nadobúda význam dištinktívneho znaku ľudského rodu. Deontickými vstupmi, ktorými sa pred naším duchom vynára dimenzia cieľov, sa aj v celkom bežných myšlienkových aktoch prejavuje osobitosť ľudskej racionality a toho jej evolučného výdobytku, akým je „nová“, špecificky ľudská myseľ.

Schopnosť premostovať, prejavujúca sa deontickými vstupmi, nás od individuálnych kognitívnych schopností a ich uplatnenia pri usudzovaní, rozhodovaní a konaní vedie až k evolučnému hľadisku, kde vystupuje ľudský druh a jeho špecifická racionalita. Nedá sa však povedať, že by sa tým pred teoretikmi kognície otvorila priama cesta spájajúca putom racionality jednotlivcov s druhom. Ukázalo sa totiž, že je potrebné zvážiť význam a úlohu toho poľa, ktoré ľudským jednotlivcom sprostredkúva, modifikuje a niekedy aj zastiera evolučné výdobytky druhu. Aby sme pri skúmaní racionality od myslenia jednotlivcov dospeli k racionalite druhu, treba prejsť oblasťou, ktorá špecifickým spôsobom formuje tak poznanie, ako aj činnosť. Je to oblasť, kde vystupujú **sociálne** a **kultúrne** predpoklady racionality. Pochopenie úlohy deontického vstupu prinieslo teoretické výzvy, ktorých základné smerovanie Elqayamová a Evans naznačujú v závere svojho článku týmito slovami: „Deontický vstup dostáva v novej myslí aj sociálnu hodnotu tým, že v nových situáciách tvorí sociálne prenosy. Napokon, deontické pravidlá správania nevytvárame iba pre seba, ale aj pre iných“ (Elqayam, Evans 2020, s. 1443). Oným „má byť“, ku ktorému deontický vstup vedie, sa myslenie jednotlivca prihlasuje k spoločenstvu mysliacich a konajúcich ľudských bytostí.

9.

Ako ukazujú uvedené príklady, kognitivistickým skúmaniam myslenia a racionality odmietnutie normatívistickej metodologickej orientácie nijako nezabránilo priznať normám dôležitosť, priam rozhodujúcu úlohu tak v evolučnom procese, ako aj pri utváraní sociálneho prostredia. Všimli sme si, že túto úlohu tu normy plnia vďaka svojej schopnosti spájať a premost'ovať epistemickú racionalitu s inštrumentálnou, schopnosťou, ktorá sa prejavuje deontickými vstupmi. Všimli sme si tiež, že citlivosťou na kontext, presvedčenie a užitočnosť sa deontický vstup zaradil medzi **pragmatické** druhy inferencií, poznačené **probabilistickým** charakterom. Nuž a vzhľadom na profesionálnu orientáciu autora týchto riadkov nemohlo ostať nepovšimnuté, ako k takémuto chápaniu noriem prispeli niektorí filozofi, zvlášť John R. Searle.

Je príznačné, že vo všetkých týchto bodoch sa pred nami otvárajú prechody k názorom a teoretickým postojom J. Dolníka. Už v práci *Sila jazyka* naznačil, akú príležitosť ma preňho „mostová metafora“ a ukázal jej možnosti pri rozvíjaní úvah o jazyku (Dolník 2012, s. 34). Neskôr, v práci *Jazyk v sociálnej kultúre* (2017) rozvinul svoje chápanie jazyka analýzami dvoch modalít gramatiky – racionálnej a praktickej. Pokiaľ ide o praktickú modalitu, podnety, ku ktorým tu v prvej kapitole došiel, uvádza slovami: „Predstava gramatiky v praktickej modalite, a teda bezznalostnej gramatickej dispozície, môže poslúžiť na opätovné osvetlenie otázky, akou realitou je lingvisticky opísaná gramatika, čo je predpokladom primeraného narábania s ňou“ (Dolník 2017, s. 63). Pri hľadaní odpovede na túto otázku sa Dolník najskôr odvolal na Humboldtovu tézu, že jazyk nie je ergon, ale energiea, aby ju následne predĺžil k otázke **jazykovej praxe**. Chápeme, že nastolením tejto otázky sa vlastné skúmanie jazyka v sociálnej kultúre iba začína.

10.

Na význam, aký pre filozofiu otázky tohto druhu stále majú, nás upozorňuje Peter F. Strawson na začiatku práce *Analýza a metafyzika* uvedením jednej historickej anekdoty. Opakuje tam otázku, ktorú vraj Izabela Kastílska vyslovila vo chvíli, keď jej predstavovali prvú gramatiku španielčiny, alebo, presnejšie povedané, kastíličiny. Tá otázka znela: „A načo je to potrebné?“ Odpoveď, ktorú panovníčka v tej chvíli dostala, sa odvolávala na historickú úlohu jazyka ako nástroja vlády v impériu. Podľa Strawsona táto odpoveď z dnešného hľadiska stratila svoj význam, hneď však dodáva, že sama otázka význam nijako nestratila. Pravdaže, pre všetkých, čo plynulo hovorili kastílsky, bola táto gramatika v istom zmysle zbytočná: „Hovorili gramaticky správnu kastíličinou, pretože gramaticky správnu kastíličinou bolo *to*, čo hovorili“ (Strawson 1992, s. 5; kurzíva P. S.). No hoci v istom zmysle gramatiku svojho jazyka už poznali, „bol tu ešte iný zmysel, a ten nepoznali“ (tamže). Ten ďalší zmysel by sa panovníčke odhalil, keby odpoveď na jej otázku pokročila až k určeniu systému pravidiel a princípov, aké riadia prax vyslovovania kastílskych slov a viet.

Juraj Dolník nás svojimi štúdiami jazyka presvedča, že teoretický potenciál hľadania odpovede na Izabelinu otázku sa odhalením normatívneho statusu gramatických pravidiel a princípov zďaleka nevyčerpá.

Bibliografia

CARRUTHERS, Peter (2006): *The Architecture of the Mind*. Oxford UK: Oxford University Press. 482 s.

DOLNÍK, Juraj (2012): *Sila jazyka*. Bratislava: Kalligram. 366 s.

DOLNÍK, Juraj (2017): *Jazyk v sociálnej kultúre*. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV. 264 s.

ELQAYAM, Shira – EVANS, Jonathan St. B. T. (2011): Substracting ‘outht’ from ‘is’: descriptivism versus normativism in the study of human thinking. In:

Behavioral and Brain Sciences, roč. 34, č. 5, s. 233 – 248. DOI 10.1017/S0140525X11000001X. Dostupné na: <https://www.academia.edu/>. [cit. 01-10-2022].

ELQAYAM, Shira – THOMPSON, Valerie A. – WILKINSON, Meredith R. – EVANS, Jonathan St. B. T. – OVER, David E. (2015): Deontic Introduction: A Theory of Inference From Is to Ought. In: *Journal of Experimental Psychology: Learning, Memory, and Cognition*, roč. 41, č. 5, s. 1516 – 1532. DOI:10.1037/a0038686. Dostupné na: <https://researchgate.net/> [cit. 11-10-2022].

ELQAYAM, Shira – OVER, David E. (eds.) (2016): *From is to ought: Place of Normative Models in the Study of Human Thought*. Laussane: Frontiers Media SA, 7/628. 189 s. DOI: 10.3389/978-2-896-2. Dostupné na: <https://researchgate.net/>. [cit. 11-10-2022].

ELQAYAM, Shira – EVANS, Jonathan St. B. T. (2020): How and why we reason from ‘is’ to ‘ought’. In: *Synthese*, roč. 197, č. 5, s. 1429 – 1466. DOI: 0.1007/s11229-018-02041-4. Dostupné na: <https://researchgate.net/>. [cit. 01-10-2022].

EVANS, Jonathan St. B. T. (2014): Two minds rationality. In: *Thinking and Reasoning*, roč. 20, č. 2, s. 129 – 146. DOI: 10.1080/13546783.2013.845605. Dostupné na <https://doi.org/10.1080/13546783.2013.845605>. [cit. 11-10-2022].

HUME, David (1969): *A Treatise of Human Nature*. London: Penguin Books. 678 s.

HORECKÝ, Ján (1976): Povinovatý, povinovatosť. In: *Slovenská reč*, roč. 41, č. 4, s. 253 – 254.

SEARLE, John R. (1964): How do derive “ought” from “is”. In: *The Philosophical Review*, roč. 73, č. 1, s. 43 – 58. DOI: 10.2307/2183201. Dostupné na: www.jstor.org [cit. 14-01-2022].

STRAWSON, Peter F. (1992): *Analysis and Metaphysics. An Introduction to Philosophy*. Oxford UK: Oxford University Press. 144 s.

SAUSSURE, Ferdinand de (1989): *Kurs obecné lingvistiky*. Preklad F. Čermák. Praha: Odeon. 467 s.

VZPOURA PROTI SPISOVNOSTI POŽADAVKY NA JAZYK LITERATURY A POVÍDKY JANA ZÁBRANY¹

PETR MAREŠ

Filozofická fakulta, Univerzita Karlova, Praha, Česká republika

MAREŠ, Petr: Revolt against standard language: requirements for language of literature and Jan Zábřana's stories. *Jazykovedný časopis (Journal of Linguistics)*, 2023, Vol. 74, No. 2, pp. 547–560.

Abstract: The language of literary texts is a complex and multiform phenomenon. One of the problems connected with it is the employment of non-standard linguistic varieties. This paper focuses on the especial situation in Czech culture in the 1950s. In that decade, literary critics and linguists strictly required the use of Standard Czech and the restriction of non-standard varieties in literary texts. On the other hand, various inedited works were written the language of which was based on the so-called Common Czech, colloquialisms and slangs. The main part of the paper describes the language of stories by Jan Zábřana (from the years 1954 to 1957) in relation to the official requirements. Zábřana's stories (published posthumously in the 1990s) represent a radical denying of these requirements. Zábřana depicts spontaneous and informal spoken communication that differs from the idea of cultivated standard expression. Both the figures and the narrator consistently use non-standard linguistic means and colloquial lexicon (including vulgarisms).

Keywords: literary texts, standard language, Common Czech, colloquialisms, slang, spoken communication, stylization

1. ÚVOD

Jazyk uměleckých (literárních) textů představuje komplexní a mnohotvárný fenomén, který se vzpírá jednoznačné a přehledné klasifikaci. V tomto příspěvku načrtnu (oddíl 2) jeho pozici v rámci teorie spisovného jazyka, jež patří k hlavním předmětům odborného zájmu Juraje Dolníka (mj. Dolník 2000; 2010), a především se budu zabývat relacemi mezi spisovným a nespisovným vyjadřováním v novodobé české literatuře. Zaměřím se na specifickou situaci, která nastala v padesátých letech 20. století. V tehdejších kulturně politických poměrech se konstituoval zásadní kontrast mezi autoritativně prosazovanými požadavky na podobu jazyka uměleckých textů, v nichž měla zcela dominovat spisovnost, a způsobem používání jazykových prostředků v dílech některých – především začínajících – spisovatelů, která v daných podmínkách byla zbavena možnosti publikace. Půjde tak o konfrontaci zásad, jimiž se měli literární tvůrci řídit, resp. výtek, které měly usměrnit jejich autorskou praxi

¹ Příspěvek vznikl s podporou programu Univerzity Karlovy *Cooperatio – lingvistika*.

(3), a jazykové podoby textů, které dané zásady ignorovaly a (alespoň implicitně) s nimi polemizovaly. Příkladem, na něž se soustředím, budou povídky Jana Zábřany. Tyto prózy zatím zůstávají méně známé (i proto, že byly nalezeny a veřejnosti zpřístupněny až po roce 1989) a přitom jsou ve své jazykové výstavbě velmi vyhraněné a radikální (4).

2. UMĚLECKÉ TEXTY A (NE)SPISOVNOST

Pro teorii spisovného jazyka, rozvíjenou především v kontextu pražské lingvistické školy a v návaznosti na ni, představuje verbální složka uměleckých textů jeden z neuralgických bodů. Vzniká otázka, zda a nakolik lze jazyk literatury zapojit do konceptuální sítě této teorie a přitom respektovat jeho reálnou podobu. Reprezentují umělecké texty v souladu s tím, že jsou význačnou součástí veřejné komunikace a že se jim tradičně přisuzuje kultivační působení na recipienty, v plné míře spisovnost, jsou ve vztahu k ní jevem necentrálním, specifickým a mezním, nebo se svou povahou koncepcí spisovnosti vymykají a vytvářejí samostatnou kategorii?

Klasické pojetí, představené ve třicátých letech 20. století Bohuslavem Havránkem, pokládalo tzv. básnický jazyk, charakterizující literární díla, za jeden ze čtyř funkčních jazyků, které byly rozlišeny v rámci celku spisovného jazyka (Havránek 1932, s. 67; srov. též Dolník 2010, s. 12 – 13). Spisovnému jazyku, diferencovanému na zmíněné jazyky funkční, byla na rozdíl od jazyka „lidového“, jehož sférou působnosti mělo být pouze každodenní sdělování, připisována komunikační univerzálnost; zároveň se zdůrazňovalo, že jen on má k dispozici prostředky, které umožňují plnit vyšší komunikační funkce, včetně estetické funkce zakládající uměleckou sféru. Havránek však zároveň připouštěl, že básnický jazyk nemusí být vždy výhradně spisovný, jako je tomu ve vědecké oblasti: Spisovná forma je sice pro básnický jazyk „pravidelnou základnou“, avšak „příležitostně může i lidový jazyk nabývat funkce estetické“ (Havránek 1932, s. 41 – 42). Později se Havránek v tomto směru posunul ještě o něco dále a poukazoval na to, že básnický jazyk „často užívá i jevů jazykových vymykajících se normě spisovné“ (Havránek 1947, s. 18).²

Naproti tomu Janu Mukařovskému, který problematiku reflektoval primárně z hlediska povahy básnického jazyka, se spisovný jazyk jevil nikoli jako základna a dominanta uměleckého vyjadřování, ale spíše jako kontrastní podklad dokládající specifickou umění:

[...] jazyk spisovný je pro básnictví pozadím, na kterém se odráží esteticky záměrná deformace jazykových složek díla, jinými slovy, záměrné porušování spisovné normy (Mukařovský 1932, s. 124).

² Oba texty byly přetištěny v souboru Havránkových prací věnovaných spisovnému jazyku (Havránek 1963, s. 30 – 59, 69 – 72), původní znění bylo ovšem upraveno.

Ve spojitosti s tím jsou také pro Mukařovského spisovný a básnický jazyk oddělené entity, přičemž básnický jazyk může volně čerpat ze všech jazykových variet:

Je jazyk básnický zvláštní druh jazyka spisovného, či je to útvar samostatný? – O jazyce básnickém jakožto druhu spisovného jazyka nelze mluvit již proto, že jazyk básnický má k dispozici po stránce lexikální, syntaktické atd. všechny útvary, popřípadě i různé vývojové fáze daného jazyka; jsou možná i taková díla, jejichž lexikální materiál je úplně přejat z jiného útvaru, než je řeč spisovná (Mukařovský 1932, s. 124).³

Mukařovského vyzdvižení záměrné deformace spisovné normy bylo vázáno na tehdejší teoretický kontext, upozornění, že umělecké texty mohou v plné míře využívat všechny složky jazyka, je ovšem nepochybně zásadní a bylo potvrzeno dalším vývojem v této oblasti. Nezávislost jazyka umělecké literatury na prostředcích, které jsou uznávány za spisovné, pak podněcuje k pohledu na něj jako na speciální sféru, jež se řídí vlastními principy a umísťuje se mimo stratifikaci založenou na odlišování spisovnosti a nespisovnosti, a tedy také mimo dosah teorie spisovného jazyka. Explicitně takové stanovisko formuloval např. Ján Horecký:

Pri úvahách o stratifikácii (rozvrstvení) slovenského národného jazyka musíme ako osobitnou zložku vydeliť jazyk umeleckej literatúry, a to predovšetkým preto, že v umeleckej literatúre môže autor používať všetky výrazové prostriedky národného jazyka, teda aj nárečové, slangové, profesionálne, ba i samostatne utvorené (Horecký 1982, s. 54).⁴

Je tak zřejmé, že postavení jazyka umělecké literatury se ve vztahu k jazyku spisovnému (a jeho teorii) ukazuje jako nesamozřejmé a problematické (a rovněž je historicky proměnlivé). Na jedné straně je do pole působení spisovnosti vtahován tím, že literární texty jsou jedním ze společensky významných reprezentantů vyšších komunikačních funkcí (srov. Homoláč – Mrázková, 2014, s. 5 – 6), na druhé straně se v literatuře prosazuje volná (a postupně intenzifikovaná) oscilace mezi prostředky spisovnými a nespisovnými, přičemž motivace a odůvodnění volby jsou v zásadě podloženy způsoby výstavby (stylem) konkrétního textu.

3. PADESÁTÁ LÉTA – POŽADAVKY NA JAZYK LITERÁRNÍCH DĚL

Česká literatura 20. a 21. století představuje výrazný doklad postupného, ale masivního pronikání prostředků z rozmanitých jazykových variet a vrstev do umě-

³ Text byl přetištěn in Mukařovský 1971, s. 116 – 144 (citáty na s. 116 – 117).

⁴ Srov. též Horeckého schéma (Horecký 1982, s. 55), podle něhož se jazyk umělecké literatury jeví ve vztahu k spisovné formě národního jazyka i k jeho dalším formám jako paralelní a rovnocenná entita. K problematice srov. též např. Dolník 2009, s. 354; 2010, s. 22.

leckých textů a s tím spojeného procesu, který vede k uznání těchto prostředků jako zcela legitimní složky uměleckého stylu. Na čelné místo se dostávají prvky tzv. obecné češtiny, nejrozšířenějšího interdialektu, jenž dominuje v neformální komunikaci na území Čech, běžně se však objevují rovněž prvky, které se mohou jevit jako exkluzivní a okrajové (např. rysy slezsko-polského nářečí či prostředky vázané na různé slangy). Daný vývoj ovšem nebyl jednoduchý, jednosměrný a přímočarý, ale vyznačoval se rozmanitými zvraty a střety. Nezanedbatelně k tomu přispěl fakt, že podoba jazyka literatury není jen výsledkem rozhodnutí autorů a vzájemných návazností mezi texty; ovlivňují ji také hodnocení literárních kritiků a stanoviska lingvistů a v určitých obdobích se výrazně uplatnily rovněž politické a ideologické požadavky, jež determinovaly i postoje představitelů literárněkritické a jazykovědné obce.

Taková situace nastala v české literatuře na počátku padesátých let 20. století. Období po nástupu komunistického režimu v únoru 1948 se vyznačovalo přesvědčením, že politické a sociální změny se musí reflektovat také ve změnách způsobech užívání jazyka, a zároveň bylo poznamenáno nestabilitou ideologické báze. Přechodné, ale intenzivní působení tzv. nového učení o jazyce Nikolaje Jakovleviče Marra vedlo k tomu, že se do centra zájmu dostala otázka třídní podmíněnosti jazyka. Objevil se tak názor, že spisovná čeština je vlastně třídním jazykem buržoazie a že by se jazykem nové společnosti měla stát obecná čeština, resp. že by prostředky typické pro obecnou češtinu měly být „povýšeny“ na spisovné (srov. Cvrček 2006, s. 20 – 21). Teze o třídní povaze jazyka a jeho odpovídající diferencovanosti byla ovšem brzy odmítnuta a dominanci získala koncepce, podle níž nastupující homogenizace společnosti s sebou přináší také homogenizaci jazyka, oslabení jeho rozrůzněnosti a celkové převládnutí spisovného vyjadřování v komunikaci.

Dobový politický kontext podnítil rovněž snahy o autoritativní regulaci způsobů užívání jazykových prostředků v uměleckých textech. Požadavky ovšem byly do značné míry nesourodé, a proto těžko splnitelné. Vyzdvihovala se nezbytnost „lidovosti“, přirozenosti a čtenářské přístupnosti literárního vyjadřování. Zároveň však byly prostředky charakteristické pro běžnou a neformální komunikaci pokládány za nenáležitě. Nespisovné variety se z tohoto pohledu jevily jako netypické, vázané na minulost a odsouzené k zániku. Jejich prvky měly být užívány jen omezeně, náznakově, a především s evaluačním akcentem, tedy ve spojení s charakterizací záporných postav a odsuzovaných jevů.

O těchto tendencích svědčí četné články a recenze, které jednak načrtávají prozazované postuláty, jednak probírají příklady pozitivní i negativní jazykové praxe. Bohuslav Havránek v přednášce *Marxistická jazykověda a jazyk nové české literatury* z roku 1951 zdůrazňoval, že „lidový jazyk“ by měl být v literatuře užíván typicky a nevýlučně, jako součást jazyka národního (Havránek 1952, s. 62). V souvislosti s výrobním dramatem Vaška Káni *Parta brusiče Karhana* (1950) se podotýká, že je namísto, „charakterizuje-li [Káňa] např. značnou měrou argotických jevů figurku úpadkovou“, avšak autor hry se nevhodně „snaží uvést do jazyka kladných osob

znaky obecné češtiny všechny, hláskové i tvarové, a to s poměrnou důsledností“; „přemíra znaků obecné češtiny mluvené“ je hodnocena záporně (Havránek, 1952, s. 66). Naproti tomu na románu *Nástup* (1951) Havránek oceňuje to, že Václav Řezáč užívá hláskové a tvarové rysy obecné češtiny „umírněně“ a že vystihl jejich „rozdílnou nosnost“ (Havránek 1952, s. 66 – 67). Konečně románová kronika Antonína Zápotockého *Vstanou noví bojovníci* (1949) podle Havránka dobře využívá rozdílů spisovné a obecné češtiny, protože zde „právě představitel nového života mluví skoro spisovně a nejvíc obecnou češtinou je zbarvena řeč představitelů starého světa“ (Havránek 1952, s. 68 – 69).⁵

Další význačný představitel tehdejší jazykovědy František Trávníček v brožuře *O jazyce naší nové prózy* připouští výskyt nespisovných prvků jen v případech, kdy slouží lépe než prostředky spisovné – a bez omezení srozumitelnosti textu – ke konkrétní charakterizaci postav, a jejich soustavné a přesné užívání odmítá jako naturalistické a samoúčelné (Trávníček 1953, s. 12 – 14). O něco později se v souhrnné zprávě o jazyce knih pro mládež uvádí, že vyprávění v próze Jana Mareše *Pískle* (1952) sice díky obecné češtině získalo živost a poutavost, avšak nevyhnulo se nebezpečí jejího nadměrného a mechanického užívání. Hlavním nedostatkem ovšem má být to, že nebyla dodržena zásada hodnotového rozlišení: „Není [...] možné, aby byli stejně jazykově charakterizováni i ti, kdo představují v knížce kladnou a pokrokovou stranu. [...] Tyto postavy by měly hovořit spisovně, ovšem s bohatým využitím prvků shodných s lidovým jazykem“ (Havlová 1954, s. 175). Konečně lze poukázat na stanovisko Jaromíra Běliče, podle něhož by spisovatelé měli „podporovat zlidovění celonárodního spisovného jazyka“ a velmi zdrženlivě přistupovat k dožívajícím, regionálně příznakovým nářečím, mezi něž jsou v zásadě řazeny i interdialekty, jako je obecná čeština (Bělič 1955, s. 110 – 111). Obecné češtině přitom Bělič přisuzuje rys vulgárnosti a vazby na zanikající sociální jevy.

Ještě v roce 1962 upozorňoval literární vědec Josef Hrabák na to, že obecnou češtinu je třeba v literatuře užívat stylizovaně a náznakově, a vyslovil se pro funkční uplatnění oscilace mezi obecnou češtinou a spisovným jazykem (Hrabák 1962, s. 297); vyprávění, jež je realizováno postavou a ve spojitosti s tím tíhne k nespisovnosti, se mu jevilo jako zbavování se odpovědnosti autora za jazykovou kultivovanost textu (Hrabák 1962, s. 293). Liberálnější ovšem v téže době už bylo stanovisko Karla Horálka (1962), který hájil jistou autonomnost literárního vyjádření a oprávněnost i širšího uplatnění nespisovnosti tam, kde je charakterizačním prostředkem.

Oficiálně publikované umělecké texty byly předmětem kritických výtek, avšak celkově se svou jazykovou výstavbou vyhlášeným postulátům přibližovaly a přispůsobovaly. Na druhé straně paralelně vznikala díla, která dobová pravidla zacházení s jazykem až provokativně porušovala a utvářela v rámci české literatury odlišný, opoziční proud. Autoři jako Josef Škvorecký, Bohumil Hrabal nebo Jan Zábřana

⁵ Ve zkrácené verzi byla přednáška otištěna in Havránek 1963, s. 234 – 246.

do svých tehdy psaných a v rukopisné podobě zůstávajících textů v masivní míře zapojovali nespisovné jazykové prostředky, včetně rezolutně odmítaných prostředků slangových či vulgarismů. Některé z těchto textů pak byly od sklonku padesátých let – nejednou s obtížemi a po zmírňujících úpravách – postupně uveřejňovány a podstatně ovlivnily další vývoj jazyka české literatury. Prózy Jana Zábrany, na něž se dále zaměřím, ovšem zůstávaly neznámé až do devadesátých let.

4. VZPOURA PROTI SPISOVNOSTI V POVÍDKÁCH JANA ZÁBRANY

Soubor povídek Jana Zábrany (1931 – 1984), jenž dosáhl proslulosti především jako překladatel a básník, byl psán patrně v letech 1954 až 1957. Autor i později do podoby svých próz zasahoval, avšak neusiloval o jejich publikaci; byl si nepochybně vědom toho, že se jazykově, tematicky (syrově představené tovární prostředí) i vyjadřovanými postoji zcela vymykají tomu, co bylo ze strany oficiální kultury připouštěno. Sedm povídek (a vedle nich další texty ve fragmentární podobě) bylo v Zábranově pozůstalosti objeveno v roce 1992; později k nim přibýlo ještě šest dalších, nalezených v roce 2007. Knižní vydání pocházejí z let 1993 a 2012; čtyři z uveřejněných próz jsou bez názvu, jedna je nedokončená (srov. Šulc 2012, s. 317 – 322; Petruželková 2020, s. 639 – 640).⁶

Výklady o jazyce Zábranových povídek upozorňují především na mluvenostní ráz textů; zmiňuje se „důraz na slyšené mluvené slovo“ (Šulc 2012, s. 331), „snaha zachytit autentickou mluvu“ (Klímová 2018, s. 40), „příklon ke skladbě mluveného jazyka“ (Zezulák 2018, s. 51) či „syrové, formálně vynalézavé a situačně přesné zachycení přímé řeči“ (Petruželková 2020, s. 595). Stylizace spontánní mluvenosti tu vskutku získává důležité místo (zejména v povídkách *Nohy*, *Psovod Gerža*, *V noci u pece*, *Kurevská zima*, *Peklo peněz*, *Smaltovna* nebo *Srdce ženy*). Prózy jsou založeny na rozsáhlých dialozích (některé se skládají takřka jen z nich) a zároveň využívají podání v první osobě. I když vyprávěcí situace není specifikována, narace se rozvíjí jako bezprostřední a neformální proces, jenž získává zřetelně orální ráz. Vypravěč zpravidla vystupuje jako pozorovatel, který věcně zachycuje aktuální dění a zaznamenává pronášenou řeč, přitom se však nevyhýbá explicitnímu či implicitnímu vyjadřování hodnocení a vlastních postojů (Trávníček 2012, s. 340; Klímová 2018, s. 40; Zezulák 2018, s. 50 – 51).⁷ Navíc se objevují i sekundární, ale značně rozsáhlá ústní vyprávění vystupujících postav.

⁶ Dále cituji podle nového vydání povídek v České knižnici (Zábrana 2020). U citátů uvádím pouze číslo strany.

⁷ Podoba projevu vypravěče se ovšem v prózách různě obměňuje. Tak povídku *Kurevská zima* (a v menší míře také *Peklo peněz*) charakterizuje uplatnění kontaktních prostředků zaměřených na recipienta („Jestli jsi nikdy nedělal noční, nemá verka ti něco vykládat“, s. 426), sklon k rétoričnosti (řečnické otázky, zvolání) a také jistá mnohomluvnost spojená s „pokleslostí“ a vulgární „lidovostí“ vyjadřování („Tonda byl fušer a vysrkmaslo k tomu [...]. Ale to kecaj nejvic ty prďolové“, s. 428).

Spontánní řeč je v povídkách modelována, resp. stylizována soustavným využitím takových prostředků, jako je aditivní připojování krátkých výpovědí, jejich stereotypní uvozování výrazy *a* či *to*, dodatečná kompletace výpovědí poukazující na nepřítomnost formulačního plánu při jejich vytváření, časté zájmenné podměty, deiktika, výskyt diskurzních markerů (*jó, ne, no jo* apod.).⁸

Nespisovnost, druhý zásadní aspekt jazyka Zábranových próz, bývá probírána spíše jako součást zdůrazňované mluvenosti, resp. jako jeden ze zdrojů, které její stylizaci utvářejí a intenzifikují.⁹ Jan Šulc ve svém pozdějším zábranovském příspěvku poukazuje na převratnou práci „s hovorovou češtinou a slangem“ (Šulc 2018, s. 13 – 14), obdobně jsou uváděny „hovorové výrazy“ (Klímová 2018, s. 40) či obecná čeština (Zezulák 2018, s. 51).¹⁰

Preference nespisovnosti či substandardnosti má důsledky a účinky několikerého druhu. Nepochybně se tak utváří efekt a iluze nepřikrášlené reality, evokuje se každodenní komunikace a „obyčejný život“ v obtížných sociálních a pracovních podmínkách (srov. Klímová 2018; Zezulák 2018). Zároveň ovšem jde o uměleckou stylizaci, která získává důležitost ve vztahu k formální a sémantické výstavbě próz i ve vztahu k širším kontextům, do nichž se prózy zapojují.

Vzhledem k pozdní publikaci se Zábranovy povídky staly součástí literárního dění a předmětem širší recepce teprve v období, kdy se rozsáhlé uplatnění nespisovných jazykových prostředků stalo běžnou a očekávanou (avšak také do určité míry rutinní) součástí uměleckých textů. V zásadě tak odpovídají zvyklostem, které charakterizují současná literární díla, byť i na tomto pozadí jsou frekvence nespisovných prvků a jejich nápadnost vysoké. Ve vztahu k dekadě, kdy vznikaly, se naopak povídky jeví jako radikální nesouhlasná reakce na tehdejší požadavky týkající se literárního vyjadřování a na podobu vydávaných textů, resp. jako implicitní polemika s nimi. Srovnatelná jsou zřejmě jen některá paralelně vznikající rukopisná díla Zábranových souputníků, zvláště Josefa Škvoreckého, avšak také je, pokud jde o koncentraci na nespisovnost, dané povídky překonávají.

V rámci textů markantnost vybíraných jazykových prostředků a jimi budovaná souvislá linie nespisovného a expresivního vyjadřování konstituují jejich dominantní a rozhodující stylovou kvalitu, která se někdy prosazuje i bez ohledu na „přirozenost“ a očekávatelnost podoby projevu postav, a zejména vyprávěče.

⁸ Podrobnější popis stylizace mluvenosti v Zábranových povídkách podávám v práci Mareš: *Mluvená komunikace v literární stylizaci (John, Zábrana, Vostrá)* (2023).

⁹ K relacím mezi stylizací mluvenosti a stylizací nespisovného vyjadřování v uměleckých textech srov. Mareš 2020.

¹⁰ Z hlediska tradice české lingvistiky jsou zmíněné odkazy na hovorovost terminologicky ne zcela náležité a mohou se jevit jako zavádějící. Spíše by bylo namístě mluvit o nespisovnosti, substandardnosti, případně snad i kolokviálnosti (i když lze tvrdit, že výrazy *kolokviálnost* a *hovorovost* vlastně označují „totéž“, *kolokviálnost* není zatížena přetrvávajícím významem „podoba spisovného jazyka užívaná v běžné komunikaci“).

Lze upozornit např. na to, jak vypravěč využívá nespisovnost v rámci popisu postav, a pracovává jazykovým přiblížením k nim jejich charakteristiku ve spojení s implicitním představením vlastního postoje a hodnocení:

K bráně se táhla vodpolední šichta, po dvou, po pěti, v partách. Zdvížený límec, vočka cigaret, v jedné ruce aktovku, druhou v kapse. Za každým slovem jim utíkala z pus pára. Malý černý figurky pod kloboukama, plackama, některý v beranicích. Žlutý ksichty vymačkanejch citrónů. Jedna ženská něco vykládala, vostatní se chichotaly. Nesly těžký tašky. Všechny (s. 399).

Zvlášť nápadná je koncentrace na nespisovnost v pasážích, v nichž se prosazují metaforické a symbolické významy, které do vyprávění, zpravidla věcně registrujícího, vnášejí rys poetizace, emocionální intenzifikace či ironického nadhledu:

*Sníh padal na železo srovnaný na dvoře, bílej, tichej, čistej (s. 439).
Voda byla plná hlav a břehy plný zahnědlejch piškotů, vprostředku přelepenejch barevnejma nálepkama plavek (s. 441).
[...] vypadli do vlažný srpnový noci, světle modrý jak sepraný montérky, s kouřícíma cigaretama v ústech a zrezivělýma žiletka v srdci (s. 459).*

Na druhé straně se volba nespisovných forem stává nástrojem pro persifláž oficiálních propagandistických hesel, která jsou takto převrácena z vysoké roviny do nízké:

*[...] a ta nás tam vlastně celou tu zimu rozpalovala k hrdinskejm vejkonům pro socialismus na vejröbním poli (s. 427).
Ale nezadržitelnej vejvoj jim nepřál (s. 443).*

Dosavadní příklady už naznačily rozsah používaných nespisovných prostředků. Z hláskových prvků obecné češtiny vystupuje do popředí především *ej* (jako protějšek spisovného *y/i*).¹¹ Hlásková skupina *ej* se uplatňuje takřka důsledně a ve všech obvyklých pozicích: *prej se vrátil nákej splihlej* (s. 442); *z neznámejch důvodů [...] začala zahejbat* (s. 443). Pravidelně se objevuje i ve výrazech, v nichž bývá při běžné komunikaci užívána jen omezeně, případně se zřetelně expresivní platností:¹² *vejcvik* (s. 366 aj.),¹³ *vejhradně* (s. 366), *nevejhoda* (s. 368), *nosejček* (s. 369), *nejtárna* (s. 387), *vejkon* (s. 436), *vejsypník* (s. 440), *vejsměch* (s. 567),

¹¹ Jde tu pochopitelně o písemnou reprezentaci jevů, které jsou primárně vázány na mluvenou řeč. V psaném uměleckém textu využívajícím nespisovnost se tak realizují dva typy odkazů: jednak k potenciální mluvené realizaci, jednak k odpovídajícím (psaným) formám spisovným.

¹² Musíme ovšem počítat s tím, že v komunikaci *ej* do určité míry ustupuje, takže Zábranovo užívání tohoto prvku mohlo mít alespoň částečnou oporu v tehdejšímu úzu.

¹³ Uvádím příklady výskytu, bez snahy o zjištění kvantitativního zastoupení. Tam, kde se daný prvek evidentně objevuje opakovaně, připojuji zkratku *aj*.

nehejtky (s. 571), *vejbušnej* (s. 574), *vejčep* (s. 578), *vejsluničko* (s. 579) apod. To zvyšuje nápadnost skupiny *ej* a činí z ní element, který neustále připomíná nespisovný ráz textu. Neméně markantní je rozsáhlý výskyt protetického *v-*, i když se nedosahuje stejné důslednosti. Kolísání je někdy pozoruhodné tím, že *v-* chybí právě u výrazně expresivního slova, kde by bylo očekávatelné (*odprejsknout, odlifrovat*), zároveň je však lze brát jako reflex variantnosti obvyklé v autentických obecněčeských projevech:

[...] *nesmí vízt víc než tři vosoby* (s. 359).

A von řek: [...] A on řek: [...] (s. 361).

Předevěřem mi ho vobodovali. [...] Valet měl pochvalný vyjádření od pohraničníků (s. 375).

Svářeči odprejskli. Vopřel se o srovnaný železo (s. 388).

[...] *tam to nějak vošetřovali, vůbec vo sobě nevím, a odlifrovali mě semka do Střešovic* (s. 392).

Pokud jde o morfologii, je obecná čeština zastoupena hlavně formou kondicionálu (*řek, že bysme měli jít*, s. 358; *abysme se poučili*, s. 460) a tvarovou unifikací (instrumentál plurálu, potlačení rodových rozdílů u adjektiv a zájmen): *otevřenejma dveřma* (s. 446); *klepama a drbama* (s. 450); *někery [kluci byli] vožralí* (s. 382); *ženatý kluci* (s. 446); *před cikánama, ty z toho měli plezír* (s. 471). Objevuje se rovněž obecněčeská podoba přivlastňování: v *Edový přítomnosti* (s. 450); *ke Karlovému mostu* (s. 579).

Vedle toho ke stylizaci nespisovného mluveného vyjadřování význačně přispívá nápodoba specifických rysů výslovnosti; tím se evokuje zvukový ráz řeči, ale současně vystupuje do popředí také psaná podoba textu, protože se mnohdy narušuje ustálený grafický obraz slov. Zvláště rozsáhle se uplatňuje obecněčeské krácení samohlásek: *s každym; s tím psem; nerozumim; vim* (vše s. 378); *musim* (s. 379); *zustali jsme; říkal; nestujte tady* (vše s. 383). K tomu přistupuje naznačování různých elizí v rámci řetězců hlásek. U sloves v naprosté většině případů mizí koncové *-í* v plurálové třetí osobě přítomnosti a *-l* po souhlásce v participiu minulém: *voni teda říkaj* (s. 366); *daj na ně z ředitelskýho fondu* (s. 381); *topěj si tam* (s. 406); *tos uhod* (s. 365); *letos by to moh vyhrát* (s. 368); *nejed a nejed* (s. 415). V uvozovacích větách se neustále opakuje forma *řek* (s. 361 aj.). Časté je vypouštění hlásky či hlásek na počátku slova, resp. jeho kořene:

[...] *že sme ho zbudili a že sme tři* (s. 359).

Dneska už neví, že se menoval jinak. Méno – to je to nejmenší (s. 368).

Šak von se taky [...] tím nožem pěkně voháněl (s. 390).

[...] *dyť jdem jak na funus* (s. 382).

Dyk to není potřeba (s. 383).

[...] *dole to stáh kaničkama* (s. 430).

V četných případech přitom dochází ke kolísání mezi několika formami, a to mnohdy na malém úseku textu; střídá se tak *jsem* a *sem*, *jdu* a *du* (a analogicky další tvary těchto sloves), *ještě* a *eště*, *jes(t)li* a *esi*, *vždycky* a *dycky*, přičemž většinou lze těžko najít jinou motivaci než znázornění variantnosti spontánní řeči (k speciálnímu využití kolísání srov. níže):

[...] *běhal jsem vod čerta k d'áblu* (s. 404). – [...] *dokud' sem byl na fakuli* (s. 407).

[...] *tak mě pojd' doprovodit* (s. 407). – *Vona že de na ples* (s. 407). – *Pak sem do fabriky možná taky náká přide* (s. 411).

[...] *jen jsem vo tom slyšel, a ještě málo* (s. 361). – [...] *nebo udělám eště horší věci* (s. 360).

Jenže jestli z nás dvou někdo něco nevěděl (s. 445). – *Vodpust', jesli jsem se tě dotknul* (s. 445). – [...] *esi si vzpomínáš* (s. 523).

Ty máš vždycky moc řeči (s. 355). – *Ale vono skoro dycky sou* (s. 356).

Uvedené příklady už ukázaly, že mluvenost evokují rovněž rozmanité poukazy na vypouštění hlásek a hláskových skupin uvnitř slov a na zjednodušování výslovnosti, případně na hláskové obměny (i zde dochází ke kolísání): *za kerejma?* (s. 357) – *kolem kterýho* (s. 460); *nějakej chlap* [...], *taky nákej herec* (s. 357); *nesviťte tady rači* (s. 359); *začal se slíkat* (s. 361); *tak sem po něm šáhnul* (s. 391); *je todle nějaký jednání?* (s. 395); *řek tišejc* (s. 396); *zasejc se vrátil* (s. 401), *věči želízka* (s. 401); *eště zvětčil* (s. 415). Pozoruhodným prvkem je soustavné psaní *poněvač* místo *poněvadž* (s. 359 aj.) – nad pravopisnou konvencí zde „vítězí“ náznak zvukové realizace.

V oblasti slovní zásoby charakterizuje Zábranovy povídky vedle lexika, které celkově konotuje mluvenost a neformálnost, masivní výskyt výrazů s expresivním příznakem (včetně vulgarismů) a prostředků z oblasti slangů a profesní mluvy. Verbálně znázorněný svět se tak profiluje sociálně (prostředí mládeže, tovární výrobní prostředí) a do určité míry též časově (občas se objevují dobově determinovaná pojmenování, mj. *bumážka*, s. 430; *sonyboj*, s. 427 aj.¹⁴); zároveň se tak soustavně utváří „nízká“ jazyková a stylová poloha textu. V dalším aspektu se tato slovní zásoba stává zdrojem pro vyjadřování postojů a hodnocení, často emocionálního. Výběrově lze poukázat např. na preferenci expresivních pojmenování částí lidského těla. Hlava je tak označována jako *palice* (s. 363 aj.), *šiška* (s. 364) či *kedlubnička* (s. 428); obličej jako *ksicht* (s. 363 aj.), *ksichtík* (s. 567), *ksichtíček* (s. 401 aj.); ústa jako *pekárna* (s. 430), *zobák* (s. 431), *tlamička* (s. 428), *držtička* (s. 425 aj.); nos jako *frňák* (s. 407); ruka jako *pařát* (s. 356) či *pazoura* (s. 398 aj.); noha jako *haksna* (s. 429). Obdobně se setkáváme s nestandardními názvy pro součásti oděvu: kabátu odpovídá výraz *svrchák* (s. 433), ponožkám *fusekle* (s. 425), botám *křápy* (s. 430), kapesníku *šnuptychl* (s. 383) či *šňupák* (s. 432). Zvláště v povídce *Kurevská zima*

¹⁴ Výsměšné označení příslušníka Sboru národní bezpečnosti (SNB).

(ale i jinde) se součástí textu stávají četné profesionalismy zahrnuté do popisu pracovních úkonů: *bodovačka* (s. 428), *fórychtuňk* (s. 429 aj.), *sicy* (s. 427), *šíny* (s. 428), *šmelc* (s. 432), *vařit* ‚svařovat‘ (s. 428), *vercajk* (s. 430 aj.), *vingl* (s. 429 aj.), *vohejbák* (s. 431) apod.

Značný dosah pro styl (a čtenářský účinek) textů má také expresivní frazeologie, zejména přirovnání (někdy ustálená, někdy inovativní):

Stará tě vobere jak včeličky kytku (s. 356).

Začal jsem blít jak alík (s. 364).

Uschly jak lijóni (s. 376).

Deska se točila šejdrem jak lochneská obluda na Matěji (s. 379).

[...] *na plechu stála furt jinovatka jak lišej* (s. 425).

[...] *tahá už třetí pupek* ‚je těhotná‘ (s. 428).

Podstatným rysem Zábranových povídek přitom je pouze minimální jazyková diferenciacie jednotlivých pásem textu. Z hlediska uplatnění nespisovnosti se projev vypravěče a řeč různých postav takřka neodlišují. Do popředí tak nevystupuje jazyková charakteristika konkrétních mluvčích, ale způsob vyjadřování vystupuje jako atribut sociálního prostředí, které do sebe vtahuje (mnohdy proti jejich vůli) osoby s rozdílnými životními osudy, zájmy a ambicemi. Obecná čeština se zde stává základem, všemi užívanou a všemi přijímanou varietou, jiné prostředky by byly brány jako neadekvátní a „cizí“.

Vypravěč se svou preferencí obecné češtiny integruje do dění, o němž pojednává, a staví se na stejnou úroveň jako hovořící postavy (Klímová 2018, s. 43). Na druhé straně se však přece objevují subtilní náznaky, které zavádějí určitou hierarchizaci, již lze brát jako implicitní manifestaci distance vůči komunikačnímu partnerovi. Můžeme to pozorovat, jestliže si budeme všimát způsobu zacházení s náslovným *j-* v některých povídkách (srov. Zetulák 2018, s. 51 – 52). Zatímco např. v replikách „psovoda Gerži“ se neustále objevují tvary *sem*, *sou* apod., řeč vypravěče se vyznačuje podobou *jsem* (s. 391 aj.). Zřetelně se pak rozdíl manifestuje v užívání slovesa *jít* při jednom ze vzájemných rozhovorů:

„*Di si po svym,“ štěknul Gerža. [...]*

„*Řekni, že deš makat na druhou stranu.“*

„*Bude za mnou koukat, kam jdu. [...]* *Pojd' si sednout dozadu do nástrojárny“* (s. 388).

Vzhledem k obvyklému způsobu výslovnosti zde jde spíše o speciální grafický signál než o odkaz na „reálný“ zvukový rozdíl. Obdobně je prezentována i pozice některých dalších postav. Tvary s *j-* užívá např. nešťastný branec Jirmásek (s. 383 – 385), který se tak staví do kontrastu k cynickému Geržovi. Naproti tomu neméně nešťastný bývalý medik Jiříček z prózy *V noci u pece* toto „privilegium“

nemá (s. 409). Celkově ovšem jde jen o prvek s dílčím působením, který v rámci dominantní nespisovnosti utváří určitou sekundární vrstvu.¹⁵

Pouze okrajovou platnost má také charakterizační využití plně spisovnosti, které postavu (předsedkyni rady žen) příznačně opatřuje zřetelně negativním příznakem (s. 568 – 569).

5. ZÁVĚR

Soustavné využívání nespisovných prostředků vnáší do povídek Jana Zábrany rysy, které z nich činí osobitá a průkopnická díla; při širším pohledu je zřejmé, že se tak zároveň flagrantně negují dobové požadavky na podobu jazyka literatury.

(1) Zábrana používá prostředky obecné češtiny spolu s nespisovným a výrazně expresivním lexikem zcela soustavně a s důrazem na širí jejich repertoáru. Vzniká tak nápadný kontrast vůči představě, že nespisovnost se může uplatňovat pouze výběrově a náznakově. Popřen je rovněž postulát celonárodní platnosti a obecné srozumitelnosti jazykových prvků zahrnutých do uměleckého textu, naopak jsou vyzdviženy sociálně podmíněné výrazy a způsoby vyjadřování (slang mládeže, profesní mluva). Celkově se používaný jazyk až ostentativně umísťuje na „nízké“ rovině. Jako zcela integrální a funkční součást modelované běžné komunikace vystupují četné vulgarismy.

(2) Nespisovnost, resp. míra její přítomnosti neslouží k individualizaci, charakterizaci a sociálnímu zařazení jednotlivých postav, nestává se podkladem pro jejich umístění na evaluační škále (od zcela pozitivních po zcela negativní). Paradoxně se negativní postoj k postavě implicitně vyjadřuje volbou zcela spisovných formulací v jejích replikách.

(3) Obecná čeština a nespisovná slovní zásoba jsou v povídkách vlastní takřka všem vystupujícím subjektům včetně vypravěče, představují pro ně společnou, zcela samozřejmou a adekvátní formu vyjadřování. Vypravěč tak nereprezentuje literární kultivovanost řeči, ale přiřazuje se k postavám a integruje se do prostředí, o němž referuje. Především se ovšem popírá vize dějinně nutného odumírání „zastarávajících“ jazykových variet a „přirozeného“ přechodu ke spisovnému jazyku. Právě dělnické prostředí, jež mělo být důležitým činitelem daného vývoje, je v povídkách ukázáno jako plně spjaté se „starým“, často nedbalým a obhroublým jazykem.

(4) Podoba znázorněné verbální komunikace je zdrojem „efektu reality“, evokuje bezprostřední záznam spontánní mluvenosti. S důrazem na vystižení rysů mluvenosti se ovšem zároveň aktualizuje grafická složka textu, vznikají nápadné deformace ustálené podoby slov a slovních tvarů. Písemné vyjádření ztrácí v konfrontaci

¹⁵ Způsob zacházení s jazykem rozvinutý v povídkách se později reflektuje v Zábranových překladech z ruštiny či angličtiny. Poukazovalo se na to, že překlady sahají k nespisovnosti (obecné češtině), slangu a expresivitě i tam, kde k tomu originální text neposkytuje odpovídající bázi (Nováková 1968, s. 144 – 145; Fröhlich 1987; Skorvid 2018).

s mluveností a nespisovností svou evidentnost a neměnnost, obrací k sobě pozornost a narušuje snadnou, automatizovanou recepci.

(5) Na druhé straně se masivní uplatnění příznakového lexika stává centrálním stylovým principem, který se neomezuje na modelování mluvenosti, ale determinuje celkovou organizaci textů, produkované významy a prezentované postoje.

Bibliografie

BĚLIČ, Jaromír (1955): *Sedm kapitol o češtině. Příspěvky k problematice národního jazyka*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství. 147 s.

CVRČEK, Václav (2006): *Teorie jazykové kultury po roce 1945*. Praha: Karolinum. 123 s.

DOLNÍK, Juraj (2000): *Spisovná slovenčina a jej používatelia*. Bratislava: Stimul. 215 s.

DOLNÍK, Juraj (2009): *Všeobecná jazykoveda. Opis a vysvetľovanie jazyka*. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV. 376 s.

DOLNÍK, Juraj (2010): *Teória spisovného jazyka so zreteľom na spisovnú slovenčinu*. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV. 301 s.

FRÖHLICH, František (1987): Obecná čeština v překladech Jana Zábřany. In: *Sborník 1987 Kruhu přátel českého jazyka*. Brno: SdK ROH Melantrich, s. 147 – 159.

HAVLOVÁ, Františka (1954): O jazyce knih pro mládež. In: *Naše řeč*, roč. 37, č. 3 – 6, s. 172 – 178.

HAVRÁNEK, Bohuslav (1932): Úkoly spisovného jazyka a jeho kultura. In: B. Havránek – M. Weingart (eds.): *Spisovná čeština a jazyková kultura*. Praha: Melantrich, s. 32 – 84.

HAVRÁNEK, Bohuslav (1947): Význam jazyka spisovného pro jazyk básnický. In: B. Havránek – J. Mukařovský – F. Vodička: *O básnickém jazyce*. Praha: Svoboda, s. 18 – 25.

HAVRÁNEK, Bohuslav (1952): Marxistická jazykověda a jazyk nové české literatury. In: *Slovo a slovesnost*, roč. 13, č. 2, s. 57 – 71.

HAVRÁNEK, Bohuslav (1963): *Studie o spisovném jazyce*. Praha: Nakladatelství ČSAV. 371 s.

HOMOLÁČ, Jiří – MRÁZKOVÁ, Kamila (2014): K stylistickému hodnocení jazykových prostředků, zvláště lexikálních. In: *Slovo a slovesnost*, roč. 75, č. 1, s. 3 – 38.

HORÁLEK, Karel: K teorii nespisovných prostředků umělecké literatury. In: *Acta Universitatis Carolinae – Philologica. Slavica Pragensia IV*. Praha: Univerzita Karlova, s. 643 – 647.

HORECKÝ, Ján (1982): *Spoločnosť a jazyk*. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV. 106 s.

HRABÁK, Josef (1962): Několik úvah o obecné češtině a vulgarismech v současné české próze. In: *Naše řeč*, roč. 45, 1962, č. 9 – 10, s. 289 – 298.

KLÍMOVÁ, Kamila (2018): Postava jako zrcadlo každodennosti. In: E. Kalivodová – P. Eliáš (eds.): *Jan Zábřana: Básník, překladatel, čtenář*. Praha: Karolinum, s. 39 – 45.

MAREŠ, Petr (2020): Stylizace mluvenosti, neformálnosti, nespisovnosti. In: L. Jílková – K. Mrázková – H. Özörencik (eds.): *Jak je důležité mítí styl: Pocta Janě Hoffmannové*. Praha: NLN, s. 239 – 249.

- MAREŠ, Petr (2023): Mluvená komunikace v literární stylizaci (John, Zábřana, Vostrá). In: *Jazykovědné aktuality: Kontext – komunikace – dialog*. Roč. 60, suplementum, s. 126 – 138.
- MUKAŘOVSKÝ, Jan (1932): Jazyk spisovný a jazyk básnický. In: B. Havránek – M. Weingart (eds.): *Spisovná čeština a jazyková kultura*. Praha: Melantrich, s. 123 – 156.
- MUKAŘOVSKÝ, Jan (1971): *Cestami poetiky a estetiky*. Praha: Československý spisovatel. 368 s.
- NOVÁKOVÁ, Ludmila (1968): K otázce nespisovných prostředků v překladech prózy ze slovanských jazyků. In: *Bulletin Ústavu ruského jazyka a literatury XII*. Praha: Univerzita Karlova, s. 141 – 151.
- PETRUŽELKOVÁ, Adéla (2020): Komentář. In: J. Zábřana: *Básně a povídky*. Praha: Nadační fond Česká knihovna, Ústav pro českou literaturu AV ČR – Brno: Host, s. 589 – 644.
- SKORVID, Sergej (2018): „*Nám byl jen kámen dán...*“: K Zábřanovým překladům z ruské literatury. In: E. Kalivodová – P. Eliáš (eds.): *Jan Zábřana: Básník, překladatel, čtenář*. Praha: Karolinum, s. 149 – 164.
- ŠULC, Jan (2012): Ediční poznámka. In: J. Zábřana: *Povídky*. Praha: Torst, s. 317 – 344.
- ŠULC, Jan (2018): Zaknihovaný život Jana Zábřany. In: E. Kalivodová – P. Eliáš (eds.): *Jan Zábřana: Básník, překladatel, čtenář*. Praha: Karolinum, s. 12 – 17.
- TRÁVNÍČEK, František (1953): *O jazyce naší nové prózy*. Praha: Orbis.
- TRÁVNÍČEK, Jiří (2012): Jan Zábřana a jeho účastná neúčast (2010). Přetisk in: J. Zábřana: *Povídky*. Praha: Torst, s. 334 – 340.
- ZÁBŘANA, Jan (2020): *Básně a povídky*. Praha: Nadační fond Česká knihovna, Ústav pro českou literaturu AV ČR – Brno: Host. 720 s.
- ZEZULÁK, Ondřej (2018): Iluze reality v povídce „V noci u pece“. In: E. Kalivodová – P. Eliáš (eds.): *Jan Zábřana: Básník, překladatel, čtenář*. Praha: Karolinum, s. 49 – 54.

JAZYKOVÁ A KOMUNIKAČNÍ VÝCHOVA VE ŠKOLE A DALŠÍ JAZYKOVÁ OSVĚTA MEZI JAZYKOVÝM CITEM A JAZYKOVÝM ROZUMEM

JANA SVOBODOVÁ

Pedagogická fakulta Ostravské univerzity, Ostrava, Česká republika

SVOBODOVÁ, Jana: Language and communication education at school and other language education between linguistic feeling and linguistic intelligence. *Jazykovedný časopis (Journal of Linguistics)*, 2023, Vol. 74, No. 2, pp. 561–576.

Abstract: The author reflects on the specific ambivalence between linguistic feeling and linguistic intelligence, which many native language users encounter from the beginning of school language education. A similar duality of the relationship to the mother (native) language can also be felt by any adult individual who is interested in the valid language norm and its current fulfillment in the national communication space, and therefore formulates his or her comments on real “language life” or raises questions addressed to experts in language issues. The author tries to suggest ways to a solution both in educational practice and at the level of language education and language counselling for the wider public. Her approach is based on the current situation in the Czech Republic compared to some features in the Slovak environment.

Keywords: language education, linguistic feeling, linguistic intelligence, standard language, tolerance

1. ÚVOD A ZÁKLADNÍ VÝCHODISKA

S úctou a obdivem k rozsáhlému teoretickému učení oslavence Juraje Dolníka si dovolíme nejprve připomenout některé podstatné myšlenky, o které se budeme opírat. Primárně zde vycházíme z pojetí jazykového rozumu a jazykového citu podle Dolníkovy publikace *Teória spisovného jazyka so zreteľom na spisovnú slovenčinu* (2010). Zde se hlásí k tomu, že „**jazykový cit** sa opiera o jazykové (používateľské) znalosti, kým metajazykové vedomie sa týka lingvistických znalostí“ (Dolník 2010, s. 284). Jinými slovy lze pojmenovat (naučené) lingvistické poznatky / znalosti a uvažování o nich jako **jazykový rozum**. O jejich vztahu platí toto (ibid., s. 285): „Len vtedy, keď jazykový rozum funguje vo vzťahu k jazykovému citu ako komplementárna sila, keď rozum cit dopĺňa, môžeme hovoriť o účasti metajazykového vedomia na normálnom rozvíjaní jazyka, a teda o vplyve na jazykový cit.“

K uspořádání termínů Dolník (srov. Orgoňová – Dolník 2010, s. 169 – 170) na jiném místě vysvětluje, že člověk jako bytost racionálně-iracionální využívá v kontaktu se světem jazyk coby lidský výtvar, který zrcadlí jeho racionálně-iracionální založení. Oporou pro tento postoj je klasické filozofické pojetí umu (ve významu Verstand)

a rozumu (ve významu Vernunft), přičemž platí, že pro **um** jako první intelektovou oblast jsou příznačné logičnost, systematicčnost a uspořádanost podle pravidel, zatímco pro druhou, protikladnou intelektovou složku **rozum** je signifikantní to, jak umožňuje dané hranice překračovat, pronikat do nového a neznámého, odpoutat se od zafixovaných postupů a pravidel. Um je založen na racionalitě, kdežto rozum na iracionalitě. Rozum v tomto pojetí umožňuje člověku rychlý odhad a vhled, intuitivní orientaci v problematice, schopnost poskládat rozčleněné prvky do celostního obrazu, tedy vnímat jednotlivosti v souvislostech, uspořádané – tak řečeno – na základě selského rozumu. Jak je vidět, je třeba lišit **jazykový cit** (podpořený tímto **rozumem** ve smyslu „Vernunft“) od **jazykového rozumu** čili **umu** (ve smyslu „Verstand“).

Tyto teze týkající se jazykového citu (rozumu) oproti jazykovému rozumu (umu) budeme sledovat s ohledem na lidské osobnosti, tedy uživatele a nositele jazyka. Jejich soubor tvoří společenství – bez jazyka jako pojítka by takové společenství nefungovalo. Ke svému společnému jazyku nebyvají jeho nositelé neteční: díky jazykovému citu (rozumu) ho vnímají kolem sebe, sledují ho, více či méně se nad ním zamýšlejí, komentují jeho stav a zaujímají k němu různá stanoviska, reagují na jazykové změny, prožívají ho. Když zjišťují odpovědi na otázky k jazykovým jevům, obracejí se na autority – odborníky a instituce. Pro svůj laický „selský“ **rozum** hledají oporu u školených znalců – šířitelů **umu** – zasvěcených lingvistů nebo učitelů. Po absolvování školní edukace se odvolávají zejména na učivo o jazyce a naučenou terminologii s ním související.

Při objasňování toho, jakou pozici má přirozený jazyk ve společenské situaci v rámci společenství, ve kterém se od počátku konstituoval i dále rozvíjel, se Dolník (2021a, s. 8) opírá o výchozí tezi, že v „zložitej sociálnej praxi význam jazyka jeho používatelia ešte prežívajú alebo si aj uvedomujú a svojim jazykovým konaním ponúkajú rozmanité podnety na skúmanie jazyka v tejto praxi“. Jeho názor, že mluvčím jazykové komunity přirozeného (národního) jazyka leží jazykový stav a osud na srdci, se rozebírá i v dalších třech makrokapitolách citované knihy. První z nich se blíže zabývá inkluzivní komunikací v (pestrými vlivy protkané) inkluzivní společnosti, druhá se zaměřuje na lingvistické myšlení o jazyce a inspirace filozofického přesahu týkající se racionality a iracionality, závěrečná třetí makrokapitola se vyjadřuje k tématu jazykové kultury a hledá odpověď na otázku, jaké místo tedy patří v procesu kultivování národního (spisovného) jazyka jazykovým odborníkům a jakou pozici / roli v něm mají běžní uživatelé daného jazyka. Upozorňuje (ibid., s. 164) na zřetelnou rozpornost mezi přístupem vymezeným heslem „leave your language alone“, typickým zejména pro angloamerickou jazykovou oblast, a voláním po adekvátním kultivování spisovného jazyka ve slovanském prostoru, které se týká i slovenštiny a češtiny. Spojuje ji s otázkou přirozenosti a autenticity daného jazyka. Ptá se v té souvislosti (ibid., s. 165), zda vědomé zásahy do standardního (spisovného) jazyka, které sledují jeho kultivování, jsou přirozené, anebo umělé. Z diskuse kolem různých přístupů (včetně zahraničních) mu pro slovenštinu, pro niž platí zákon o státním jazyku, vychází závěr, že přes vytrvalé snahy o prosazování správnosti ně-

kterých lexikálních výrazů a odmítání jejich tzv. nesprávných paralel se v jazykové praxi nedaří vymýtit to, co je ze strany kodifikátorů a obhájců čistoty státního jazyka pokládáno za „nesprávné“, avšak co stále funguje a žije ve slovenském jazykovém prostoru v souladu s jazykovým citem uživatelů slovenštiny. Přirozenost tedy získává převahu nad stanovenou normou, dochází k naturalizaci normy (ibid., s. 166). Tento jev lze označit jako přirozenou variabilitu.

K tématu se Dolník vrací i v jiném textu věnovanému jazyku spisovnému a jazyku mateřskému (srov. Dolník 2022a, s. 7) z pohledu potřebnosti a přirozenosti. Snaží se v něm o náhled na oba póly češtiny nebo slovenštiny: jednak jako na jazyk obvyklý, přirozený, dříve označovaný také jako lidový, tedy běžně fungující v komunikaci, jednak jako na jazyk uměle „usměrňovaný“, kultivovaný. Výsledkem je posouzení spisovného jazyka prizmatem přirozenosti a závěr (uvedený zde ovšem s otazníkem), že všechny procesy napovídají tomu, že původně umělý konstrukt zvaný spisovný jazyk se v komunikačním prostoru stále více renaturalizuje. Znamená to, že při soupeření mezi přijímáním a dodržováním regulace spisovného jazyka (jako postojem reprezentujícím **um**) a jazykovým chováním preferujícím **jazykový cit** jedince / kolektivu jedinců coby uživatele / uživatelů mateřského jazyka se pomyslná ručička o něco více přiklání k přirozenému (jazykověcitovému, jinak řečeno rozumovému) pólu. Shrnuje to konstatováním (ibid., s. 22): „Aspoň pozorovanie spisovnej slovenčiny z tohoto hľadiska navádza k opatrnej prognóze, že pohyb smeruje k renaturalizácii.“¹

Nabízí se ještě další Dolníkuv inspirativní námět, a to pohled na vertikální a horizontální jazykové a komunikační potřeby. V příspěvku na toto téma (Dolník 2021, s. 34) dospěl k závěru, že také v případě jazyka je zjevné totéž napětí, jaké panuje mezi opačnými póly označenými jako **objektivní duchovnosť** (spiritualizace) lidského života a jeho smyslu na straně jedné a **subjektivní pragmatismus** spolu s potlačováním objektivní duchovnosti v duchu představy, že každý je sám režisérem a tvůrcem vlastního života a jeho směřování, na straně druhé. První objektivní duchovní směr se označuje za **vertikální**, druhý pragmatický a opřený o lidské ego za směr **horizontální**. Pro úzce utilitární horizontální potřeby jedince neplatí žádný společný, kolektivní, interindividuální nadhled a „vyšší princip“, ten je vlastně odsunut a neutralizován jako (aktuálně) nadbytečný. Dolník přesto věří v jistý přesah a domnívá se (ibid., s. 35), že „spomínané ‚vertikálne napätie‘ nevymizlo ani z existenčnej orientačnej bázy súčasného človeka, z jeho fundamentálneho životného pocitu“. Uživatelům národního jazyka by mělo být zřejmé, že vedle toho, aby používali svůj mateřský jazyk co nejjednodušeji (horizontálně) a zhostili se běžné komunikace se svým okolím, jak jsou zvyklí, měli by vnímat a přijímat za svou také obecnější (vertikální) roli jazyka ve společnosti, a to včetně jeho limitů a mantinelů jako jazyka spisovného / standardního, tedy kodifikovaného.

¹ Pro češtinu je ve srovnání se slovenštinou taková renaturalizace spisovného jazyka rychlejší a volnější, protože není limitována nutností respektovat jazykový zákon.

K otázce kodifikace se Dolník vyjádřil opakovaně. Připomeňme zde stanovisko, že spisovný jazyk se konstituoval jako kodifikačně normovaný (Dolník 2013, s. 172). V praxi však často nastává rozpor mezi touto tradiční „naučenou“ kodifikací a odchylkami od ní, kterých se zcela přirozeně v komunikaci dopouštějí uživatelé jazyka pod vlivem svého (jazykověcitového) povědomí. Máme na mysli situace prestižní a probíhající ve veřejném prostoru. Proti sobě se tu pak ocitají verze ideální (kodifikovaná) a reálná (živelná). Nastává vyrovnávání mezi jazykověrozumovým „předpisem“ neboli jazykovým **vědomím** a jeho pozměněnou, odchýlnou jazykověcitovou „realizací“ neboli jazykovým **povědomím**.

2. CESTY A PROBLÉMY KODIFIKACE

Lingvistka a lingvodidaktička M. Čechová aktuálně vyslovila krajní nespokojenost s tím, jak je nyní v českém prostředí rozměňována až zpochybňována potřeba kodifikace spisovného jazyka, což se dá vysledovat i z postojů představitelů institucionální lingvistiky (Čechová 2022, s. 11). Ze svého úhlu pohledu soudí, že dopady mohou být fatální pro školu i pro veřejnost: „Nejednotnost kodifikace vyvolává nejistotu u učitelů a (jejich prostřednictvím) u běžných uživatelů i u publicistů a novinářů. Ji může podporovat i stanovisko pracovníků Ústavu pro jazyk český (ÚJČ) M. Proška (dnes ředitele ústavu) a K. Smejkalové (NŘ, 2011, s. 24), prohlášujících, že ÚJČ se vzdává kodifikační pravomoci a hlásí se ke konkurenci kodifikací. Ale tím se zřikají povinnosti a poslání Ústavu, s nímž byl r. 1946 založen (a celá desetiletí to bylo respektováno).“²

Diskuse o formě kodifikace není v českém prostředí nová. Mezi jinými se do ní už dříve zapojil na stránkách Naší řeči také R. Adam a zdůraznil, že nezanedbatelná část veřejnosti má zájem řídit se „odborně podloženou kodifikací“ (2006, s. 200). K tomu uvedl argumenty podporující potřebnost kodifikace spisovného jazyka: kodifikace podporuje řád, zachycuje skutečnou normu kultivovaných veřejných jazykových projevů, vede ke zvýšení prestiže textu. Je však důležité, aby kodifikace byla srozumitelná a dostala se k uživatelům v přístupné podobě. To podle Adama vážne, protože „současná forma jazykové a pravopisné kodifikace je z hlediska uživatele nevyhovující“ (ibid, s. 202). Odmítá pluralitu kodifikací, protože o tu veřejnost nestojí. Výhrady vyslovil rovněž k „rozšiřující se nabídce komerčních jazykových příruček a kursů různé úrovně“.

I. Bogoczová (2011, s. 57) k této problematice vysvětluje, jak se ve slovanských jazycích vlastní standardizace / kodifikace neobejde bez kompromisů, a na příkladu češtiny dokládá, že existují i jazyky, které disponují vedle celospolečenské normy, jejíž podoba byla v procesu selekce zvolena za základ a následně kodifikována, další paralelní normou měkkou (fuzzy; uvolněnější), „která se používá bez ohledu na individuální či kolektivní (po)vědomí o tom, co by se v oficiálních komunikačních situacích používat mělo“.

² Oba uvedení autoři v příspěvku z roku 2011 odmítají další preskriptivněkodifikační příručky s tím, že výjimkou zůstávají pouze *Pravidla českého pravopisu* ve školním vydání.

Tato opozice normy ideální, která se stala / stává podkladem pro kodifikaci, oproti normě uzuální, která funguje v komunikaci paralelně, je operačním prostorem pro jazykové plánování a institucionální lingvistiku. Dříve v českém prostředí platilo, že bohemistika si vystačila s pojmem „spisovný“ jazyk, nověji pak se rozpředla diskuse o jazyce „standardním“. Oba pojmy zde nyní víceméně fungují aktuálně vedle sebe jako synonyma s tím, že tradiční termín **spisovná čeština** je obecně známější, rozšířenější a veřejnosti srozumitelný. Inovativní termín **standardní čeština** se uplatňuje hlavně v odborných kruzích, kde je na postupu, aniž by byl „osazen“ tak pregnančním a jednoznačným vymezením jako ve slovenském prostředí.

Tato ilustrativní ukázka soupeření umového (**jazykověrozumového**) přístupu (stavícího na prioritě kodifikovaných pravidel pro spisovnou / standardní češtinu) a volnějšiho rozumového (**jazykověcitového**) vnímání nepopíratelné komplikovanosti i rozpornosti dobové jazykové a komunikační situace jen potvrzuje, že ani erudovaní lingvisté, pohybující se na počátku 21. století ve slovanském prostoru, nejsou zcela ve shodě. Zatímco zmíněný postoj interpretovaný Bogoczovou napovídá, že horizontální pohled, pestrost a lidské ego nelze obcházet či eliminovat, Čechová je spíše na straně pravidelnosti a vertikálních principů. Jinými slovy řečeno: pohled Bogoczové vyvěrá ze sociolingvistických zjištění, nazírání Čechové vychází především ze stavu edukační praxe a potřeb školního vzdělávání, které se bez opory o srozumitelná učebnicová pravidla sotva může obejít.³ Obojí má svou logiku.

Jak bylo zmíněno, rozpornosti mezi dvěma „normami“ – tou sevřenější, kodifikovanou a tou alternativní volnějši, fuzzy a dynamicky modifikovanou působením většinového úzu – by se měli chopit hlavně institucionální lingvisté, to v případě češtiny znamená badatele z Ústavu pro jazyk český (dále ÚJČ). Měli by ji sledovat, vyhodnocovat, vyvozovat a formulovat potřebné závěry. Ukazuje se však, že rozpurná doba přináší rozpory i do bohemistiky. Jak bylo naznačeno kritickým citátem Čechové, česká institucionální lingvistika se začíná od kodifikace stále více odvracet. S velkou vehemencí se k tématu za ÚJČ vyjádřili Luboš a Vojtěch Veselí (2019, s. 48). Na položenou otázku, zda má ÚJČ kodifikovat, odpověděli striktně: „Nejlepší doporučení, které lze kodifikátorům dát, je NEKODIFIKUJTE.“⁴ Jazykovědci by po-

³ Lingvistka a lingvodidaktička Marie Čechová zasazuje nynější etapu do širších souvislostí. Upozorňuje (Čechová 2022, s. 119), že se „vývoj teorie vyučování češtině i sám vývoj výuky jeví jako nestálé střídání analogie a anomálie, obdobně, jako je tomu ve vývoji lingvistiky se střídáním „vlády“ názorů analogistů a anomalistů“. Připomíná dvoji přelom století (mezi 19. a 20. i mezi 20. a 21.), kdy narazíme na „nápadně podobné rysy v lingvodidaktice a ve vyučování češtině (a nejen v ní)“. Míní tím rysy „anomalismu, tj. vyzdvihování nepravidelností, zvláštností, jedinečností, což s sebou neslo, event. nese distancování se od pravidelnosti, řádu, systémovosti“, současně poukazuje na předchozí „období ‚analogická‘, upřednostňující řád, pravidelnost (až mechanicky uplatňovanou)“. Uzavírá varovně: „Protože žádný z těchto protikladných proudů dosud nepřinesl kýžené úspěchy, zamýšleme se nad relacemi mezi nimi. Historická zkušenost nás utvrzuje v mínění, že krkolomné skoky nejsou pravým řešením, při nich se často jen vymění znaménko plus za minus, výsledek je však nevalný.“

⁴ Verzálky u posledního slova jsou zde použity ve shodě s grafikou předlohy.

dle našeho názoru měli jazykovou realitu „pouze“ popisovat a interpretovat, nikoli usilovat o její regulaci či usměrnění.“ Přitakávají tedy jazykověcitové volnosti, nespoutanosti, překračování hranic a nedodržování předchozích spisovných limitů. Volbou se stává odmítání tradičních zásad, rozvolněná netradičnost.

Ze stejné instituce ÚJČ se brzy ozval polemický hlas jiné dvojice lingvistů, a to Martina Beneše a Ondřeje Dufka (2021, s. 3). Jejich opačný názor se promítl už do názvu příspěvku: *Kodifikujme deskriptivně – a pěstujme tím jazykovědu!* Používají argumenty jazykověrozumové, tedy umové. Vysvětlují mimo jiné, že „kodifikace není nutně prosazování či zakazování, tím jsou až jisté typy preskripcí.“ Odlišují tedy formulace kodifikačních pravidel deskriptivního typu od jednostranných (preskriptivních) zákazů a nařízení. Vymezují a pomocí příkladů ilustrují čtyři typy kodifikace: první dva jsou deskriptivně-normativní (navzájem se lišící jen institucionální vymahatelností či nevymahatelností) a druhé dva preskriptivně-normativní (opět odlišené vymahatelností / nevymahatelností). Podporují vznik moderně pojatých kodifikačních příruček a nezastírají, že „realita sdílení pravidel a jejich uplatňování v komunikační praxi je nesmírně složitá“ (ibid., s. 10). Odmítají jak rezignaci, tak unáhlenost, upozorňují na zájmy uživatelů jazyka a zmiňují také limity korpusových dat, která nelze brát za jediné kritérium správnosti. Chápu jazykový korpus jako zdroj informací o úzu, nikoli o normě, proto také nelze z korpusových zjištění jednoduše „odečítat“ pohyby v normě a její stav. Věcně uzavírají: „*Ano, popisujeme a vysvětlujeme normu, mj. i skrze úzus, a když se nám to povede, napíšeme do příručky, jaká ta norma je, co je správné a co nesprávné – jak, kdy a pro koho. Tím pěstujeme jazykovědu (a jak!), a přitom nepěstíme jazyk.*“⁵

Aniž chceme dělat jakékoli předčasné závěry, připomeňme ještě jeden směr (komplexnější a komplikovanější) kodifikační cesty: slovníkářství. Slovenský koncept nejnovějšího moderně pojatého *Slovníku súčasného slovenského jazyka* (SSSJ) existuje déle (1. svazek vyšel 2006, další svazky 2011, 2015 a 2021; aktuálně je hotový po Pn),⁶ stal se výraznou inspirací pro české lexikografy a rodící se *Akademický slovník současné češtiny* (ASSČ), který bude středního rozsahu a vzniká v ÚJČ od roku 2012 (aktuálně je zveřejněn začátek po písmeno E včetně). Zatímco slovenský slovník má vedle elektronické i tištěnou podobu, český je jenom elektronický. Ani jeden nemá v názvu odkaz na spisovný jazyk, který u dvou českých předchozích slovníků nechyběl. Kodifikační ambice jsou v pozadí obou výkladových slovníků znát, ale navenek nejsou nijak nápadně zvýrazněny, což je pochopitelné vzhledem ke

⁵ Zde je převzata z originálu článku použitá kurzíva, která má za cíl opět podtrhnout a umocnit emotivní vyznění závěru. Dodáváme, že odborná polemika obou dvojic z ÚJČ pokračuje dál, srov. Veselý, Luboš – Veselý, Vojtěch, 2022.

⁶ Autorský tým se hlásí k Dolníkově pragmalingvistické teorii spisovného jazyka a akcentuje pozici uživatele slovenštiny s tím, že východiskem pro pojetí slovenštiny jako přirozeného jazyka se stává reálná norma jakožto odraz většinového úzu, srov. Dolník 2010. Slovy Jarošové (2012, s. 261) se při tvorbě SSSJ hledí především „na princip kodifikačnej kontinuity so zreteľom na reálnu normu“.

kontextu širších lingvistických diskusí i společensko-politické atmosféry.⁷ Výhledově takové uplatnění jistě mít budou, až oba (hotové a stabilizované) slovníky začnou být veřejností ve svých zemích natolik významně respektovány, že budou chápány jako základní (kodifikační) materiál. Z dnešního pohledu připomeňme, že aktuálně na Slovensku platí jiný kodifikační slovníkový zdroj, který je kompatibilní se zákonem o státním jazyku, zatímco v českém prostředí nynější (nejrozsáhlejší) čtyřsvazkový výkladový slovník *Slovník spisovného jazyka českého* (SSJČ), který vycházel v letech 1960 – 1971, materiálově citelně zastaral a podle stanoviska ÚJČ se nepočítá mezi tzv. preskriptivněkodifikační, ale pouze mezi významné příručky. V jeho prospěch svědčí, že byl ve své době zpracován týmem špičkových odborníků pod záštitou vědecké instituce, což znamená při neexistenci jazykového zákona v České republice, že má doposud vysokou míru závaznosti a že i vznikající ASCJ stejně jako *Internetová jazyková příručka* (IJP viz níže v části 4) na něj odkazují.

3. ŠKOLA JAKO ORIENTÁTOR V JAZYKOVĚKOMUNIKAČNÍ OBLASTI?

Už bylo naznačeno, že školní edukace v mateřtině přináší výrazný zásah do žákova pohledu na dorozumívání. Má ústrojně přemostit etapu od jeho vstupní negramotnosti ke gramotnosti, a to s oporou o základní školskou teorii, podporující pochopení jazykových zásad a dokládající „pole působnosti“ spisovného jazyka v mluvené i psané podobě. Žádoucí a potřebné je, aby se tento proces odehrával postupně a přirozeně, nikoli aby se dítě v primárním vzdělávání náhle ocitlo před hradbou předpisů a zásad, proti nimž se nesmí provinit chybou. Nemělo by se stávat, že edukace v mateřském jazyce vychází ze zmechanizovaného přístupu k výuce mluvnice i pravopisu a z přísného stíhání nedostatků, nicméně tento nežádoucí, avšak pohodný přístup ze škol stále nemizí. Zejména na počátku školní docházky může znamenat pro žáky nepříjemný šok, může je odradit a zabrzdit v přirozeném rozvoji komunikačních dovedností, který sice zůstává slovně zakotven v platných kurikulárních dokumentech, avšak přímo ve výuce nedostává potřebný prostor.

Jak pro české, tak pro slovenské prostředí i nyní musíme neradi konstatovat, že mnohé cenné a inspirativní lingvodidaktické podněty a náměty zůstávají v rovině nerealizovaných teorií. Nedaří se nenásilně navázat na idealistické dětské představy o rodném jazyce, spjaté s pozitivním vnímáním jazykověcitového rázu, a pozvolna je transformovat ve stále více poučené chápání jazyka a komunikace, které je lemováno příslušnou jazykověrozumovou / umovou nadstavbou. Popsaná strnulost školní výuky mateřtiny je v poslední době ještě umocněna důrazem kladeným na testování žáků. Výuka mateřtiny nemíří k tomu, co žáci potřebují pochopit a zvládnout, aby

⁷ V úvodních pasážích jednotlivých dílů SSSJ se používají přívlastky jako „reprezentatívne, informačne nasýtené a pre používateľov ústretové“ (dielo), v charakteristice u českého ASCJ zase „nový všeobecný“ nebo „s přiměřeně bohatou exemplifikací“.

byli komunikačně úspěšní v rozmanitých životních situacích, ale primárně cílí na to, aby žák co nejlépe prošel u didaktického testu / didaktických testů.⁸

Podle našeho názoru, který jsme prezentovali už před lety (Svobodová 2000, s. 106) a který nepostrádá aktuálností ani dnes, by pro školní edukaci v mateřštině mělo platit, že živá komunikace má zůstat jejím východiskem i cílem. Komunikací z obou stran je třeba zarámovat mluvnickou a pravopisnou součástí seznamování žáků s vlastní mateřštinou hned na primárním stupni. Díky implementaci mluvnice spolu s pravopisnými zásadami se přirozeně povýší schopnost dětí domlouvat se o novou kvalitu: „domlouvat se spisovným jazykovým kódem mateřštiny, který nemá význam ve své abstraktnosti coby konstrukt, ale který získá smysl až použitím, aplikací pravidel a paradigmat v řeči, v textu, v komunikátu“ mluvené či psané povahy (ibid., s. 107). Na jazykověcitovou základnu komunikace A se navrhuje jazykověrozumová / umová nadstavba, prolne se s ní a dá vzniknout poučené, teoreticky posílené komunikaci B.

Jaká je realita? Zejména covidové období zvýraznilo, jakými nedostatky v českém prostředí trpí výuka češtiny ve školách. Také rodičovská veřejnost měla možnost s úžasem zblízka zjistit, jak přehuštené bývají učebnice mateřštiny, jak náročný, maximalistický i nejednoznačný je jejich obsah, jak obtížné úkoly žáci dostávají.⁹ Zesílilo volání po redukci učiva a úpravách Rámcového vzdělávacího programu. Odborná diskuse se vede, ovšem času je málo, protože centrální orgány by chtěly mít úpravy hotové co nejdříve. Hrozí nebezpečí, že uspěchaná změna bude mít jen kosmetický ráz. Různorodé návrhy a náměty se kupí a třídí, ale z úst erudovaných lingvodidaktiků, za které se ozvala konkrétně Čechová, zaznívá varování. Čechová je zformulovala do obecného požadavku, že je třeba „opustit myšlenku o snadném a bezpracném vzdělávání“.¹⁰ Pokládá za správné, aby každý školní stupeň plnil jasný úkol a aby stupně na sebe navazovaly tak, že každý další i z jazykověkomunikačního pohledu cíleně rozvíjí a doplňuje poznatky ze stupně předchozího. Zatím to tak totiž nefunguje: cíle jsou nepřesné, mlhavé, anebo jsou jen formální. Učebnicové řady, jichž pro češtinu nebyvale přibýlo, nejsou kompatibilní. Mnohdy je patrné, že nakladatelství jsou vedena komerčními zájmy: předbíhají se v efektnosti, líbivých a lákavých názvech, vnějších attributech typu barevnosti a grafické výraznosti titulů včetně elektronických. Nestává se jen ojediněle, že v učebnicích najdeme mnohé formální nedostatky, nepřesné, násilně zjednodušené výklady, nesnadné texty s problematickými úkoly, dlouhá, úmorná a nevynalézavá mechanická cvičení bez komunikačního

⁸ Kriticky se o testování žáků ve slovenských školách zmiňuje i Hrubaničová 2013, s. 40. Jejím tehdejší námět je adresován slovenskému ministerstvu školství: „Možno by stálo za zváženie, či by nové osadenstvo ministerstva školstva nemalo venovať čas a peniaze na dôkladnú odbornú analýzu spracovania učebnej látky, s ktorou sa pasujú naše deti, skôr, ako ich začne testovať.“

⁹ Blíže např. Adam 2019/2020.

¹⁰ Příspěvek s názvem *Opustit myšlenku o snadném a bezpracném vzdělávání* proslovila Marie Čechová na konferenci *Didaktické impulsy 5*, pořádané katedrou českého jazyka a literatury Pedagogické fakulty Ostravské univerzity v říjnu 2022. Viz blíže <https://pdf.osu.cz/kcd/28117/konference-didakticke-impulsy-opet-prinesla-neco-noveho/>.

vyznění. Preferovaná umová stránka příliš výrazně převažuje nad tím, co vyvolává zájem a kladné emoce. V učivu se víceméně nedá rozeznat tep dnešního proměnlivého, variabilního „života jazyka“. Nezůstává dost prostoru pro aktuální jazyková zamyšlení a úsudky, vhodné pro školní věk žáků, tedy takové kreativní, motivující nápady, které by – s ohledem na probírané jazykové učivo – podpořily komunikační chuť vzdělávané mladé generace. Chybí žádoucí komplexnost přístupu.

Jak se zdá, také nynější slovenská situace při výuce slovenštiny na školách nese obdobné rysy: špičkové a široce inspirativní slovenské didaktické práce, odvíjející se od důkladného poznání dětské řeči a respektující nosné komunikačně-kognitivní postupy, nenalézají adekvátní odraz ve školské praxi. Ve výzvě k publikování v dalším čísle časopisu *O dieťati, jazyku, literatúre*, který vychází na Prešovské univerzitě v Prešově, nás zaujala formulace, že „bude tematicky orientované na aktuálne otázky a výzvy didaktiky materinského jazyka v národnom i globálnom kontexte. V stredo-európskom priestore (najmä na Slovensku a v Českej republike) sa iba pomaly a pozvoľna presadzujú koncepcie vyučovania materinského jazyka zdôrazňujúce komunikačno-pragmatické a funkčné uchopenie obsahu a procesu vyučovania. Monotematické číslo časopisu otvára priestor na diskusiu o dôvodoch pomalej (a niekedy aj neuspokojivej) didaktickej transformácie obsahu predmetu a o stále pretrvávajúcej priepasti medzi vedeckým poznáním v oblasti a aplikáciou najnovších poznatkov vo vzdelávaní.“¹¹

Bude jen dobře, když se výhledově podaří lépe a ústrojněji propojit teoretická lingvodidaktická bádání a skutečnou edukaci ve školním prostředí. Nezastíráme, že jde o úkol časově velmi náročný, dlouhodobý a vyžadující koordinaci zapojených subjektů včetně systematického vzdělávání učitelů. Budoucím cílem je, aby se ze školy stal skutečný, ne pouze iluzorní orientátor v jazykověkomunikační oblasti. Když si znovu vypůjčíme Dolníkovy termíny jazykový cit a jazykový rozum, pak je třeba dosáhnout při školní edukaci toho, že jazykověrozumové / umové poučky a pravidla budou fungovat v komunikaci ve vztahu k jazykovému citu žáků jako komplementární síla: budou ho užitečně doplňovat, podporovat, obohacovat, rozhojňovat. E. Höflerová (2021, s. 17) k tomu dodává, že cílem mluvnické (umové) výuky je, aby byl „terminologizovaný jev povýšen na nástroj, který bude spolehlivě sloužit v další komunikaci a který pomůže naplnit žákovu potřebu komunikovat úspěšně“.

4. OSVĚTA A JAZYKOVÉ PORADENSTVÍ PRO VEŘEJNOST

Jak bylo zdůrazněno v předchozí části, pro školní edukaci v mateřském (rodném) jazyce je žádoucí, aby nepotlačovala, ale naopak respektovala, ba ještě posílila půl jazykověcitový, s nímž žáci do školy přicházejí, tedy aby se u žáků v návaznosti na jejich výchozí komunikační bázi budovaly a rozvíjely znalosti umové, které se pak promítnou opět do komunikace. Není možné – ani s odvoláním na údajně přízni-

¹¹ Viz podrobněji Výzva na publikovanie: <https://www.unipo.sk/pedagogicka-fakulta/katedry/kklv/odj/aktualne-informacie/>.

vější ohlas u dětí na primárním stupni vzdělávání – redukovat nebo odsouvat kognitivní složku školní výuky mateřštiny do vyšších ročníků a stupňů. Tím by se proměškala etapa přirozené dětské dychtivosti a zájmu o nové, objevné poznatky. O střetu dětských představ a převážně / nadměrně umové výukové reality mateřštiny už byla zmínka. Důsledkem je pak zklamání, klesající obliba školního předmětu i klesající úroveň žákovských znalostí a dovedností.

Pokud jde o širší veřejnost a její zájem o rodný jazyk, i zde se může projevit podobné zklamání až rozčarování, když dospělí hledají odpovědi na otázky související s „jazykovým životem“, jaký kolem sebe aktuálně zaznamenávají v sociální praxi. Ptají se na vysvětlení nejasných či problematických změn v jazyce, někdy se nejprve sám tazatel pokouší odpověď vydedukovat s oporou o dříve získané školní znalosti a jen si ji pak ověřit u povolanych. Na řadu přichází jazykové poradenství. „Selský rozum“ uživatelů hledá pravdu: jasnou poučku, jednoduché pravidlo, snadné řešení, jak to bylo dříve zvykem řešit ve škole. Tady může dojít ke střetu vstupních zjednodušených (černobilých) jazykověcitových představ „laických“ uživatelů jazyka a širších profesionálních umových stanovisek jazykových odborníků, kteří při respektování reálné normy a deskriptivněkodifikačních přístupů k jazykové materii opustili (pro laiky nejsrozumitelnější) příkazovo-zákazový protiklad „musíš – nesmíš“.

V českém prostředí se zdá, že ani učitelé češtiny – coby nikoli laičtí, ale odborně poučení zástupci veřejnosti – momentálně dost nevyužívají potenciál rad a námětů z institucionální jazykové poradny nebo jiných kvalitních popularizačních zdrojů, jimiž by bylo možno obohatit a zpestřit školní hodiny mateřštiny. H. Chýlová a L. Smolarová (2021/2022, s. 184 – 185) si povšimly, že „se ukazuje poměrně malá flexibilita učitelů ve sledované oblasti: popularizační zdroje jsou málo akceptovány jako inspirace pro výuku“. K tomu připojují doporučení, že „prezentaci popularizačních zdrojů by měla být věnována pozornost i ve výuce na pedagogických fakultách, neboť popularizační prameny představují významný kontakt vědy s veřejností a školou“. Z dotazníkové výzkumné sondy, kterou autorky analyzovaly a která proběhla v květnu a červnu 2021 s využitím kontaktu se dvěma facebookovými skupinami učitelů češtiny, mimo jiné vyplynulo, že pokud se češtináři opírají o nějaké knižní popularizační příručky, až na drobné výjimky jsou to vesměs tituly starší proveniencce, mnohdy vydané před více než 25 lety, které sotva mohou odrážet aktuální stav a specifika současné češtiny v její dynamické proměnlivosti.

Spatřujeme jako prospěšné a skutečně nezastupitelné, aby pro potřeby široké české veřejnosti a také jako nabídka pro zájemce typu učitelů češtinářů i další poučené zájemce o jazykovou problematiku byly nadále k dispozici (čerstvé) zdroje ověřených a odborně podložených informací, které erudovaně shromáždí a připraví ÚJČ jako instituce, které byly dány do vínku nejen úkoly ryze vědecké, ale také jazykověkulturní.¹²

¹² V. Dvořáčková připomíná (2011, s. 47), že jedním z pouhých tří původních oddělení nově vzniklého Ústavu bylo v roce 1946 oddělení pro teoretické studium spisovného jazyka a jeho vrstev, pro kodi-

Mimořádným novodobým počinem ÚJČ byl vznik elektronické *Internetové jazykové příručky* (IJP), která má část slovníkovou a výkladovou. Erudovaně a pohotově mapuje reálnou normu (spisovné) češtiny. Jako celek funguje od ledna roku 2009 a udává se, že průměrný denní počet přístupů do ní se blíží už osmdesáti tisícům. Cenné je propojení IJP s dalšími digitalizovanými zdroji, a to s daty z *Akademického slovníku cizích slov* (ASCS), jednosvazkového (malého) *Slovníku spisovné češtiny pro školu a veřejnost* (SSČ) i ze čtyřsvazkového *Slovníku spisovného jazyka českého* (SSJČ), který sice přináší četná už zastarávající či zastaralá data, ale umožňuje srovnání dnešní normy s předchozím stavem. Svůj význam má i ilustrace stavu dat z *Českého národního korpusu* (ČNK), která jsou se slovníkovou částí IJP nyní také propojena, nicméně ne každý uživatel je schopen vyhodnotit si náležitě, jak lze tato elektronická fakta ze souboru autentických textů (frekvence daného výrazu, jeho nejčastější kolokace) interpretovat, zvláště když se zde vyskytují (v širokém úzu pochopitelné a dynamikou češtiny dané) odchylky od kodifikace.

Příznivci myšlenky, že popularizace jazykovědy je v dnešní době nadbytečná, protože „jazyk je můj“ a každý sám si může vyhledat a srovnat širší fakta o své mateřštině v elektronických zdrojích a korpusových databázích, patrně přeceňují schopnosti veřejnosti jako celku. Přehnaná víra v samostatnost zájemců o jazyk se kříží s tradičním požadavkem návodu, vodítka, jakéhosi „ukazatele směru“, po nichž se tazatelé pídí. Jak jsme naznačili v této části výše, velmi často očekávají tazatelé jasnou a stručnou odpověď, nikoli obsáhlé komentáře k nejednoznačným jevům, které jsou v procesu vývoje (normy) ještě neukotvené (v deskriptivně-normativní kodifikaci bez institucionální vymahatelnosti).

Není cílem našeho příspěvku zhodnotit přínos dlouhé řady vědecko-popularizačních publikací, které od vzniku ÚJČ postupně vyšly přičiněním lingvistů zde působících. Ačkoli se zrodily v kulisách různých historicko-společenských podmínek, nelze jim upřít erudovanost a snahu vyjít vstříc zájemcům o řešení dílčích nebo i obecnějších jazykových otázek. Zajímá nás v této souvislosti, jak se rýsuje současná etapa poradenství a popularizace, která má šanci ovlivnit mladou generaci navštěvující nyní školy, kde – podle našich empirických zjištění – se nadále staví hlavně na poučkách a pravidlech, zatímco zřetelné jazykověkomunikační vyznění výuky mateřštiny vázne.

Odborné jazykové poradenství¹³ by mělo jako most spojit jazykověrozumový / **umový** břeh, často reprezentovaný tradičním přístupem „musíš – nesmíš“, na němž se

fikaci a praxi. Pomocí dotazníkové ankety se zde hned na počátku existence pracoviště mapovaly vybrané gramatické jevy, aby vznikl aktuální podklad pro kodifikaci, a kromě toho oddělení poskytovalo také služby pro veřejnost. Denně s výjimkou neděle rozhlas vysílal jazykový koutek, který vedl stejně jako celé oddělení Alois Jedlička. Nově zavedená jazyková poradna reagovala na různé dotazy týkající se češtiny, které dostávala ústně, telefonicky nebo korespondenčně.

¹³ Pro úplnost poznamenejme, že ve slovenském prostředí jsou zájemcům o slovenštinu k dispozici jednak jazykověporadenské služby poskytované telefonicky nebo e-mailem pracovníky Jazykovedného ústavu Ľudovíta Štúra, jednak stejnou institucí garantovaná webová jazyková poradna na portálu Sme.sk (dostupná na adrese jazykovaporadna.sme.sk).

společně ocitají jak školní mládež, tak celá řada tradičně vychovaných učitelů i stejně tradičně smýšlející veřejnosti, s protilehlým jazykověcitovým / **rozumovým** břehem, reprezentovaným vhledem do jazykověkomunikační problematiky, kde není a nemůže být všechno jen černobílé. Podle našeho mínění nezbyvá jiná možnost než trpělivě šířit **osvětu**, nepohrdat otázkami a odkrývat hlubší vrstvy „lingvistických pravd“, které mohou být / bývají v rozporu s „laickými pravdami“¹⁴ tazatelů. Ideální by bylo, kdyby se tímto směrem ubírala i školní edukace: aby také mířila k popsání osvětě a zvykala žáky na (benevolentní) představu, že jazykovým jevům se vývoj rozhodně nevyhýbá, i když obvykle není tak rychlý a překotný jako v jiných sférách a vědeckých odborech.

Osvěta se může šířit různými cestami, jedna z nich jsou popularizační příspěvky v médiích. V českém prostředí nejsou dnes tyto osvětové jazykovědné texty, sloupky, okénka nebo pořady příliš hojné, co do počtu jich ve srovnání s minulostí spíše ubývá, zatímco žádoucí by byl pravý opak. Dovolíme si uvést jeden příklad takového „odstraněného“ velmi kvalitního jazykového koutku. Jde o rubriku *Úvahy o jazyce*,¹⁵ která v červenci 2022 zanikla společně s časopisem *Týdeník Rozhlas*, v němž měla prostor, protože kvalitní časopis po 99 letech nepřetržité existence neobstál v tržněekonomické konkurenci.

Pokud můžeme posoudit, tón poradenství i popularizace jazykovědy se v českém prostředí zjevně mění: stále zřetelněji převládá (jazykověcitové) doporučování a objasňování¹⁶ nad odkazem na jedině platné (umové) pravidlo. Někdy to sice naráží na nespokojenou reakci některých tazatelů, kterým zprvu vadí nejednoznačnost získané rady, ale podle odezvy z ÚJČ a jeho jazykové poradny se původní nekompromisní postoje daří tazatelům postupně vyvracet.¹⁷ Teď bude důležité působit obdobně také na školu, učitele i tvůrce edukačních materiálů, aby se v oprávněných případech naučili / neobávali vidět jazykovou realitu širě a z většího nadhledu než jen prizmatem předchozích (preskriptivněkodifikačních) zásad. Aby se rovněž při školní výuce určitě dostalo také na „úvahy

¹⁴ Viz k tomu Mžourková (2018), která se zabývá laickými pravidly / laickou lingvistikou čili lingvistickými představami veřejnosti o fungování jazyka. Pokládá tento zdroj poznatků za velmi cennou informaci pro jazykověporadenskou praxi, protože vhled do uvažování nelingvistů usnadní návazný dialog mezi jazykovými odborníky a běžnými uživateli češtiny. Má za to, že laická pravidla „mohou poukázat na skutečně problematické jevy, které je žádoucí zohlednit při vytváření jazykových příruček, výkladových slovníků či gramatik pro širokou i odbornou veřejnost“ (ibid, s. 203).

¹⁵ Pravidelnou rubriku velmi zajímavě, poutavě a vpravdě osvěceni s ohledem na čtenáře naplňovala čtveřice lingvistů z ÚJČ: František Štícha z oddělení gramatiky, Pavel Štěpán z oddělení onomastiky, Klára Dvořáková a Hana Mžourková z oddělení jazykové kultury.

¹⁶ Příkladem „dobré praxe“ se porůznu najde více, namátkou uvádíme například rubriku Jazyková poradna v časopise Český jazyk a literatura, kterou připravuje nejčastěji Ivana Svobodová z oddělení jazykové kultury ÚJČ, anebo rozhlasovou relaci Jazykový koutek plzeňského regionálního rozhlasového studia, kde se s krátkými příspěvky typu odpovědi na aktuální otázky střídají vysokoškolští učitelé.

¹⁷ Zasloučeně o tom referují autoři sdružení do týmu, který pod vedením Ondřeje Dufka vytvořil publikaci *Jazyková poradna, dobrý den* (viz Dufek – Dvořáková – Beneš – Mžourková – Martinkovičová – Smejkalová – Štěpánová 2022), která představuje činnost jazykové poradny ÚJČ a přesvědčivě analyzuje pořizovanou elektronickou Databázi jazykových dotazů (DJD), budovanou cíleně od roku 2016.

o jazyce“, které budou opřené o ověřené poznatky, vyvozené institucionálními odborníky ze živé jazykověkomunikační praxe a z reálné normy současné češtiny.

5. ZÁVĚRY

Filozof a teoretik vědy K. R. Popper (1902–1994) zdůrazňoval potřebu kritičnosti a přikládal lidskému jazyku nezastupitelný význam zejména s ohledem na to, že při žádném vědeckém bádání se nelze obejít bez kritiky, která je založena na výběru z předložených jazykově zformulovaných teorií. Ač sám nelingvista, popsal to takto (Popper 1995, s. 135): „Pouze prostřednictvím jazyka se stává uvědomělá kritika možnou. Domnívám se, že v tom je hlavní příčina toho, proč přikládáme jazyku tak závažnou roli. Domnívám se, že právě lidský jazyk je zdrojem osobitosti člověka.“ Z myšlenek tohoto rakousko-britského filozofa stojí za zmínku i vymezení postoje k toleranci. Soudí, že neomezená tolerance nutně vede k vymizení tolerance. Logicky totiž platí, že kdyby se ničím neomezená tolerance týkala i těch netolerantních, budou tolerantní zničeni a tolerance zmizí.

Soudíme, že při aplikaci na postoje k jazyku, spisovnost a kodifikaci je jak v českém, tak ve slovenském prostředí třeba dbát na potřebnou, nikoli totální toleranci a na odmítání zavilé netolerance, a to na obou názorových pólech: cestou nemá být ani nadbytečný, případně výlučný důraz na umovou racionalitu a na neporušování pravidel, ani bezbřehá jazykověcitová volnost ve smyslu teze „nechte jazyk na pokoji“.

Z empirického sledování vyplývá, že k prvnímu pólu má zbytečně blízko dosa-
vadní školní edukace v mateřštině, která se proklamativně hlásí ke komunikačnímu principu výuky, ale v realitě se mu stále nedokázala dost přiblížit. Místo toho, aby žáky a studenty na jednotlivých stupních škol postupně a cíleně převáděla od vstupní pohotové běžné komunikace idiolektem k promyšlenému používání spisovného jazyka v příslušných náročnějších prestižních (mluvených i psaných) komunikačních situacích, s nimiž se budou v životě setkávat, a tím v jejich mysli uvědoměle rozvířala pomyslné „komunikační nůžky“ mezi nespisovností a spisovností, stále ještě výrazně ulpívá na nevhodném drilu a tréninku didaktických testů používaných u zkoušek. Žáky a studenty „cvičí“, aby stihli řešit komplikované zkouškové testy ne s rozmyslem a pochopením, ale především co nejrychleji ve striktně stanoveném limitu. Jakékoli odchylce, diskusi a toleranci se brání. Na vině jsou zejména představitelé institucí, kteří testové zkoušení školáků úředně zabezpečují, ale svůj podíl mají i neujasněné postoje učitelů mateřštiny, pro něž je snazší i při výuce postupovat tradičně až mechanicky, lpět na pravidlech a hledat i trestat chyby proti spisovnosti než objasňovat, že některé „nosné chyby“ znamenají, resp. mohou znamenat signál, kde v jazyce dochází k dynamické proměně a posunu. V českém prostředí, s nímž máme zkušenosti, se další vzdělávání učitelů mateřštiny redukovalo na nejpestřejší dobrovolné nenavazující dílčí kurzy a školení rozmanité (ba někdy sporné) úrovně (viz výše v části 2 Adamova poznámka o komerčních nabídkách, které se vztahují

také k „lákavým“ učebnicovým titulům a pomůckám), ne na systematický rozvoj bohemistické odbornosti, na cesty k pozorování a pochopení aktuálního jazykového života a jeho dobové osobitosti. Zdá se, že obdobné obtíže a rigidnost přetrvávají i ve slovenském školství, kde navzdory špičkovým lingvodidaktickým výzkumům, zdrojům a publikacím se jen pomalu daří zajistit transfer do reálné edukační praxe.

Vhodným přístupem k ambivalentním postojům nebude podle našeho názoru ani halasná podpora individuálního práva každého uživatele národního jazyka nakládat s ním libovolně bez ohledu na komunikační zvyklosti a situace, tedy nestarat se o pravidla a zásady. O jazykové osobitosti jedince a právu na takovou osobitost uvažoval M. Vondráček v příspěvku nazvaném *Jazyk je můj* (2007, s. 51), v němž se pozastavoval „nad každodenními spory běžných uživatelů jazyka, jak se co náležitě, takzvaně správně řekne, tedy nad oním zaujetím jazykovou správností“. Dospěl k závěru, že pokud „hájíme svůj individuální jazyk, hájíme v něm svůj nejvlastnější svět“, proto se také právě náš jazyk stává „kritériem sémantické, gramatické a pragmatické správnosti“. Uzavřel slovy: „Jazyk je z mé perspektivy primárně mým jazykem, až poté by snad mohl být prostředkem interindividuálním.“

Jistěže v situacích neveřejných takové právo máme, k těm však nemusí ani škola, ani jazykové poradenství nikoho důsledně „vychovat“. Jiné je to s komunikací ve veřejném prostoru a v situacích prestižního rázu. Tam by komunikant měl dokázat chápat a dodržovat limity i pohybovat se v rámci (dobově proměnlivých) jazykově-komunikačních mantinelů ve spisovném koridoru. Není nic špatného na tom, když se uživatel jazyka o tyto limity / zásady a jejich aktuální stav zajímá. To je pochopitelně právo každého. Proto nepokládáme za rozumné napadat tazatele, kteří – Vondráčkovými slovy – „útočí na Ústav pro jazyk český a žádají zaručené a jednoznačné, nezpochybnitelné odpovědi, jak co správně říkat a psát“ (ibid., s. 52). Je možné, že tito tazatelé jsou ovlivněni právě tradiční nekompromisností školy, o níž jsme se zmínili. Není jejich vina, že si v minulosti ze školy odnesli tuto „touhu“ znát jedinou a nenapadnutelnou (pohodlnou) jazykovou pravdu. Kdyby se jim otevřely obzory širě a důkladněji, část z nich by jistě brzy prohlédla. To však vyžaduje prostor, čas, trpělivost a hlavně zájem a ochotu lingvistů předávat veřejnosti nové poznatky přístupnou a pochopitelnou formou. Ukazuje se, že takový transfer mezi představiteli vědy a veřejností je třeba budovat s péčí a důsledností. Věda typu lingvistiky nemůže vnímat potřeby praxe a uživatelů jazyka jako okrajové. Naštěstí i Vondráček uzavřel svůj kritický text smířlivěji. Hovoří v něm o probíhající diskusi a uvádí: „Je na nás, jak s takovou permanentně vedenou diskusí naložíme.“ Míní, že už jen proto, že diskuse na toto téma je možná a svobodná, nenacházíme se ještě na scestí.

Ze slovenské odborně-popularizační scény zaznívá hlas I. Hrubaničové,¹⁸ která zmiňuje „nenápadné činitele alebo sily, ktoré dávajú signál o prítomnosti túžby mys-

¹⁸ Myšlenku přebíráme z přebalu knihy Hrubaničové (2013), v níž jsou shromážděny upravené glosy a úvahy o současném jazyce, které vycházely v letech 2010 až 2013 v deníku *Sme* v rubrice *Od slova do slova*.

le po pravidelnosti“, i když v komunikačním prostoru kolem se sváří pořádek s chaosem, uspořádanost a pravidelnost se potýkají s neuspořádaností a nejednotností. Tato myšlenka ostatně souzní s Danešovým míněním, že „v lidské psychice je zabudován jakýsi sklon k přesvědčení či předpokladu, že ve světě, a tedy i v jazyce existuje ve značné míře uspořádanost, pravidelnost a řád a že respektování této pravidelnosti je věc potřebná a žádoucí“ (Daneš 2009, s. 99).

Za nás uzavíráme tyto úvahy nadějí, že by se mohlo / mělo podařit uvést v soulad – vyjádřeno pomocí dolníkovské terminologie – pochopitelný (horizontální) subjektivní pragmatismus a objektivní (vertikální) nadhled. Jinak řečeno by mělo jít o to, aby současný uživatel jazyka kromě toho, že zvládá běžnou (horizontální) komunikaci se svým okolím, měl povědomí o obecnějším (vertikálním) významu a roli jazyka v lidské společnosti, konkrétně jazyka národního, mateřského, potažmo pak spisovného / standardního, tedy odborně kodifikovaného. K tomu má svým dílem přispívat jak jazykově-komunikační výchova ve škole, tak další jazyková osvěta a popularizace, zabezpečovaná a předávaná zájemcům lingvistickými odborníky přístupnou formou. Věřme, že tento náš odborovědidaktický idealismus bude možné propojit s dobovým pragmatismem.

Bibliografie

ADAM, Robert (2006): Znovu a šířeji o formě kodifikace. In: *Naše řeč*, roč. 89, č. 4, s. 198 – 203.

ADAM, Robert (2019/2020): V karanténě s Novou školou aneb Říkej věty v množném čísle, slepče! In: *Český jazyk a literatura*, roč. 70, č. 5, s. 235 – 240.

BENEŠ, Martin – DUFEK, Ondřej (2021): Kodifikujme deskriptivně – a pěstujme tím jazykovědu! Reakce na článek Luboše a Vojtěcha Veselých. In: *Korpus – gramatika – axiologie*, č. 24, s. 3 – 18.

BOGOCZOVÁ, Irena (2011): Situace v obecně slovanském a českém jazykovém areálu z perspektivy jazykové politiky. In: Svobodová, Jana a kol.: *Fenomén spisovnosti v současné české jazykové situaci*. Ostrava: Ostravská univerzita – Pedagogická fakulta. s. 47 – 62.

ČECHOVÁ, Marie (2022): *Svět v češtině a svět češtiny. Za češtinou a pro češtinu*. Praha: Nakladatelství Karolinum. 262 s.

DANEŠ, František (2009): *Kultura a struktura českého jazyka*. Praha: Karolinum. 511 s.

DOLNÍK, Juraj (2010): *Teória spisovného jazyka se zreteľom na spisovnú slovenčinu*. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV. 301 s.

DOLNÍK, Juraj (2013): Adekvátnosť teórie spisovného jazyka (inšpirácie E. Paulinyho). In: G. Múcsková – K. Muziková – Z. Hargašová (eds.): *Philologica. Zborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského*, roč. 72, Bratislava: Univerzita Komenského, s. 171 – 178.

DOLNÍK, Juraj (2021): *Jazyk v sociálnej praxi*. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV. 222 s.

DOLNÍK, Juraj (2022a): Renaturalizácia spisovného jazyka? In: D. Svobodová – R. Novák – A. Balharová (eds.): *Od textu k porozumení a komunikaci*. Ostrava: Ostravská univerzita – Pedagogická fakulta, s. 7 – 23.

DOLNÍK, Juraj (2022b): Vertikálne a horizontálne jazykové potreby. In: *Jazykovedný časopis*, roč. 72, č. 1, s. 21 – 36.

DUFEK, Ondřej – DVORÁKOVÁ, Klára – BENEŠ, Martin – MŽOURKOVÁ, Hana – MARTINKOVIČOVÁ, Barbora – SMEJKALOVÁ, Kamila – ŠTĚPÁNOVÁ, Veronika (2022): *Jazyková poradna, dobrý den. O češtině a jejích uživatelích*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny. 247 s.

DVORÁČKOVÁ, Věra (2011): *Osudy Ústavu pro jazyk český. Dějiny ÚJČ ČSAV a jeho předchůdců ve světle archivních pramenů*. Praha: ÚJČ AV ČR, v. v. i. 271 s.

HÖFLEROVÁ, Eva (2021): Poznatky o jazyce – cíl, nebo prostředek ve výuce češtiny? In: J. Svobodová a kol.: *Čeština v edukaci: lingvistika a didaktika*. Ostrava: Ostravská univerzita – Pedagogická fakulta, s. 9 – 30.

HRUBANIČOVÁ, Inge (2013): *Ako zjest' žabu. Od slova do slova*. Bratislava: Kalligram. 272 s.

CHÝLOVÁ, Helena – SMOLAROVÁ, Lucie (2021/2022): Popularizační příručky českého jazyka a jejich využití ve výuce češtiny. In: *Český jazyk a literatura*, roč. 72, č. 4, s. 179 – 185.

JAROŠOVÁ, Alexandra (2012): Bohemizmy a kodifikačné „kyvadlo“. In: A. Bohunická (ed.): *Jazykoveda v pohybe*. Bratislava: Univerzita Komenského – Filozofická fakulta, s. 255 – 261.

MŽOURKOVÁ, Hana (2018): Laická pravidla a jejich místo v jazykové kultuře. In: O. Bláha (ed.): *Spisovná čeština a jazyková kultura 2018*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, s. 195 – 204.

POPPER, Karl Raimund (1995): *Věčné hledání*. Praha: Prostor. 232 s.

SVOBODOVÁ, Jana (2000): *Jazyková specifika školské komunikace a výuka mateřštiny*. Spisy Ostravské univerzity, 133. Ostravská univerzita v Ostravě – Pedagogická fakulta. 168 s.

SVOBODOVÁ, Jana a kol. (2011): *Fenomén spisovnosti v současné české jazykové situaci*. Ostrava: Ostravská univerzita – Pedagogická fakulta. 234 s.

VESELÝ, Luboš – VESELÝ, Vojtěch (2019): Nekodifikujme, raději popisujeme a vysvětlujeme normu a úzus. Pěstujeme jazykovědu, nepěstujeme jazyk. In: *Korpus – gramatika – axiologie*, č. 20, s. 47 – 62.

VESELÝ, Luboš – VESELÝ, Vojtěch (2022): K mimoběžné polemice M. Beneše a O. Dufka Kodifikujme deskriptivně. In: *Korpus – gramatika – axiologie*, č. 25, s. 52 – 71.

VONDRÁČEK, Miloslav (2007): Jazyk je můj. In: V. Lábus – K. Váňová (eds.): *EUROLINGUA & EUROLITTERARIA*. Liberec: Technická univerzita v Liberci, s. 47 – 53.

Internetové zdroje

Didaktické impulsy 5. Ostravská univerzita – Pedagogická fakulta. Dostupné na: <https://pdf.osu.cz/kcd/28117/konference-didakticke-impulsy-opet-prinesla-neco-noveho/>. [cit. 08-12-2022].

Slovníkový portál Jazykovedného ústavu E. Štúra SAV. Dostupné na: <https://slovník.juls.savba.sk/>. [cit. 09-12-2022].

Výzva na publikovanie. Pedagogická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove. Dostupné na: <https://www.unipo.sk/pedagogicka-fakulta/katedry/kklv/odj/aktualne-informacie/>. [cit. 10-12-2022].

Z VÝSKUMU DETSKÉHO POROZUMENIA TEXTU¹

LUDMILA LIPTÁKOVÁ

Pedagogická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove, Prešov, Slovensko

LIPTÁKOVÁ, Ludmila: On the research of children's text comprehension. *Jazykovedný časopis (Journal of Linguistics)*, 2023, Vol. 74, No. 2, pp. 577–592.

Abstract: The paper presents theoretical background and empirical research on text comprehension processes of a junior school-age child. The first part of the paper discusses the most influential models of text comprehension and inference making as centrally important component of comprehension. The research findings concerning children's text comprehension are discussed as well. Further, we present our ongoing empirical research, which focuses on children's inference making when listening to and reading an informational, narrative, and multimodal text. We focus both on the online and offline inferences, i.e., on the inferences during and after listening to and reading the text. The aim of the research is to find out how children make different types of inferences and to compare their individual skills in inference making. The last part of the paper outlines preliminary data collected via retelling technique after reading the informational text. The data indicate individual differences between children in processing and verbalising information from the text and beyond the text. However, to draw complex conclusions about individual inference making profiles of children, further research is needed.

Keywords: text comprehension, inferences, junior school-age children, retelling, informational text

1. ÚVOD

V príspevku sa venujeme problematike porozumenia textu so zameraním na detského recipienta. Teoretické a empirické skúmanie detského porozumenia textu sa na Slovensku zintenzívnilo od 90. rokov 20. storočia, a to najmä zásluhou pedagogicko-psychologického výskumu Petra Gavoru (1992; 2003; 2008 a i.) a Oľgy Zápotočnej (2001; 2008; 2012 a i.). Významné impulzy pre skúmanie porozumenia textu priniesli začiatkom milénia zahraničné publikácie z kognitívnej psychológie (Sternberg 2002) a z kognitívnej lingvistiky (Schwarzová 2009).

V slovenskej lingvistike koncepčný rámec skúmania detskej reči, vrátane schopnosti porozumenia textu, významným spôsobom kreoval práve jubilujúci profesor Juraj Dolník (2005). Okrem zdôraznenia významu skúmania detskej reči pre

¹ Príspevok je súčasťou riešenia grantového projektu VEGA 1/0061/21 *Procedurálne jazykové znalosti detí o porozumení textu*. Vedeckovýskumný projekt rieši 10-členný tím z Pedagogickej fakulty Prešovskej univerzity pod vedením L. Liptákovovej v období rokov 2021 – 2023.

lingvistickú teóriu a pre adekvátny opis jazykového systému autor inšpiroval výskum jazykového vývinu kognitívno-lingvistickým uvažovaním o jazyku a jeho osvojovaní. Za zásadnú považujeme tézu objasňujúcu osvojovanie si jazyka, v ktorej autor zdôrazňuje interakciu empirických údajov vnímateľných dieťaťom v komunikačnom okolí s univerzálnymi princípmi zakotvenými v kognitívnej báze dieťaťa ako súčasťou jeho genetickej vybavenosti (ibid., s. 63).

Aj napriek teoretickej báze, ktorú uvedené práce pre skúmanie porozumenia textu vytvorili, musíme konštatovať nedostatok základného, empirického výskumu týkajúceho sa procesov porozumenia textu u dieťaťa mladšieho školského veku. Potreba tohto výskumu sa v dnešnej dobe zvyšuje úmerne s nárastom rozmanitosti recepčných aktivít, ktorým je dieťa vystavené, a súčasne s nárastom potrieb formálneho aj neformálneho vzdelávania, ktorého dôležitým predpokladom je schopnosť učiť sa z textu, a to na základe jeho dôkladného porozumenia. Z tohto dôvodu sme sa rozhodli empiricky preskúmať procesy porozumenia textu u žiaka 3. ročníka základnej školy so zameraním na jeho inferenčné schopnosti. Cieľom tohto príspevku je objasniť teoretické východiská výskumu, predstaviť metodológiu a čiastkové výsledky prebiehajúceho empirického výskumu.

2. TEORETICKÉ VÝCHODISKÁ VÝSKUMU

2.1 Modely a procesy porozumenia textu

V teórii porozumenia textu boli doteraz vytvorené rôzne modely porozumenia (ich prehľad pozri napr. v Zápotočná 2012). V našom výskume detského porozumenia textu sa opierame o konceptuálny rámec nasledujúcich troch modelov.

Rámcovým východiskom nášho empirického výskumu je model porozumenia čítaného textu **Simple View of Reading** (Gough – Tunmer 1986; ďalej aj SVR). Tento model vymedzuje dva základné komponenty porozumenia čítaného textu. Prvým je dekodovanie, ktoré zahŕňa percepčné a fonologické procesy, t. j. čítanie a rozoznávanie slov mimo významového kontextu. Druhým komponentom je porozumenie počúvanému textu, s ktorým má detský recipient skúsenosť ešte pred zvládnutím elementárneho čítania. V modeli SVR sú komponenty dekodovania a porozumenia v multiplikatívnom vzťahu: *porozumenie čítaného textu = dekodovanie × porozumenie počúvaného textu*. Z toho vyplýva, že oba komponenty sú pre úspešné porozumenie čítaného textu rovnako dôležité, pretože nulová hodnota jedného z nich znamená nulovú hodnotu celkového výsledku. Niektorí autori však argumentujú, že multiplikatívny vzťah neplatí absolútne, ale závisí od viacerých činiteľov (Oakhill – Cain 2008; Oakhill et al. 2015). Jedným z nich je vek detí, keď na začiatku osvojovania si čítania dekodovanie zaťažuje ich kognitívnu kapacitu na úkor procesov porozumenia (Tennent 2015). Vzťah medzi fonologickými zručnosťami a porozumením čítaného textu je však nepriamy (Oakhill et al. 2003). Ďalším faktorom relativizujúcim model SVR je skutočnosť, že niektoré deti deko-

dujúce na úrovni svojho chronologického veku v porozumení textu za svojimi rovesníkmi zaostávajú, pričom majú problémy aj s porozumením počúvaného textu (Cain – Oakhill 2008). Výskumy dokazujú, že napriek korelácii dekodovania a porozumenia sú tieto komponenty čítania sýtené výrazne odlišnými schopnosťami detského recipienta, ktoré spôsobujú v rámci oboch komponentov rôzny rozptyl (Oakhill et al. 2003).

Pri vyučovaní čítania je dôležité SVR neinterpretovať lineárne, teda najprv dekodovanie a potom porozumenie, pretože deti ešte pred osvojením si čítania disponujú schopnosťami porozumenia počúvaného textu (Tennent 2015). Dva základné komponenty SVR možno bližšie špecifikovať nasledujúcimi zručnosťami recipienta (podľa Oakhill et al. 2015, s. 12): *dekódovanie*: znalosť korešpondencie fonémy a grafémy; presnosť dekodovania; automatickosť dekodovania; *porozumenie*: aktivovanie lexikálnych významov; porozumenie viet; vytváranie inferencií; monitorovanie porozumenia; porozumenie textovej štruktúry.

Vo výskume sa ďalej opierame o **konštrukčno-integračný model** (Kintsch 1988; 2013), podľa ktorého zahŕňa porozumenie textu dve fázy: (1) *konštrukčnú fázu*, počas ktorej sa na lokálnej rovine porozumenia aktivujú významy slov, formujú sa propozície a vytvárajú sa potrebné inferencie; (2) *integračnú fázu*, v ktorej sa už na porozumení podieľa kontext a integráciou všetkých uvedených zložiek porozumenia dochádza ku globálnemu porozumeniu textu. Tento model W. Kintsch rozpracoval na základe predchádzajúceho modelu (Kintsch – van Dijk 1978), v ktorom autori vymedzili tri roviny porozumenia: a) povrchovú štruktúru (slová a vety textu); b) textovú bázu (sieť vzťahov medzi informáciami vytvorená pomocou inferencií); c) situačný model (prepojenie textovej bázy s kontextom a aktuálnou situáciou s dôležitou úlohou predchádzajúcich znalostí).

Na predchádzajúce modely nadväzuje **interakčný model komponentov porozumenia** (Tennent 2015). Autor rozdeľuje komponenty porozumenia do troch oblastí, pričom zdôrazňuje ich vzájomnú interakciu: (1) konštruovanie lexikálnych a syntaktických významov; (2) všeobecné a doménovo špecifické znalosti recipienta; (3) kognitívne a metakognitívne procesy, ku ktorým zaraďuje pamäť, vytváranie inferencií a monitorovanie porozumenia. Všeobecnú znalostnú bázu recipienta možno ďalej špecifikovať ako znalosti reálneho sveta (fyzického a sociálneho), znalosti žánrov a ich štruktúry, znalosti toho, ako sa text vytvára, a znalosti stratégií porozumenia textu (Olson et al. 2021, s. 257). Doménovo špecifické znalosti súvisia s expertízou v istej oblasti poznania a uplatňujú sa viac pri porozumení vecných textov (Tennent 2015). Všeobecne možno konštatovať, že predchádzajúce znalosti recipienta o téme textu uľahčujú porozumenie textu (podľa Oakhill et al. 2003, s. 463).

Vo všetkých troch modeloch zohráva kľúčovú úlohu vytváranie **inferencií**, ktoré je považované za centrálny komponent porozumenia, a preto sa naň zameriavame aj vo výskume detského porozumenia textu. V našom výskume vychádzame z vymedzenia inferencií ako procesu vyplňania medzier v textových informáciách (gap-

-filling process)², a to na kontinuu od automatického ku kontrolovanému spôsobu usudzovania (Kintsch – Rawson 2005). Automatické vytváranie inferencií nastáva spravidla počas čítania alebo počúvania textu (online), kontrolované vytváranie inferencií prebieha po prečítaní alebo vypočutí textu (offline).

V zahraničných zdrojoch sa vymedzujú rôzne typy inferencií a viaceré kritériá ich členenia. W. Tennent (2015, s. 75) uvádza prehľad vyše 30 typov inferencií. V našom výskume sa opierame o bimodálnu klasifikáciu inferencií, ktorá vymedzuje dvojicu koherentných a interogatívnych inferencií (angl. coherence – interrogative inferences; Tennent 2015). **Koherentné inferencie** sú také, ktoré pomáhajú čitateľovi dosiahnuť koherentné porozumenie textu a ktoré sú vytvárané viac-menej automaticky počas čítania alebo počúvania textu. Členia sa ďalej na a) *anafory* (angl. anaphors: chápanie koreferenčných vzťahov v texte, napr. zámenných konektorov); b) *premostovacie inferencie* (angl. bridging inferences: zabezpečujú koherenciu medzi vetami a tvrdeniami, aj pomocou predchádzajúcich znalostí recipienta); c) *prediktívne inferencie* (angl. predictive inferences: predpovede pokračovania textu alebo textových súvislostí, prinášajú do textu predchádzajúce znalosti recipienta). Ako zdôrazňuje W. Tennent (2015), všetky uvedené typy inferencií fungujú vo vzájomnej interakcii. **Interogatívne inferencie** sú také, ktoré prehľbujú a obohacujú porozumenie textu a vytvárajú sa až po prečítaní alebo vypočutí textu. Ďalej sa členia na a) *elaboratívne inferencie*, ktoré rozvíjajú recipientovu reprezentáciu textu a sprostredkujú vytváranie ďalších dvoch typov inferencií, ktorými sú b) *deduktívne inferencie* a c) *induktívne inferencie*. Deduktívne inferencie sú vytvárané z informácií a dôkazov priamo dostupných v texte. Induktívne inferencie sú vytvárané vtedy, keď recipient využíva svoje predchádzajúce znalosti na dosiahnutie logicky prijateľných odpovedí či záverov (ibid.).

V našom výskume sa zameriavame tak na koherentné ako na interogatívne inferencie. V zahraničných výskumoch sa doteraz venovala väčšia pozornosť vytváraniu koherentného porozumenia textu počas čítania, pričom, paradoxne, v škole sa venuje väčšia pozornosť vytváraniu inferencií po prečítaní textu (Tennent 2015). Preto autor apeluje na potrebu skúmania interogatívnych inferencií s cieľom poskytnúť edukačnej praxi spoľahlivé východiská ich rozvíjania.

2.2 Doterajšie zistenia o detskom porozumení textu

Ako sme spomenuli v úvode, na Slovensku nemáme dostatok empirických výskumov venovaných porozumeniu textu u dieťaťa mladšieho školského veku. Aj napriek tomuto konštatovaniu pozorujeme v poslednom období nárast výskumov, ktoré analyzujú detské porozumenie v rôznych kontextoch a z rôznych aspektov.

² J. Dolník vymedzuje inferenciu ako typ induktívneho usudzovania, ktoré nie je založené na prísnom logickom vzťahu medzi predpokladom a záverom, ale na usudzovaní na základe medzier v znalostiach (2005, s. 68 – 69).

Pri poznávaní porozumenia textu u dieťaťa mladšieho školského veku môžeme nadväzovať na zistenia z výskumov v predškolskom veku. V súčasnosti prebieha výskum účinnosti kurikula predprimárneho vzdelávania (ŠVP 2016), v ktorom sa zdôrazňuje rozvíjanie ranej gramotnosti vrátane procesov porozumenia už v predškolskom veku. Prvotné zistenia ukazujú, že edukačné pôsobenie na procesy porozumenia v predškolskom veku sa odráža v lepších výkonoch detí v porozumení implicitnému významu počúvaného textu, pričom porozumenie je ovplyvňované uplatňovaním metakognitívneho monitoringu. Lepšie porozumenie textu potom vplýva aj na lepšiu naratívnu produkciu detí (Petrová 2021).³ Za dôležité považujeme aj zistenie, že úspešnosť detí pri otázkach na implicitný význam je omnoho vyššia, ak sa pritom môžu opierať o významový kontext (Zápotočná 2021). Podľa autorky je schopnosť dieťaťa ťažiť z významového kontextu reálnym ukazovateľom úrovne porozumenia (ibid.). Keďže v uvedenom výskume boli testované deti s priemerným vekom 6 rokov a 4 mesiace, výskumné zistenia majú veľký význam pre poznanie stavu detského porozumenia na začiatku mladšieho školského veku.

V posledných desiatich rokoch sa v slovensko-českom výskumnom prostredí otvárajú viaceré perspektívy skúmania porozumenia textu. Výskum R. Metelkovej Svobodovej (2013) priniesol zaujímavé zistenia o čitateľskej gramotnosti žiaka mladšieho školského veku. Ukázalo sa napríklad, že recepčné schopnosti žiaka závisia od metarecepčných schopností učiteľa. Na žiaducu trajektóriu výchovy čitateľa poukázalo aj zistenie o vplyve dobrých čitateľských zručností žiaka na jeho kladný vzťah k čítaniu, čo následne stimuluje vyššiu úroveň rozvíjania čitateľských zručností.

Interdisciplinárny rozmer má prepojenie porozumenia textu so stimulovaním kognitívnych procesov a exekutívnych funkcií žiaka (Cibáková et al. 2015; Klimovič et al. 2017; Klimovič et al. 2019), ktoré sa realizuje v rámci medzinárodne uznávanej paradigmy kognitívnej edukácie (Kovalčíková et al. 2016). Medziodborovou témou je aj skúmanie úlohy jazykových prostriedkov pri porozumení matematických úloh. Jazyková charakteristika slovnej úlohy totiž môže ovplyvňovať obtiažnosť danej úlohy, resp. úspešnosť jej riešenia (Sigmundová 2019). Empirickým výskumom sa napríklad dokázalo, že edukačná intervencia zameraná na porozumenie a komunikačné využívanie slovných druhov (častíc a spojok), teda na prvky lokálneho porozumenia textu, viedla k zlepšeniu globálneho porozumenia textu (Sochovičová 2009). Vzťah slovotvornej kategorizácie a porozumenia učebného textu skúmala E. Gogová (2016; 2017). Výskum ukázal, že vzhľadom na zistenú vysokú motivačnú nasýtenosť učebného textu možno slovotvorné vzťahy a útvary využiť ako dôležitú stratégiu konštruovania lexikálnych významov odborných termínov a následne ich spolu s ostatnými zložkami porozumenia integrovať do globálneho porozumenia učebného textu.

³ Vzťah medzi porozumením a produkovaním naratívneho textu je však recipročný: „V súlade s vývinom produkcie naratív sa rozvíja aj ich porozumenie“ (Kapalková – Slováčková 2013, s. 46).

V zahraničí, najmä v anglofónnom prostredí, má výskum detského porozumenia textu dlhšiu históriu, a preto aj rozsiahlejšie a relevantnejšie zistenia. Výberovo zdôrazníme najmä tie, ktoré sa viažu k nášmu výskumnému zámeru, teda ku skúmaniu inferenčných procesov dieťaťa mladšieho školského veku. Výskumy potvrdili vzťah procesov porozumenia počúvanému a čítanému textu a silný priamy vplyv orálnych schopností na proces čítania (Oakhill – Cain 2008; 2012; Oakhill et al. 2015; Tennent 2015). Vytváranie inferencií má v detskej populácii predikčnú silu vo vzťahu k porozumeniu textu. Napr., schopnosť inferovať u 8- až 9-ročných detí koreluje so schopnosťou porozumenia o dva roky neskôr (Oakhill – Cain 2012). Potvrdila sa aj opačná korelácia: deti so slabým porozumením čítaného textu menej pravdepodobne vytvárajú inferencie počas čítania alebo počúvania textu (Oakhill – Cain 2012). Výskumy teda potvrdzujú reciprocitu vzťahu medzi inferovaním a schopnosťou porozumenia textu (ibid., s. 111).

Z uvedeného vyplýva, že slabé inferovanie vedie k slabému porozumeniu textu a v konečnom dôsledku spôsobuje slabé výsledky vzdelávania (Cain – Oakhill 2008; Oakhill et al. 2015). Hoci zatiaľ nejestvuje model vývinového osvojovania si inferenčných procesov (Cain – Oakhill 2004), deti v každom veku sú schopné vytvárať všetky typy inferencií (Tennent 2015). Deti sú schopné vytvárať také typy inferencií ako dospelí, ale menej pravdepodobne to robia spontánne (Oakhill – Cain 2008). Deti nevytvárajú menej inferencií ako dospelí, ale vytvárajú iné inferencie, pričom sú viac závislé od podpory kontextu (ibid.).

V súvislosti s ďalšími komponentmi porozumenia sa zistila silná korelácia medzi porozumením čítaného textu a medzi pracovnou pamäťou, a to práve u detí v mladšom školskom veku (Cain 2006). Kapacita pracovnej pamäti vo veku 8 až 11 rokov objasňuje rozdiely medzi čitateľmi viac ako napríklad zručnosť dekodovať slová v texte, znalosť slovnej zásoby či verbálne schopnosti dieťaťa. Kapacita pracovnej pamäti je limitujúcim faktorom najmä pre vyššie úrovne porozumenia textu a pre integráciu informácií, ktoré recipient dosahuje práve vytváraním inferencií, a to jednak v detskej populácii (Cain et al. 2004; Cain 2006), dokonca aj u predčitateľov (Hannon – Frias 2012), a jednak u dospelých čitateľov (Daneman – Carpenter 1980).

Výskumy potvrdili silnú koreláciu medzi osvojenou slovnou zásobou a porozumením textu, pričom ide o recipročný vzťah (Oakhill – Cain 2012). Na druhej strane, limitovaná slovná zásoba nemusí vždy negatívne ovplyvniť porozumenie textu a, naopak, znalosti slov samy osebe nestačia na zabezpečenie adekvátneho porozumenia dlhších úsekov textu (podľa Oakhill et al. 2003, s. 446). Dôležitosť lexikálnych znalostí pre porozumenie textu sa zvyšuje medzi 7. až 10. rokom (Oakhill et al. 2015, s. 61). Dôležité sú však hĺbkové znalosti slovnej zásoby, t. j. znalosti siete vzťahov a asociácií medzi významami slov, ako aj to, aby deti mali možnosť spoznávať významy nových slov inferovaním z textu (Oakhill et al. 2015; Tennent 2015).

Výskumy zdôrazňujú aj dôležitú úlohu slovotvorby pri porozumení textu. Potvrdilo sa napríklad, že prvky slovotvornej štruktúry (alebo v rámci derivačnej mor-

fológie významovo relevantné morfémy) sú prostriedkom vytvárania inferencií, ktoré zabezpečujú lokálnu kohéziu (lokálne porozumenie textu), a následne sú prostriedkom vytvárania inferencií, ktoré zabezpečujú globálnu koherenciu, teda globálne porozumenie textu (Oakhill et al. 2015). Zistilo sa, že znalosti detí o významovo relevantných prvkoch slovotvornej formy mali významný vplyv tak na rozvoj slovnej zásoby, ako aj na porozumenie čítaného textu (Castles et al. 2018; Oakhill et al. 2015). Ako sme uviedli vyššie, vzťah slovotvorby a porozumenia textu v slovenskom kontexte pilotne overila E. Gogová (2016; 2017).

Hoci vzťah medzi syntaktickými znalosťami a porozumením textu nie je taký silný ako pri lexike, ale je skôr mediováný znalosťou slovnej zásoby (Oakhill et al. 2015; Tennent 2015), výskumy potvrdili významnú funkciu syntaktických konektorov pri konštruovaní koherentného mentálneho modelu textu detským recipientom (Cain et al. 2005). Pre detského recipienta je rovnako dôležité aj porozumenie koreferenčným vzťahom, osobitne zámennému opakovaniu (podľa Dolník – Bajžíková 1998), pretože porozumenie vzťahu záměna s antecedentom môže byť u detí limitované kapacitou pracovnej pamäti (Tennent 2015).

Z ďalších komponentov porozumenia sa vo výskumoch potvrdila dôležitosť znalostí textovej štruktúry. Čitateľ, ktorý pozná štruktúru daného žánra, má výhodu, pretože vie, čo od častí textu očakávať, kde hľadať špecifické informácie a ako časti textu súvisia (Oakhill et al. 2015). Za významný prediktor porozumenia sa považuje monitoring, teda vlastné sledovanie procesu porozumenia, pričom úspešní čitatelia sú v monitorovaní lepší (Tennent 2015). Podobne ako pri vzťahu inferovania a porozumenia aj medzi porozumením a monitoringom sa ukazuje recipročný vzťah (Oakhill – Cain 2012, s. 112). Deti sú schopné monitorovať svoje porozumenie od útleho veku, ale úspešnosť monitoringu závisí od viacerých faktorov, ako je znalosť témy textu, pamäť, pozornosť alebo nastavenie štandardov monitoringu, napr. podľa toho, či ide o čítanie pre potešenie alebo učenie sa z textu (Oakhill et al. 2015). Celkovo sa za zručnosti predikujúce schopnosť porozumenia čítaného textu vo veku 7 – 11 rokov považujú tie, ktoré slúžia konštruovaniu koherentnej a integrovanej reprezentácie významu textu: inferovanie a integrácia informácií, monitorovanie porozumenia a znalosti a použitie naratívnej štruktúry (Oakhill – Cain 2012).

3. EMPIRICKÝ VÝSKUM

3.1 Metodológia výskumu

Na základe uvedených teoretických východísk a doterajších výskumných zistení sme vypracovali výskumný postup empirického skúmania inferenčných procesov 8- až 9-ročného dieťaťa pri porozumení textu. Naším zámerom je predovšetkým pozorovať individuálne rozdiely vo vytváraní inferencií a potenciálne vytvoriť inferenčné profily detí. Vychádzajúc z dokázanej súvislosti procesov počúvania a čítania chceme zistiť, či táto súvislosť je pozorovateľná aj v recepcných procesoch detí.

Zároveň nás zaujíma, čo vytváranie inferencií naznačuje o ďalších komponentoch porozumenia u sledovaných detí, napr. o ich všeobecných alebo doménovo špecifických znalostiach, o pamäťových schopnostiach, znalostiach slovnej zásoby alebo o monitorovaní vlastného porozumenia.

Zo žánrového hľadiska⁴ sa zameriame na vecné texty s dominujúcou informačnou funkciou. Dôvodom výberu vecného textu sú jednak horšie výsledky slovenských žiakov 4. ročníka základnej školy v medzinárodnej štúdii PIRLS⁵ pri porozumení vecného textu v porovnaní s literárnym textom, ale hlavným dôvodom je preukázaná väčšia náročnosť vytvárania inferencií z vecného textu. Porozumenie vecnému textu zväčša vyžaduje špecifické znalosti z istej oblasti; text môže obsahovať nové pojmy alebo neznámu lexiku, preto jeho porozumenie vytvára väčšie nároky na pracovnú pamäť žiaka (Tennent 2015, s. 151) a vyžaduje vyššiu úroveň inferenčných zručností (Oakhill et al. 2015, s. 83). Okrem toho, vecné texty sú žánrovo blízke učebným textom, preto naše zistenia môžu potenciálne prispieť aj k poznávaniu procesov učenia sa z textu.

V rámci širšieho chápania vecných textov využívame vo výskume tri žánre prezentované v počúvanej a v čítanej podobe, a to informačný, naratívny a multimodálny text. Všetky výskumné texty spája účel počúvania alebo čítania, ktorým je získavanie informácií. V použítom *informačnom* texte⁶ sa so základnou informačnou líniou kombinujú štruktúry deskripcie, sekvencie, príčiny a následku, problému a riešenia (porov. Oakhill et al. 2015, s. 83). Hoci naratívna štruktúra sa spája najmä so zážitkovým čítaním alebo počúvaním, má svoje uplatnenie aj pri sprostredkovaní reálnych udalostí (Oakhill et al. 2015, s. 92). Pretože výskumy potvrdzujú význam naratívnej produkcie a recepcie detí pre širšie zručnosti porozumenia textu (Oakhill – Cain 2012⁷; Oakhill et al. 2015), zaradili sme do súboru výskumných textov aj *naratívny* text s reálnym príbehom. V súvislosti s čoraz širším uplatňovaním multimodality, teda kombinácie viacerých semiotických systémov v jednom komunikáte (Kress 2003; 2010), je potrebné aj v edukačnom kontexte venovať sa porozumeniu takých textov, v ktorých sa jazyková zložka kombinuje s vizuálnym, zvukovým alebo pohybovým modom (porov. Tennent 2015). Z tohto dôvodu vo výskume pracujeme aj s *multimodálnym* počítaným komunikátom kombinujúcim jazykovú a zvukovú zložku a s multimodálnym čítaným komunikátom kombinujúcim jazykovú a vizuálnu zložku.

⁴ Vychádzame z dynamického a procesuálneho chápania žánru, ktorý sa utvára zovšeobecnením vedomia textov vyznačujúcich sa podobnými tematickými, funkčnými, kompozičnými, jazykovými a formálnymi znakmi (Slančová et al. 2021, s. 118).

⁵ Progress in International Reading Literacy Study, informácie sú dostupné na: <https://www.iea.nl/studies/iea/pirls>

⁶ V anglickej terminológii edukačného kontextu recepcie textu sa na označenie tohto žánru používajú termíny *informational* text, *expository* text (Oakhill et al. 2015, s. 92) alebo *non-fiction* text (Clarke et al. 2010, s. 164; Tennent 2015, s. 150).

⁷ Napr. schopnosť 7- až 8-ročných detí usporiadať sekvencie príbehu predikovala ich porozumenie čítanému textu o tri roky neskôr (Oakhill – Cain 2012, s. 112).

Pri zostavovaní výskumných textov sme rešpektovali požiadavku vekovo primeranej obťažnosti, ktorú sme overovali pomocou nástroja „a quick ready reckoner“ (Tennent 2015, s. 146). Podľa tohto nástroja sme pri analýze obťažnosti textu zohľadňovali prítomnosť slov náročnejších na dekódovanie, náročnejšie jazykové vlastnosti textu (napr. lexikalizované metafory alebo zložitejšie syntaktické konštrukcie) a predpokladanú novosť konceptov pre dieťa (podľa ibid.). Výber textu zohľadňoval aj kritérium tematickej blízkosti detskému recipientovi a dôležité kritérium inferenčnej podnetnosti textu (porov. Tennent 2015).

Vo výskume detského porozumenia textu uplatňujeme kvalitatívnu metodológiu s individuálnou administráciou výskumného nástroja. Výskumný súbor tvorí 185 žiakov 3. ročníka základnej školy, pričom jeden žiak je vystavený jednému textovému žánru, teda buď informačnému, naratívne, alebo multimodálnemu textu, a absolvuje najprv počúvanie textu a s odstupom minimálne jedného týždňa čítanie textu. Terénny výskum realizujeme v dvoch etapách. V mesiacoch máj – jún 2022 sme uskutočnili predvýskum a v mesiacoch september – december 2022 sme realizovali hlavný výskum. S deťmi pracujeme individuálne v popoludňajších hodinách v školskom klube detí v trvaní 30 – 40 minút. Vzhľadom na vekový rozdiel medzi účastníkmi v predvýskume a v hlavnom výskume budeme tieto dva výskumné súbory vyhodnocovať osobitne.⁸

Ku každému počúvanému a čítanému textu z troch použitých žánrov sme skonštruovali výskumný nástroj (dovedna 6 výskumných nástrojov) s približne rovnakou štruktúrou. Každý výskumný nástroj obsahuje položky zamerané na zisťovanie online inferencií, teda inferencií vytváraných automaticky počas počúvania a čítania textu (pri vizuálnej zložke multimodálneho textu aj počas prezerania textu), a položky, ktorými zisťujeme vytváranie offline inferencií kontrolovaným spôsobom po počúvaní, čítaní alebo prezeraní textu.

Na zisťovanie online inferencií využívame metódu „stopping and asking“ (Oakhill et al. 2015, s. 42), keď v priebehu počúvania, čítania alebo prezerania textu dieťa zastavíme a položíme mu otázku overujúcu vytváranie predikcií o texte. Napr., *Prečo podľa teba autor textu píše o...? Ako si predstavuješ...? Čo bude nasledovať?* atď. V zahraničných zdrojoch sa na zisťovanie online inferencií odporúča aj metóda „think-out-loud“ (Olson et al. 2021), teda hlasné premýšľanie alebo komentovanie textu počas čítania. Táto metóda sa však nedá použiť počas počúvania textu a jej použitie pri detských recipientoch si vyžaduje časovo náročný zácvik (Dougherty Stahl – García 2017, s. 252), ktorý môže ovplyvniť priebeh hlasného premýšľania, preto sme ju v našom výskume nepoužili.

⁸ Výber účastníkov je vo vzťahu k preferovanému ročníku základnej školy zámerný a vo vzťahu k poskytnutiu informovaného súhlasu zákonným zástupcom dieťaťa dostupný. V predvýskume účastníci končili 3. ročník, v hlavnom výskume ho začínali, preto medzi týmito dvoma výskumnými súborami je zhruba polročný vekový rozdiel.

Na overenie koherentného porozumenia textu využívame metódu „retellingu“ (Dougherty Stahl – García 2017, s. 250), pri ktorej participanta vyzveme, aby povedal, čo všetko si z textu zapamätal. Retelling sa považuje za spoľahlivú metódu pri poskytovaní informácií o porozumení, pretože vyžaduje rekonštrukciu koherentnej reprezentácie textu a navyše umožňuje pozorovať aj procesy myslenia (ibid.). Pri tejto metóde treba počítať predovšetkým s uvádzaním informácií, ktoré sú v texte obsiahnuté explicitne, ale zároveň budeme sledovať aj výskyt implicitných informácií a zapájanie doterajších znalostí recipienta. Prvotnú analýzu dát získaných metódou retellingu uvedieme v nasledujúcej časti príspevku.

Vytvorenie koherentných inferencií (anaforických, premost'ovacích alebo prediktívnych), teda vytvorenie základného porozumenia textu, overujeme po počúvaní, čítaní alebo prezeraní textu aj metódou otvorených otázok alebo ďalších typov úloh (výber z možností, triedenie slov, usporadúvanie častí textu a pod.). Vychádzame totiž z toho, že nie je možné prehlbovať porozumenie textu bez dosiahnutia koherentného porozumenia textu (Tennent 2015, s. 86), preto je potrebné dôkladne ho overiť. Pri overovaní základného porozumenia textu sa zameriavame na obsah, štruktúru, jazyk a komunikačný zámer textu. Podobné zameranie majú aj otázky a úlohy podnecujúce vytváranie interogatívnych inferencií, teda inferencií prehlbujuúcich a obohacujúcich porozumenie textu. Pri týchto položkách sa usilujeme rozširovať recipientovu mentálnu reprezentáciu textu (vytváraním elaboratívnych inferencií) a podnecovať zapojenie induktívneho alebo deduktívneho myšlienkového postupu pri dosahovaní prehĺbeného porozumenia textu.

Pri zisťovaní online inferencií metódou „stopping and asking“ a ich overení metódou retellingu sa snažíme účastníkov neusmerňovať, aby sme získali autentické údaje o automatizovaných procesoch porozumenia. Pri overovaní vytvorenia koherentných inferencií a pri podnecovaní vytvárania interogatívnych inferencií kontrolovaným spôsobom využívame dynamický spôsob administrácie. Znamená to, že sa nespokojujeme s tým, ak dieťa na otázku alebo úlohu nereaguje, ale poskytujeme mu pomoc vopred pripravenými nápoveďami, odstupňovanými od najmenej po najväčšiu nápoveď. Tento prístup nám umožní získať podrobnejšie dáta, na základe ktorých bude možné viac odlišiť spôsob vytvárania inferencií u jednotlivých účastníkov. Dynamický spôsob administrácie sa v súčasnosti považuje za adekvátnejší pri diagnostike jazykových a kognitívnych schopností dieťaťa, pretože má potenciál odhaliť latentnú kapacitu schopností testovaného (Kovalčíková et al. 2016, s. 101 – 102).

3.2 Čiastkové výsledky výskumu

V tejto časti príspevku predstavíme čiastkové zistenia z predvýskumu na základe dát získaných metódou retellingu po čítaní informačného textu. Ako sme uviedli vyššie, cieľom použitia tejto metódy je overiť koherentné porozumenie textu a zistiť, aké druhy informácií, resp. aké druhy inferencií dieťa po prečítaní textu spontánne verbalizovalo. Spracovali sme získané dáta od deviatich účastníkov, ktorí si

pred retellingom informačný text⁹ v rozsahu 232 slov prečítali trikrát: najprv tichým čítaním, potom hlasným čítaním (so súčasným použitím metódy „stopping and asking“) a napokon ešte raz tichým čítaním. Text sme pred výskumným využitím podrobili analýze obťažnosti pomocou spomínanej metódy „a quick ready reckoner“ a vyhodnotili ho ako primeraný pre danú vekovú skupinu detí. Opakované čítanie sme volili s ohľadom na obsah populárno-náučného textu o téme, *ako prežiť uštipnutie hadom*, keďže sa v texte vyskytovali aj odborné termíny alebo predpokladané nové pojmy pre deti. Okrem základnej informačnej línie text obsahoval aj štruktúru sekvencie (*čo robiť po uštipnutí hadom*), príčiny a následku (napr. *čo môže stav po uštipnutí zhoršiť*) a problému a jeho riešenia (*čo nám pomôže uštipnutie hadom prežiť*). Úloha pre deti znela: *Povedz, čo všetko si si z textu zapamätal/zapamätala*.

Na základe analýzy získaných dát sme vytvorili **významové kategórie**, ktoré sa v retellingoch detí objavili. Všimli sme si aj **rozsah retellingu**, ktorý sa pohyboval v rozmedzí od 29 do 116 slov. Výskyt významových kategórií u jednotlivých participantov ilustruje nasledujúca tabuľka. V ľavom stĺpci uvádzame identifikované významové kategórie a v ďalších stĺpcoch výskyt kategórií u participantov (participantov označujeme skratkou P a odlišujeme číslom). V rámci jednotlivých kategórií uvádzame aj počet jednotiek, ktoré sa pri danej kategórii v retellingu participanta vyskytli.

Tabuľka: Prehľad významových kategórií v retellingoch jednotlivých participantov

participanti	P1	P2	P3	P4	P5	P6	P7	P8	P9
počet slov retellingu	51	116	62	69	87	70	103	29	66
významové kategórie									
explicitné významy	8	12	9	8	13	11	12	3	8
zopakovanie expl. významu	-	1	-	-	-	-	-	-	-
implicitné významy	1	2	-	1	3	-	-	2	-
predchádzajúce znalosti	-	1	-	-	-	-	-	-	-
elicítované významy	-	-	-	-	-	-	1	-	-
neporozumenie	-	-	-	-	-	-	-	-	1
sekvencia	1	2	6	-	6	1	3	-	4
príčina – následok	2	1	1	2	3	2	1	-	1
problém – riešenie	-	2	-	-	-	1	-	-	-

Ako sme predpokladali, najčastejší výskyt mala kategória **explicitných významov**, ktorá vypovedá o rozsahu pamäťového spracovania textu, ale aj o subjektívnom výbere informácií uvedených v texte doslovne. Obsahovou analýzou textu sme identifikovali 38 jednotiek explicitných významov, ktoré sa mohli v retellingu detí objaviť. Ako vidno z kvantitatívnych údajov v tabuľke, počet jednotiek explicitných významov súvisí s celkovým rozsahom retellingu (porov. napr. P2 a P8), ale nie pria-

⁹ Použili sme upravený text z populárno-náučnej knihy: Johnsonová, Penny (2012): *Ako prežiť uštipnutie*. In: *50 úžasných vecí, ktoré by deti mali vedieť o vede*. Bratislava: Fortuna Libri, s. 103 – 109.

moúmerne (porov. P2 a P5). Pri uvádzaní explicitných významov sa objavovali aj modifikácie informácie v podobe synonymného vyjadrenia alebo parafrázy pôvodného vyjadrenia, čo naznačuje, že u recipienta prebehol proces pochopenia významu a vnútorného spracovania informácie. Napr.: Pôvodnú informáciu *Nejedz, nepi a ne-užívaj lieky proti bolesti*. participant transformoval do podoby: *Nemáš spotrebovať žiadne lieky, vodu, jedlo*. Výpoveď *Ak ťa uštipne had, najdôležitejšie je zabezpečiť, aby na teba nezaútočil ešte raz*. participant transformoval do podoby: *A keď ťa raz uštipne had, tak sa nenechaj dvakrát uštipnúť*.

Za cenné zistenie považujeme výskyt **implicitných významov**, ktoré dokazujú vytvorenie online inferencií, aj keď ich výskyt nie je taký početný ako pri explicitných významoch. Všetky vytvorené inferencie sú premost'ovacieho typu, teda participant vyvodili význam z informácií prítomných v texte. Napr.: V texte sa píše o jedovatých a nejedovatých hadoch, z čoho participant vyvodil implicitný význam → *Každý had môže byť iný*. Z informácie *Ak podľahneš panike alebo budeš pobehovať, krv začne prúdiť tvojím telom rýchlejšie a jed sa ľahšie rozšíri*. vyvodil participant implicitný význam → *Takže jed je v tej krvi*. Z informácie *S väčšou pravdepodobnosťou stúpiš na hada, ktorý je zamaskovaný a splyva s okolím*. vyvodila participantka implicitný význam → *Máme si dávať pozor, aby sme naňho nestúpili*. U jedného participanta sme zaznamenali verbalizovanie predchádzajúcej znalosti, ktorú využil pri vytvorení elaboratívnej inferencie rozširujúcej reprezentáciu textu o ďalšiu možnosť riešenia problému uštipnutia hadom: *To neviem z toho príbehu, ale ešte viem jednu vec, že ti niekto môže jed vycucať a vyplúť ho*. V jednom prípade bolo vytvorenie elaboratívnej inferencie podnietené predchádzajúcou metódou „stopping and asking“, keď sme sa pýtali na porozumenie slovu *protijed* a keď elicitovanú (vyvolanú) informáciu participantka zaradila do svojho retellingu.

Zaujímavým zistením sú dôkazy o reprodukciu **informačných štruktúr** prítomných v texte, hoci pri ich výskyte v retellingoch jednotlivých participantov vidno rozdiely, najvýraznejšie pri sekvencii (rozptyl 0 až 6 výskytov). Väčšinu informačných štruktúr participant reprodukovali viac-menej doslovne, preto ich zároveň zahŕňame aj k jednotkám kategórie explicitných významov. Aj tu sa však vyskytujú lexikálne alebo syntaktické transformácie pôvodnej štruktúry. Napr. transformácia štruktúry príčiny a následku: (pôvodný text) *Ak podľahneš panike alebo budeš pobehovať, krv začne prúdiť tvojím telom rýchlejšie a jed sa ľahšie rozšíri*. (participant) *Nemôžeš sa pohybovať ani chodiť, ani nič, že by sa ten jed nerozšíril*. Pri niektorých transformáciách pozorujeme aj vyvodzovanie implicitného významu: (pôvodný text) *Zvyčajne nás uštipnú iba vtedy, keď ich vyrušíme alebo vystrašíme. S väčšou pravdepodobnosťou stúpiš na hada, ktorý je zamaskovaný a splyva s okolím*. (participant) *Keď ťa napríklad uštipne had, buď ho vyrušíš, alebo naňho šliapneš nechtiac, keď je napríklad skrytý*.

Hoci nám dáta získané z retellingu poskytli mnoho informácií o rekonštrukcii koherentnej reprezentácie textu participantmi, a to o pamäť'ovom spracovaní a o základnom porozumení textu, zďaleka to nestačí na komplexné posúdenie ich schopnosti

porozumenia. Retellingom sme sa usilovali zistiť automatické procesy porozumenia resp. vytváranie online inferencií. Ako uvádzame v časti 3.1, v rámci výskumného nástroja využívame ďalšie metódy zberu dát, pomocou ktorých sa zameriavame na odhalenie tých druhov inferenčných procesov, ktoré pri retellingu neboli dostatočne stimulované. Takisto si uvedomujeme limity výpovednej hodnoty retellingu. Medzi vnútorným spracovaním informácií, či už v podobe explicitných, alebo implicitných významov, a ich verbalizáciou jestvuje exaktnými metódami ťažko odhaliteľný medzi priestor. Naznačujú to aj rozdiely vo verbálnej fluencii detí počas retellingu, ktoré však nemusia významne ovplyvniť kvalitu porozumenia. Náznaky si môžeme všimnúť u participantky č. 8, ktorá napriek výrazne najmenšiemu rozsahu retellingu dokázala vyvodit' z textu implicitné významy, kým niektorí fluentnejší participanti ostali len v rovine explicitných významov. Pri overovaní a sledovaní vytvárania inferencií kontrolovaným spôsobom by sme mohli prostredníctvom systému nápovedi vytvorit' pre menej fluentných participantov väčší priestor na verbalizáciu myslenia.

4. ZÁVER

V príspevku sme načrtli teoretický a empirický kontext poznávania procesov detského porozumenia textu a predstavili sme aktuálne realizovaný tímový výskum inferenčných procesov dieťaťa mladšieho školského veku. Na základe doterajších čiastkových výskumných zistení nie je možné komplexnejšie usudzovať o charakteristikách porozumenia a inferovania u dieťaťa daného veku. Po dôkladnej analýze inferenčných procesov a ich vzťahu s ostatnými komponentmi porozumenia sa pokúsime o identifikovanie inferenčných profilov detí. Už výsledky predvýskumu pri zisťovaní automatických procesov porozumenia prostredníctvom metódy retellingu totiž signalizujú individuálne rozdiely medzi detskými recipientmi v spôsobe spracovania a verbalizovania informácií z toho istého textu.

Teoretické východiská i doterajšie čiastkové výskumné zistenia nás upozorňujú na riziká a limity skúmania detského porozumenia textu. Procesy porozumenia sú totiž neviditeľné a disponibilnými výskumnými nástrojmi a metódami ich môžeme merať len nepriamo (Dougherty Stahl – García 2017, s. 242). Okrem toho, mnohé inferencie sa vytvárajú vo vedomí recipienta v milisekundách a závisia od jeho predchádzajúcich znalostí, preto ich výskumník ťažko dokáže izolovať (Tennent 2015, s. 78). Predpokladáme, že uplatnenie dynamického spôsobu administrácie pri kontrolovanom zisťovaní vytvárania inferencií a poskytovanie odstupňovanej pomoci participantom nám pomôže uvedené výskumné limity zmierniť.

Výskumné zistenia o procesoch porozumenia u detského recipienta môžu potenciálne empirickými dôkazmi podporiť dolníkovskú tézu o tom, že ovládanie jazyka zahŕňa bezznalostnú jazykovú dispozíciu, ako aj selektívne implicitné a explicitné jazykové znalosti (Dolník 2018, s. 86). V prípade recepčných schopností dieťaťa mladšieho školského veku sa ukazuje súčinnosť: a) prirodzeného jazykového obrazu

sveta a bezznalostného, spontánneho porozumenia počúvaného textu, rozvíjaného od raného veku; b) implicitných znalostí, čiže automatizovaných dekodovacích zručností pri čítaní, zahŕňajúcich percepčné a fonologické procesy; a c) selektívnych explicitných znalostí jazyka osvojených v rámci školskej edukácie.

Bibliografia

CAIN, Kate – OAKHILL, Jane – BRYANT, Peter (2004): Children's Reading Comprehension Ability: Concurrent Prediction by Working Memory, Verbal Ability, and Component Skills. In: *Journal of Educational Psychology*, roč. 96, č. 1, s. 31 – 42. DOI: <https://doi.org/10.1037/0022-0663.96.1.31>.

CAIN, Kate – OAKHILL, Jane (2004): Reading comprehension difficulties. In: T. Nunes – P. E. Bryant (eds.): *Handbook of Children's Literacy*. Kluwer, s. 313 – 338.

CAIN, Kate – PATSON, Nikole – ANDREWS, Leanne (2005): Age- and ability related differences in young readers' use of conjunctions. In: *Journal of Child Language*, roč. 32, č. 4, s. 877 – 892. DOI: 10.1017/s0305000905007014.

CAIN, Kate (2006): Children's Reading Comprehension: The Role of Working Memory in Normal and Impaired Development. In: S. J. Pickering (ed.): *Working Memory and Education*. New York: Academic Press, s. 61 – 91.

CAIN, Kate – OAKHILL, Jane (2008): Reading Comprehension Difficulties. In: K. Cain – J. Oakhill (eds.): *Children's Comprehension Problems in Oral and Written Language. A Cognitive Perspective*. Paperback edition. The Guilford Press, s. 41 – 75.

CASTLES, Anne – RASTLE, Kathleen – NATION, Kate (2018): Ending the Reading Wars: Reading Acquisition from Novice to Expert. In: *Psychological Science in the Public Interest*, roč. 19, č. 1, s. 5 – 51. DOI: 10.1177/1529100618772271.

CIBÁKOVÁ, Dana et al. (2015): *Recepte textu u žáků základní školy*. Olomouc: Univerzita Palackého. 124 s.

DANEMAN, Meredyth – CARPENTER, Patricia (1980): Individual differences in working memory and reading. In: *Journal of Verbal Learning and Verbal Behavior*, roč. 19, č. 4, s. 450 – 466. DOI: [https://doi.org/10.1016/S0022-5371\(80\)90312-6](https://doi.org/10.1016/S0022-5371(80)90312-6).

DOLNÍK, Juraj – BAJZÍKOVÁ, Eugénia (1998): *Textová lingvistika*. Bratislava: Stimul. 134 s.

DOLNÍK, Juraj (2005): Jazykový systém ako kognitívna realita. In: J. Rybár – V. Kvasnička – I. Farkaš (eds.): *Jazyk a kognícia*. Bratislava: Kalligram, s. 39 – 82.

DOLNÍK, Juraj (2018): Jazykové znalosti a ovládanie jazyka. In: *Jazykovedný časopis*, roč. 69, č. 1, s. 77 – 89.

DOUGHERTY STAHL, Katherine A. – GARCÍA, Georgia E. (2017): Using Assessments to Map and Evaluate the Comprehension Development of Young Children. In: S. E. Israel (ed.): *Handbook of Research on Reading Comprehension*. The Guilford Press, s. 241 – 270.

GAVORA, Peter (1992): *Žiak a text*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo. 127 s.

GAVORA, Peter (2003): Rozvoj porozumenia textu. In: P. Gavora – O. Zápotočná (eds.): *Gramotnosť. Vývin a možnosti jej didaktického usmerňovania*. Bratislava: Univerzita Komenského, s. 113 – 133.

GAVORA, Peter a kol. (2008): *Ako rozvíjať porozumenie textu u žiaka. Príručka pre učiteľa*. Nitra: Enigma. 193 s.

GOGOVÁ, Eva (2016): *Vzťah slovotvornej kategorizácie a porozumenia učebného textu*. [Dizertačná práca]. Prešov: Prešovská univerzita v Prešove, Pedagogická fakulta.

GOGOVÁ, Eva (2017): Slovtvorná kategorizácia ako stratégia pri rozvíjaní porozumenia učebného textu. In: *O dieťaťi, jazyku, literatúre*, roč. 5, č. 2, s. 21 – 40.

GOUGH, Philip B. – TUNMER, William E. (1986): Decoding, Reading, and Reading Disability. In: *Remedial and Special Education*, roč. 7, č. 1, s. 6 – 10. DOI: <https://doi.org/10.1177/074193258600700104>

HANNON, Brenda – FRIAS, Sarah (2012): A New Measure for Assessing the Contributions of Higher-level Processes to Language Comprehension in Preschoolers. In: *Journal of Educational Psychology*, roč. 104, č. 4, s. 897 – 921. DOI: <https://doi.org/10.1037/a0029156>.

KAPALKOVÁ, Svetlana – SLOVÁČKOVÁ, Anna (2013): Porozumenie naratív u detí v predškolskom veku. In: *Studie z aplikované lingvistiky*, roč. 4, č. 1, s. 37 – 50. Dostupné na: <https://studiezaplikovanelingvistiky.ff.cuni.cz/magazin/2013-4-1-2/> [cit. 21-10-2022].

KINTSCH, Walter – van DIJK, Teun A. (1978): Toward a model of text comprehension and production. In: *Psychological Review*, roč. 85, č. 5, s. 363 – 394.

KINTSCH, Walter (1988): A Role of Knowledge in Discourse Comprehension: A Construction-Integration Model. In: *Psychological Review*, roč. 95, č. 2, s. 163 – 182.

KINTSCH, Walter – RAWSON, Katherine A. (2005): Comprehension. In: M. J. Snowling – Ch. Hulme (eds.): *The Science of Reading: A handbook*. Blackwell Publishing, s. 209 – 226.

KINTSCH, Walter (2013): Revisiting the Construction-Integration Model of Text Comprehension and Its Implications for Instruction. In: D. E. Alvermann – N. J. Unrau – R. B. Ruddell (eds.): *Theoretical Models and Processes of Reading*. Newark, DE: International Reading Association, s. 807 – 839.

KLIMOVÍČ, Martin – KRESILA, Juraj – LIPTÁKOVÁ, Ľudmila (2017): Factual text comprehension tasks as a tool for stimulating executive functions in 9- to 10-year-old children. In: *L1-Educational Studies in Language and Literature*, roč. 17, s. 1 – 22. DOI: <https://doi.org/10.17239/L1ESLL-2017.17.04.03> Dostupné na: <https://l1research.org/article/view/104> [cit. 21-10-2022].

KLIMOVÍČ, Martin – KOVALČÍKOVÁ, Iveta – LIPTÁKOVÁ, Ľudmila (2019): An Educational Model for Mediation of Pupils' Executive Functioning during Factual Reading In: O. S. Tan – B. L. Chua – I. Wong (eds.): *Advances in Mediated Learning Experience for 21st Century Education: Competencies, Contexts and Culture*. Singapore: Cengage Learning Asia, s. 23 – 52.

KRESS, Gunther (2003): *Literacy in the New Media Age*. Routledge. 208 s.

KRESS, Gunther (2010): *Multimodality. A Social Semiotic Approach to Contemporary Communication*. Routledge. 236 s.

KOVALČÍKOVÁ, Iveta et al. (2016): *Diagnostika a stimulácia kognitívnych a exekutívnych funkcií žiaka v mladšom školskom veku*. 2., rozšírené vydanie. Prešov: Vydavateľstvo Prešovskej univerzity. 264 s.

METELKOVÁ SVOBODOVÁ, Radana (2013): *Formování čtenářské gramotnosti v prostředí školy se zaměřením na žáky mladšího školního věku*. Ostrava: Ostravská univerzita, Pedagogická fakulta. 258 s.

OAKHILL, Jane – CAIN, Kate – BRYANT, Peter (2003): The dissociation of word reading and text comprehension: evidence from component skills. In: *Language and cognitive processes*, roč. 18, č. 4, s. 443 – 468. DOI: 10.1080/01690960344000008.

OAKHILL, Jane – CAIN, Kate (2008): Introduction to Comprehension Development. In: K. Cain – J. Oakhill (eds.): *Children's Comprehension Problems in Oral and Written Language. A Cognitive Perspective*. Paperback edition. The Guilford Press, s. 3 – 40.

OAKHILL, Jane – CAIN, Kate (2012): The precursors of reading ability in young readers: Evidence from a four-year longitudinal study. In: *Scientific Studies of Reading*, roč. 16, č. 2, s. 91 – 121.

OAKHILL, Jane – CAIN, Kate – ELBRO, Carsten (2015): *Understanding and Teaching Reading Comprehension. A handbook*. Routledge. 129 s.

OLSON, Gary M. – DUFFY, Susan A. – MACK, Robert L. (2021): Thinking-Out-Loud as a Method for Studying Real-Time Comprehension Processes. In: D. E. Kieras – M. A. Just (eds.): *New Methods in Reading Comprehension Research (Routledge Revivals)*. Routledge, s. 253 – 286.

PETROVÁ, Zuzana (ed.) (2021): *Osvojovanie gramotnosti u detí v podmienkach nového Štátneho vzdelávacieho programu pre predprimárne vzdelávanie v materských školách*. Trnava: Trnavská univerzita, Pedagogická fakulta. 107 s.

SCHWARZOVÁ, Monika (2009): *Úvod do kognitívnej lingvistiky*. Praha: Dauphin. 206 s.

SIGMUNDOVÁ, Alena (2019): *Čtení s porozuměním jako předpoklad úspěšné strategie řešení slovních úloh v matematice*. [Dizertačná práca]. Praha: Univerzita Karlova, Pedagogická fakulta.

SLANČOVÁ, Daniela – MERGEŠ, Jozef – KLINGOVÁ, Jana – KIČURA SOKOLOVÁ, Jana (2021): *Úvod do štúdia žurnalistických žánrov v tlačových médiách*. Prešov: Prešovská univerzita, Filozofická fakulta. 464 s.

SOCHOVIČOVÁ, Antónia (2009): *Porozumenie textu ako súčasť komunikačnej kompetencie žiaka mladšieho školského veku*. [Dizertačná práca]. Prešov: Prešovská univerzita v Prešove, Pedagogická fakulta.

STERNBERG, Robert J. (2002): *Kognitívni psychologie*. Praha: Portál. 632 s.

ŠVP (2016): *Štátny vzdelávací program pre predprimárne vzdelávanie v materských školách*. Bratislava: Štátny pedagogický ústav. 112 s.

TENNENT, Wayne (2015): *Understanding reading comprehension. Processes and Practices*. SAGE. 210 s.

ZÁPOTOČNÁ, Oľga (2001): Rozvoj počiatočnej literárnej gramotnosti. In: B. Pupala – Z. Kolláriková (eds.): *Predškolská a elementárna pedagogika*. Praha: Portál, s. 271 – 305.

ZÁPOTOČNÁ, Oľga (2008): Optika merania a hodnotenia čitateľskej gramotnosti a jej dôsledky pre prax vyučovania čítania. In: L. Sičáková – K. Vužňáková – R. Rusňák: *Slovo o slove. 14*. Prešov: Prešovská univerzita v Prešove, Pedagogická fakulta, s. 64 – 75.

ZÁPOTOČNÁ, Oľga (2012): *Čitateľská gramotnosť a jej rozvoj v primárnom vzdelávaní. Teoretické východiská a didaktické realizácie*. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV. 142 s.

ZÁPOTOČNÁ, Oľga (2021): Porozumenie textu ako prediktor gramotnosti. In: Z. Petrová (ed.): *Osvojovanie gramotnosti u detí v podmienkach nového Štátneho vzdelávacieho programu pre predprimárne vzdelávanie v materských školách*. Trnava: Trnavská univerzita, Pedagogická fakulta, s. 34 – 58.

ČO O PODMIENKACH ZDÔRAZŇUJÚ JAZYKOVEDCI A ČO LOGICI A ČO BY MALI JEDNI OD DRUHÝCH PREVZIAŤ¹

FRANTIŠEK GAHÉR

Filozofická fakulta Univerzity Komenského, Bratislava, Slovensko

GAHÉR, František: What linguists emphasize about conditions and what logicians emphasize and what each should take from the other. *Jazykovedný časopis (Journal of Linguistics)*, 2023, Vol. 74, No. 2, pp. 593–608.

Abstract: In the first part of the study, we proposed that logicians adopt from linguists their detailed distinction of conditions on a scale of varying degrees of satisfiability from factually true via potentially satisfiable to absolutely irreal. On this basis, we have proposed a suitable distinction for the logico-semantic investigation of conditionals of the following kinds: factual, hypothetical (agnostic), counterfactual, and counterpossible. We consider the syntactic-semantic distinction between potentially and absolutely irreal conditions to be crucial. Therefore, we think that the conditional mode in the form of antepreterite is an appropriate syntactic signal for identifying the absolute irreality of the condition and, especially in scientific and artistic style, we consider it functional. On the other hand, the distinction between sufficient and necessary conditions could be inspiring for linguists. In classical logic, these are the basic kinds of conditions and are associated with the rules of deductive reasoning *modus ponens* and *modus tollens*, respectively. These rules are central to the application of logic. It turns out that these tools are not sufficiently established in Slovak linguistics, as there is no systematic distinction between sufficient and necessary conditions. The situation in Czech dictionaries is similar. Finally, we have put forward a hypothesis why the conjunction *unless* is considered in Slovak linguistics as a double – in our opinion wrongly – of the conjunction *only*: there is a “forgotten” ellipsis behind it, which is not brought to the reader’s attention.

Keywords: real condition, irreal condition, sufficient condition, necessary condition, counterfactual, antepreterite

1. ÚVOD

Skúmanie jazyka sa deje v mnohých disciplínach a z rôznych perspektív. Neza-
stupiteľné je diferencované a mnohvrstevné skúmanie jazyka v jeho komplexnosti
z pohľadu lingvistov. Už od čias antiky je jazyk analyzovaný aj z pohľadu logikov či
logických sémantikov. Často sa tieto odlišné bádateľské pohľady považovali či ešte
aj podnes považujú za komplementárne, ich vývoj bol v mnohom paralelný a mos-
tov, ktorými by sa nové poznatky z jednej oblasti dostali do druhej či obrátene, býva-
lo niekedy relatívne málo.

¹ Táto práca bola podporená projektom APVV-21-0405 *Sémantika kondicionálov* a projektom VEGA *Idealizácia a abstrakcia v normatívnych a empirických vedách* 1/0557/23.

V druhej polovici dvadsiateho storočia začali prenikať do svetovej lingvistiky matematické a informačné metódy skúmania. Išlo napríklad o generatívne gramatiky: „Motivačnou ideou generatívnych gramatík bola myšlienka, že môžeme spoznať jazyk prostredníctvom formulovania explicitných pravidiel. Jazyk je chápaný ako súbor štruktúrovaných symbolických výrazov a generatívna gramatika je jednoducho explicitný výklad takéhoto súboru. Inak povedané, išlo o pokus opísať prirodzený jazyk precíznou (v jazyku matematiky či programovania) formuláciou množiny pravidiel – jazyk je množinou viet *generovaných rekurzívnym* použitím určitých *pravidiel*. Cieľom teórie jazyka je stanoviť tieto pravidlá“ (Gahér 2010, s. 17). Na túto iniciatívu z dielne Zelliga S. Harissa (1951) a najmä Noama Chomského (1957) nadviazali v šesťdesiatych rokoch český jazykovedec Petr Sgall (1967) a jeho nasledovníci v Pražskom lingvistickom krúžku. Zo slovenských lingvistov na tento smer výskumu intenzívne nadviazal najmä Ján Horecký (1967; 1969) a v neskoršom období sústredil svoj výskum na oblasť algebraickej lingvistiky. Explikácia významu jazykového výrazu v tejto paradigme bola poznačená nezanedbateľnou dávkou psychologizmu.

Modernú logickú sémantiku inicioval najmä svojou prácou *Über Sinn und Bedeutung* (O zmysle a denotáte) Gottlob Frege (1892), pričom dôsledne vychádzal z antipsychologických pozícií. Prešla svojim vývojom – v prvej fáze išlo o rozpracovania *extenzionálnej sémantiky*: význam výrazu ako denotát výrazu (extenzia, referencia) a zmysel výrazu ako spôsob identifikácie denotátu (Church 1956). Druhou fázou bolo rozpracovanie *intenzionálnej sémantiky* založenej na pojme logicky možného sveta: význam výrazu ako funkcia z možných svetov (a časových okamihov) do extenzií (Carnap 1947; Montague 1974). Treťou fázou rozvoja logickej sémantiky je tzv. *hyperintenzionálna sémantika*: význam výrazu ako procedúra, ktorá konštruje funkciu na možných svetoch a časových okamihoch (Bealer 1982; Tichý 1988; Moschovakis 1994). Intenzionálnu logiku aplikoval na sémantickú analýzu prirodzeného jazyka napr. český lingvista Karel Pala (1975). Zo slovenských lingvistov recipoval práce z intenzionálnej logiky Juraj Dolník napríklad vo svojej dizertačnej práci *Sémantika slova a jej explikácia*, kde pracoval s pojmom „logické minimum slovného významu“ (Dolník 1978, s. 1 an).

Zdá sa, že lingvistický i logicko-sémantický prúd skúmania jazyka obsahujú svoje cenné poznatky a objavy, ktoré ten druhý prúd dostatočne nereflektoval a ktoré by mu pomohli riešiť niektoré novo nastolené problémy. Na niekoľko takých poznatkov z oboch táborov upriamime našu pozornosť.

2. ČO O PODMIENKACH ZDÔRAZŇUJÚ JAZYKOVEDCI A ČO BY LOGICI OD NICH MALI PREVZIAŤ

Jazykovedci rozlišujú z kognitívneho hľadiska rôzne druhy dejov a nepriamo aj ich podmienok. Pozornosť lingvistov sa v podmienkových súvetiach primárne za-

meriava na význam hlavnej vety, ktorá vyjadruje podmienený dej, preto aj realnosť či ireálnosť vzťahujú primárne práve na to podmienené, hoci táto realnosť či nereálnosť deja je stanovená práve splnením či nesplnením podmienky. Okrem pravdivých (faktívnych) a hypotetických (možných) dejov hovoria o nereálnych dejoch ako o nefaktívnych (Žigo 2010, s. 181; Mucsková 2021, s. 70 an), pričom rozlišujú potenciálne ireálne a absolútne ireálne deje (Sokolová – Žigo 2014, s. 117). Ak túto problematiku budeme analyzovať z pohľadu povahy podmienok, ako je v logickej sémantike typické, tak by sme mohli hovoriť o ich podmienkach faktických či faktuálnych, hypotetických (tiež agnostických), potenciálne ireálnych a absolútne ireálnych. Takéto rozlíšenie podmienok sa v logike vo všeobecnosti ešte dostatočne neudomácnilo. To je na škodu veci, pretože najmä rozlíšenie potenciálne ireálnych a absolútne ireálnych podmienok sa ukazuje ako ťažiskové pre adekvátne vysvetlenie tzv. kontrafaktuálnych podmienkových súvetí (Gahér 2018).

Podkusíme sa prehľadne zhrnúť lingvistikou inšpirované rozlíšenie druhov podmienok z kognitívneho pohľadu, ktoré považujeme za vhodné pre logicko-sémantické skúmanie podmienkových súvetí.

- a) Podmienku v podmienkových súvetia, ktorá je zjavne pravdivá alebo hovoriaci je o jej pravdivosti presvedčený, budeme označovať v súlade s už utvorenou tradíciou v logike ako *faktuálnu*² (faktickú, faktívnu) podmienku a celé súvetie ako **faktuálne podmienkové súvetie**. Toto označenie je obdobou anglickej terminológie, ktorú navrhol Nicolas Rescher (2007, 15 an – *factual conditionals*). Rescher v prípade faktuálnych podmienkových súvetí navrhuje namiesto spojenia typu *ak – tak (if-then)* používať systematicky spojku *since* vo význame našich spojok *keďže, pretože*, ktoré signalizujú konštatáciu pravdivosti podmienky či jej akceptácie hovoriacim ako pravdivej. Jazykovedci v tomto prípade zdôrazňujú príčinný význam týchto spojok (Ružička a kol. 1966, s. 725).

Príklady súvetí:

Keďže sa škrtilo zápalkou, tak sa zapálila.

Keďže sa zabľýskalo, zahrmlí.

- b) Podmienku v podmienkových súvetia, ktorá nie je pravdivá alebo je pravdivá, ale hovorca o tom nevie, pričom sa však pravdivou môže stať, budeme označovať ako **potenciálne ireálnu** (nefaktívnu) **podmienku**. Takéto podmienkové súvetie je z logicko-metodologického pohľadu vlastne **hypotetické** či **agnostické**. Z kognitívneho hľadiska je jedno, či sa ešte nerozhodlo o splnení podmienky alebo len hovoriaci o tom nevie. Z hľadiska gramatickej konštrukcie máme dve možnosti. Môžeme použiť spojenie *ak – tak* a oznamovací tvar slovesa (in-

² Pozri heslo *faktuálny* v akademickom *Slovníku cudzích slov* (2005): *príd. <1> log. taký, v ktorom je možné len na základe znalostí faktov zistiť, či je pravdivý, faktický: f. výrok*. Dostupné na *Slovníkovom portáli JÚLŠ SAV*: <https://slovník.juls.savba.sk/?w=faktuálny&s=exact&c=scs&d>.

dikatív) v budúcom čase alebo spojenie *keby – tak by* a podmieňovací slovesný spôsob (kondicionál prezenta).

Príklady súvetí:

Ak sa zabľýska, tak zahrmlí.

Keby sa zabľýskalo, tak by zahrmelo.

Keby nás pozval, tak by sme ho navštívili.

Príklady hypotetických súvetí môžeme nájsť aj v ustanoveniach zákonov:

Poskytnutie dokladov, údajov a informácií môže odoprieť ten, kto by tým porušil zákonom uloženú alebo uznanú povinnosť mlčanlivosti, s výnimkou prípadu, že ho tejto povinnosti zbavil príslušný orgán alebo ten, v jeho záujme túto povinnosť má.³

Pri hľadaní vhodného termínu pre všeobecné označenie podmienkových súvetí českí logici už dávnejšie navrhli označenie *kondicionály* (Childers – Majer 2010), *kondicionální věty* (malo by byť *souvětí*, pozn. F. G.) (Punčochář 2014; 2017; 2019), čo kopíruje angl. *conditionals sentences, conditionals*. Vieme, že pri akceptácii tohto návrhu hrozí v niektorých situáciách konfúzia významu podmieňovací slovesný spôsob s významom podmienkové súvetie, ale krátkosť označenia pre logiku najdôležitejších typov súvetí, ktoré takpovediac tvoria jej srdce, prevážilo a priklonili sme sa k používaniu výrazu **kondicionály** na všeobecné označenie podmienkových súvetí. Takže faktúálne podmienkové súvetia označujeme v logickej sémantike aj ako **faktúálne kondicionály** a hypotetické podmienkové súvetia ako **hypotetické kondicionály**.

- c) Tretím typom podmienkových súvetí sú tie, ktorých podmienka je **absolútne ireálna**, t. j. taká, ktorej možnosť splnenia sa už premárnila alebo ju za takú považuje hovoriaci. Tieto súvetia budeme označovať v nadväznosti na predchádzajúcu terminológiu a označenie v anglofónnej logike ako **kontrafaktúálne kondicionály** (KfK) či skrátene **kontrafaktúály**.⁴ Ak sa nebudeme spoliehať na informácie zo širšieho kontextu či z poznania vo všeobecnosti netriviálnych reálií, tak by sme na ich vyjadrenie mali použiť spojenie *keby – tak by* a podmieňovací spôsob minulý, kondicionál préterita, s tvarom antepreterita.

Príklady súvetí:

(KfK1) *Keby sa bolo zabľýskalo, tak by bolo zahrmelo.*

(KfK2) *Keby nás bol pozval, tak by sme ho boli navštívili.*

- d) Pri myšlienkových experimentoch môže naša fantázia zmysluplne prekročiť nielen oblasť známych faktov, ale aj oblasť analytických právd, ktoré sú zachy-

³ 180/1996 Z.z. Colný zákon §10 ods. 4.

⁴ Podobne Karlík 2017.

tené napríklad v konceptuálnych sústavách v podobe ustálených klasifikačných či definičných právd. Takéto podmienkové súvetia budeme nazývať **kontra-možné kondicionály** (KmK) v nadväznosti aj na anglofónnu logickú terminológiu (angl. *counterpossible conditionals*).

Príklad súvetia:

(KmK) *Keby boli bývali veľryby rybami, tak by boli mali žiabre.*

Aj v tomto prípade, aj v prípade kontrafaktuálnych kondicionálov je minulý podmieňovací spôsob jednoznačným signálom nereálnosti či nemožnosti splnenia podmienky. Ak by sme sa spoliehali na to, že adresát na základe významu použitých jazykových výrazov vie, že ide o pojmovú nemožnosť, tak by stačilo použiť podmieňovací slovesný spôsob prítomný (s tvarom préterita):

(KmK*) *Keby boli veľryby rybami, tak by mali žiabre.*

3. NA OBRANU PODMIEŇOVACIEHO SPÔSOBU V TVARE ANTEPRÉTERITA

Jednoznačné nekontextové rozlíšenie medzi hypotetickou a kontrafaktuálnou podmienkou zabezpečuje použitý tvar slovesa v podmieňovacom spôsobe: préteritum verzus antepreteritum. Táto syntaktická signalizácia sémanticky dôležitého rozdielu je podľa lingvistických výskumov ohrozená, pretože na ústupe je používanie tvarov antepreterita všeobecne (Kesselová 2021; 2022) a špeciálne je na ústupe aj používanie minulého kondicionálu v češtine (napr. Macháčková 1980) i v slovenčine (Mucsková 2021).

Rozumieme tomu, že: „... jazyková prax naznačuje, že presné časové vymedzenie kondicionálových tvarov je skôr umelou lingvistickou systemizáciou a že sa v súčasnej bežnej komunikácii oba kondicionálové tvary z časového hľadiska významovo prelínajú, v mnohých kontextoch sú navzájom zameniteľné bez zmeny významu“ (Mucsková 2021, s. 80). Ako príklad Gabriela Mucsková uvádza: „Naprveta **Keby sa Štúr nevrátil z Nemecka, nevznikla by slovenčina.** by mala (**systemovo správne**) obsahovať tvar minulého kondicionálu: *Keby sa Štúr nebol vrátil z Nemecka, nebola by vznikla slovenčina.*“ (Mucsková 2021, s. 82).

To však nie je také samozrejmé, pretože adresát, ktorý nepozná daný úsek slovenských dejín, nemá dôvod rozumieť obom vetám rovnako. O tom, že v oboch vetách je vyjadrená absolútne ireálna podmienka, rozhoduje špecifický kontext, ako autorka správne konštatuje: „Použitie kondicionálu prítomného však nemení interpretáciu výpovede, keďže kontext vety jednoznačne odkazuje na minulú udalosť a dáva výroku význam ireálnej, neuskutočnenej podmienky napriek tomu, že má formu potenciálne splniteľnej podmienky“ (Mucsková 2021, s. 82).

Takto by sme sa zo sémantiky dostali hneď do oceána pragmatiky. Preto logickí sémantici budú obhajovať zachovanie syntaktického rozlíšenia potenciálne reálnych

a absolútne ireálnych podmienok, hoci nemôžu zabrániť jazykovej praxi, ktorá podľa predložených výskumov smeruje k tomu, že význam ireálnosti bude signalizovaný len spojkovým operátorom *keby* (Mucsková 2021, s. 90).

Tendencia v bežnej komunikácii vyjadrovať kontrafaktuálnosť len spojkou *kebyže* a *keby* so zmenou *l*-ového tvaru slovesa v préterite na tvar v prézente môže byť na jednej strane chápaná ako určité zjednodušenie či uvoľnenie napätia, „ktoré vyplýva z gramatikalizácie starších kondicionálnych tvarov a ich súčasného vývoja“, resp. ako „nekorešpondencia kondicionálnych tvarov a ich významov s tvarmi indikatívu z hľadiska kategórie času“ (Mucsková 2021, s. 101). Tu však vyvstáva otázka, či používanie tvaru antepreterita v minulom kondicionáli je špecifické len pre slovenčinu, alebo aj pre mnohé blízke slovanské jazyky. Ak áno, tak by určite bolo zaujímavé zistiť, či aj v nich sú tendencie jeho ústupu. Aby sme však zachovali syntaktický signál rozdielu medzi potenciálne ireálnou a absolútne ireálnou podmienkou a nespoliehali sa len na „všemocný“ kontext, potrebovali by sme dve odlišné spojky: jednu výlučne pre hypotetické kondicionály a druhú výlučne pre kontrafaktuálne a kontramožné kondicionály – jednoducho dve rôzne „*keby*“. *Keby* sme vyjadrili kontrafaktuál (KfK2) a kontramožný kondicionál (KmK) podľa onej tendencie:

(KfK2*) *Keby nás pozve, tak ho navštívime.*

(KmK**) *Keby sú veľryby rybami, tak majú žiabre.,*

tak by sme ich pôvodný sémantický obsah skreslili a adresát by nevedel, či hovoriaci mal na zreteli podmienky len hypotetické (agnostické) alebo absolútne ireálne, pretože sa syntaktický signál ich premárnenosti či nemožnosti stratil. Pri vyjadrovaní kontrafaktuálu hovoriaci má situovať absolútne ireálnu podmienku ako možnú udalosť na časovej osi pred okamihom tej udalosti, voči ktorej bola alternatívou, aby bolo zrejmé, že naozaj mohla byť uskutočnená. Práve o opaku absolútne ireálnej podmienky je hovoriaci presvedčený, že sa už uskutočnila. Zdá sa, že toto je kauzálnofyzikálny základ pre veľmi podobné konštrukcie podmieňovacieho spôsobu v rôznych slovanských jazykoch.

Kontrafaktuálne súvetia sú vo vedeckom štýle prítomné vždy, keď sa hovorí o myšlienkových experimentoch, a to je vo vedeckom usudzovaní častý metodologický postup – ako príklad môžeme uviesť zborník prác s priliehavým názvom *Counterfactual thought experiments in world politics* (Tetlock – Belkin 1996). Zdá sa, že aj v umeleckom štýle môžu byť kontrafaktuály hojne využívané – len ako *pars pro toto* – napríklad v českom románe Jaroslava Haška *Osudy dobrého vojáka Švejka za světové války*⁵ je 209 výskytov spojení *kdyby*, *kdybyste*, *kdybych*, *kdybys* alebo *kdybychom* a v českom preklade románu Josepha Hellera *Hlava XXII*⁶ je 349 výskytov týchto spojení.

⁵ Hašek, Jaroslav. *Osudy dobrého vojáka Švejka za světové války* [online]. V MKP 1. vyd. Praha : Městská knihovna v Praze, 2011 Dostupné z WWW: <<http://web2.mlp.cz/koweb/00/03/37/00/55/svejk.pdf>>.

⁶ <https://www.gmct.cz/media/files/library/PDF/Hlava%20XXII%20-%20Joseph%20Heller.pdf>

4. ARGUMENT PROTI REDUNDANTNOSTI ANTEPRÉTERITA?

Jana Kesselová v dvoch nadväzujúcich článkoch (2021; 2022) predkladá na základe veľmi precízneho výskumu „založeného na dátach Slovenského hovoreného korpusu a podkorpusov publicistických a náučných textov“ zdôvodnené závery o živosti a funkciách antepreterita. Treba podotknúť, že cieľavedome si nevšimla úlohu antepreterita pri utváraní podmieňovacieho spôsobu (Kesselová 2022, s. 43). Antepreteritum je podľa výsledkov jej skúmaní živým tvarom vo význame *stále pôsobiaci, trvajúci*, ale nie vo význame *prejavujúci sa veľkou intenzitou a frekvenciou* (Kesselová 2022, s. 58). Ďalej o antepreterite zdôvodňuje záver, že „funguje skôr ako štylistický variant preterita než samostatná graméma kategórie času v slovenčine“ (Kesselová 2022, s. 27). Hoci všetky jej závery sú presvedčivé a obdobné hodnotenie úlohy antepreterita v súdobej češtine môžeme nájsť v *Novom encyklopedickom slovníku češtiny* (Šlosar 2017), predsa upriamime pozornosť na špeciálnu situáciu, ktorá by mohla byť protiargumentom voči jej záveru o redundantnosti antepreterita pri vyjadrovaní predčasnosti, keďže na to môžeme použiť lexikálne prostriedky (*predtým*) (Kesselová 2022, s. 53). Tento argument už nesúvisí s rozlíšením typu ireálnosti podmienok.

Vo vedeckých diskusiách o dávno minulých udalostiach môže byť našim epistemickým záujmom nielen opis či explanácia typu *deduktívneho* (štatistického, indukčného...) *predvídania diania, konania* a pod. v kladnom smere času, ale aj hľadanie možného či najlepšieho *spätného vysvetlenia* (*abduktívneho usudzovania*) – napríklad vysvetlenia známych udalostí, zjavných alebo len potenciálnych faktov. Pri takomto vysvetľovaní už môžeme ísť proti kladnému smerovaniu času a usudzovať z pozorovateľných či pozorovaných účinkov na skryté príčiny: „O deduktívnu retrodikciu sa usilujú vedci, ktorí skúmajú dávny vývoj vesmíru, vývoj našej Slnčnej sústavy a jej planét, vznik Mesiaca, kontinentov a morí na Zemi, vývoj spoločnosti, vznik a zánik štátov a pod.“ (Gahér 2017, s. 628).

Príklad súvetia, ktoré vyjadruje takúto deduktívnu retrodikciu (DeR) s explicitne vyjadreným kladným smerovaním času:

(DeR) *Keby sa bolo bývalo ochladilo pod mínus 4 °C, tak by kvety marhúl boli zmrzli.*

Naproti tomu je abduktívna retrodikcia „bežná metóda všetkých historických vedných disciplín: histórie, archeológie, paleontológie, geológie a pod. Známe fakty-účinky sa vedci snažia vysvetliť na základe predchádzajúcich príčin a nutných podmienok. Tak postupuje lekár, keď určuje diagnózu, tak postupuje kriminalista, keď vyšetroje skutok a chce zistiť, čo ho spôsobilo, tak postupuje archeológ, keď nájde artefakt a chce zistiť, kto a kedy (kde) ho vytvoril“ (Gahér 2017, s. 628).

Príklad súvetia, ktoré vyjadruje takúto abduktívnu retrodikciu (AbR) s explicitne vyjadreným záporným smerovaním času:

(AbR) *Keby boli kvety marhúl zmrzli, tak by sa bolo bývalo ochladilo pod mínus 4 °C.*

Samozrejme, autorka má pravdu v tom, že môžeme použiť kooperujúce lexikálne prostriedky, ktoré „zjednodušujú temporálne relácie: v prípade časového predchádzania deja výrazy prv, predtým, už skôr, pred polstoročím...“ (Kesselová 2022, s. 53).

Domnievame sa, že pluralita gramatických konštrukcií by nemusela viesť k hodnoteniu niektoej z nich ako nadbytočnej, hoci by bola o niečo komplikovanejšia. Použitie antepreterita môže viesť k zníženiu závislosti zamýšľaného významu na jazykovom a situačnom kontexte. Takýto prehovor môže byť sémanticky maximálne autonómny bez odvolania sa na pragmatický kontext a bez nutnosti použitia lexikálnych prostriedkov na vyjadrenie súslednosti časov. Kumulatívne oba nami predložené argumenty na obranu minulého kondicionálu (v tvare antepreterita) a antepreterita všeobecne nemôžu ovplyvniť spontánnu hovorovú jazykovú prax a jej tendencie, ale môžu podporiť ich zachovanie predovšetkým vo vedeckom a umeleckom štýle. Možno by empirické skúmanie zamerané na korpus písomného prejavu a špeciálne písaného v náučnom štýle nesignalizovalo taký jednoznačný ústup antepreterita.

5. LOGICI: ROZLIŠENIE DOSTATOČNEJ A NUTNEJ PODMIENKY JE DÔLEŽITÉ

5.1 Dostatočná podmienka a pravidlo *modus ponens*

Logici vysvetľujú základné druhy podmienok podľa ich úlohy v relácii **deduktívneho vyplývania**. V klasickej logike sú základnými druhmi podmienok dostatočná a nutná podmienka, o ktorých som už na stránkach tohto časopisu písal (Gahér 2020, s. 202).

Dostatočná podmienka (niečoho) vyjadrovaná spojením v tvare *Ak A, tak B*:
(1) *Ak sa maslo zahrieva, tak sa (maslo) roztápa.*⁷

je asociovaná s pravidlom správneho usudzovania *modus ponens* (MP), keďže jej splnenie je vyjadrené v pozícii antecedentu *A* a odvoditeľný fakt *B* je v pozícii konzekventu – hľadáme odpoveď na otázku, čo sa deje, ak je splnená dostatočná podmienka – maslo sa zohrieva.

(U1)

Ak sa maslo zahrieva, tak sa (maslo) roztápa.

Maslo sa zahrieva.

Maslo sa roztápa.

Záver je pozitívny – podmienený dej nastáva.

Obsahovým podkladom relácie podmieňovania, vyjadrenej v prvom predpoklade, je zrejme kauzálna väzba (príčina – účinok). Obsahový vzťah podmieňovania môže byť veľmi rôznorodý a okrem objektívnej (ontickej) podmienenosti (korelácie tzv. *holých faktov*; angl. *brute facts*) dôležitú úlohu zohráva *epistemická podmienenosť*.

⁷ Príklad je z dobre známej práce amerického lingvistu Jamesa McCawleyho (2003, s. 82).

nosť – rôzne úrovne či stupne poznania, presvedčenia, predpovedania, vysvetlenia či hodnotenia. Špeciálnu oblasť tvoria rôzne druhy *sociálnych faktov*, či už inštitucionálnych, normatívnych a iných, individuálne či kolektívne *želanía, sľuby, dohody* a pod. Osobité miesto majú fakty ako *výsledky konania ľudí* alebo samo *konanie ľudí*. Korelátory relácie podmienenosti môžu byť z každej z týchto oblastí, a to v rozmanitých kombináciách. Niektoré kombinácie sú frekventovanejšie ako iné.

Napríklad v oblasti práva sú časté nasledovné kombinácie podmienovania:

- [holý fakt, normatívny fakt] – [povodeň, povinnosti okresného úradu]
- [epistemický fakt, normatívny fakt] – [vedieť o zločine, povinnosť nahlásiť]
- [sociálny fakt ako výsledok konania, normatívny fakt] – [krádež, trest]
- [sociálny fakt ako konanie, normatívny fakt] – [vedenie auta pod vplyvom návykovej látky, trest]
- [inštitucionálny sociálny fakt, normatívny fakt] – [učiteľ FiF UK, práva a povinnosti].

Príklad aplikácie pravidla modus ponens na ustanovenie právnej normy s koreláciou [sociálny fakt, normatívny fakt] pre prípad dostatočnej podmienky:

(U2)

Ak niekto nájde stratenú vec, tak (ten) je povinný ju vydať vlastníkovi.

Peter našiel stratenú vec.

Peter je povinný vydať stratenú vec vlastníkovi.

5.2 Nutná podmienka a pravidlo *modus tollens*

Nutná podmienka niečoho sa vyjadruje spojením v tvare *C len vtedy, keď D*:

(2) *Oheň horí len vtedy, keď má kyslík prístup.*

(3) *Niektoré lieky sú nebezpečné len vtedy, keď sa užívajú v nadmerných dávkach.*

Ak by sme predpokladali splnenie nutnej podmienky, tak nemožno deduktívne správne usúdiť na záver, v ktorom by sa vyjadrovala podmieňujúca okolnosť. Deduktívne správne utvorený úsudok (U3) získame vtedy, keď budeme predpokladať nesplnenie nutnej podmienky a budeme sa riadiť pravidlom modus tollens (MT):

(U3)

Oheň horí len vtedy, keď má kyslík prístup.

Kyslík nemá prístup.

Oheň nehorí.

Záver deduktívne správneho úsudku je odpoveďou na otázku, čo sa deje vtedy, keď *nie* je splnená nutná podmienka – kyslík nemá prístup. Logicky deduktívne vyplývajúci záver je negatívny – podmienený dej nenastáva. V tejto súvislosti môžeme sformulovať „poučenie“, podľa ktorého na výroky s nutnou podmienkou je vhodné aplikovať pravidlo modus tollens.

Je zaujímavé, že v oblasti práva sa zrejme vyskytujú len nasledovné kombinácie nutného podmieňovania:

- [normatívny fakt, **epistemický** fakt] – [konanie v dobrej viere, nevedieť o tom, že vec je kradnutá]
- [normatívny fakt, **sociálny fakt** ako výsledok konania] – [povinnosť zaplatiť, majetkový prospech z plnenia]

Príklad aplikácie pravidla modus tollens ustanovenie právnej normy s koreláciou [normatívny fakt, **sociálny fakt** ako výsledok konania] pre prípad nutnej podmienky:

(U4)

Práce a náklady do rozpočtu nezahrnuté možno účtovať iba vtedy, ak ich schválil objednávateľ písomne.

Objednávateľ písomne **neschválil** práce a náklady nezahrnuté do rozpočtu.

*Práce a náklady nezahrnuté do rozpočtu **nemožno** účtovať.*

Dostatočné a nutné podmienky sú základnými typmi podmienok v práve (spolu s ich negáciami) a konkretizačné pravidlá MP a MT sú najčastejšie implicitne aplikovanými pravidlami deduktívneho usudzovania v právnej praxi.

5.3 Slovenská jazykoveda: rozlíšenie dostatočných a nutných podmienok zatiaľ absentuje

Pri vysvetľovaní aplikácie deduktívnej logiky na doktorandských seminároch som opakovane narážam na sťažené osvojovanie si najmä príkladov s dostatočnou a nutnou podmienkou. Dlho to bolo pre mňa záhadou, pretože pojmy dostatočnej a nutnej podmienky boli štandardnou súčasťou učiva matematiky v prvom ročníku v časti výrokovej logiky na gymnáziách. Samozrejme, nie každý absolvent jazykovedného štúdia na Filozofickej fakulte Univerzity Komenského absolvoval maturitu na gymnáziu a aj pre tých, ktorí absolvovali gymnázium, to bolo dosť dávno na to, aby tieto poznatky upadli do zabudnutia, pokiaľ sa v priebehu vysokoškolského štúdia neposilnili či aspoň neobnovili.

Napadlo mi, že poslednú okolnosť preverím aspoň na úrovni výkladov hesiel v slovenských slovníkoch na *Slovníkovom portáli Jazykovedného ústavu L. Štúra*. Na moje prekvapenie, spojenia *dostatočná podmienka*, *nutná podmienka* alebo ich presné synonymá sa tam až na jednu výnimku⁸ nevyskytujú. Opisné spojenia s približne rovnakým významom, ako má termín *nutná podmienka*, tam samozrejme sú, napr. v hesle **len**² vo význame podradovacej spojky sa v druhom význame uvádza:

⁸ Spojenie *nutná podmienka* sa v *Slovníku súčasného slovenského jazyka*, zv. 3 (2015), vyskytuje v dokladovej zóne hesla **nutný**: **nutný** -ná -né 2. st. -nejší príd. ktorý musí byť, ktorý si vyžaduje uskutočnenie, riešenie; bez ktorého sa nemožno zaobísť, potrebný, naliehavý; syn. nevyhnutný: *nutná podmienka*; *bol to n. krok*; *suroviny nutné na výrobu liekov* ... (p. <https://slovník.juls.savba.sk/?w=nutn%C3%BD&s=exact&c=f6a&cs=&d=sss#>). Podľa toho možno predpokladať, že v ďalšom – piatom – zväzku tohto slovníka bude heslo podmienka zahŕňať aj niektoré termíny z oblastí logiky, matematiky a lingvistiky a pod.

„v spojeniach *len ak, len keď* uvádza podmienkovú vetu s hodnotením danej podmienky ako výlučnej: *pozná ma, len keď niečo potrebuje...*“ (Slovník súčasného slovenského jazyka, 2011).⁹

Spojenie *dostatočná podmienka, nutná podmienka* sme nenašli ani v slovenskej učebnicovo-odbornej jazykovede – tieto termíny, resp. pojmy sa nenachádzajú napr. v práci Juraja Dolníka *Teória spisovného jazyka. So zreteľom na spisovnú slovenčinu* (2010) ani v reprezentatívnej monografii Kesselová a kol. *Spojky a spájacie prostriedky v slovenčine* (2013), ani v práci Martiny Ivanovej *Syntax slovenského jazyka* (2016). Nenájde ich ako odborné termíny v *Morfológii slovenského jazyka* (1966). Zdá sa, že môžeme oprávnene konštatovať, že presné rozlíšenie dostatočných a nutných podmienok v slovenskej jazykovede s vysokou pravdepodobnosťou zatiaľ všeobecne absentuje. Pojmy *dostatočná podmienka* a *nutná podmienka* určite nepatria ani medzi základné, ani medzi sekundárne nástroje metodologického inštrumentária slovenských lingvistov.

5.4 České slovníky: rozlíšenie dostatočných a nutných podmienok zatiaľ absentuje

Domnievame sa, že podobná situácia je aj v českých slovníkoch. V *Slovníku spisovného jazyka českého* (1960 – 1971) ich vo výkladoch hesiel nenájde.¹⁰

Obdobná situácia je v *Slovníku spisovného jazyka českého*,¹¹ ale v jeho hesle *nutný* je vo výklade uvedené spojenie *nutná podmínka* z oblasti logiky.¹² V *Akademickom slovníku současné češtiny* (zverejnené po písmeno E) výraz *dostatočná podmínka* nie je ani medzi príkladmi spojení v hesle *dostatečný*.¹³ *Nový encyklopedický slovník češtiny* v tomto smere tiež „mlčí“.¹⁴

O situácii v odbornej českej lingvistiky sme si nestihli urobiť ani základný prehľad, ale v publikácii Evy Hajičovej *Syntax-Semantics Interface* (2018), ktorá predstavuje výber z autorkiných štúdií, sme našli dva výskyty spojenia *necessary condition* (ibid., s. 67, 204); ani jeden výskyt spojenia *sufficient condition*.

⁹ <https://slovník.juls.savba.sk/?w=len&s=exact&c=G195&cs=&d=sssj&d>

¹⁰ <https://ssjc.ujc.cas.cz/search.php?hledej=Hledat&heslo=dostatečná+podmínka&sti=EMPTY-&where=hesla&hsubstr=no>
https://ssjc.ujc.cas.cz/search.php?hledej=Hledat&heslo=nutná+podmínka&sti=EMPTY&where=full_text&hsubstr=no

¹¹ <https://ssjc.ujc.cas.cz/search.php?hledej=Hledat&heslo=nutný&sti=EMPTY&where=hesla&hsubstr=no>

¹² <https://ssjc.ujc.cas.cz/search.php?hledej=Hledat&heslo=nutn%C3%BD&sti=EMPTY&where=-hesla&hsubstr=no>

¹³ <https://slovníkcestiny.cz/heslo/dostatečný/0/19115>

¹⁴ <https://www.czechency.org/slovník/search?action=listpub&search=podm%C3%ADnka>, <https://www.google.com/search?q=podm%C3%ADnka+site%3Ahttps%3A%2F%2Fwww.czechency.org%2F&oq=podm%C3%ADnka+site%3Ahttps%3A%2F%2Fwww.czechency.org%2F&aqs=chrome..69i57.3267j0j4&sourceid=chrome&ie=UTF-8>

Logickí sémantici odporúčajú systematicky pracovať s pojmami *dostatočná podmienka* a *nutná podmienka* aj v súvislosti s vysvetlením základného významu vetných spojok a spojkových spojení – vetných operátorov. O dôležitosti pravdivostno-funkcionálneho vysvetlenia vetných operátorov, ako aj o potrebe jeho doplnenia pri analýze súvetí prirodzeného jazyka o ich interakciu s vektormi času, kauzality a epistemickej relevancie sme na stránkach Jazykovedného časopisu už písali (Gahér 2020). Jednu dôležitú okolnosť v prospech pravdivostno-funkcionálneho vysvetlenia vetných operátorov sme vtedy neuviedli možno aj preto, že je všeobecne veľmi dobre známa. Všetky elektronické počítače pracujú na princípe logických obvodov, ktorý sa opiera práve o pravdivostno-funkcionálne vysvetlenie vetných operátorov.

6. EŠTE RAZ O VETNÝCH OPERÁTOROCH *IBA*, *IBA AK*, *IBAŽE*, *LEDA*

Jedno zásadné zdôvodnenie, prečo by sme operátor *iba* nemali považovať za synonymný so spojku *ibaže*, resp. *leda*, *ledaže*, som uviedol v článku o vetných operátoroch (Gahér 2020, s. 207 a n.). V nadväznosti na rozlíšenie pojmov dostatočnej a nutnej podmienky môžeme konštatovať, že operátor *iba*¹⁵ v zret'azení s podmienkovou spojku *ak* – *iba ak* (angl. *only-if*) uvádza nutnú podmienku a operátory *ibaže*, *leda* sú významovo synonymné a uvádzajú negatívnu dostatočnú podmienku (angl. *unless*), čo by sme opisnejšie mohli vyjadriť spojením *ak nie*.

Pri hľadaní vysvetlenia, prečo je v slovenskej lingvistiky považovaná spojka *leda* za dubletu spojky *iba*, prichádzame s hypotézou, že je za tým „zabudnutá“ elipsa. V *Slovníku súčasného slovenského jazyka* je v hesle *leda*¹⁶ vo význame priraďovacej spojky uvedený príklad: „*tú škrvnu už neodstrániš, l. nožnicami*.“ Nahradením spojky *leda* spojku *iba* dostávame:

a) *tú škrvnu už neodstrániš, iba nožnicami*

Ústretové čítanie tohto spojenia však nespája spojku *iba* priamo s predchádzajúcim textom, t. j. s neodstránením škrvny, ale s textom, ktorý bol elidovaný:

b) *tú škrvnu už neodstrániš a odstrániš iba nožnicami*

Spojka *iba* sa v skutočnosti má vzťahovať k vypustenému odstráneniu škrvny, nie k jej neodstráneniu.

Za významovo rovnocennú neelidovanú formuláciu môžeme považovať nasledovnú:

c) *tú škrvnu už neodstrániš, ak nepoužiješ nožnice,*

kde je vyjadrená negatívna dostatočná podmienka neodstránenia škrvny, ktorá dešifruje význam spojky *leda* ako rovnaký s významom spojenia *ak nie*.

¹⁵ O význame samej spojky *iba*, ktorá je dubletou spojky *len*, pozri (Gahér 2012).

¹⁶ *leda*¹ spoj. priraďovacia vyjadruje odporovací vzťah obmedzením platnosti predchádzajúcej vety; syn. *iba*, *len*: *tú škrvnu už neodstrániš, l. nožnicami*; *na tie reči ti už nikto nenaletí, l. blázon*.

Žiaľ, príkaz čítania formulácie príkladu z hesla s reflektovanou elipsou, na čo sa možno spoliehajú lingvisti, nie je pre čitateľov i iných adresátov vôbec samozrej-
mý a mnohých používateľov jazyka vedie k chybnému stotožneniu významov spoj-
ok *leda*, *ibaže* s významom spojky *iba* (to je v hesle uvedené explicitne) a mnohých
prekladateľov k chybnému prekladu anglických viet so spojkou *unless* na vety so
spojkou *iba* (*iba ak*). Práve zápor, ktorý pri preklade súvetí so spojkou *unless* z an-
gličtiny musí byť pripojený k slovesu v dosahu spojky, sa niekedy stráca zo zreteľa
a namiesto správneho prekladu sa uvádza chybné spojenie *iba ak*.

Podobne: *na tie reči ti už nikto nenaletí, l. blázon*.

S doplnenou elipsou: *na tie reči ti už nikto nenaletí a naletí iba ak blázon*.

Explicitne správne bez elipsy: *na tie reči ti už nikto nenaletí, ak nie je blázon*.

7. ZÁVER

Za základný cieľ článku sme si predsavzali aspoň parciálne odpovedať na otáz-
ku, čo o podmienkach zdôrazňujú jazykovedci a čo logici a čo by mali jedni od
druhých prevziať.

V prvej časti štúdie sme navrhli, aby logici od lingvistov prevzali ich detailné
rozlíšenie podmienok na škále rôznych stupňov splniteľnosti od splnených, fakticky
pravdivých až po absolútne neuskutočiteľné. Týmto inšpirovaní sme navrhli rozlí-
šenie druhov podmienok, ktoré považujeme za vhodné pre logicko-sémantické skú-
manie podmienkových súvetí: faktuálne, hypotetické (agnostické), kontrafaktuálne,
kontramožné.

Hlásime sa k tým logickým sémantikom, ktorí sa snažia čo najviac jazykových
javov vysvetliť bez toho, aby sa spoliehali na „všemocný“ kontext. Preto považuje-
me syntakticko-sémantické rozlíšenie potenciálne ireálnej podmienky (hypotetické
podmienkové súvetia) a absolútne ireálnej podmienky (kontrafaktuálne podmienko-
vé súvetia) za kľúčové. To nás vedie k záveru, že podmieňovací spôsob v tvare ante-
préterita je vhodný syntaktický signál identifikácie absolútnej ireálnosti podmienky.
Ďalej sme uviedli argument proti „celoplošnej“ redundantnosti antepreterita a predo-
všetkým vo vedeckom a umeleckom štýle ho považujeme za funkčný tvar, keďže
jeho použitie môže viesť k zníženiu závislosti zamýšľaného významu na jazykovom
a situačnom kontexte.

Na druhej strane by pre lingvistov mohlo byť inšpirujúce rozlíšenie dostatoč-
ných a nutných podmienok. V klasickej logike sú základnými druhmi podmienok
práve ony a sú spájané s pravidlami deduktívneho usudzovania *modus ponens*, resp.
modus tollens. Tieto pravidlá sú ťažiskovými pre aplikáciu logiky – patria medzi jej
základné nástroje. Napríklad konkretizačné pravidlá *modus ponens* a *modus tollens*
sú najčastejšie implicitne aplikovanými pravidlami deduktívneho usudzovania
v právnej praxi. Ukazuje sa, že tieto nástroje nie sú v slovenskej jazykovede dosta-
točne udomácnené, keďže v nej zatiaľ abscentuje systematické rozlíšenie dostatoč-

ných a nutných podmienok. Nemáme prehľad o českej odbornej lingvistiky, ale situácia v českých slovníkoch je obdobná ako v slovenských – rozlíšenie dostatočných a nutných podmienok tu zatiaľ absentuje. Úplne na záver sme predložili hypotézu, prečo je v slovenskej lingvistiky považovaná spojka *leďa* za dubletu – podľa nás chybné alebo prinajmenej nie dostatočne zrozumiteľné – spojky *iba*: je za tým už „zabudnutá“ elipsa, na ktorú nie je čitateľ upozornený.

Bibliografia

- BEALER, George (1982): *Quality and Concept*. Oxford, Clarendon Press. 311 s.
- BENNETT, Jonathan (2003): *A Philosophical Guide to Conditionals*. Oxford, Oxford University Press. 387 s.
- ČERMÁK, František (2008): Syntagmatika, kombinace a kumulace konjunkcí. In: F. Štícha – M. Fried (eds.): *Grammar & Corpora*. Praha: Academia, s. 315 – 323.
- DOLNÍK, J. (1978): *Sémantika slova a jej explikácia*. Dizertačná práca. Akademická knižnica Univerzity Komenského.
- DOLNÍK, J. (2010): *Teória spisovného jazyka. So zreteľom na spisovnú slovenčinu*. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV. 301 s.
- FREGE, Gottlob (1992): O zmysle a denotáte. Preložil: A. Riška. In: *Filozofia*, roč. 47, č. 6, s. 349 – 363.
- GAHÉR, František (2010): *Logická sémantika a všeobecná teória prekladu*. Bratislava, Stimul. 119 s.
- GAHÉR, František (2011): Sú pojmy dostatočná podmienka a nutná podmienka pre empirickú oblasť symetrické? In: *Organon F*, roč. 18, č. 3, s. 331 – 350.
- GAHÉR, František (2012): Len. In: *Organon F*, roč. 19, č. 3, s. 306 – 324.
- GAHÉR, František (2012): Revízia definícií pojmov dostatočná a nutná podmienka. In: *Organon F*, roč. 19, č. 1, s. 16 – 37.
- GAHÉR, František (2015): Logika verzus jazykoveda o vetných spojkách. In: *Organon F*, roč. 22, č. 3, s. 395 – 424.
- GAHÉR, František (2018): Kontrafaktuály. In: *Filozofia*, roč. 73, č. 1, s. 36 – 50.
- GAHÉR, František (2022a): Kontramožné kondicionály a neintuitívne úsudky. In: *Filozofia*, roč. 77, č. 7, s. 545 – 557.
- GAHÉR, František (2022b): Logika kondicionálov. In: *Filosofický časopis*, roč. 70, č. 2, s. 381 – 401. DOI: <https://doi.org/10.46854/fc.2022.2r.381>
- GAHÉR, František (2023): Counterfactuals and Backtracking Counterfactuals. In: *Axiomathes*, 32, (Suppl 2), 553–573 (2022). <https://doi.org/10.1007/s10516-022-09618-2>
- HAJČOVÁ, Eva (2018): *Syntax-Semantics Interface*. Praha: Karolinum. 294 s.
- HARRIS, Zellig S. (1951): *Methods in Structural linguistics*. Chicago, University of Chicago Press. 400 s.
- HORECKÝ, Ján (1967): Cifrovýje charakteristiki morfemnoj struktury. In: *Prague Studies in Mathematical Linguistics 2*, s. 9 – 17.
- HORECKÝ, Ján (1969): *Úvod do matematickej jazykovedy*. Bratislava: Univerzita Komenského. 92 s.

- CHOMSKY, Noam (1957): *Syntactic structures*. Hague: Mouton. 116 s.
- CHOMSKY, Noam (1965): *Aspects of the theory of syntax*. Cambridge: M.I.T. Press. 296 s.
- CHILDERS, Timothy – MAJER, Ondrej (2010): Kondicionály. In: SVOBODA, Vladimír a kol.: *Logika a prirodzený jazyk*. Praha: Filosofia, s. 153 – 191.
- IVANOVA, Martina (2016): *Syntax slovenského jazyka*. Druhé, upravené a doplnené vydanie. Prešov: Prešovská univerzita v Prešove. 283 s.
- JESPERSEN, Otto (1963): *The Philosophy of Grammar*. London: Georg Allen & Unwin. 368 s.
- KESSELOVÁ, Jana a kol. (2013): *Spojky a spájacie prostriedky v slovenčine*. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV. 311 s.
- KESSELOVÁ, Jana (2021): Antepreteritum ako výpoveď o existencii, myslení, hovorení a konaní človeka. In: J. Pekarovičová – M. Vojtech (eds.): *Studia Academica Slovaca 50*. Bratislava: Univerzita Komenského, s. 91 – 111.
- KESSELOVÁ, Jana (2022): Korelácia medzi temporálnym významom antepreterita a textom v slovenčine. In: *Slovenská reč*, roč. 87, č. 1, s. 37 – 52.
- LYCAN, William (2001): *Real Conditionals*. Oxford: Clarendon Press. 240 s.
- MCCAWLEY, James D. (1981, 3. vyd. 2003): *Everything that Linguists have Always Wanted to Know about Logic. But Were Ashamed to Ask*. Chicago: University of Chicago Press. 656 s.
- MACHÁČKOVÁ, Eva (1980): Ústup kondicionálu minulého? In: *Naše reč*, roč. 63, č. 2, s. 62 – 67.
- MONTAGUE, Richard (1974): *Formal Philosophy*. Edited by Richmond H. Thomason. Yale University Press, New Haven and London. 369 s.
- MOSCHOVAKIS, Y. N. (1994): Sense and denotation as algorithm and value. In: J. Oikkonen – J. Väänänen (eds.): *Lectures on Logic '90*, (2), Springer, s. 210 – 249.
- MÚCSKOVÁ, Gabriela (2021): Kondicionálové tvary v slovenčine v kontexte historickej gramatikalizácie a súčasnej dynamiky. In: G. Múcsková – K. Muziková (eds.): *Jazyková zmena a pramene jej skúmania*. Bratislava: Univerzita Komenského v Bratislave, s. 69 – 105.
- PALA, Karel a kol. (1975): Intenzionálna logika a sémantika prirodzeného jazyka. In: *Slovo a slovesnosť*, roč. 36, č. 3, s. 205 – 218.
- PUNČOCHÁŘ, Vít (2014): Indikativní a subjunktivní hypotetické soudy: Epistemický vs. ontický přístup. In: *Organon F*, roč. 20 (Supplementary Issue), s. 119 – 137.
- PUNČOCHÁŘ, Vít (2017): Problém svobodné vůle a logika kontrafaktualních výroků. In: *Filosofický časopis*, roč. 65, č. 4, 607 – 631.
- PUNČOCHÁŘ, Vít (2019): *Paradoxy klasické logiky. Filosofie a logika hypotetických vět*. Praha: Filosofia. 304 s.
- RUŽIČKA, Jozef a kol. (1966): *Morfológia slovenského jazyka*. Bratislava: Vydavateľstvo SAV. 896 s.
- SANFORD, David H. (1989): *If P, then Q: Conditionals and the Foundations of Reasoning*. London: Routledge. 304 s.
- SGALL, Peter (1967): *Generativní popis jazyka a česká deklinace*. Praha: Academia. 238 s.

SOKOLOVÁ, M. – ŽIGO, P. (2014): *Verbálne kategórie aspekt a tempus v slovenčine*. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV. 320 s.

TETLOCK, Philip E. – BELKIN, Aaron (eds.) (1996): *Counterfactual thought experiments in world politics*. Princeton University Press, Princeton. 344 s.

TICHÝ, Pavel (1988): *The Foundations of Frege's Logic*. Berlin – New York: de Gruyter. 303 s.

WOODS, Michael – WIGGINS, David J. – EDGINGTON, Dorothy (eds.) (1997): *Conditionals*. Oxford: Clarendon Press. 152 s.

Slovníky a internetové zdroje

Akademický slovník současné češtiny [online] (2017 – 2023). Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i. Dostupné na: <https://slovníkcestiny.cz>.

KARLÍK, Petr (2017): Kondicionál. In: P. Karlík – M. Nekula – J. Pleskalová (eds.): *CzechEncy – Nový encyklopedický slovník češtiny*. Dostupné na: <https://www.czechency.org/slovník/KONDICIONÁL> (citované: 11. 3. 2023).

Slovníkový portál Jazykovedného ústavu L. Štúra SAV. Dostupné na: <https://slovník.juls.savba.sk/>.

Slovník spisovného jazyka českého (1960 – 1971; 1989). Hl. red. B. Havránek a kol. Praha: Academia, 1989. Dostupné na: <https://ssjc.ujc.cas.cz>.

Slovník súčasného slovenského jazyka. H – L. (2011). Ved. red. A. Jarošová – K. Buzássyová. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV. 1087 s.

ŠLOSAR, Dušan (2017): ANTEPRÉTERITUM. In: Petr Karlík, Marek Nekula, Jana Pleskalová (eds.), *CzechEncy - Nový encyklopedický slovník češtiny*. Dostupné na: <https://www.czechency.org/slovník/ANTEPRÉTERITUM> (citované: 11. 3. 2023).

MORFOLOGICKÁ VARIANTNOSŤ SLOVIES V METODOLOGICKOM A APLIKAČNOM KONTEXTE¹

ALEXANDRA JAROŠOVÁ

Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV, Bratislava, Slovensko

JAROŠOVÁ, Alexandra: Morphological variability of verbs in the methodological and applicational contexts. *Jazykovedný časopis (Journal of Linguistics)*, 2023, Vol. 74, No. 2, pp. 609–626.

Abstract: The goal of our contribution is to find an adequate methodological platform for describing and explaining the so-called inter-paradigmatic transition of Slovak verbs from the conjugation prototype *česať* (“to comb”, 1483 lexemes) to the conjugation prototype *chytať* (“to catch”). This transition is not linear and smooth. We understand the description of the given phenomenon as the construction of a linguistic model – a “transition scheme” – based on systemic linguistics (specifically, functional and structural linguistics). This platform, with the concepts of *function*, *norm*, *system*, *center*, and *periphery*, is compatible with the cognitive concepts of *prototype* and *continuum*, which we include in the construction of the model as certain components of the user and practical dimensions. From the point of view of formal morphology, we rely most on the description system of Slovak conjugation by M. Sokolová (2019). We drew material from the Orthographic and Grammatical Dictionary and verified the occurrence of variants on the set of corpora *Omnia Slovaca IV* consisting of the *Slovak National Corpus*, specialized corpora and web corpora. We conclude that the goal of the analyzed cross-paradigmatic movement is not the transition of verbs from the prototype *česať* to the prototype *chytať*, but rather the optimal balance of definite and indefinite forms of each verb with regard to the defined conjugation prototype under the simultaneous interaction of pragmatic, frequency and phonological factors.

Keywords: Slovak, morphology, verb, transition between conjugation classes, hybrid and variant paradigms

Jav prechodu slovíe z jedného vzoru do druhého sa odohráva v oblasti tvarotvornej sústavy jazyka označovanej ako formálna alebo flektívna morfológia. Naše úvahy začneme preto otázkou, ktorú vo svojich prácach kladie Juraj Dolník (2010; 2011; 2017): akú realitu predstavuje morfológia, resp. aké sú jej existenčné modalít.

V princípe sa táto otázka týka celého jazyka a odpoveď na ňu sa hľadá od čias F. de Saussura doteraz, hoci v istých obdobiach mohlo vládnuť presvedčenie, že odpoveď sa našla. F. de Saussure ako prvý začal dôsledne identifikovať súbor odlišných „realít“, ktoré sú súčasťou komplexného a lingvistovi priamo nedostupného

¹ Príspevok bol vypracovaný v rámci grantového projektu VEGA č. 2/0016/21 *Slovník súčasného slovenského jazyka – 7. etapa (Koncipovanie a redigovanie slovníkových hesiel a s tým spojený lexikologicko-lexikografický výskum)*.

fenoménu „reči“² (langage) zahŕňajúcho ako jazyk (langue), tak aj hovorenie/prehovor (parole) a tesne hraničiaceho s viacerými „mimorečovými“ oblasťami (Saussure 2007, 3., rozšírené a doplnené, české vyd.).

F. de Saussure, ktorý vymedzil jazyk vzhľadom na jeho **sociálnu podstatu** ako základný a primárny predmet lingvistiky, pripomínal, že nevyhnutným predpokladom vzniku jazyka je hovorenie ako **individuálna** súčasť „reči“ (op. cit., s. 54). Saussurove charakteristiky týchto dvoch vzájomne sa predpokladajúcich stránok „reči“ odrážajú prakticky všetky ontologické, ale aj gnozeologické dimenzie „jazyka“ v dnešnom chápaní: **jazyk ako spoločenská realita** („spoločenský produkt“, resp. „súbor nevyhnutných konvencií“), **jazyk ako mentálna realita** v zmysle dispozície aj jeho podoby v komunikačnom procese (znak tvorí „jednota zmyslu a akustického obrazu“ a obe tieto časti „majú psychickú povahu“; „vnemy získavané počúvaním druhých ľudí modifikujú naše jazykové návyky“; „hovorenie je individuálny akt vôle a inteligencie“ prejavujúci sa pomocou „psychofyziologického mechanizmu“), **jazyk ako abstrakcia** („namiesto dopredu daných pojmov nachádzame hodnoty vyplývajúce zo systému“), **jazyk ako neurofyziologická realita** („jazykové znaky, v podstate psychické, ... sú realitami, ktoré majú svoje sídlo v mozgu“) (op. cit., s. 46 – 54, 144). Týmito dimenziami sa zaoberá aj súbor súčasných „lingvistík“.

Morfológiu ako **abstraktnú entitu**, resp. gnozeologický konštrukt, opisuje **systémová lingvistika**. V jej rámci sa táto abstrakcia svojím spôsobom materializuje a môže generovať predstavu, že podobné modely sú uložené v hlavách používateľov.

Gramatike ako **mentálnej realite** sa venuje **psycholingvistika** (psychické predpoklady používania jazyka; osvojovanie si jazyka dieťaťom a i.) a najmä **lingvistická pragmatika** aplikovaním princípu prirodzenosti na morfológické javy (Dolník 2009, s. 136 – 141; Dolník 2010, s. 86 – 91).

Istých mentálnych aspektov gramatiky sa dotýka aj **diskurzívna analýza**, hoci sa viacej upriamuje na sociálnu stránku verbálnej komunikácie. V komunikácii vidí sociálny vzťah, sociálnu interakciu, ktorá „konštruje“ nielen samotného komunikanta, ale v procese tejto interakcie je neustále kreovaná aj gramatika (Dolník 2009, s. 366 – 368). Autor takýto predmet opisu nazval „gramatikou v praktickej modalite“ v protiklade k systémovým deskripciam nazvaným „gramatikou v racionálnej modalite“ (Dolník 2017, s. 29). Centrom záujmu praktickej gramatiky je jazykové správanie hovoriaceho, ktoré je inštinktoídne, analogické, imitačné, zamerané na sebarealizáciu a seba prezentáciu ako cieľ komunikácie. Ovládanie znakov a pravidiel je bytostne spojené s praxou a je zautomatizované. Hovoriaci, zaujatý sebaštylizáciou, je od ich sledovania odbremený. Ide o „schopnosti funkčne ekvivalentné so systémom pravidiel“. Takýto jav nazýva J. Dolník „**bez znalostnou gramatickou dispozíciou**“: „Niet všeobecných pravidiel gramatiky a ich exemplifikácií (abstraktných

² Používanie českého termínu „řeč“ ako vhodného ekvivalentu francúzskeho termínu *langage*, a nie ako zaužívaného ekvivalentu francúzskeho slova *parole*, presvedčivo zdôvodnil F. Čermák, prekladateľ a editor českých vydání Saussurovho *Kursu obecné lingvistiky* (Saussure 2007, s. 364 – 365, 368).

vzorcov a exemplárov utvorených podľa nich), ale len exempláre s ‚vpísanými‘ pravidlami, ktoré sú totožné s gramatickou praxou“ (Dolník 2017, s. 54). Naznačenú mentálnu podobu morfológie do istej miery potvrdzujú badania opierajúce sa o veľké korpusové dáta (Hoey 2005; Čermák – Holub 2005; Čermák 2010; Pace-Sigge 2013; Hanks 2013), napr. korpusové manažéry vytvárajúce kolokačné profily slov založené na štatistických mierach spájateľnosti (Kilgariff – Tugwell 2002) alebo systémy strojového prekladu založené na rôznych typoch pravdepodobnostných modelov jazyka.³ O gramatike ako **neurofyziologickej realite** ešte veľa nevieme. Týmto predmetom sa zaoberá klinická medicína, biologicky orientovaná experimentálna psychológia aj neurolingvistika. Viaceré zistenia týchto disciplín sú relevantné aj z hľadiska fungovania morfológie ako „techniky syntaxe“. Napr. pacienti v prípade tzv. nonfluentnej afázie používajú spravidla len podstatné mená v základnom tvare, slovesá len výnimočne a neplnovýznamové druhy ako predložky a spojky u nich absentujú úplne (Kevická – Marková – Gavalérová 2020). Zjednodušujúco by sme mohli povedať, že „vypadávanie“ jazykových prostriedkov má kategoriálny charakter. Teda to, čo opisujeme ako kategórie pomocou nášho statického deskriptívneho inštrumentária, musí mať nejaký náprotivok aj na neurónovej, procesualnej úrovni.

Morfológia ako súčasť mentálnej výbavy človeka je aj predmetom **kognitívnej gramatiky**. Kognitívny rámec robí z morfológie komponent celkovej skúsenostno-vedomostnej sústavy človeka. Centrálnym pojmom tohto prístupu je konceptualizácia ako proces spracovania mentálnej skúsenosti každého druhu – intelektuálnej, senzorickej, motorickej i emocionálnej – do podoby významu. A hoci sa konceptualizácia ako proces odohráva aj na neurónovej úrovni, kognitívna gramatika podľa R. Langackera k nej pristupuje fenomenologicky a uchopuje ju ako prejav mentálnej skúsenosti (Langacker 2008, s. 31).

Kognitívny metodologický rámec sa viacej využíva pri opise a vysvetľovaní obsahu **gramatických kategórií** než javov formálnej morfológie. Ukážme si to na príklade **slovesného vidu**.⁴ Ak sa odpútame od opozície ohraničenosť vs. neohraničenosť, pred-

³ Oblasť strojového prekladu zaznamenala po roku 2016 skokové zlepšenie kvality preložených textov, najmä v tých jazykoch, kde existovali veľké dáta. Súviselo to so zapojením nových technológií založených na koncepte neurónových sietí. Strojový preklad sa stále zlepšuje vďaka tomu, že jeho architektúra sa posúva k stále pokročilejším modelom, napr. k transformátorovým sieťam, ktoré pracujú inovatívnym spôsobom so sekvenciami dát. Transformátory predstavujú v rámci neurónových sietí novú paradigmu a priniesli výrazné zlepšenie v niektorých náročných úlohách. Takže sa dá povedať, že napr. Google Translate používa umelú inteligenciu.

⁴ Pri charakteristike vidovej opozície sa už dlho používajú metaforické vyjadrenia znázorňujúce dve optiky, dve pozorovacie stanovišťa v poradí nedokonavosť – dokonavosť: stanovište hovoriaceho je vnútri deja – stanovište hovoriaceho je lokalizované mimo deja (Isačenko 1960, s. 133; Nübler 2002, s. 529), neobmedzujúci pohľad – zužujúci pohľad obráteného d'alekohľadu (Poldauf 1982, s. 312), filmová perspektíva – perspektíva fotografie (Sokolová 2009, s. 27). K tejto optike pozorovateľa sa často pridáva konštatovanie, že ak je pozorovateľ lokalizovaný mimo deja, vidí jeho začiatok aj koniec, ide o perspektívu celkového pohľadu. Stanovište vnútri deja poskytuje perspektívu, ktorá nezahŕňa začiatok a koniec (Nübler 2002, s. 529).

stavujúcej spôsoby pretekania deja na najvšeobecnejšej, gramatikalizovanej úrovni, a upriamime sa na doslovný význam kategórie nazvanej *vid*, resp. aspekt, potom môžeme konštatovať, že zmyslom *vidu* je ukázať ako *vidí* pozorovateľ situáciu pomenovanú určitým slovesom v istom časovom úseku, ktorý je v ohnisku jeho pozornosti. V. A. Plungian, zaoberajúci sa typológiou aspektuálnych gramém naprieč jazykmi, nazýva tento vyčlenený časový úsek **pozorovacím oknom** (odkazuje na prácu W. Kleina z roku 1994). Pozorovacie okno je pomocou gramémy času usúvzťažnené s časom prehovoru (Plungian 2011, s. 355). Informácia o tom, ako z hľadiska času prebieha situácia videná v pozorovacom okne už nie je v agende kategórie *tempus*, ale v agende kategórie aspekt (porov. aj Sokolová – Žigo 2014, s. 145 – 146). Pri opise sémantických typov dokonavosti a nedokonavosti je teda dôležité zachytiť, aký fragment odvíjajúceho sa deja cez toto okno vidíme. **1.** Vidíme stredový fragment deja (situácia zaplnila okno); **2.** Vidíme terminálny fragment⁵ (situácia sa v okne končí); **3.** Vidíme vznik deja (vstúpili sme do novej situácie⁶); **4.** Vidíme celý dej (začiatok aj koniec momentového/punktuálneho deja sa zmestí do okna). Pomocou metafory pozorovacieho okna sa modelujú lineárne aspektuálne významy založené na situáciách, v ktorých sa uskutočňuje zmena stavu (udalosť) realizovaná ako **koniec** (bod zániku, prirodzeného ukončenia deja = **terminálny význam**, napr. *opraviť*, *skrotiť*, *napísať*, *vyriešiť*), **začiatok** (bod vzniku, nástupu deja/stavu = **inceptívny význam**, napr. *uveriť*, *uvidieť*, *pochopiť*, *prevýšiť*, *vyplynúť*, *vyknúť*), **splyvanie začiatku a konca** (bod vzniku a zániku deja nasleduje rýchlo za sebou = a) **rezultatívny** alebo b) **nerezultatívny momentový význam**, napr. a) *bodnúť*, *sotiť*, *nájsť*; b) *žmurknúť*, *mávnúť*, *vyskočiť*) a tiež na „neudalostnej“, procesuálnej situácii predstavujúcej **stredový interval**, aktuálne pozorované prebiehanie deja medzi jeho vznikom a zánikom (Plungian 2011, s. 383 – 385; porov. Jarošová 2013a; 2013b; 2018). Vidovo korelovaný udalostný význam teda predstavujú **terminatíva**, **inceptíva**⁷ a **mo-**

⁵ Vidové páry sloviess pomenúvajúcich v nedokonavom vide dej vyvíjajúci sa postupne k svojej prirodzenej hranici a v dokonavom vide dosiahnutie danej hranice a prechod do inej situácie sa nazývajú mutačné slovesá alebo častejšie **terminatíva** (*opravovať* – *opraviť*, *krotiť* – *skrotiť*, *písať* – *napísať*). V prípade použitia dokonavého vidu hovoriaci aj počúvajúci vedia, že v realite, resp. v úvahovej retrospektíve sa dej udial v celistvosti od začiatku až do konca (*opravil to za dve hodiny*). Ale v princípe nejde o to, čo vieme, ale o to, čo „vidíme“ cez pozorovacie okno. Vidíme, že relevantný dej sa v pozorovacom okne končí, čo značí pohľad na jeho terminálny fragment a bod ukončenia. To, že pohľad pri terminatívach je sústredený na koncový bod (v podobe rezultátu) dokazuje aj analýza viet so zápornými podobami týchto sloviess (Daneš 1985, s. 18).

⁶ Udalosť konceptualizovanú ako moment vstupu do procesu, resp. moment nástupu procesu pomenúvajú slovesá ako *uveriť*, *pochopiť*, *nahnevať sa*, *uvidieť*, *ucítiť* a pod. Nejde teda o ingresíva opisujúce začiatočnú fázu deja, ktorá má svoju vlastnú „dynamiku“ (dotvorenie nedokonavého vidového náprotivku: *zovrieť* (o vode) – *zovierať*, *zakvitnúť* – *zakvitať*, *rozbehnúť sa* – *rozbiehať sa*). Nejde ani o inchoatíva smerujúce k relatívnemu limitu/výsledku (*chudnúť* – *schudnúť*, *silnieť* – *zosilnieť*). Slovesá typu *uvidieť*, *pochopiť* sú **inceptíva** s významom vzniku/nástupu novej situácie (*uvidieť* = vidieť, *pochopiť* = chápať). Vnímame ich ako zdôvodnenú súčasť vidovej korelácie.

⁷ Na **inceptíva** sa tiež možno pozeráť ako na **druh momentatív**. Predstavujú zmenu situácie (mutáciu) v podobe okamžitého nástupu stavu, ktorý následne trvá (*keď som to pochopil, tak to chápem*), čím sa približuje momentatívam rezultatívneho typu (*bodnúť*) a možno hovoriť o **inceptívnych momentatívach**.

mentatíva. Centrom aspektuálnosti sú terminatíva, v ktorých situácia (proces) pomenovaná imperfektívnym členom dvojice bezprostredne súvisí s udalostnou situáciou pomenovanou perfektívom (*opravovať* – *opraviť*, *krotiť* – *skrotiť*, *písať* – *napísať*). Margi-nálnym členom aspektuálnosti je typ inceptív vyjadrujúcich v dokonavom vide vstup do stavu (udalosť) a v nedokonavom vide stav (*zhodnúť sa* – *zhodovať sa*, *vyplýnúť* – *vyplývať*, *obopnúť* – *obopínať* [o predmete]).

Iný príklad kognitívneho modelu vidu (v danom prípade ruského) je model Laury Jandovej (Janda 2008) založený na predpoklade analógie medzi čiastkovými významami vidu a percepčným vnímaním sveta. Perfektívum vo všeobecnosti vysvetľuje autorka pomocou metafory „diskrétny pevný objekt“ a kladie ho do opozície voči súvzťažnému imperfektívu, ktorý predstavuje „tekutú látku“ niekam tečúcu alebo pohybujúcu sa v nádrži. V prípade imperfektív, ktoré sú súvzťažnené so semelfaktívami (*ščípať* – *ščípnuť*), nejde o tekutosť, ale o zrnitosť. Súvisí to s faktom, že jednorazový dej semelfaktív autorka pripodobňuje jednému zrnku (granule).

Po krátkej ukážke kognitívneho uchopenia lexikálno-gramatickej kategórie vidu sa vrátíme k formálnej morfológii.

Aj pri explanácii javov formálnej morfológie možno na prospech veci využívať koncept **prototypu** a **kontinua**, ktoré v pojmovom aparáte kognitívnej lingvistiky plnia zásadnú úlohu.

Predchádzajúci náčrt metodologického kontextu možno zhrnúť takto: To, čo označujeme pomenovaním *morfológia*, spravidla predstavuje výsledok opisu a zo-všeobecnenia javov rečovej aktivity, jazykovedný konštrukt utvorený z istej teoretickej perspektívy.

Pomenovanie *morfológia* sa môže vzťahovať aj na realitu predstavujúcu súčasť mentálnej výbavy používateľa jazyka, teda súbor návykov aktivovaných v sociálnej interakcii. Z hľadiska ukotvenia opisu ide o dve perspektívy: hľadisko pozorovateľa a hľadisko používateľa. Deskripcie robené z oboch perspektív môžu mať vedecké aj aplikačné zameranie. Opis zameraný na pozorovateľné výsledky jazykovej aktivity je možné podať v systematizovanej podobe. Mentálny korelát tejto jazykovej aktivity môže byť chápaný ako bezprostredný intencno-emergentný proces prebiehajúci počas komunikácie (pragmatická dimenzia javu; Dolník 2018) aj ako ovládanie jazyka, teda spomínaná „dispozícia“ (kognitívna dimenzia javu). Je zrejmé, že gramatická dispozícia ako súbor automatizovaných schopností vybudovaných na základe analogického správania sa ťažko uchopuje. Zatiaľ nie je jasné, ako urobiť z gramatickej dispozície objekt analýzy (ak za analýzu nepovažujeme vymenovanie súboru princípov). Na druhej strane je zrejmé, že rozlišovanie **morfológie ako istého abstraktného objektu** a **morfológie ako javu fungujúceho v mentálnej sfére** je veľmi dôležité. Morfológia opísaná v podobe teoretického modelu nie je totožná s ovládaním jazyka v zmysle gramatickej dispozície a ani s tým, čo prebieha v našom mozgu v priebehu hovorenia. Vytvorené modely by sme teda nemali ontologizovať, ale – ani v podobe priznanej gnozeologickej reality, alebo práve preto – sa ich

v žiadnom prípade netreba vzdať. Bude však potrebné zobrať do úvahy zistenia pragmatickej a kognitívnej lingvistiky a optimalizovať tieto teoretické konštrukty v súlade s novými explanačnými možnosťami.

V ďalšej časti sa pokúsime načrtnúť kontúry metodologickej platformy, na ktorej chceme našu analýzu morfolologickej variantnosti slovíec postaviť.

Východiskové teoretické nastavenie tvorí **systemová lingvistika**, ktorá v našich podmienkach má podobu **funkčného štrukturalizmu**. Tu je vhodné uviesť formuláciu vedúcej osobnosti pražského jazykovedného funkcionalizmu V. Mathesia, ktorá mieri k podstate funkčného prístupu: „*Pokaždé bude zkoumání vycházet ze sdělovacích potřeb mluvčího. Z toho nám nutně vyplývají dva důsledky: budeme postupovat od mluvy jako něčeho, co je bezprostředně dáno, k jazyku, který jako systém je toliko ideálně reálný, a od funkčních potřeb k formálním prostředkům, kterými se uspokojují*“ (Mathesius 1942, s. 88). Na malom príklade si ukážeme užitočnosť perspektívy od funkcie k forme. V rámci vzoru *česať* je 244 (základných aj odvodených) slovíec, ktorých význam (teda pomenovacia funkcia) reflektuje pohyb alebo zvuk opakujúci sa v tesnom slede. Ich slovotvorný základ je motivovaný onomatopoicky (*žblnkotať*, *cupotať*, *škripotať*, *buchotať*, *mihotať*, *trepotať*). Skupina, ako vidno, má aj spoločný formálny ukazovateľ – koncový reťazec *-otať*, resp. sufix *-ot-*. Tieto slovesá aj v rámci javov formálnej morfológie predstavujú špecifický významovo-formálny celok prejavujúci sa svojským typom oscilácie medzi vzorom *česať* a *chytat'*, o čom bude reč neskôr. Funkčný prístup nič nemení na fakte, že vo flektívnej morfológii treba všetky významové prvky viazať na formu a vyhýbať sa interpretáciám založeným na vyplývaní (inferencii) a „domýšľaní“, ktoré nemajú oporu vo výraze.

V rámci funkčného štrukturalizmu sa rozpracoval veľmi užitočný teoretický koncept založený na opozícii **centra a periférie**, ktorý do istej miery predznamenal aj etablovanie sa konceptu **prototypu** prijatého do kognitívnej lingvistiky z psychológie (inštruktívny výklad o prototypu a ukážky jeho využitia v gramatickom výskume slovenčiny poskytuje práca Kysel'ová – Ivanová 2013, s. s. 85 – 108). Centrum a periféria tvoria **kontinuum**, ktoré tiež slúži ako jeden zo základných modelov kognitívneho rámca (napr. lexikálno-gramatické kontinuum). Ako vidno, tieto dva kognitívne koncepty sú kompatibilné s funkčným rámcom.

Ďalší kľúčový pojem tohto prístupu je **norma**, ktorú funkcionalisti rozpracovali vo vzťahu k spisovnému jazyku, ale boli si vedomí toho, že vlastnú normu majú aj iné jazykové útvary. Odklonili sa od chápania normy ako predpisu a presadzovali chápanie, ktoré sa orientuje na normálny, bežný úzus vzdelaných používateľov. Norma sa potom javí ako výsledok konvencionalizácie často používaných jazykových prostriedkov dobre plniacich svoju pomenúvaciu funkciu.

Formálne morfologické prostriedky sú v rozpracovanom *Slovníku súčasného slovenského jazyka* (SSSJ, 4. zv.; Jarošová ed. 2021) a v elektronickom *Ortograficko-gramatickom slovníku* (OGS; Sokolová – Jarošová, eds. 2016; 2022) opisované

z pozície pozorovateľa a uchopené ako systém. Táto prezentácia vyhovuje povahe formálnych exponentov veľmi abstraktného významu, ako je tvar substantíva alebo tvar slovesa. V morfolologickej stavbe je vysoký stupeň pravidelnosti a predvídateľnosti štruktúr na základe príznakov. Ale spolupôsobí tu celý rad faktorov. Niektoré účinkujú synergicky, niektoré idú proti sebe. Druhý z menovaných javov generuje **morfológickú variantnosť** (jej usúvzťažnenosť s lexikálnou variantnosťou sme sa pokúsili naznačiť v práci Jarošová 2009, s. 129 – 130). Usilujeme sa pochopiť tieto komplexné jazykové javy a dospieť k ich adekvátnemu vysvetleniu a opisu. Prinajmenšom k takému opisu, ktorý by nás v danej etape poznania uspokojoval. Zamýšľame sa aj nad tým, ako získanú informáciu sprostredkovať používateľovi v slovníkoch aj poradenskej činnosti v takej podobe, ktorá by ho „nevýdesila“. Pri explanácii variantných javov sa usilujeme interpretovať zmeny aj z pozície používateľa, ale, pravdaže, zatiaľ bez garancie, že sme sa trafili do relevantnej psychickej reality.

V tomto zmysle treba chápať aj náš pokus o opis medziparadigmatického prechodu medzi vzormi *česať* a *chytať*.

Daný jav sa v literatúre neraz opisoval a treba povedať, že bez ohľadu na materiállovú núdzu slovenskej lingvistiky (kartotéky boli relatívne chudobné) bol aj v starších prácach zachytený primerane a relatívne vyčerpávajúco.

E. Pauliny (1950/1951) upozornil na to, že časť slovíes zo vzoru *česať* tvorí prechodník a činné prídastie náležite (*plakať* – *plačúc*, *plačúci*, podobne *kresať*, *česať*, *písať*, *rezať*, *viazat'*, *lízat'*) a časť slovíes ich tvorí podľa vzoru *volať* (*chytat'*). Deje sa to najmä pri tých, ktorých kmeň sa končí na *-t* a v prítomných tvaroch alternuje na *-c*: *trestať* – *trescem* – *trestajúc*, *trepotať* – *trepocem* – *trepotajúc*. Ale nie je to výnimočný jav ani v prípadoch, keď sa kmeň končí na pernú spoluhlásku, neraz paralelne fungujú obidva tvary: *hýbať* – *hýbem* – *hýbuc/hýbajúc*, *lámať* – *lámem* – *lámajúc/lámuc*. Na konci autor konštatuje, že „[v]yčerpávajúce a stručné pravidlá nemožno nateraz podať, lebo ako vidno norma nie je ustálená a pri mnohých slovesách sú dvojtvary. Pozornosť si zaslúži najmä okolnosť, že tvorenie prítomného prídastia je iné ako tvorenie prítomného⁸ prechodníka: *šomrúc* – *šomrajúci*, *kolišuc* – *kolišajúci*“ (Pauliny 1950, s. 58). Tieto predpoklady, resp. hypotézy potvrdzuje aj najnovší výskum. Posledná veta článku dobre charakterizuje povahu tohto javu: „Záverom možno povedať, že sa tu musíme opierať o úzus, lebo pravidlá, ktoré sme tu formulovali, nevystačujú pre všetky prípady“ (tamtiež).

V práci A. V. Isačenka *Grammaticeskij stroj russkogo jazyka v sopostavlenii s slovackim. Morfológija I* (1954), predstavujúcej kvalitnú ukážku klasického štrukturalistického prístupu k morfológii, môžeme čítať vyjadrenia reflektujúce chápanie morfológie

⁸ Charakteristika *prítomný* pri slovesnom tvare *prechodník* je ozvenou staršej opozície *prítomný prechodník* – *minulý prechodník* (utvorený od dokonavých slovíes príponou *-v*, *-vši*). Minulý prechodník je už v *Morfológii slovenského jazyka* (Ružička a kol. 1966, s. 489) považovaný za archaický: *zavolav*, *zavolavši* (= *zavolajúc*), *vrátiv sa*, *vrátivši sa* (= *vrátiac sa*).

ako celkom autonómneho organizmu riadiaceho sa len vlastnými takmer prírodnými zákonmi: „Neproduktívne morfológické prvky narušajú všeobecné zákonitosti a pravidelnosť paradigmatickej. (...) Jazyk sa postupne zbavuje neproduktívnych morfológických prvkov, likviduje ‚nepravidelnosti‘ gramatickej stavby. Tento proces možno názorne demonštrovať na porovnaní ruských a slovenských jazykových faktov. V slovenčine slovesá typu *motat' sa, kopat', kúpat' sa* patria do neproduktívnej slovesnej triedy (porov. *mo-cem sa, kopem, kúpem sa*) a udržiavajú si archaický typ časovania, ale v ruštine zodpovedajúce slovesá *motát', kopát', kupát'sia* prešli do produktívnej slovesnej triedy s koncovkami *-at', -áju, -ájet: ja motáju, ja kopáju, ja kupáju*“ (Isačenko 1954, s. 48 – 49).

Autori výnimočného diela slovenskej jazykovedy – *Morfológie slovenského jazyka* (Ružička a kol., 1966) – pracovali s relatívne bohatým materiálom a každý jav dokladali pomocou dlhých súpisov relevantných slov. V práci sa konštatuje (autorom príslušnej kapitoly je J. Ružička), že pohyb sloviess od vzoru *česat'* k vzoru *chytat'* sa deje plynule a nerovnomerne. V niektorých slovesách sa už prechod uskutočnil a iba periférne sa objavujú tvary z pôvodného vzoru. Iné majú skoro rovnocenné dvojtvary a v prítomných tvaroch dominuje vzor *česat'*. Ďalšia skupina má prítomné tvary len podľa vzoru *česat'* a relevantné neurčité tvary má dominantne alebo výlučne podľa vzoru *chytat'*. Vzor *česat'* je neproduktívny a uzavretý. Máličko produktívna je len skupina deinterjekcionálnych sloviess typu *bl'abotat', buchotat'*. Často majú expresívny ráz. Konečný záver *Morfológie* je taký, že vzor *česat'* sa rozpadá a rozpad podporujú konsonantické alternácie v rámci kmeňa. Alternácie sa priečia tendencii po stálosti odvodzovacieho základu (op. cit., s. 446 – 448). V kapitole o prechodníku sa konštatuje, že slovesá s alternáciou v kmeni na *t/c* (končiace sa na *-tat'*) *čaptat', chmátat', chl'astat', jachtat', metat' sa, motat' sa* majú pravidelne tvary podľa vzoru *chytat'*, napr. *brbtajúc*, lebo tvorenie podľa *česat'* produkuje neprijateľnú kakofóniu: *brbcúc*. Podobne slovesá končiace na *-otat'* majú prechodník podľa vzoru *chytat'*. J. Oravec sa nazdáva, že práve táto skupina pevne ostáva vo vzore *česat'* (Oravec – Bajzíkova – Furdík 1984, s. 161). Poznávame, že to platí len pre určité tvary. V tejto skupine (*-otat'*) majú skoro všetky slovesá (okrem osemnástich) pôvodné určité tvary (podľa *česat'*) a prevzaté neurčité tvary (podľa *chytat'*). L. Dvonč sa drží toho, čo o jave konštatuje *Morfológia*, ale zdôrazňuje, že rozpad vzoru *česat'* „podporujú predovšetkým konsonantické alternácie, resp. úsilie vyhnúť sa konsonantickým alternáciám“ (Dvonč, 1984, s. 96).

Na základe korpusových dokladov (*Slovenský národný korpus – prim-10.0-public-all, Omnia Slovaca IV*) môžeme predbežne zhodnotiť, ktoré zistenia z týchto starších prác sa potvrdili. Potvrdil sa fakt, že prechod sa deje takpovediac „neorganizovane“. Zo sloviess, ktoré *Morfológia* uvádza ako príklad na úplný prechod do vzoru *chytat'* – *hatať, kutať, mátať, páchať, rátať* – treba vyňať slovesá *kutať* a *páchať*, ktoré majú v určitých tvaroch dublety. Pri slovesách, ktoré *Morfológia* uvádza ako príklady na existenciu dubletnej paradigmy (*dupať, šmatlať, štiepať, látať, kvákať⁹, trblietať*,

⁹ Ide o sloveso **kvákať¹** označujúce „vydávať zvuk kvá“, nie o homonymné sloveso **kvákať²** s expresívnym významom „šticovať“, ktoré dublety má.

trestat'), treba poznamenať, že (okrem *dupat'*) v neurčitých tvaroch už tieto slovesá dublety nemajú, ale len podoby podľa vzoru *chytat'*, pričom sloveso *látať* prešlo do tohto vzoru úplne. Takisto (okrem *dupat'* a *šmatlať*) neplatí konštatovanie, že pri dubletných určitých tvaroch je v daných slovesách dominantná podoba podľa vzoru *česať*. V súčasnosti je dominantná podoba podľa *chytat'*. Nielenže sa potvrdila existencia skupiny sloviess, ktoré majú hybridnú paradigmu, teda časť tvarov len podľa vzoru *česať* a časť tvarov len podľa vzoru *chytat'*, ale ukázalo sa, že daná skupina je pomerne početná. Potvrdil sa fakt, že temer všetky slovesá s koreňom na *-t*, a teda s alternáciou *t/c*, majú prechodník podľa vzoru *chytat'*. Predpoklad, že väčšina sloviess zo vzoru *česať* tvorí činné prídavné prítomné podľa vzoru *chytat'* sa nepotvrdil.

J. Dolník (2010, s. 93, 95) vysvetľuje medziparadigmatický pohyb ako výsledok uplatňovania princípu optimalizácie motivácie. V danom prípade má podobu zjednocovania vzorov. Slovesá typu *chytat'* sú optimálne motivované, pretože majú infinitívny aj prítomný tematický prvok homogénny, teda *a*-ový: *a + á/aj*. Trieda *česať* takouto homogénnosťou nedisponuje. Tu možno poznamenať, že slovesá typu *brať* tiež majú infinitívnu tematickú morfu *-a* a prítomnú morfu majú odlišnú, ale nesmerujú k vzoru *chytat'*. Nemáme ani náznak (azda v detskej reči) výskytu tvarov *brať*: *brá, brajú* namiesto *berie* a *berú*. Autor vyslovil hypotézu, že istý kontrast *písať* – *píšem* je pre používateľa prijateľnejší, ako napr. kontrast *rapotať* – *rapocem*. Stupeň ostrosti môže podľa autora pôsobiť ako retardačný faktor prechodu. Táto hypotéza sa do istej miery potvrdila. Segment *-sať* je typickejší pre „pôvodný“ vzor *česať*. Väčší počet sloviess, ktorých koncový segment je *-sať* (133), ostáva v pôvodnom type *česať* (93) a menší prechádza k vzoru *chytat'* (40). Slovesá, ktorých slovtvorný základ sa končí na *-tať* (195), naozaj majú časť tvarov zo vzoru *chytat'*, alebo doň prešli úplne (dokopy 179). Slovesá s koncovým segmentom *-otať* (244) sú v prítomných formách stále veľmi stabilné a vo vzore *česať* ostávajú. Ide o skupinu sloviess s onomatopoickým základom, o ktorej sa zmiňuje aj *Morfológia* (*rapotať, fřfotať, šuchotať, rehotat', chichotať, džavotať* a pod.). Autor vyslovil predpoklad, že ďalším retardačným činiteľom prechodu by mohol byť fakt, že tematická morfa *-á-* v tvaroch indikatívu (*chytám*) podlieha skracovaniu po dlhej slabike, čo narúša kooperáciu princípu optimálnej motivácie s princípom opozičného homomorfizmu (opozičné sémantické vzťahy majú mať zodpovedajúcu opozičnú formu). Zdá sa, že spomínaný faktor má svoju relevantnosť.

Ten istý autor (Dolník 2011) sa zamýšľa nad morfológiou z filozofického stanoviska nominalizmu, ktorý pristupuje k morfológii ako k množine morfológických návykov. V tomto duchu opisuje príčinu medziparadigmatického prechodu takto: „návyk *chytá, správa sa* a pod. sa rozvíja tak, že sa objavili tvary *hltá, gagotá, chichotá sa* atď. Z nominalistického hľadiska ide jednoducho o to, že morfológický návyk s častejším výskytom sa rozšíril na úkor iného morfológického návyku, čo sa deje prostredníctvom koexistencie rozširujúceho sa a zasiahnutého návyku“ (Dolník 2011, s. 78).

J. Hašanová a N. Janočková (2011, s. 198) v súvislosti s potrebou editovať v *Slovníku súčasného slovenského jazyka* slovesá vzoru *česať* pristúpili k vypracovan-

vaniu typológie prípadov medziparadigmatického prechodu. Analyzovali heslá 1. zväzku aj koncept 2. zväzku. Spracovanie gramatického aparátu v *SSSJ* nie je absolútnou kópiou predchádzajúcich lexikografických diel už preto, že uvádza aj neurčité tvary, ale aj preto, že niektoré údaje sa spresnili na základe dokladového materiálu. Materiál dvoch zväzkov, z ktorého autorky vychádzali, niesol známky analogického prístupu používaného v prípade absencie dokladov na isté morfológické tvary. Niektoré slovesné deriváty sú celkovo málo doložené ako lexémy. Prechodníky a činné prídavné mená sú zase menej doložené ako prítomné formy. To znamená, že na základe analýzy vzorky, ktorú mali k dispozícii, autorky urobili určité závery s predpokladom, že tieto poznatky je možné extrapolovať na nedoložené tvary a rubriky navrhovanej typológie sa uplatnia aj pri spracovaní slovies v ďalších zväzkoch. Napr. zriedkavé prefigované sloveso (*dodupať*) môže mať gramatický aparát urobený podľa dobre doloženého motivantu (*dupať*), prípadne podľa iných rovnakokoreňových derivátov, ale oveľa frekventovanejších (*rozdupať*, *podupať*). Neskoršia analýza väčšieho empirického materiálu tieto predpoklady nepotvrdila.

Typológia prípadov medziparadigmatického prechodu má v štúdiu túto podobu:

1. určité tvary *česať* a neurčité tvary variantné v poradí *česať/chytať*
2. paradigma dôsledne variantná v poradí *česať/chytať*
3. paradigma dôsledne variantná v poradí *chytať/česať* (okrem činného prídavného prítomného)
4. určité tvary *chytať/česať* a neurčité *chytať*.

Vidíme, že táto schéma má jasné kontúry, vyznačuje sa symetriou a vnútornou logikou. Príčinu prechodu vidia autorky, podobne ako *Morfológia*, v tendencii po stálosti tvarotvorného základu pri ohýbaní.

M. Sokolová (2012) sa zmysľá nad možnosťou prehodnotenia niektorých kritérií vymedzovania konjugačných tried a možnosťou roztvorenia vejáru jestvujúcich vzorov pomocou podvzorov, variantov, subvariantov, dubliet a raritných variantov. Predkladá nový návrh systému konjugačných tried a typov podľa prítomnej aj neurčitej tematickej submorfy, ale aj podľa koncoviek a zakončení tvarov, lebo „nulovú entropiu tvaru sme často našli práve v spojeniach koncoviek a predchádzajúcich morfém“ (op. cit., s. 150). Podľa troch vzorov (*volat'* [= *chytať*], *robiť* a *plánovať* [= *pracovať*]), teda dvoch, ktoré majú rovnakú tematickú submorfú v určitých aj neurčitých tvaroch (*a/a*-ový a *i/i*-ový typ) a tretieho, ktorý je jednoznačne charakterizovaný zakončením *-ovať*, sa časuje 80 % slovies. Sú pravidelné v koncových segmentoch a nemenné v koreňovej morféme (bez alternácií).

V tejto súvislosti sa autorka podrobne venuje medziparadigmatickému pohybu v najslabšie vymedzenom vzore *česať* (v Sokolová 2019 figuruje ako vzor *mazať*). Autorka je presvedčená, že tento prechod sa nedá vysvetliť len tendenciou eliminovať konsonantické alternácie, prípadne rozdielom v počte členov patriacich do príslušných vzorov. Vyvoláva ho variantnosť tvarov činného prídavného mena a prechodníka (*-úci/-uci*, *-úć/-uc*) utvorených od variantnej 3. osoby plurálu (*-ú/-u*): *šomrú – šomrúć – šomrúci*,

kážu – kážuc – kážuci. V skupine s tvarotvorným základom končiacim na *-t* prechod súvisí s kakofóniou prechodníkov po alternácii *t/c*. Prípona prídavia slovies vzoru *chytat'*, teda prípona *-ajúci*, je nemenná a z hľadiska dĺžky prototypická, optimálne motivovaná. Slabým miestom vzoru *česat'*, ako sme videli, sú neurčité tvary. Prézntné tvary vzoru *česat'* (okrem 3. os. pl.) sú, naopak, nemenné bez ohľadu na kvantitu základu (*píše, píšete; češe, češete*). Stabilita týchto tvarov je výhodou vzoru *česat'*, a preto plnparadigmatický prechod podstúpilo len veľmi málo slovies.

Vidíme, že jav prechodu slovies od vzoru *česat'* k vzoru *chytat'* nie je v literatúre opísaný celkom jednoznačne, čo spôsobuje problém aj pri jeho lexikografickej prezentácii. V roku 2014 sme začali s tvorbou *Ortograficko-gramatického slovníka* a po istom čase sme mali k dispozícii relatívne úplný slovesný materiál v rozsahu celej abecedy. Materiál nebol totožný s tzv. generálnym slovníkovým heslárom¹⁰, lebo po lematizácii nerozpoznaných tvarov z vyváženého korpusu bol heslár obohatený o nové lexémy.

Ďalej sme mali k dispozícii spomínané veľké korpusy. Tam už ide o miliardy textových slov (slovných tokenov). Mohli sme preto začať overovať dovedy vyslovené predpoklady a hypotézy. Diskusia v autorsko-redaktorskom kolektíve sa týkala predovšetkým úlohy týchto faktorov: **frekvencia, pragmatický faktor, fonologické vlastnosti, stupeň konjugačnej rezistentnosti konkrétnych morfológických tvarov, slovtvorná štruktúra** (Sokolová 2012; 2019). Pri jednotlivých faktoroch sa pristavíme.

Úloha frekvencie sa týka **a) lexém** aj **b) tvarov** (tu hrá úlohu príslušnosť k perfektívnej alebo imperfektívnej forme slovesa).

V bode **a)** možno konštatovať, že čím je lexéma frekventovanejšia, tým skôr sa objavujú dublety alebo priamo zmena tvarov podľa vzoru *chytat'*.

V bode **b)** platí, že pri imperfektívach je 3. os. pl. ako príznt častejšia než analogická forma pri perfektívach (t. j. syntetické futúrum v terminológii M. Sokolovej a P. Žiga 2014), preto sú pri imperfektívach častejšie posuny a častejšia variantnosť pri 3. os. pl. než pri perfektívach. Vzhľadom na iný tlak na realizáciu prienikových dubletných foriem futúra pri perfektívach a prízntu pri imperfektívach, skúmame tieto formy osobitne.

Napr. pomerne frekventované sloveso *dupat'* (v korpuse *Omnia Slovaca IV* má 5451 výskytov) a jeho odvodeniny s častejším výskytom *podupat'*, *rozdupat'* majú v 3. os. pl. okolo 10 % prienikových tvarov podľa vzoru *chytat'*, teda možno hovoriť o tvarevej dubletnosti (*dupú/dupajú, rozdupú/rozdupajú* atď.). Pri zriedkavo sa vyskytujúcim derivátom *dodupat'* (21 výskytov) sú doklady len na pôvodnú podobu *dodupú*. Takže dodávať do gramatického aparátu slovesa potenciálnu podobu **dodupajú* je problematické. Pozornosť si zaslúži fakt, že hoci *udupat'* a *vydupat'* sú spomedzi prefigovaných odvodenín slovesa *dupat'* najfrekventovanejšie, vykazujú len minimálnu va-

¹⁰ Ide o neduplicitný zoznam heslových slov (lem) nachádzajúcich sa v jestvujúcich výkladových slovníkoch.

riantnosť tvaru 3. os. pl.¹¹ Takže formálna analógia podľa fundujúceho slovesa, ani analógia podľa ostatných derivátov tu nefunguje. Príčinu tohto javu, teda rezistentnosť voči prienikovým tvarom zo vzoru *chytat'*, treba hľadať vo význame. Viac ako polovica výskytov slovesa *udupať* realizuje význam „spôsobiť niečie zneváženie, ubiť, zdeptať, zdeprimovať niekoho“. Tento význam je expresívny, čo podporuje zachovanie pôvodnej paradigmy. Sloveso *vydupať* sa väčšinou vyskytuje v expresívnom význame „energicky, dôrazným požadovaním získať (od niekoho) niečo (obyč., hoci nie výlučne) pre seba, vymôcť (si), vydobýť (si) niečo“. Toto sloveso sa vyskytuje aj ako súčasť frazémy *vydupať niečo spod zeme*. V korpuse je len jediný doklad na prienikový tvar *vydupajú*. Vidíme, že obraz morfolologickej variantnosti členov slovotvorného radu s motivantom *dupať* nie je jednotný, čo pripisujeme predovšetkým váhe frekvenčného faktora. Pozornosť v tomto prípade si však zaslúžila aj špecifickosť významu.

Úloha pragmatického faktora. Videli sme, že ak sa v hre vyskytne význam zaťažený expresivitou, potom tento faktor v pásme určitých tvarov dominuje aj nad frekvenčným faktorom. Expresivita slovíes zo vzoru *česať* sa týka nielen prenesených významov a desubstantívnych slovíes s koncovým segmentom *-otať*, ale aj celého radu iných slovíes (napr. *bublať*, *čiapat'*, *čičrať*, *driehmat'*, *frflať*, *chrúpať*, *šmatlať* a i.), ktorých expresívny ráz tiež súvisí s citoslovcami onomatopoeickej povahy (Ružička a kol. 1966, s. 447).

Úloha fonologického faktora sa týka **a)** typu zakončenia tvarotvorného základu a takisto **b)** alternácií *-s/-š, -z/-ž, -c/-č... t/c* (Sokolová 2012, s. 156).

a) Podľa distribúcie typov zakončenia pri česať prevažujú zakončenia *-bať*, *-pať*, *sať*, *-zať*, kombinácia *konsonant + -mať* a pre chytat' je typické *-vať*, *-kať*, *-dať*, *-nať*. Typickosť zakončenia teda môže byť retardujúcim faktorom (variantné tvary prenikajú ťažšie, pokiaľ má sloveso tvarotvorný základ zakončený na konsonant typický pre vzor *česať*) alebo podporným faktorom (ak je základ zakončený na konsonant typický pre vzor *chytat'*).

b) O úlohe alternácií a výnimočnosti alternácie *t/c* sme sa už zmienili. Tu len dodáme, že z 10 frekventovanejších imperfektív, ktoré celkom prešli zo vzoru *česať* do vzoru *chytat'* má 8 slovíes tvarotvorný základ zakončený na spoluhlásku *-t*.

Úloha konkrétneho tvaru, teda jeho „náchylnosť“ na medzikonjugačnú zmenu. Materiál ukazuje, že „lídrom“, ktorý v slovese začína tvarovú dubletnosť, je činné prídavné prítomné. Po ňom nasleduje prechodník, ďalej imperatív *a/* alebo 3. osoba plurálu prítomného a napokon ostatné prítomné tvary, ktorých reprezentantom je v gramatickom aparáte slovníkového hesla 3. osoba singuláru.

Úloha slovotvornej štruktúry.

a) Ako výrazný formálno-významový typ, teda výsledok prvotného pragmatického faktora, sa predstavila skupina slovíes so zakončením na *-ot-ať*. Skupinu

¹¹ Tvary *udupajú* a *vydupajú* považujeme za marginálne, resp. raritné prejavy istej prechodovej potencie.

tvorí asi 244 sloviess, z ktorých 181 má hybridnú paradigmu. To značí, že sú bez dubletných koncoviek: určité tvary majú podobu vzoru *česať* a neurčité podobu podľa vzoru *chytat'*.

b) Tu sa treba zmieniť o prefigovaných derivátoch vo vzťahu k svojim fundujúcim slovesám. Prefigované deriváty zo vzoru *česať* spravidla majú iný gramatický aparát ako ich neprefigované motivanty (niekedy ide aj o vidový náprotivok), pretože sú menej frekventované, a teda sa vyznačujú menšou variantnosťou.

Vidíme, že opísaný medziparadigmatický prechod sloviess predstavuje pomerne ťažko zachytiteľné **kontinuum**. Isté kontúry v tomto kontinuu sme sa pokúsili naznačiť. Opisujeme ich pomocou opozícií určité tvary (UT) vz. neurčité tvary (NT), pôvodný tvar bez variantu, resp. nový tvar bez variantu („čistý *česať*“ alebo „čistý *chytat'*“) vz. variantný tvar. Vo variantnom tvare môže byť silnejšia (frekventovanejšia) pôvodná podoba podľa vzoru *česať* alebo už novšia podoba podľa vzoru *chytat'* (používame označenie „dominantný *česať*“ al. „dominantný *chytat'*“).

1. skupina: UT čistý al. dominantný *česať*; NT dominantný *česať*

podtyp s jedným variantom **tliapať** tliape tliapu netliap! tliapal tliapuc tliapuci/tliapajúci
podtyp s dvoma variantmi **sypať** sype sypú syp! sypal sypúc/sypajúc sypúci/sypajúci
s tromi variantmi **kízať** kíze kízú kíz!/kízaj! kízal kízuc/kízajúc kízuci/kízajúci kízanie
so štyrmi variantmi **kresať** kreše krešú/kresajú kreš!/kresaj! kresal krešúc/kresajúc krešúci/kresajúci

2. skupina: UT čistý al. dominantný *česať*; NT dominantný *chytat'*

kolísať kolíše kolíšu/kolíšajú kolíš!/kolísaj! kolísajúc/kolíšuc kolísajúci
kutrať kutre kutrú/kutrajú kutri!/kutraj! kutrajúc/kutrúc kutrajúci
brechať breše/brechá brešú/brechajú breš!/brechaj! brechajúc/brešuc brechajúci/brešúci

3. skupina (hybrid): UT čistý *česať*; NT čistý *chytat'*

špl'achotať špl'achoce špl'achocú špl'achoc! špl'achotajúc špl'achotajúci
šušlať šušle šušlú nešušli! šušlajúc šušlajúci
špl'achtať špl'achce špl'achcú špl'achci! špl'achtajúc špl'achtajúci

4. skupina: UT dominantný *česať*; NT čistý *chytat'*

džavotať džavoce džavocú/džavotajú džavoc!/džavotaj! džavotajúc džavotajúci
bľabotať bľaboce bľabocú/bľabotajú nebľaboc!/nebľabotaj! bľabotajúc bľabotajúci
sácať sáče/sáca sáču/sáčajú sáč!/sáčaj! sáčajúc sáčajúci

5. skupina: UT dominantný *chytat'*; NT čistý *chytat'*

trestať trestá/tresce trestajú/trescú trestaj!/tresci! trestal trestajúc trestajúci
koktať koktá/kokce koktajú/kokcú nekoktaj!/nekokci! koktajúc koktajúci

Teraz si zhrnieme doterajšie zistenia. V prvom rade treba spomenúť orientáciu používateľa na prototypické štruktúry. Takými štruktúrami sa javia tri spomínané vzory, ktoré pokrývajú 80 % sloviess. Najprototypickejší vzor je podľa M. Sokolovej vzor *plánovať* (= *pracovať*), pretože sa jednoznačne charakterizuje zakončením *-ovať*. „Variantnosť derivačnej aj modifikačnej morfémy *-ov/-uj-* (...) zabezpečuje stálosť koncoviek v celej paradigme a vytvára z neho vzor bez podvzorov, variantov, subvariantov či dubliet (Sokolová 2012, s. 153 – 154).“ V tomto zmysle *a-/a-ový* vzor *chytat'* predstavuje menej výrazný vzor na škále prototypickosti, ale isté výhody oproti *a-/e-ovému* vzoru *česať* má: stabilné koncovky v prízentnom tvare 3. os. pl., prechodníku a činnom prízestí, tvarotvorný základ bez alternácií. Výhodou vzoru *česať* sú ostatné prízentné tvary. Z piatich vyčlenených skupín predstavujúcich „prechodové typy“ len 5. skupina má v dubletných určitých tvaroch dominantnú podobu podľa vzoru *chytat'* a len 1. skupina má v dubletných neurčitých tvaroch dominantnú podobu podľa vzoru *česať*, čo dokladá rezistentnosť určitých tvarov (dominantný *česať*) a „poddajnosť“ neurčitých tvarov (dominantný *chytat'*). Na spôsob realizácie variantnosti vplýva význam chápaný ako sémanticko-pragmatický jav. Slovesá vyznačujúce sa pragmaticko-funkčnou nápadnosťou (expresívny ráz) inklinujú k nevariantnosti, ktorá môže mať tvar čistej paradigmy podľa vzoru *česať* (*dogabať, prplatať, skapať, štíbrať*) alebo hybridnej paradigmy bez dubletných tvarov (typ *šplechotať*: *šplechoce, šplechocú, šplechoc!*, *šplechotajúc, šplechotajúci*). Faktor alternácií sa prejavuje tak, že v rámci sloviess vzoru *česať*, ktoré majú „čistú“ paradigmu bez dubliet, tvoria veľkú skupinu slovesá s koreňom zakončeným na nealternujúce spoluhlásky *p, b, m, v, r* (op. cit., s. 156). Slovesá s alternujúcim koreňom skoro vždy majú neurčité tvary variantné. Za alternáciu, ktorá sa takmer nepodielá na variantnosti, možno pokladať *z/ž* (*viazat', mazať, rezat', lízat', kázat'*). Na podobu prechodu má vplyv aj frekvencia, a preto dokonavý vid inklinuje k pôvodnej paradigme jednak pre menšiu frekvenciu syntetického futúra v porovnaní s prízentom imperfektívu (porov. napr. tvary vidovo korelovanej dvojice sloviess *huhňat' -ne -ňú/-ňajú (ne)huhni! -ňajúc -ňajúci* a *zahuhňat' -ne -ňú zahuhni! -ňúc*), jednak preto, že najslabší článok, teda činné prízestie prítomné, nie je súčasťou dokonavej paradigmy. Motivant má teda iný priebeh prechodu ako jeho dokonavé deriváty a nie je dôvod ich paradigmy umelo „harmonizovať“ podľa najviditeľnejšieho formálneho kritéria – tvaroslovných pomerov vo fundujúcom slovese. Tieto rôznorodosti spôsobujú, že výsledný obraz stavu sloviess „v najslabšie vymedzenom vzore *česať*“ sa javí ako rozdrobený, nerovnomerne stupňovitý proces. Vďaka identifikovanému súboru spolupôsobiacich faktorov však dokážeme túto rozdrobenosť zdôvodniť „systémovo“, pretože „prechodové kontinuum“, ktoré sme načrtli, ponúka isté systémové kontúry.

Ostáva otázka, ako tento „vzor v rozklade“ zobraziť v slovníku.¹² V prvom rade sa treba pridržiavať už citovaného odporúčania: „možno povedať, že sa tu musíme

¹² Analýza rozsiahlych jazykových zdrojov (korpusov) nám poskytla bohaté informácie o podobe skúmaného medziparadigmatického pohybu (*česať* → *chytat'*). Získané dáta sa použili pri spracovaní

opierať o úzus“ (Pauliny 1950, s. 58). Vďaka úzu dokážeme určiť normu v zmysle väčšinového úzu. Prakticky to vyzerať tak, že z hľadiska abstraktného systému, teda určitej maximálnej schémy prechodu, môžeme pripustiť, že prakticky všetky slovesá by mohli mať variantnú paradigmu (prínavnejšom v neurčitých tvaroch). Pokiaľ by sme chápali normu len ako realizované možnosti systému, treba povedať, že pri mnohých slovesách zo vzoru *česať* sme zaznamenali popri výrazne väčšinovom výskyte pôvodných tvarov aj určitý výskyt prienikových tvarov zo vzoru *chytať*. Napr. frekventované sloveso *hýbať sa* (vykonalo opačnú cestu: od vzoru *chytať* k vzoru *česať*¹³) má popri normatívne variantnom dvojtvaru v príchasti a prechodníku (*hýbuc sa/hýbajúc sa, hýbuci sa/hýbajúci sa*) 29-krát doložený tvar *hýba sa* na pozadí tvaru *hýbe sa*, ktorý je doložený 14 923-krát. Tvar *hýba sa* je **marginálnou realizáciou systémovej potencie**, ktorá pripúšťa prienikové tvary z prototypického vzoru *chytať*. Táto realizácia v úze je však v porovnaní s normou, tvorenou podobou *hýbe sa*, zanedbateľná a nie je potrebné ju uvádzať v gramatickom aparáte. Za variantnú podobu tvaru považujeme takú, ktorej podiel pokrýva okolo desať percent výskytu daného gramatického tvaru. V rámci redaktorsko-autorských diskusií sa vyskytol aj návrh uvádzať variantné podoby, ktoré zďaleka nedosahujú určený limit, v zátvorke. Napokon sme sa rozhodli dať pri opisovaní gramatického aparátu prednosť norme pred marginálnymi realizáciami systémových potencií. Tu sa môže vynoriť problém s tzv. jazykovou chybou. Ako hodnotiť použitie tvaru *šibajú* (5%-ný podiel na variantnosti) na pozadí normového tvaru *šibú*? Alebo podobu *pláve* (s 3%-ným podielom) popri podobe *pláva*?¹⁴ Podľa súčasnej kodifikačnej príručky by išlo o chybu. Tu sa bude musieť poučený redaktor rozhodnúť, ako ohodnotí typ komunikačnej situácie a stupeň oficiálnosti textu/prehovoru. V beletrii by sa realizácia možnosti, ktorú prechodový model poskytuje, mala rešpektovať. Ďalší problém je fakt, že niektoré lexémy sú málo frekventované a nejestvujú doklady na všetky tvary, najmä na tie, ktoré sú už z povahy veci zriedkavé, teda na prechodník a činné príchastie prítomné. Zriedkavé slovesá zo vzoru *česať sa* spravidla vyskytujú v čistej podobe. Ak máme málo výskytov na jednotlivé tvary, rekonštruujeme celú paradigmu len s pôvodnými podobami bez variantov.

Záver. Z 1483 sloves vzoru *česať* zahrnutých do heslára OGS je 819 nevariantných a 601 má variantnú paradigmu, z čoho je 219 prípadov paradigmy hybridného typu bez dvojtvarov (určité tvary sú iba podľa vzoru *česať* a neurčité tvary iba

relevantnej skupiny sloves v *Ortograficko-gramatickom slovníku*. Z tohto dôvodu sa príslušné gramatické údaje niekedy odlišujú od údajov, ktoré pri týchto slovesách uvádzajú iné slovníky.

¹³ M. Sokolová (2019) uvádza tieto slovesá, ktoré prechádzajú opačne, od *chytať* k *česať*: *hýbať, chápať, klamať, kopať, sypať, tepať, zvať*.

¹⁴ Iný prípad je okrajový výskyt tvarov typu *hraje* (podobne *hraje sa*) namiesto tvarov typu *hrá*. Tvary *hraje, hrajem, hrajete* pokladáme pri slovese **hrať** za nenáležité (porov. aj Závodný 2016, s. 63). Nepredstavujú typový jav: ide o ojedinelý prienik prítomných tvarov singuláru vzoru *pracovať* do slovesa zo vzoru *chytať*. Podobne hodnotíme kontamináciu zo vzoru *vidieť* do slovesa **rozumieť** (sloveso predstavuje aj vzor) v podobe nenáležitého tvaru *rozumia*, namiesto *rozumejú*.

podľa vzoru *chytat'*). Zmyslom tohto medziparadigmatického pohybu nie je prechod sloviess vzoru *česať* do vzoru *chytat'*, o čom svedčí fakt, že úplný prechod podstúpilo len 61 sloviess (ide o týchto osem základových sloviess spolu s prípadnými relevantnými derivátmi: *hatať*, *látať*, *rátať*, *mátať*, *leptať*, *kloktat'*, *stroskotat'*, *kasat' sa*¹⁵; patria sem tiež deriváty od sloviess *maznať* a základu *-metať*: *rozmaznať*, *rozmaznať sa*, *pomaznať sa*; *pozametať*, *povymetať*, *pozmetať a pod.*). Zmyslom pohybu nie je ani vytvorenie paradigmy, ktorá by bola dôsledne dubletná vo všetkých relevantných tvaroch, o čom svedčí zanedbateľný počet sloviess s takouto paradigmou (napr. *brechať*, *kresať*, *pitvať*). Cieľom skúmaného medziparadigmatického pohybu je optimálne vyváženie určitých a neurčitých tvarov každého slovesa, resp. skupiny sloviess (porov. skupinu končiacu na *-otať*) so zreteľom na konjugačný prototyp predstavovaný vzorom *chytat'* za súčasného spolupôsobenia pragmatického, frekvenčného a fonologického faktora.

Bibliografia

ČERMÁK, František – HOLUB, Jan (2005): *Syntagmatika a paradigmatica českého slova. I. Valence a kolokabilita*. 2. vyd. Praha: Karolinum. 192 s.

ČERMÁK, František (2010): *Lexikon a sémantika*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny. 358 s.

DANEŠ, František (1985): *Věta a text*. Praha: Academia. 236 s.

DOLNÍK, Juraj (2009): *Všeobecná jazykoveda. Opis a vysvetľovanie jazyka*. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV. 376 s.

DOLNÍK, Juraj (2010): Synchronna dynamika morfológie. In: J. Dolník (ed.): *Morfologické aspekty súčasnej slovenčiny*. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV, s. 66 – 96.

DOLNÍK, Juraj (2011): Spôsoby existencie morfológie. In: M. Ološtiak – M. Ivanová – D. Slančová (eds.): *Vídy jazyka a jazykovedy. Na počesť Miloslavy Sokolovej*. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove 2011, s. 71 – 77.

DOLNÍK, Juraj (2017): *Jazyk v sociálnej kultúre*. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV. 248 s.

DOLNÍK, Juraj (2018): Jazykové znalosti a ovládanie jazyka. In: *Jazykovedný časopis*, roč. 69, č. 1, s. 77 – 89.

DVONČ, Ladislav (1984): *Dynamika slovenskej morfológie*. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV. 124 s.

HANKS, Patrick (2013): *Lexical Analysis. Norms and Exploitations*. Cambridge – Massachusetts – London: The MIT Press. xv + 462 s.

HAŠANOVÁ, Jana – JANOČKOVÁ, Nicol (2011): Sloveso ako lexikografická výzva. In: J. Světlá – A. Jarošová – A. Rangelova (eds.): *Česká slovenská výkladová lexikografia na začiatku 21. storočia. Súbor príspevkov v rámci medzinárodného projektu Princípy a metódy tvorby výkladového slovníka*. Brno: Tribun EU 2011, s. 193 – 205.

¹⁵ Nereflexívne sloveso *kasat'* a jeho deriváty (okrem slovesa *skasat'*) majú paradigmu s dubletnými určitými tvarmi.

HOEY, Michael (2005): *Lexical Priming: A new theory of words and language*. London: Routledge. xiii + 202 s.

ISAČENKO, Aleksandr V. (1954): *Grammaticeskij stroj russkogo jazyka v sopostavlenii s slovackim. Morfologija I*. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied. 388 s.

ISAČENKO, Aleksandr V. (1960): *Grammaticeskij stroj russkogo jazyka v sopostavlenii s slovackim. Morfologija II*. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied. 580 s.

JANDA, Laura A. (2008): Semantic Motivations for Aspectual Clusters of Russian Verbs. In: Ch. Y. Bethin (ed.): *American Contributions to the 14th International Congress of Slavists, Ohrid, September 2008. Vol. I: Linguistics*. Bloomington: Slavica Publishers, s. 181 – 196.

JAROŠOVÁ, Alexandra (2009): Problematika lexikálnej variantnosti a spôsoby jej lexiografického zachytenia. In: M. Považaj (ed.): *Dynamické tendencie v slovenskom pravopise*. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV, s. 98 – 134.

JAROŠOVÁ, Alexandra (2013a): Problém rozsahu vidovej korelácie: zisťovanie možností za hranicami imperfektivizácie a mutácie. In: *Slovo a slovesnosť*, roč. 74, č. 4, s. 243 – 268.

JAROŠOVÁ, Alexandra (2013b): Vidová opozícia a vidová korelácia v slovenčine. In: *Jazykovedný časopis*, roč. 64, č. 1, s. 5 – 47.

JAROŠOVÁ, Alexandra (2018): Aspektuálnosť alebo „začiatky a konce dynamického príznaku“. In: K. Gajdošová – B. Chocholová (eds.): *Jazykovedný zápisník*, roč. 35 – 36 (2016 – 2017). Bratislava: Slovenská jazykovedná spoločnosť pri Jazykovednom ústave Ľ. Štúra SAV, s. 28 – 33.

JAROŠOVÁ, Alexandra (ed.) (2021): *Slovník súčasného slovenského jazyka. O – Pn. (4. zv.)*. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV. 1128 s.

KEVICKÁ, Viktória – MARKOVÁ, Jana – GAVALEROVÁ, Mária (2020): Naratívny diskurz pacientov s Brocovou a anomickou afáziou. In: *Listy klinické logopedie*, č. 2, s. 113 – 123.

KILGARIFF, Adam – TUGWELL, David (2002): Word Sketch: Extraction and Display of Significant Collocations for Lexicography. In: *Proceedings of the ACL-2001 workshop on Collocation: Computational Extraction, Analysis and Exploitation*. Toulouse, s. 32 – 38.

KLEIN, Wolfgang (1994): *Time in Language*. London: Routledge. 194 s.

KYSEĽOVÁ, Miroslava – IVANOVÁ, Martina (2013): *Sloveso vo svetle kognitívnej gramatiky*. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove. 248 s.

LANGACKER, Ronald W. (2008): *Cognitive Grammar. A Basic Introduction*. Oxford – New York: Oxford University Press. 562 s.

MATHESIUS, Vilém (1942): O soustavném rozboru gramatickém. In: *Slovo a slovesnosť*, roč. 8, č. 2, s. 88 – 92.

NÜBLER, Norbert (2002): Vid (vid slovesný, aspekt). In: P. Karlík – M. Nekula – J. Pleskalová (eds.): *Encyklopedický slovník češtiny*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, s. 527 – 531.

Omnia Slovaca IV Maior Beta (22.01) (2022). Bratislava: Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV. Dostupná na: http://ske.juls.savba.sk/bonito/run.cgi/first?corpname=_o04_sk_om42__a_a&reload=1 [cit. 20. 09. 2022].

ORAVEC, Ján – BAJZÍKOVÁ, Eugénia – FURDÍK, Juraj (1984): *Súčasný slovenský jazyk. Morfológia*. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo. 232 s.

PACE-SIGGE, Michael T. L. (2013): The Concept of Lexical Priming in the Context of Language Use. In: *ICAME Journal, Computers in English Linguistics*, č. 37, s. 149 – 173. Dostupný na: <http://clu.uni.no/icame/ij37/index.html> [cit. 20. 09. 2022].

PAULINY, Eugen (1950/1951): *Driemajúci či driemuci?* In: *Slovenská reč*, roč. 16, č. 2, s. 57 – 58.

PLUNGIAN, Vladimir A. (2011): *Vvedenie v grammaticčeskiju semantiku: grammatičeskije značenija i grammatičeskije sistemy jazykov mira*. Moskva: Rossijskij gosudarstvennyj gumanitarnyj universitet. 672 s.

POLDAUF, Ivan (1982): Verbal Aspect: A Slavonic-English Comparison. In: J. A. Anderson (ed.): *Language Form and Linguistic Variation*. Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins, s. 307 – 319.

RUŽIČKA, Jozef a kol. (1966): *Morfológia slovenského jazyka*. Bratislava: Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied. 896 s.

SAUSSURE, Ferdinand de (2007): *Kurz obecné lingvistiky*. 3. čes. vyd. Preklad a poznámky F. Čermák. Praha: Academia. 490 s.

Slovenský národný korpus – prim-10.0-public-all (2022). Bratislava: Jazykovedný ústav L. Štúra SAV. Dostupný na: [http://korpus.juls.savba.sk/prim\(2d\)10\(2e\)0.html](http://korpus.juls.savba.sk/prim(2d)10(2e)0.html) [cit. 20. 09. 2022].

SOKOLOVÁ, Miloslava (2009): Sémantika slovesa a aspektové formy. In: M. Ivanová (ed.): *Aspektuálnosť a modálnosť v slovenčine*. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove, s. 22 – 37. Elektronická publikácia. Dostupný na: <http://www.pulib.sk/elpub2/FF/Ivanova1/index.html> [cit. 20. 09. 2022].

SOKOLOVÁ, Miloslava (2012): Vymedzenie konjugačných tried, vzorov, podvzorov a ich variantov v slovenčine. In: K. Buzássyová – B. Chocholová – N. Janočková (eds.): *Slovo v slovníku. Aspekty lexikálnej sémantiky – gramatika – štylistika (pragmatika). Na počesť Alexandry Jarošovej*. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV – Jazykovedný ústav L. Štúra SAV, s. 149 – 158.

SOKOLOVÁ, Miloslava (2019): Konjugačný systém slovenčiny trochu inak. In: I. Bónová – I. Hajdučeková – L. Jasinská (eds.): *Veda bez bariér*. Košice: Šafárik Press, s. 56 – 59.

SOKOLOVÁ, Miloslava – ŽIGO, Pavol (2014): *Verbálne kategórie aspekt a tempus v slovenčine*. Bratislava: Jazykovedný ústav L. Štúra SAV – Veda, vydavateľstvo SAV. 320 s.

SOKOLOVÁ, Miloslava – JAROŠOVÁ, Alexandra (eds.) (2016, aktuálne vydanie 2022): *Ortograficko-gramatický slovník. A – Ž* [online]. Bratislava: Jazykovedný ústav L. Štúra SAV. Dostupný na: <https://slovník.juls.savba.sk/> [cit. 20. 09. 2022].

ZÁVODNÝ, Andrej (2016): *Prednášky a praktiká z morfológie slovenského jazyka II*. Trnava: Typi Universitatis Tyrnaviensis. 120 s.

STOUNI, DOORSOVIA, VELVETI.

ŽIVOTNÉ SUBSTANTÍVNE FORMY POMENOVANÍ HUDOBNÝCH SKUPÍN
A ICH VÝZNAMY NA METONYMICKOM KONTINUU¹

MARTINA IVANOVÁ

Filozofická fakulta Prešovskej univerzity, Prešov, Slovensko
Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV, Bratislava, Slovensko

IVANOVÁ, Martina: *Stouni, Doorsovia, Velveti*. Masculine virile nominal forms for names of music bands and their meanings on metonymic continuum. *Jazykovedný časopis (Journal of Linguistics)*, 2023, Vol. 74, No. 2, pp. 627–644.

Abstract: The study deals with the special usage of masculine virile forms to name music bands in Slovak. The names of music bands are usually classified as a special subtype of chrematonyms which name the artistic groups and are labelled as ergonyms in the theoretical works. Masculine virile forms can be used with a heterogenous range of meanings depending on context which can be understood as result of metonymic transpositions. The study focuses on description of units warranted by proper names which arise in two depropriation processes – transonymization and appellativization. The analysed material comes from web corpus *Omnia Slovaca IV Maior*. Metonymy is understood as a gradient phenomenon with instantiations that form a continuum on a scale depending on the strength of contiguity. Metonymy gives rise to a variety of readings, which are often difficult to capture and whose meaning has to be specified in the course of interpretation by contextual cues and pragmatic inferences. This fact leads to orthographic instability concerning the usage of capital letters.

Keywords: ergonym, music band, metonymy, transonymization, appellativization, contiguity strength

1. ÚVODNÉ POZNÁMKY

Cieľom príspevku je analýza anglických názvov hudobných skupín (ďalej HS), ktoré predstavujú špecifickú skupinu vlastných mien a zvyčajne sa zaraďujú medzi chrématonymá – názvy ľudských výtvorov, ktoré nie sú fixované v teréne (porov. Ološtiak 2008). Podľa R. Šrámka (1999, s. 165) ide v prípade chrématonym o vlastné mená pre propriálne objekty materiálnej aj nemateriálnej povahy, ktoré sú výsledkom ľudskej činnosti a ktoré nie sú zakotvené v prírode, ale v ekonomických, politických a kultúrnych vzťahoch. Z hľadiska detailnejšej klasifikácie sa názvy HS vymedzujú v rámci vlastných mien umeleckých skupín, ktoré sa spolu s vlastnými me-

¹ Štúdia vznikla ako súčasť riešenia grantového projektu VEGA č. 2/0016/21 *Slovník súčasného slovenského jazyka – 7. etapa (koncipovanie a redigovanie slovníkových hesiel a s tým spojený lexikologicko-lexikografický výskum)*.

nami vojenských a politických inštitúcií, vlastnými menami správnych, zákonodarných a administratívnych inštitúcií, logonymami, vlastnými menami školských, kultúrnych, vedeckých inštitúcií a krúžkov zaraďujú do širšie vymedzenej triedy vlastných mien spoločenských inštitúcií (tzv. ergoným, niekedy tiež inštitucioným).

Problematikou gramatického rodu a skloňovania anglických názvov HS sa zaoberal vo svojej štúdií M. Ološtiak (2008). V našej práci sa sústredíme na zaujímavý aspekt fungovania tohto typu vlastných mien: na ich použitie vo forme životných maskulín, s ktorým sa spájajú rôznorodé sémantické posuny a v dôsledku toho aj rozkolísanosť pri písaní veľkých písmen. Zaujímať nás budú vlastné mená mužského rodu² pomenúvajúce jedinečný objekt – HS, kam patria najmä jednoslovné i viac-slovné názvy zakončené na spoluhlásku, a to buď v ortografii, alebo vo výslovnosti (napr. *Pink Floyd, The Clash, Deep Purple, Uriah Heep*), viac-slovné názvy obsahujúce internacionálny komponent, ktorý sa v slovenčine pociťuje ako jednotka mužského rodu (*Black Sabbath, Led Zeppelin, Velvet Underground, Pearl Jam*), názvy s formálne plurálovou štruktúrou alebo s komponentom, ktorý z formálneho hľadiska predstavuje plurálové substantívum (*Rolling Stones, Beatles, Doors, Smashing Pumpkins, Sex Pistols*).

Pri skúmaní tejto problematiky nás nebudú zaujímať rozličné čiastkové adaptačné procesy uplatňujúce sa v tejto skupine pomenovaní, teda procesy spojené s transfonemizáciou a transortografizáciou (napr. *Beatles – Bítls*), transmorfemizáciou (napr. trunkácia pôvodne plurálovej morfémy *Rolling Stone-s – Stouni*), transmorfologizáciou (napr. flektivizáciou, pri ktorej sa utvára sklonný tvar pomenovania HS na základe typu zakončenia, porov. *Štúdiovky od Pearl Jamu som nikdy veľmi nepočúval.*) a pod. (k termínom pozri Ološtiak et al. 2021), budeme si všímať najmä použitie sklonných životných foriem substantív ako výsledok medziparadigmatických pohybov medzi deklinačnými makroskupinami indeklinábilíí, neživotných maskulín a životných maskulín (k termínom pozri bližšie Sokolová 2007), ktoré sú vyvolané sémantickými zmenami pri týchto jednotkách.

Materiálovým východiskom analýzy budú dáta z korpusu *Omnia Slovaca IV Maior*. V korpusových dátach sa môžeme stretnúť s rozličnými významami, ktoré sa spájajú s použitím sklonnej životnej formy názvu HS:

² Gramatický rod vlastného mena možno určiť jednak na základe formálneho zakončenia a pomocou realizovaného typu skloňovania, napr. *Ludia sa bavili tiež na hitovkách od Beatlesu.*, *V rádiu začala hrať moja obľúbená pesnička od Pearl Jamu.*, jednak pomocou syntaktického zapájania do textu: predovšetkým pomocou zhody so súvzťažnými vetnými členmi, napr. *Pearl Jam venoval tento album trom hráčom na basové hudobné nástroje, ktorí zomreli v roku 2002.*, *Je to obrovský úspech, ktorý kapelu okamžite katapultoval do svetovej hudobnej elity, v ktorej sa nachádzajú skupiny ako napríklad Radiohead alebo americký Pearl Jam.* Používanie sklonných podôb sa však v tejto skupine vlastných mien neuplatňuje vždy, existuje tu výrazná tendencia používať ich ako nesklonné, aj keď sa používajú v adaptovanej podobe, porov. *A stále píše a platne od Bítls.*, *Rocková poetka Patti Smith zahrála pesničku Alive (Žit') od Pearl Jam.*

- označenie HS: *Velveti sú pevnou súčasťou rockovej histórie., Pumpkini oslávia dvadsiatku., „Uriáši“ z generácie „mocných Párplov a Zepelínov“ sú na scéne už od roku 1968.*³

- označenie členov HS: *George, Ringo a ostatní beatlesi., Pumpkini ponorili ruky do betónu., Pink Floydí sú už len traja.*

- označenie stúpcov (fanúšikov, priaznivcov) HS: *Napr. takí sabbati len s utajeným dychom, obdivom a závisťou počúvali tento album.* (= stúpenci Black Sabbath),

- označenie skladieb, platní HS: *Potom budeme mať ramená asi na kašu, tak si oddýchne pistolsmi.* (= hraním skladieb Sex Pistols),

- označenie osôb podľa vlastnosti, charakteristiky spojenej s HS: *Frybort sa s prekvapujúcou istotou pohybuje v charakterizácii dnešných mladých a diferencuje medzi nimi podľa životných názorov (sabatí, travoltáci, somráci, pankáci).*

Zapojenie vlastného mena do nominačných súvislostí sa spája s prechodmi na úrovni kategórií proprium – apelatívum, resp. proprium – proprium. Na označenie týchto transpozičných operácií budeme pracovať s etablovanou terminológiou. V súvislosti s depropriálnou nomináciou na osi proprium – apelatívum sa v teoretických prácach používajú termíny ako apelativizácia, resp. depropriálnizácia, deonymizácia (porov. Hladká 2017; Ološtiak 2018, s. 14), prechod na osi proprium – proprium sa označuje ako transonymizácia (porov. Pleskalová 2017a; Ološtiak 2018, s. 15). V súvislosti s oboma procesmi sa diferencujú isté podtypy: rozlišuje sa tzv. čistá (sémantická) a odvodzovacia (slovotvorná) apelativizácia a čistá a rozšírená transonymizácia.⁴

K transonymizovaným typom možno predbežne zaradiť prípady, keď sa sklonnou podobou životného maskulina označuje HS, resp. členovia HS (vo význame skupiny

³ Takéto životné formy sa tvoria aj pri pomenovaniach slovenských HS, ktoré v štúdiu neskúmame, hoci pri nich možno v rámci depropriálnych procesov uvažovať o podobných významových posunoch (za upozornenie na tieto formy ďakujeme I. Hrubaničovej). Životné plurálové formy sa tvoria najmä od mužských vlastných mien, ktoré sú často homonymné s personálnym životným maskulinom, napr. *Z Gladiatorov sklamanie priam srší.* (skupina Gladiator), *Minulý rok najlepšie koncertovali Billy Barmani.* (skupina Billy Barman; tu zohráva úlohu aj personálna sémantika sufixoidu *-man, -men*, porov. *Beatmeni, Soulmeni, Lojzovia priniesli – aj na pomery pestrej českej folkovej scény – neobyvko strhujúce nasadenie, plebejský imidž a náklzivý, nekomplikovaný humor.* (skupina Lojzo), resp. od sémanticky nevyhranených pomenovaní, napr. *Dôvod na oslavy mali aj Desmodi./A opäť to bola „slušná podiváňa“, ako hovoria bratia Česi – desmodi nevynechali žiadny zo zásadnejších hitov.* (skupina Desmod), *Pri prvom albume si Maduari mohli dovoliť mať v klipke aj 20 báb v bikinách.* (skupina Maduar). Do istej miery tu svoju úlohu môže zohrávať aj analógia s oficiálnymi pomenovaniami HS, ktoré často obsahujú životnú plurálovú formu substantíva, porov. *Taktici, Kapucíni & Stanley, Mloci.* Tvorenie životných foriem je často blokované (resp. takéto podoby korpus nedokladá), ak je názov kapely utvorený z neživotného apelatívneho substantíva, porov. *Modus*, ale **Modusi, Vidiek*, ale **Vidieci, Team*, ale **Teamovia/*-Teami*, podobne **Banketi, *Arzení, *Kontrafakti, *Rozpori, *Slnovrati.* Výnimkou je pomenovanie *Eláni*, porov. *Nakoniec sa k tomuto riešeniu uchýlili Eláni i iné kapely./Dve skladby ponúkli rádiám eláni z pripravovaného albumu.* Životná plurálová podoba je doložená aj v prípade substantíva *Polemici*, pri ktorom do hry vstupuje analógia s plurálom životného apelatíva *polemik*.

⁴ Detailné opisy aspektov spomínaných procesov nachádzame v práci M. Ološtiaka (2018).

ľudí, ktoré tvoria isté spoločenstvo), naopak, ako prípady apelativizácie možno hodnotiť tie prípady, ak sa sklonná životná podoba maskulina použije na označenie stúpcov HS, skladieb HS, resp. osôb s istou charakteristikou spätou s HS, porov. Tabuľku 1.

Tabuľka č. 1. Depropriálne procesy vzťahujúce sa na pomenovania HS

	čistá apelativizácia	odvodzovacia apelativizácia	čistá transonymizácia	rozšírená transonymizácia
označenie HS			Bítlsi	Bítlsáci
označenie členov HS			bitls/BÍTLSI	bitlák/BÍTLSÁCI ⁵
označenie stúpcov HS	uriáš/uriáši	yesák/yesáci		
označenie skladieb HS	bitls/bitlsy	bitlsovka/bitlsovky		
označenie osôb podľa podobnosti s HS	sabat/sabati	bitlsák/bitlsáci		

Napriek spomínaným vymedzeniam však hranice medzi apelativizáciou a transonymizáciou nie sú vždy jasné, čo sa premieta aj do rozkolísanosti ortografickej podoby týchto substantív. V jadre príspevku sa preto pokúsime o vysvetlenie tejto ortografickej nestability, a to na základe konceptu metonymie ako ústredného mechanizmu stojaceho za vznikom týchto sémantických posunov.

2. PROBLEMATIKA METONYMIE VO VZŤAHU K POMENOVANIAM HS

V práci J. Dolníka (2003, s. 69) sa metonymia vymedzuje ako jav, ktorý spočíva na kontiguite, teda na súvislostiach medzi entitami. Ontologickým podkladom metonymie sú priestorové, časové, príčinné a iné súvislosti medzi entitami. Tieto súvislosti pritom patria k obsahu našich bežných znalostí.

V niektorých teoretických prácach, ktoré sa venujú problematike metonymie, sa k Dolníkom spomínanému princípu kontiguitu, fungujúcemu ako konceptuálne podložie metonymie, pristupuje ako k prototypovému javu (porov. Peirsman – Geeraerts 2006). Ako najsilnejšia a najzreteľnejšia forma súvislosti sa vymedzuje konštituentnosť (z anglického *constituency*), ktorá je založená na vzťahu časť – celok. Oproti tomu možno vymedziť slabšie a voľnejšie formy kontiguitu, a to obsiahnu-

⁵ Veľkými písmenami zapisujeme v tabuľke túto podskupinu z dvoch dôvodov. Jedným z nich je značná rozkolísanosť pri zápise iniciálového veľkého písmena pri tomto type pomenovaní, ako o tom svedčia korpusové dáta. Druhým dôvodom je to, že najmä v prípade plurálových podôb možno spomínané pomenovania vnímať ako istý druh skupinových antroponým, teda ako vlastné mená skupiny ľudí tvoriacich isté spoločenstvo. Príslušnosť tohto typu pomenovaní do propriálnej lexiky je sporná, pretože viacerí autori do skupiny popriari nezaraďujú pomenovania hromadných objektov. Ortografická konvencia však v prípade niektorých pomenovaní označovaných ako nepravé propriá pripúšťa aj písanie veľkého písmena (obyvateľské mená, etnonymá, rodové mená, rodinné mená), čo môže byť jedným z dôvodov spomínanej pravopisnej neistoty používateľov (porov. aj analogickú podobu výkladov v slovníkoch „člen európskeho panovníckeho rodu, ktorý v 14. stor. vládol v Uhorsku“ – *Anjouovec*, „člen rakúskeho panovníckeho rodu“ – *Habsburg*, „člen Štúrovej družiny“ – *štúrovec*).

tosť (*containment*) a blízkosť (*proximity*). V tejto súvislosti sa používa aj termín „sila kontiguitý“. Konštituentnosť, obsiahnutosť a blízkosť predstavujú tri základné metonymické mechanizmy, ktoré sa uplatňujú v štyroch konceptualizačných doménach: priestor, čas, udalosť, funkčný celok. Náš výskum sa zameriava na fungovanie jednotiek, ktoré prináležia do konceptuálnej domény funkčný celok. V rámci apelatívnej lexiky sa konštituentnosť uplatňuje pri metonymických transpozíciách ČASŤ za CELOK, napr. *únik mozgov* (časť tela za človeka), obsiahnutosť pri metonymických transpozíciách typu POSESOR za POSUM, napr. *mám defekt* (majiteľ auta za auto), a blízkosť pri metonymických transpozíciách typu INSTRUMENT za AGENSA, napr. *Tentoraz ľahučké ironické pero Bakošovo pichlo do arogantnej hlúposti pár zákonodarcov*. (instrument pero za agensa Bakoš).

2.1 Životné maskulínium ako označenie HS

Viacerí autori poukázali na to, že práve celok a časti tohto celku predstavujú základné kategórie v našej konceptualizácii sveta (porov. Tversky – Hemenway 1984). Z. Kövecses a G. Radden (1998, s. 49) konštatujú, že veci, predovšetkým fyzické objekty sa typicky vnímajú ako gestalty s dobre vymedzenými hranicami, ktoré sú vnútorne štruktúrované, pozostávajú z častí.

Najväčšiu silu kontiguitý možno postulovať v prípade metonymických transpozícií, ktoré sa realizujú formou čistej transonymizácie v rámci tzv. intraonymizačných operácií, porov. *Deep Purple* (ergonymum – oficiálny názov HS) → *Purpli*, *Párpli* (hovorový názov HS), *Black Sabbath* (ergonymum – oficiálny názov HS) → *Sabbati*, *Sabati* (hovorový názov HS), porov.:

Dodajme, že Sabbati sa zišli v pôvodnej zostave po 33 rokoch.

Vôbec prvý raz naživo odohrali Queeni na tomto koncerte aj skladbu Bohemian Rhapsody.

Pink Floydí už nekoncertujú.

Ako vidíme, v prípade, že ide o viacslovné vlastné meno, sklonná životná podoba sa zväčša utvára od druhého komponentu a na základe zakončenia sa zaraďuje do existujúcich deklináčnych typov. Nie je to však pravidlo, v tejto skupine pomenovaní máme aj doklady na prípady, keď sa sklonná životná podoba utvára od prvého komponentu viacslovného vlastného mena, napr. *Iron Maiden* → *Ajroňáci*, *Uriah Heep* → *Uriáši*.⁶ V prípade, ak nesklonné vlastné meno obsahuje určitý člen, podmienkou uplatnenia životnej formy je elidovanie tohto komponentu, porov.:

The Police popri The Clash sú význační ako jedni z prvých hlavného prúdu bielych kapiel, ktoré si osvojili reggae ako dominantný štýl.

⁶ Pri tvorení životných sklonných podôb v pluráli sa uplatňujú konsonantické alternácie typické pre deklináčnu makroskupinu životných maskulín, porov. *lʹ* (*Deep Purple* – *Párpli*), *ʹ* (*Black Sabbath* – *Sabati*), *n/ň* (*Iron (Maiden)* – *Ajroňáci*). V prípade podoby *Uriáši* možno uvažovať o nesystémovej alternácii *ch/š*, ktorá je však v úze doložená (porov. *Čech* – *Češi*) a pri ktorej sa vychádza pravdepodobne z výslovnostnej podoby samostatne použitého komponentu *Uriah* [uriach].

Koncerty jeho mladosti, divoké pogá skákali ako pružina v zúrivom rytme Clashov.

V tejto súvislosti vzniká otázka, či tu možno vôbec uvažovať o metonymickej transpozícii, ak nedochádza k sémantickému posunu (zdrojový aj cieľový prvok predstavuje pomenovanie HS, mení sa len štylistický príznak a príslušnosť v rámci onymickej skupiny, resp. triedy). Takéto typy minimálnych významových transpozícií sa niekedy označujú ako predmetonymické použitia alebo ako prípady tzv. lineárnej metonymie (porov. Dirven 2003). Za signál sémantického prehodnotenia pôvodného názvu hudobnej skupiny tu však možno považovať deklinačnú transpozíciu, pri ktorej sa pôvodný názov hudobnej skupiny z makroskupiny neživotných maskulín (*Doorsu*), resp. indeklinábilii (*Rolling Stones*) transponuje do deklinačnej makroskupiny životných maskulín, porov.:

Album je asi naozaj vrcholná psychedélie Doorsu. – Každým albumom sa sound Doorsov mení.

Mánia okolo Rolling Stones zachvátila Bratislavu koncom roka 1964. – Na veľkolepom pódiu už Stounov vital ich symbol, obrovský nafukovací jazyk.

Zatiaľ čo forma neživotného maskulína, resp. indeklinábilii posilňuje vnímanie skupiny ako celku, životná sklonná podoba *Doorsov*, *Stounov* konceptualizuje pomenovaný celok ako vnútorne organizovaný gestalt (skupina ako živé teleso pozostávajúce z personálne chápaných súčastí). V prípade, že životné sklonné substantívum referuje na pomenovanie HS ako celku, používa sa výhradne v plurálovej forme, funguje ako plurále tantum, čím si zachováva typickú charakteristiku propria – jedinečné číslo.

Možno predpokladať, že používanie plurálovej podoby životného maskulína je podmienené frekventovaným používaním nesklonného pomenovania HS v rodovo nevyhranenom tvare množného čísla (čo sa signalizuje prostredníctvom kongruencie), porov.:

Skúste si predstaviť svet, ak by The Beatles nejestvovali.

The Clash v podstate ukázali, že chcú hrať punk.

Tvar verba s plurálovou kongruenčnou morféomou akoby spätne „tlačí“ na podobu pomenovania HS v pozícii subjektu a je jedným z faktorov, ktorý vedie k utvoreniu plurálovej životnej podoby maskulína.

J. Dolník (2003, s. 70) metonymiu explikuje ako sémantickú operáciu, ktorá sa z logického hľadiska opiera o implikáciu medzi pojmami, napr. pojem vlastnosti „talent“ implikuje nositeľa tejto vlastnosti a pod. Implikáciu však možno vymedziť ako podložie aj pri vzťahu medzi základovým a odvodeným slovom. Implikačný vzťah sa tak v jazyku stvárnjuje buď slovotvorne, napr. *krásny* ako vlastnosť – *krásavec* ako nositeľ vlastnosti, alebo vnútroslovne, napr. *krása* ako vlastnosť (napr. *krása hôr*) – *krása* ako nositeľ vlastnosti (napr. *krásy Slovenska*), porov. Dolník (2003, s. 52). Podobný prístup nachádzame v prácach L. Jandy (2011; 2014), podľa ktorej sú aj slovotvorné procesy motivované všeobecnou kognitívnou stratégiou založenou na metonymických asociáciách. To potvrdzuje aj náš výskum. V našom materiáli nachádzame viacero dokladov na prípady intraonymizačných operácií, pri ktorých sa pomenovanie HS reali-

zuje v podobe odvodeného životného maskulína. V takom prípade možno uvažovať o rozšírenej transonymizácii s formálnou obmenou, resp. o odvodzovacej transonymizácii, porov. *Beatles* → *Bítlsáci*, *Iron Maiden* → *Ajroňáci*, porov.:

*Stojím na tom istom mieste, kde kedysi koncertovali **Bítlsáci**.*

*Všetci ti Párpli, Flojdi, Zepelíni, Kvíni, **Ajroňáci** pôsobia na pomastenie hrude lepšie ako „psi sádlo“.*

Podľa R. de Mendozu Ibáñeza (2000) existujú dva základné typy metonymie: (i) zdroj v cieľi, kde zdrojová doména je subdoménou cieľovej domény, (ii) cieľ v zdroji, kde cieľová doména je subdoménou zdrojovej domény. V prípade intraonymickej transpozície ide o vzťah časť za celok, životné maskulínium pomenávajúce osobu vo svojej plurálnej forme zastupuje celok (hudobnú skupinu), ide tu teda o expanziu domény.

Okrem čistej a rozšírenej transonymizácie sa v našom materiáli uplatňuje ešte jeden typ nominácie, pri ktorom sa na označenie HS použije ako motivačné východisko meno jej najvýznamnejšieho člena. V takých prípadoch sa aktivuje metonymická schéma VZOR (ako ideálny člen) PODKATEGÓRIE za KATEGÓRIU, napr. (*Eddie*) *Vedder* (antroponymum – líder skupiny Pearl Jam) – *Vedderovci* (hovorové označenie HS), (*Mick*) *Jagger* (antroponymum – líder skupiny The Rolling Stones) – *Jaggerovci* (hovorové označenie HS), (*Roger*) *Waters* (antroponymum – líder skupiny Pink Floyd) – *Watersovci* (hovorové označenie HS), porov.:

***Vedderovci** od roku 1992 nahrali sedem radových albumov a stále patria medzi klasickejích zástancov rockovej hudby v terajšom hudobnom svete.*

*Už veru 32 rokov tlačia **Jaggerovci** svoje kamene po cestičkách rock'n'rollu.*

*A že to **Watersovcom** stále výborne hrá, dokázali od prvých tónov.*

Pri transonymizačnej operácii sa v odvodzovacom akte pri tomto type uplatňuje najčastejšie sufix *-ovec*, ktorý sa typicky používa pri tvorení rodových a rodinných mien v triede skupinových antroponým. Aj v tomto nominačnom type pozorujeme rozkolísanosť pri písaní veľkého písmena, jedným z dôvodov je nižšia miera kontiguity, sily vecnej súvislosti medzi zdrojovou doménou odkazujúcou na jedného konkrétneho člena a samotnou cieľovou doménou, ktorou je pomenovanie jedinečného onymického objektu (HS), porov.:

*Best Of 1990 – 2000, výberovka druhej dekády kariéry U2, obsahuje to najlepšie a zároveň to najhoršie, čo **bonovci** kedy vyprodukovali.*

*Lenže **Bonovci** kašľú na obdobné výkriky. Turné ich evidentne bavilo.*

2.2 Životné maskulínium ako označenie členov HS

Prostredníctvom životnej formy maskulína možno referovať nielen na HS ako celok, ale aj na členov príslušného celku (HS). Signálom tohto významového posunu sú ľavostranné alebo pravostranné kolokáty (napr. adjektívum *ostatný* s významom „všetci (všetky, všetko), ktorí (ktoré, čo) ostali (-o) z nejakého celku“, porov. Kačala – Pisárčiková – Považaj 2003), resp. typ konštrukcie (napr. koordinačná štruktúra,

ktorá signalizuje, že komponent takejto konštrukcie nepomenúva HS ako celok, ale jej konkrétneho člena alebo členov v rade ďalších členov), porov.:

*Ešte šťastie, že ostatní **Doorsovia** nesúhlasili s Jimovým nápadom *Celebration Of Lizard*, ktorý mal zaplniť celý album.*

*George, Ringo a ostatní **beatlesi**.*

V takomto prípade možno uvažovať o transonymizačnej operácii, pri ktorej dochádza k prechodu medzi onymickými skupinami na osi ergonymum – skupinové antroponymum, napr. *Doors* (ergonymum) – *Doorsovia* (skupinové antroponymum), *Beatles* (ergonymum) – *Beatlesi* (skupinové antroponymum). Takéto formy životných maskulín možno na rozdiel od pomenovaní HS ako celku použiť aj v singulárnej forme, porov.:

*Práve jedna búrka takmer pred štyridsiatimi rokmi zachránila život legendárnemu **stounovi**, Mickovi Jaggerovi.*

Podobne ako v predošlej skupine aj tu nachádzame prípady odvodzovacej transonymizácie, najčastejšie ide o jednotky utvorené prostredníctvom sufixu *-ák/-ak*, porov.:

*Päť **Doorsakov** hrá úplne iný štýl ako predtým.*

*„Je to zjavenie,“ hovorí Lewisohn pre Guardian o nahrávke, ktorú má k dispozícii a na ktorej zaznievajú hlasy troch **bitlsákov**.*

Ako vidíme, tie isté formy životných maskulín môžu v závislosti od kontextu označovať skupinu ako celok alebo jej členov. To korešponduje s konštatovaniami z viacerých prác, podľa ktorých pri tzv. partonomickej metonymii možno vzťahy medzi celkom a časťami rozdeliť na dva podtypy, ktoré sa označujú ako zoskupenie (tzv. *assembly*) alebo súbor (tzv. *collection*). Napríklad „telo“ je konceptualizované ako zoskupenie, keďže pozostáva z rôznych, funkčne diferencovaných častí, zatiaľ čo „roj“ predstavuje súbor, pretože je konštituovaný prvkami, ktoré sú do značnej miery identické. Pri použití plurálvej životnej formy maskulína na označenie HS sa fokusuje jej vnímanie ako súboru (*collection*), ktorý síce má vnútornú štruktúru, ale pozostávajúcu z identických častí; ak sa daná forma použije na označenie členov HS, do popredia sa dostáva vnímanie HS ako zoskupenia (*assembly*), ktoré je tvorené funkčne diferencovanými prvkami (osobami), porov.:

*Obscured By Clouds, trochu neprávom prehliadaný album, je cenený hlavne medzi najväčšími fanúšikmi **Floydov**.* = skupiny Pink Floyd, HS je konceptualizovaná ako súbor, fokusovanie celku,

*Waters, spevák, gitarista a basgitarista, je na javisku pred a za múrom bez ostatných troch **Floydov**.* = členov skupiny Pink Floyd, HS je konceptualizovaná ako zoskupenie, fokusovanie častí.

V tejto skupine pomenovaní možno pri písaní veľkého písmena pozorovať značnú ortografickú rozkolísanosť. Existuje niekoľko možných dôvodov, ktoré podporujú pravopisnú nestabilitu týchto pomenovaní. Dôležitým momentom tu je nezreteľnosť referencie, teda absencia jednoznačného kontextového signálu, či sa daným životným substantívom odkazuje na pomenovanie HS ako celku alebo na jej konkrétnych čle-

nov. Samotné skupinové antroponymy sa totiž chápu ako nepravé, nevlastné typy proprií, keďže pomenovaniám hromadných objektov sa v teoretických onomastických prácach často upiera propriálny status (porov. Pleskalová 2017b). Ortografickú nestabilitu podmieňuje aj existencia čistých apelatív s významom skupinovej príslušnosti, ktoré sú doložené v iných onymických triedach a ktoré sa píše s malým písmenom, napr. *proameričan, mladočech* (porov. Hrubaničová 2021, s. 75).

Pomenovania členov HS nemožno navyše považovať za etablovanú skupinu v rámci triedy skupinových antroponym, ako je to v prípade obyvateľských mien či etnoným. Skupinové antroponymum v plurálovej forme životného maskulína referuje na rôznorodý hromadný onymický objekt, jeho propriálny charakter sa oslabuje, pretože nemá schopnosť identifikovať konkrétneho jedinca (porov. *stouni, kvíni, zepelíni, velveti*). Nezreteľná hranica medzi ergonymom a skupinovým antroponymom vedie k rozkolísanosti pri písaní veľkého písmena, porov.:

*Vtedy sa rozhodli **purpli** odložiť vydanie nového albumu.*

*Platňu Perfect Strengers nahrali **Párpli** v klasickom zložení.*

*Ale nikdy som k **Stounom** nezhorel tou veľkou láskou.*

*Wyman nevyľúčil, že by sa k **stounom** na čas pripojil.*

V prípade singulárovej formy označujúcej člena HS v našom materiáli prevažuje písanie malého písmena (ako analógia k pomenovaniám typu *štúrovec* „člen Štúrovej družiny“, porov. Kačala – Pisárčiková – Považaj 2003), a to v prípade čistej i odvodenej apelativizácie, porov.:

*Na popularite tiež naberajú aj kampane ako *Bezmäsové pondelky* (*Meat free Mondays*), ktoré propaguje vo veľkom **bítlsák** Paul McCartney.*

*Keď ostatní **beatles** už spia, **beatle** John Lennon je ešte hore.⁷*

V prípade odvodzovacej transonymizácie môže zohrávať úlohu aj charakter formantu. Pri skupinových antroponymách sa v úze ustálilo písanie veľkých písmen najmä pri triede obyvateľských mien, etnoným, rodinných a rodových mien, pre ktoré možno vymedziť aj súbor typických formantov (napr. sufix *-(č)an* pri obyvateľských menách, *-ovci* pri rodových a rodinných menách a pod.). Sufix *-ák* sa síce uplatňuje aj ako depropriálny, avšak len v menšej miere najmä pri etnonýmách (napr. *Slovák, Poliak, Bosniak*), častejšie sa však využíva v apelatívnej sfére, čo môže byť tiež jedným z dôvodov ortografickej rozkolísanosti pri jednotkách s týmto formantom, porov.:

*Stojím na tom istom mieste, kde kedysi koncertovali **Bítlsáci**.*

*Je to len strata času, veď „všetko už povedali **bítlsáci**“.*

2.3 Životné maskulínium ako označenie stúpcov HS

Nižšiu silu kontiguity možno pozorovať v prípadoch, ak sa životné maskulínium použije na označenie stúpenca HS (v apelatívnej lexike možno za analogické typy nominácií vymedziť jednotky typu *hegelían, štúrovec*). V týchto prípadoch sa depro-

⁷ Tu možno vplýva na pravopis analogická konštrukcia s komponentmi *beatles* – *beatle*, prostredníctvom ktorej sa „oživuje“ pôvodný apelatívny význam singulatívneho výrazu *beatle* „chrobák“.

priálna nominácia realizuje ako apelativizácia, teda transpozícia na osi proprium – apelatívum. V teoretických prácach (napr. Hladká 2017) sa konštatuje, že prostriedkom priamej apelativizácie je najmä metafora a metonymia. V tejto oblasti sa frekventovane uplatňuje metaforická transpozícia, ku ktorej dochádza, ak propriá pomenúvajú známych nositeľov výrazných osobností, napr. *judáš, matuzalem, donchuan* a pod., zatiaľ čo metonymická transpozícia sa frekventovane uplatňuje pri tvorení pomenovaní neosôb z antroponým, napr. *ohm, watt, kardigan, sendvič*. Ide o sféru lexiky označovanú ako tzv. eponymia (porov. Ološtiak 2020).

Možno konštatovať, že v oblasti, ktorá je predmetom nášho výskumu, sa uplatňujú nominačné modely na osi osoba – osoba. Tie sa opierajú o metonymický mechanizmus, ktorý sa realizuje formou odvodzovacej apelativizácie, čo vedie k tomu, že ortografická rozkolísanosť je pri tomto type nižšia, porov.:

*Debut Druidov sa počíva sám. **Yesáci**, choďte mu robiť spoločnosť!*

*Zdravím všetkých **Doorsakov** aj tvorcu stránky.*

V tomto type metonymickej transpozície možno uvažovať o nízkej sile kontiguitu pri metonymickej asociácii. V danom prípade už totiž nejde o prototypickú reláciu časť – celok v zmysle konštituentnosti (ako pri pomenovaní HS a jej členov), ale o vzťah medzi kontrolovanou entitou (pomenovanie stúpenca, prívrženca HS) a kontrolujúcou entitou (HS), ktorý predstavuje voľnejšiu formu kontiguitu označovanú ako obsiahnutosť.

Vzhľadom na fakt, že odvodzovanie sa uplatňuje aj pri iných transonymizačných procesoch, pri tvorení pomenovaní stúpenčov HS sa uplatňuje širší diapazón sufixov, napr. okrem sufixu *-ák*, ktorým sa tvorí preferenčne pomenovanie HS v prípade odvodzovacej transonymizácie, sa pri pomenovaní stúpenca HS používajú aj iné formanty, napr. *-ovec, -ista*, s cieľom sémantickej diferenciacie jednotiek (možno tu hovoriť aj o princípe funkčnej separácie signalizovanej slovtvornými formantmi), porov.:

*V našom meste sa budú ozývať známe hity slávnych **bítlšákov**.* (pomenovanie HS)

*Jedni boli „**bítlšáci**“, iní zasa „**stonáci**“.* (pomenovanie stúpenčov HS)

*Ja som bol veľký **bítlšovec**.* (pomenovanie stúpenčov HS)

*Ako pravoverný **floidista** som neváhal ani chvíľu a kúpil si ho.* (pomenovanie stúpenčov HS)

Podobne ako pri pomenovaniach HS, aj v tomto nominačnom type sa uplatňuje odvodzovacia operácia, tentoraz vo forme apelativizácie s metonymickým podložíom VZOR (ako ideálny člen) PODKATEGÓRIE (*Lennon*) za KATEGÓRIU (*The Beatles*), resp. KONTROLUJÚCA ENTITA za KONTROLOVANÚ ENTITU, pomenovaním *lennonovci* sa neoznačujú stúpenці Johna Lennona, ale skupiny The Beatles, porov.

*V médiách je stále pretriasaná každá gyčová výstava v bratislavských „dvoroch“, americké filmy a populárna (viac menej) hudba, odpusťte „**lennonovci**“.*

2.4 Životné maskulínium ako označenie piesní, skladieb, platní HS

Na opačnom póle metonymického kontinua s nízkou silou kontiguitu sa nachádzajú súvislostné relácie medzi dvoma entitami fungujúcimi ako participanty deja, pri

ktorých možno postulovať reláciu proximity (priestorovej alebo abstraktnej blízkosti). Participanty deja sa do proxemickej relácie dostávajú len nepriamo, prostredníctvom samotnej činnosti. V rámci metonymie PARTICIPANT za PARTICIPANTA sa ako samostatný podtyp vymedzuje aj relácia PRODUKTOR za PRODUKT. V našom materiáli sa táto metonymická schéma uplatňuje pri pomenovaní piesní HS, ktoré možno chápať ako výsledok deja. Ten je ako jeden z participantov kontiguitne spojený s agensom deja ako pôvodcom na základe príčinnej súvislosti. Tento typ metonymie sa v jazyku uplatňuje veľmi často (*čítať Shakespeara, kúpiť si Picassa* a pod.), a to na základe pevného implikačného spoja (dielo predpokladá tvorcu). Podľa Z. Kövecsesa a G. Raddena (1998, s. 57) platí, že tvorcom významných diel v rámci kultúry ako umelcom, vedcom a objaviteľom sa „venuje značná metonymická pozornosť“, čo je reflektované aj v jazykovom úze. Tento typ metonymie sa uplatňuje aj pri použití oficiálneho pomenovania HS (v sklonnej i nesklonnej podobe), pričom metonymický posun v tomto prípade zväčša nevedie k zmene ortografickej formy substantíva, porov.:

*Už si počul nový **Pearl Jam**?*

*Okrem Doorsov si zahmlené rána spájam s White albumom Beatles, Collegium Musicum, ranými albumami Deep Purple, novým **Kula Shakerom**.*⁸

V našom materiáli nachádzame doklady apelativizovaných neživotných maskulín s významom vytvorenej entity, ktoré sa utvárajú na základe čistej apelativizácie, napr. *pistolsmi, beatlsov, bítlsom*. V procese apelativizácie môže dôjsť k medziparadigmatickej transpozícii na osi indeklinábilium – neživotné maskulínium (ak sa názov HS používa ako nesklonné substantívum, napr. *sme generáciou Beatles*), resp. k medziparadigmatickému deklináčnemu pohybu nedochádza (pomenovanie HS môže fungovať aj ako sklonné substantívum v triede neživotných maskulín, napr. *Mesto hudby, začiatkov Beatlesu*), porov.:

*Potom budeme mať ramená asi na kašu, tak si oddýchame **pistolsmi**.*

*Pri počúvaní **beatlsov** zavýjajú ako divé hyeny.*

*Korzo-nekorzo, baby-nebaby, rýchlo domov a nechať sa pohltiť novým „**bítlsom**“.*⁹

V daných dokladoch sa ako depropriálna operácia uplatňuje predovšetkým čísta apelativizácia, pri ktorej vlastné meno prechádza do triedy apelatívnych pomenovaní. V rámci skupiny apelativizovaných jednotiek možno viesť paralelu medzi týmito formami maskulín a pomenovaniami fyzikálnych jednotiek, napr. *ohm, watt*,

⁸ V týchto prípadoch možno pozorovať aj prípady s tzv. skrytou syntagmou, pri ktorých elipsa substantíva *pieseň, skladba* vedie k použitiu kongruentnej formy atribútu v ženskom rode, porov.: *Po záverečnej Iron Maiden si za prídavky skupina zvolila Number of the Beast, Blood Brothers a Wasted Years*.

⁹ O metonymickej transpozícii v týchto prípadoch svedčia kolokáty, s ktorými dané apelativizované substantíva v spojeniach vystupujú. Verbum *počúvať* signalizuje metonymický posun (nepočúvame skupinu, ale hudobný produkt skupiny), podobne funguje verbum *oddýchnuť si* (z kontextu vyplýva, že si oddýchame hraním piesní danej skupiny, nie hraním skupiny). Metonymická transpozícia sa v poslednom doklade zasa explicitne signalizuje singulárovou podobou apelativizovaného substantíva s atribútom *nový* (pohltiť sa necháme novou piesňou alebo albumom danej skupiny, nie novou skupinou).

rôznych vecí konkrétnej aj abstraktnej povahy, napr. *sendvič*, *bojkot*, alebo oblečenia podľa známej osoby, ktorá ho nosila, napr. *kardigan*, ktoré sa takisto odvodzujú od antroponým. Dôležitý je však rozdiel v sémantickej štruktúre oboch typov pomenovaní. Zatiaľ čo v prípade apelativizovaných jednotiek typu *ohm*, *watt*, *bojkot*, *sendvič*, *kardigan* možno hovoriť o istom stupni sémantickej demotivácie (motivujúce antroponymum *Ohm*, *Watt* atď. nevystupuje v lexikálnom význame derivátu v pozícii onomaziologického príznaku, ale má status encyklopedickej sémy, napr. *watt* „jednotka výkonu rovnajúca sa práci jedného joulu vykonanej za jednu sekundu, zn. W (podľa brit. fyzika J. Watta)“, porov. Petráčková – Kraus 2005), v prípade nami analyzovaných jednotiek je motivujúce proprium súčasťou sémantickej štruktúry odvodennej jednotky v pozícii onomaziologického príznaku, porov. *bitls* „pieseň skupiny Beatles“.

V tejto skupine pomenovaní možno takisto pozorovať istú mieru ortografickej nestability, ktorá je spôsobená nejednoznačným statusom pomenovania. V závislosti od kontextu sa maskulínium môže interpretovať ako pomenovanie HS (napr. *Doorsov*), resp. ako výsledok deja, piesne danej HS (napr. *bitlsy*, *velveti*). Metonymický posun je signalizovaný charakterom verba, ktoré na základe sémantickej valencie predpokladá spájateľnosť s pomenovaniami hudobných artefaktov (napr. *vyrevovať*, *hmkať*), porov.:

Okrem Doorsov si zahmlené rána spájam s White albumom Beatles, Collegium Musicum, ranými albumami Deep Purple, novým Kula Shakerom.

Len rámus čo kdesi po pivniciach robíte, bitlsy kadejaké vyrevujete.

Spomínaná významová podšpecifikácia a nezreteľnosť charakteru metonymickej asociácie vplyva na nejednotnosť pri písaní veľkého písmena, porov.:

*Korzo-nekorzo, baby-nebaby, rýchlo domov a nechať sa pohltiť novým bitlsom. Takisto starí dobrí Velveti sa dobre hmkali.*¹⁰

¹⁰ Kolokáty substantív v daných prípadoch jednoznačne signalizujú metonymický posun (hmkať si môžeme len *skladbu*, nie *skupinu*). V tejto súvislosti možno doplniť dve poznámky. Po prvé, tradičný pohľad metonymiu definuje ako vzťah zahŕňajúci substitúciu. Tento pohľad je reflektovaný v zápise „X stojí za Y“. Metonymia však nie je jednoduchou substitúciou jednej entity za inú entitu, ale vzájomne ich prepája, aby sformovala nový komplexný význam. Vo vete *Vaňa preteká*, nereferujeme na *vodu*, ale na *vodu vo vani*. Podobne výrazom *Velveti* referujeme na *skladbu Velvetov*. Adekvátnejšou reprezentáciou metonymických vzťahov by preto malo byť použitie aditívneho zápisu „X plus Y“ (porov. Radden – Kövecses 2007, s. 337). Po druhé, metonymia sa často definuje ako čisto sémantický mechanizmus slúžiaci na generovanie nových významov. Avšak metonymické transpozície majú aj svoje formálne „dôsledky“. Vo vete *Kúpila som si troch picassov* je plurálová podoba formálnym indikátorom metonymického posunu (proprium disponuje jedinečným číslom). Formálna podoba sémanticky transponovaného výrazu môže mať dokonca vplyv aj na ortografický zápis. Vo vete *Mám rada Picassa*, zrejme podľa existujúcej normy napíšeme veľké písmeno napriek tomu, že dotyčná osoba má rada diela spomínaného umelca, nie španielskeho maliara, ktorý sa narodil v roku 1881 v Malage. Avšak v prípade plurálovej formy, napr. ... *kolekcia „picassov“ vlastnená autorom muzikálov Cats a Jesus Christ Superstar Sirom Andrewom Lloydom Weberom*, by zápis veľkým písmenom zrejme nebolo možné považovať za adekvátny.

Depropriálne tvorenie pomenovaní produktov (piesní) sa realizuje aj formou odvodzovacej apelativizácie prostredníctvom formantov *-ovka*. Použitie apelatívneho sufixu ortograficky tento typ pomenovaní stabilizuje (píšu sa malým písmenom), porov.:
*Tu som prvýkrát ešte pred érou Beatmenu počul **bítľsovku** I Wanna Hold Your Hand.*

Tie pesničky sú také krátke, že by boli dobré ako inštrumentálne partie klasických floydoviek.

*Crossfire Hurricane sa objavuje v texte **stounovky** Jumpin' Jack Flash z roku 1969.*

2.4 Životné maskulínium ako osoby na základe podobnosti s HS

Napokon možno vymedziť osobitné prípady, keď sa pôvodné pomenovanie HS na základe čistej alebo odvodzovacej apelativizácie použije na pomenovanie osoby s istou – fyzickou alebo psychickou – charakteristikou. V takom prípade možno hovoriť o pomenovaniach stojacich na hranici medzi metaforickým a metonymickým pólom, napr.:

*Nemohol nosiť dlhé vlasy ako **uriáši, párpli a zepelíni**.*

*S nástupom Beatles sa aj u nás objavili vlasáči – **bítľsáci**.*

V spomínaných prípadoch možno uvažovať jednak o metonymickej schéme INŠTITÚCIA (HS) za OSOBU, jednak o metaforickej schéme založenej na podobnosti medzi istými aspektmi celku a príslušnou osobou, konkrétne: OSOBA, ktorá je AKO členovia INŠTITÚCIE (HS). Ide o najslabšiu formu kontiguity, ktorá prechádza do sémantickej relácie similarity. V citovaných dokladoch sa postuluje pomenovanie HS ako východisko pre pomenovanie osoby s istou vzhľadovou charakteristikou (dlhé vlasy), čo predpokladá vzťah similarity. Zároveň však v prípade týchto pomenovaní existuje aj istá vecná súvislosť medzi HS a osobou (osoba s dlhými vlasmi, aké majú členovia HS).

3. ZÁVERY

Výskum životných foriem maskulín označujúcich primárne HS potvrdzuje, že metonymiu možno vnímať ako gradientný jav, jednotlivé metonymické asociácie možno umiestniť na kontinuu v závislosti od sily kontiguity, ktorou metonymická relácia disponuje.

Predmetonymické relácie možno pozorovať už pri použití proprií označujúcich HS v rámci tzv. partitívnej reštriktívnej metonymie (porov. Quirk et al. 1985, s. 290), porov. *Nevermind od americkej kapely Nirvana vtedy spôsobil v rebríčkoch podobné zemetrasenie, ako to dokázali kedysi **rani Beatles**.*, pri ktorej dochádza k aktivácii subdomény ETAPA PÔSOBENIA. Táto aktivácia sa opiera o tzv. metonymickú asociáciu označovanú ako aktívna zóna (porov. Langacker 1987, s. 214 – 217). Tá vedie k mapovaniu kognitívnej domény BEATLES na jednu z jej aktívnych zón BEATLES NA ZAČIATKU PÔSOBENIA.

Primárny stupeň metonymie predstavuje tzv. lineárna metonymia. Konceptuálny posun je v tomto prípade minimálny: dochádza len k transponovaniu pomenovania kolektívnej entity singulárovou formou vlastného mena (*Bítľs, Doors*) na pome-

novanie tej istej kolektívnej entity plurálovou podobou životného maskulína (*Bitlsi, Doorsovia*), avšak práve plurálová forma aktivuje konceptuálne spracovanie entity ako celku pozostávajúceho z (personálne chápaných) častí.

V rámci lineárnej metonymie sa tiež uplatňuje podtyp, ktorý by bolo možné označiť ako tzv. paragónovú metonymiu (z ang. *paragon* „model, vzor“), pri ktorej sa v pozícii vehikula pri pomenovaní HS objavuje meno jej lídra. Tento typ metonymickej relácie sa uplatňuje pri pomenovaniach utvorených prostredníctvom sufixu *-ovci*, ktorý sa ako typický formant uplatňuje v oblasti skupinových antroponým (použitie malého písmena tak môže byť okrem iného podmienené aj úsilím diferencovať medzi rodinným menom a pomenovaním HS), porov.:

Aktuálnu dosku nazvanú stručne Pearl Jam si vedderovci vydávajú na nezávislom labeli. (= skupiny Pink Floyd)

Podvečer mali Lennonovci termín v štúdiu Record Plant East. (= manželia John Lennon a Yoko Ono)

Ďalším stupňom na pomyslenom kontinuu je tzv. konjunkčná metonymia, pri ktorej je vzťah medzi cieľom (pomenovanie členov HS) a zdrojom (pomenovanie HS) založený na konštituentnej relácii vzťah – celok, ide o transpozíciu vedúcu k redukcii zdrojovej domény. Vo výpovediach typu *Velveti boli iní ako vtedajšie kapely*. použitím plurálovej formy životného maskulína referujeme nielen na HS ako celok, ale evokujú sa aj prvky tohto celku (členovia HS), avšak v tomto type prevažuje gestaltové vnímanie, nadradenosť celku nad časťami (táto životná forma funguje ako plurále tantum). Naopak, v prípade výpovedí typu *Velveti hrali na pódiu v čiernych kostýmoch*. sa fokusuje význam častí konštituujuúcich celok. Tieto jemné sémantické posuny sú evokované kontextovým okolím (oblečenie asocioje osobu), do ktorého pomenovanie vstupuje, resp. použitím v singulárovej forme, porov. *Bývalý bitlsák sa v centre Viedne na štadióne Ernsta Happela ukáže 27. júna*.

Inkluzívny typ metonymie sa zakladá na vecnej súvislosti označovanej ako obsiahnutosť, ktorá sa považuje za slabší typ kontiguity. Obsiahnutosť sa najvýraznejšie manifestuje v kognitívnej doméne priestoru (napr. *smialo sa celé kino, vypil som takmer celú flášu*). Pri postulovaní obsiahnutosti ako typu vecnej súvislosti v doméne funkčného celku musíme počítať s istým typom konceptuálnej projekcie, v dôsledku ktorej sa obsiahnutosť chápe v abstraktnom zmysle ako vzťah kontrolujúcej entity (HS) a kontrolovanej entity (stúpenci HS) (ide tu o špecifický prípad subordináčného vzťahu medzi nerovnocennými entitami), porov.: *Spomínam si, že najhoršia nadávka od staršej generácie bola „ty bitlsák“*.

Najslabšou formou kontiguitnej relácie je proxemika založená na blízkosti zdrojového a cieľového prvku. V doméne „funkčný celok“ možno proxemický vzťah postulovať medzi dvoma participantmi: HS ako tvorcom a skladbou HS ako tvorenou entitou. Ide tu o frekventovane uplatňovaný kauzálny vzorec, pri ktorom je medzi participantmi príčinná súvislosť. Možno tu teda uvažovať o kauzálnom type metonymie, porov. *pustil som si pásku, tú s bitlsákmi*.

V prípade, že vzťah medzi zdrojovou a cieľovou entitou nie je viac založený na kontiguite, ale prechádza do oblasti similarity, dochádza k prehodnoteniu konceptualizačného mechanizmu z metonymického na metaforický, v niektorých prístupoch sa hovorí v súvislosti s daným typom jednotiek o charakterizačných prezývkach. V našom materiáli ide o podobnostné asociácie s ad hoc povahou, čo možno dokázať tým, že povaha charakterizačného príznaku sa zväčša explikuje v kontextovom okolí takýchto jednotiek, porov.

*Veľký výber (od tých najdúhovejších a extravagantných kúskov až po slušácke košielky – pre nás **Bítlsákov** – kravaťákov)...*

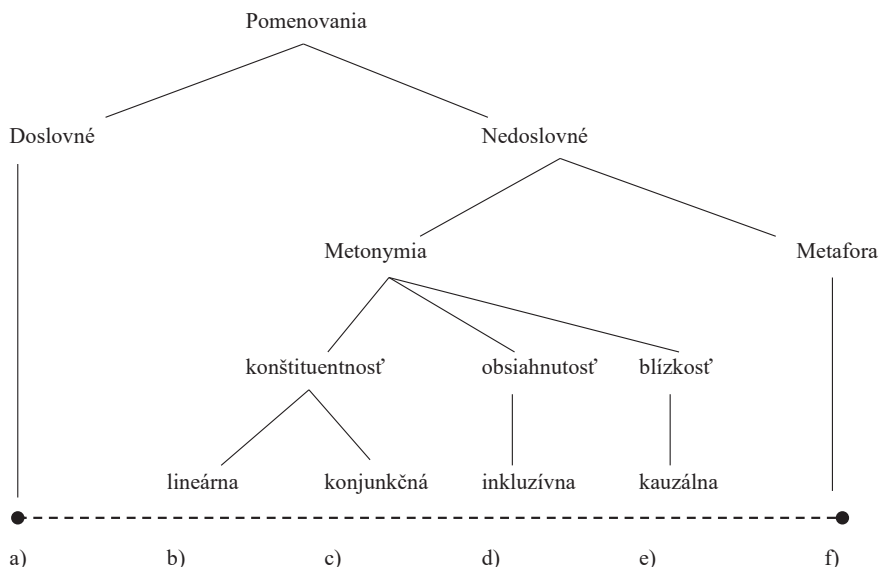
*Zo západu k nám prenikali vplyvy, ktoré narúšali tu zaužívané konvencie. Najskôr nastúpili **bítlsáci** s dlhými vlasmi po plecía, v texaskách, najlepši aj s okuliarmi „lenonkami“.*

Za prechodné prípady, stojace na rozhraní medzi metaforou a metonymiou, možno považovať označenia HS, ktoré sa v pozícii vehikula stávajú východiskom pomenovania inej HS na základe metaforickej relácie similarity (Alt-j sú ako Radiohead) a na základe metonymickej schémy VZOR (ako ideálny člen) PODKATEGÓRIE za KATEGÓRIU (Radiohead ako vzor v kategórii žánru indie, folktronica), porov.:

*Dokázali (= Alt-J) zároveň hypnotizovať sústredených fajnšmekrov, ktorí v nich videli **nových Radiohead**.*

V nasledujúcej schéme vizuálne naznačujeme vzťahy jestvujúce na metonymickom kontinuu.

Schéma č. 1. Typy metonymických relácií v skupine substantívnych foriem pomenovaní HS a ich depropriálnych motivátov



- a) *Spieval od **Bítls** Yesterday.*
- b) *Všetci vedia, kto bol Elvis Presley alebo **Bítlsi**.*
- c) *Od čias prvej platne a prvého filmu „Ťažký deň“ sa všeličo zmenilo v súkromnom živote „**bítls**ov“.*
- d) *Stal sa **bítls**om.*
- e) *Mám tuzexový rum, bezvadné pásky s **bítls**mi.*
- f) *Také tenké (okuliare), čo nosia **bítlsi** alebo dedovia.*

Relatívne bezproblémová je pri použití životného maskulína z hľadiska ortografie zóna inkluzívnej metonymie a metafory. Dôvodom je, že ako centrálna depropiálna operácia sa tu uplatňuje odvodzovacia apelativizácia, pričom použité sufikálne formanty sú ukotvené primárne v oblasti apelatívnej lexiky (prípady ako *ja som veľký **bítls**ovec, ako pravoverný **floidista** som neváhala, objavili sa u nás vlasáči – **bítlsáci***). V zóne kauzálnej metonymie nachádzame prevažne formy s malým písmenom (prípady ako *nechám sa pohltiť novým **bítls**om*), čo je dané skutočnosťou, že pri tvorbe tohto typu pomenovaní dochádza k interdoménovému mapovaniu na osi osoba – neosoba. Rozkolísanosť pri písaní veľkého písmena je tu spôsobená hlavne nezreteľnosťou hranice medzi kauzálnou metonymiou a konštituentnými typmi metonymie (prípady ako *starí dobrí **Velveti** sa dobre hmkali*). Avšak v prípade, že sa v tomto type metonymickej relácie v pozícii vehikula použije oficiálne pomenovanie HS, korpusový materiál dokladá výhradné písanie veľkého písmena (*Nový **Radiohead**. Čakalo sa naň vyše päť rokov*).

Isté kolísanie možno pozorovať pri pomenovaniach, ktoré sa zakladajú na metonymickej schéme VZOR (ako ideálny člen) PODKATEGÓRIE za KATEGÓRIU. Nachádzame ich jednak pri pomenovaniach typu *Vedderovci, Jaggerovci*, jednak pri pomenovaniach typu *nový Pearl Jam*. V prvom prípade ide o pomenovania utvorené na základe odvodzovacej operácie pomocou sufixu *-ovci*, ktorý sa v propriálnej sfére uplatňuje najmä v oblasti skupinových antroponým (pri tvorení rodinných a rodových mien). Napriek tomu, že tieto jednotky v kontexte označujú HS ako celok (vtedy sa používajú iba v plurálovej forme, singulárová podoba typu *lennonovec* pomenúva fanúšika HS), písanie veľkého písmena je pri nich rozkolísané. Môže to byť spôsobené tým, že ich motivačná štruktúra evokuje hromadný onymický objekt, pri ktorom je propriálny charakter oslabený, jednak slabšou silou kontiguity, lebo tento typ metonymie možno označiť ako tzv. schematickú metonymiu, pri ktorej je cieľová konceptuálna doména mapovaná na základe svojej subdomény (jedného člena v úlohe vzoru). V prípade metaforicko-metonymických pomenovaní typu *Na začiatku o nich (= o Dave Mathews Band) vraveli, že vznikol nový Pearl Jam*. ide zasa o tzv. typickú metonymiu, pri ktorej cieľová konceptuálna doména nie je mapovaná na základe subdomény, ale cieľ (target) a zdroj (source) sú zreteľne odlišné (k termínom schematická a typická metonymia pozri Barcelona 2003).

Najvyššia miera ortografickej nestability sa spája s oblasťou lineárnej a konjunkčnej metonymie, kde významová podšpecifikácia a kontextová nedourčenosť môže oslabiť interpretáciu životného maskulína ako pomenovania jedinečnej HS alebo pomenovania členov HS, pri ktorom je ako pri systémovo neetablovanom skupinovom antroponyme označujúcom hromadný onymický objekt oslabený propriálny charakter jednotky.

Táto analýza potvrdzuje, že fungovanie tohto typu jednotiek v jazykovom úze si vyžaduje gradientné chápanie významových vzťahov založených na metonymických asociáciách kontiguitu a metaforických asociáciách similarity ako vzájomne spätých konceptuálnych stratégií. Z ortografického hľadiska sa tiež potvrdzuje, že písanie veľkých písmen pri propriách nie je vždy možné uchopiť jednoznačnými, bez výnimky platnými pravidlami, ale je tiež potrebné zohľadňovať pomenovací zámer, teda čo sa príslušnou jednotkou komunikuje (porov. Hrubaničová 2021, s. 75). Ukazuje sa, že interpretácia významu jednotiek na osi proprium – apelatívum je často podmienená kontextovými signálmi a inferenciami o pragmatických zámeroch autora, pričom vylúčená nie je ani významová nedourčenosť depropriálnej jednotky vedúca k vzniku nerozlišiteľnej kontextovej polysémie¹¹, k rozostreniu propriálno-apelatívneho rozhrania, ktoré znemožňujú jej jednoznačné zaradenie do propriálnej alebo apelatívnej triedy pomenovaní a v dôsledku toho aj bezproblémový zápis veľkým, resp. malým písmenom.

Bibliografia

BARCELONA, Antonio (2003): Names: A metonymic “return ticket” in five languages. In: *Jezikoslovlje*, roč. 4, č. 1, s.11 – 41.

DIRVEN, René (2003): Metonymy and metaphor: Different mental strategies of conceptualisation. In: R. Dirven – R. Pörings (eds.): *Metaphor and Metonymy in Comparison and Contrast*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter, s. 75 – 112.

DOLNÍK, Juraj (2003): *Lexikológia*. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV. 236 s.

HLADKÁ, Zdeňka (2017): Apelativizace. In: P. Karlík – M. Nekula – J. Pleskalová (eds.): *CzechEncy – Nový encyklopedický slovník češtiny*. Dostupné na: <https://www.czechency.org/slovník/APELATIVIZACE>.

HRUBANIČOVÁ, Ingrid (2021): K pravopisu predponových a zložených etnických a obyvateľských mien. 2. časť. In: *Kultúra slova*, roč. 55, č. 2, s. 65 – 75.

HRUBANIČOVÁ, Ingrid (2023): K pravopisu štylisticky príznakových etnických a obyvateľských mien. In: *Kultúra slova*, roč. 57, č. 1, s. 12 – 21.

JANDA, Laura (2011): Metonymy in word-formation. In: *Cognitive Linguistics*, roč. 22, č. 2, s. 359 – 392.

JANDA, Laura (2014): Metonymy and word-formation revisited. In: *Cognitive Linguistics*, roč. 25, č. 2, s. 341 – 349.

¹¹ Podobný typ analýzy na príklade etnonyma GALSKÝ KOHÚT/GALSKÍ KOHÚTI nachádzame v práci I. Hrubaničovej (2023).

KAČALA, Ján – PISÁRČIKOVÁ, Mária – POVAŽAJ, Matej (eds.) (2003): *Krátky slovník slovenského jazyka*. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV. 985 s. Dostupný na: <https://slovník.juls.savba.sk/> [cit. 02-02-2023].

KÖVECSES, Zoltán – RADDEN, Günther (1998): Metonymy: Developing a cognitive linguistic view. In: *Cognitive Linguistics*, roč. 9, č. 1, s. 37 – 77.

LANGACKER, Ronald W. (1987): *Foundations of Cognitive Grammar. Vol. I: Theoretical Prerequisites*. Stanford, CA: Stanford University Press. 540 s.

OLOŠTIAK, Martin (2008): Gramatický rod a skloňovanie anglických názvov hudobných skupín. In: *Kultúra slova*, roč. 42, č. 4, s. 216 – 224.

OLOŠTIAK, Martin (2018): *Onymická a deonymická nominácia*. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove. 202 s.

OLOŠTIAK, Martin – PALKOVÁ, Lenka – GAVUROVÁ, Miroslava – REŠOVSKÁ, Soňa (2018): *Slovník slovenských eponým*. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove. 264 s.

OLOŠTIAK, Martin (ed.) (2021): *Kapitoly zo slovo tvornej adaptácie prevzatých slov v slovenčine*. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove. 206 s.

Omnia Slovaca IV Maior. Bratislava: Jazykovedný ústav L. Štúra SAV, v. v. i. Dostupný na: <http://ske.juls.savba.sk/bonito/index.html> [cit. 02-02-2023].

PEIRSMAN, Yves – GEERAERTS, Dirk (2006): Metonymy as a prototypical category. In: *Cognitive Linguistics*, roč. 17, č. 3, s. 269 – 316.

PLESKALOVÁ, Jana (2017a): Transonymizace. In: P. Karlík – M. Nekula – J. Pleskalová (eds.): *CzechEncy – Nový encyklopedický slovník češtiny*. Dostupné na: <https://www.czechency.org/slovník/TRANSONYMIZACE>.

PLESKALOVÁ, Jana (2017b): Antroponymum. In: P. Karlík – M. Nekula – J. Pleskalová (eds.): *CzechEncy – Nový encyklopedický slovník češtiny*. Dostupné na: <https://www.czechency.org/slovník/ANTROPONYMUM>.

QUIRK, Randolph – GREENBAUM, Sidney – LEECH, Geoffrey – SVARTVIK, Jan (1985): *A Comprehensive Grammar of the English Language*. London: Longman. 1779 s.

RADDEN, Günter – KÖVECSES, Zoltán (2007): Towards a Theory of Metonymy. In: V. Evans – B. Bergen – J. Zinken (eds.): *The Cognitive Linguistics Reader*. London: Equinox, s. 335 – 359.

RUIZ DE MENDOZA IBÁÑEZ, Francisco José (2000): The role of mappings and domains in understanding metonymy. In: A. Barcelona (ed.): *Metaphor and metonymy at the crossroads*. Berlin: Mouton de Gruyter, s. 109 – 132.

PETRÁČKOVÁ, Věra – KRAUS, Jiří (vedúci kolektívu autorov) (2005): *Slovník cudzích slov (akademický)*. 2., doplnené a prepracované vyd. Preklad L. Balážová, J. Bosák, J. Genzor, I. Ripka, J. Skladaná. Ed. L. Balážová – J. Bosák. Bratislava: Slovenské pedagogické nakladateľstvo – Mladé letá. 1054 s.

SOKOLOVÁ, Miloslava (2007): *Nový deklinačný systém slovenských substantív*. Prešov: Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove. 327 s.

ŠRÁMEK, Rudolf (1999): *Úvod do obecné onomastiky*. Brno: Masarykova univerzita. 191 s.

TVERSKY, Barbara – HEMENWAY, Kathleen (1984): Objects, parts, and categories. In: *Journal of Experimental Psychology: General*, roč. 113, č. 2, s. 169 – 193.

RECONSTRUCTING HISTORICAL LANGUAGE CONTACT BETWEEN SLAVIC LANGUAGES AND AUSTRIAN VARIETIES OF GERMAN: THEORETICAL ASSUMPTIONS, METHODOLOGICAL APPROACHES AND GENERAL RESULTS

STEFAN MICHAEL NEWERKLA

Department of Slavonic Studies, University of Vienna, Austria

NEWERKLA, Stefan Michael: Reconstructing historical language contact between Slavic languages and Austrian varieties of German: theoretical assumptions, methodological approaches and general results. *Jazykovedný časopis (Journal of Linguistics)*, 2023, Vol. 74, No. 2, pp. 645–660.

Abstract: Undisputedly, Slavic languages have had a considerable influence on German and the attitudes towards multilingualism in Austria. This article portrays theoretical reflections, new findings and innovative methodological approaches to the reconstruction of historical language contact between Slavic languages and Austrian varieties of German. These approaches were jointly developed within the task cluster on language contact of the Austrian special research programme “German in Austria. Variation – Contact – Perception”. In this context, the implications of historical and recent Slavic-German multilingualism on German in Austria are of special interest. The paper concludes with an overview of preliminary research results, methodological lessons learnt and considerations for further sociolinguistic research in historical contexts.

Keywords: historical language contact, Slavic languages, German in Austria, historical sociolinguistics, contact linguistics

1. INTRODUCTION

Juraj Dolník is not only a leading representative of theoretical linguistics and philosophy of language in Slovakia, but among the most inspiring personalities engaged in general linguistics. In his internationally received scientific work, he addresses a broad range of issues, from language acquisition to language functions and forms, from the discourse on standard language to alternative ways of understanding language in its natural relationships, and finally, among many others, also sociolinguistics and language contact.

It is from this last area from which I want to present current high-profile linguistic research at the University of Vienna. Specifically, this article portrays reflections, findings and methodological approaches to the reconstruction of historical language contact between Slavic languages and Austrian varieties of German. These approaches were jointly developed within the task cluster on

language contact of the special research programme (SFB) “German in Austria. Variation – Contact – Perception” (FWF 60-G23).¹ This task cluster, which I am privileged to lead as principal investigator, deals with the contact of German in Austria with other languages, especially Slavic ones, and its effects on recent language use, systems and attitudes. It was originally divided into two project parts: (a) one on German in context with the other languages in the Habsburg Empire and in the Second Republic of Austria, primarily dealing with questions of the sociology of language, and (b) another on German and Slavic languages in Austria from the viewpoint of sociolinguistically oriented language contact. Both research strands and methodological approaches were merged into a joint project part in the second half of the research programme term starting January 1st, 2020.²

Three staff members in particular must be mentioned who have made decisive contributions to the theoretical and methodological anchoring of our project work: Agnes Kim, Katharina Prochazka and Maria Schinko. It is above all their research that I can draw on and refer to in my remarks here. With their help it was possible to show how the deficient data situation not only in historical sociolinguistics (cf. Hernández-Campoy – Conde-Silvestre 2012; Auer et al. 2015; Nekula – Newerkla 2022), but even regarding some contemporary aspects can be addressed through the linked critical analysis of different, historically contextualised sources.³ Furthermore, we were able to exemplify how multilevel corpus linguistic procedures, which often rely primarily on recent language data, can contribute to perspectives on historical language contact. For the contextualisation of the theoretical considerations we understandably draw on the area investigated within the framework of the overall project “German in Austria. Variation – Contact – Perception”, i.e. the territory of present-day Austria, and extend it to other parts of the Austro-Hungarian Monarchy to account for the historical perspective (cf. Newerkla 2022).

2. THEORETICAL ASSUMPTIONS AND HISTORICAL FOUNDATIONS

In our joint research, we started from the assumption that the social as well as individual multilingualism of the Habsburg Empire has left traces in several respects

¹ The currently approved funding period runs from January 1st, 2016, to June 30th, 2023.

² For a detailed description of the entire special research programme “German in Austria. Variation – Contact – Perception” in English, see Budin et al. (2019), in German, see Budin et al. (2018) and Lenz (2018).

³ In order to make the data collections of our research accessible to as broad an audience as possible, an “Information System on (Historical) Multilingualism in Austria” (MiÖ for short) was designed as part of the special research programme’s “Collaborative Online Research Platform German in Austria”. All information and data integrated in MiÖ are recorded, linked and thus made searchable in their contexts on three content levels, namely with regard to their genesis over time, with regard to their distribution in space and with regard to their (re)presentation in sources and other literature. The goal is to establish MiÖ as a platform that publishes research data and results on multilingualism in Austria in the form of individual modules and links them across modules as a research tool (cf. Kim et al. 2018; Prochazka et al. 2019).

in the (constructed) social as well as individual monolingualism of the Second Republic of Austria (Kim – Prochazka 2019, p. 2): On the one hand, it has shaped the handling of and attitudes towards multilingualism, but also towards German in Austria itself; on the other hand, it has led to linguistic contact phenomena in the studied varieties and registers (from dialects to standard) on all linguistic levels, which distinguish Austrian from other varieties and registers of German (in other countries). In combining macro- and micro-sociolinguistic approaches our research tries to venture beyond existing studies in order to uncover the impact of historical multilingualism on the linguistic structure of German in Austria.

Since the 1990s, research on historical multilingualism in the Habsburg monarchy has provided valuable insight into the interplay of officially imposed language regulations and unofficial multilingual practices in the domains of administration, the judiciary and education (e.g., see Burger 1995; Fellerer 2005; Newerkla 1999) and has enjoyed renewed interest in recent years (e.g., see Kim – Newerkla 2018; Nekula – Newerkla 2021; Newerkla 2018; Prokopovych et al. 2019; Scheer 2020; Wolf 2015). Rosita Rindler Schjerve (2003) explored in one of the ground-breaking research initiatives in this respect, how the struggle for power was reflected in attempts to control language use and how language became a prominent site for interethnic controversies and conflicts. Amongst others, these findings constitute the framework for our joint research project as it will be elaborated on in the following sections.

2.1 The polycentricity of German in the Habsburg state

Multilingualism in the Habsburg state encompassed individual as well as societal multilingualism. Depending on the local hegemonic and linguistic constellations, it resulted in different forms of diglossia or even polyglossia specific to each crown land, in which German had a share either through a German-speaking majority or minority, or at least in its function as (primary) dynastic language (Rindler Schjerve 2003, p. 314). German in the Habsburg state was thus shaped in its status, functionality and structural heterogeneity by the demographic, legal and historical conditions prevailing in the diverse centres of the crown lands. Seen in this light, it was polycentric in the sense of Stewart (1968, p. 534). Stewart's approach postulates several centres, which are not primarily defined by national boundaries or states and do not provide explicitly national varieties as in the concept of "pluricentricity" (Clyne 1989). According to Ammon et al. (2016, p. XXXIX), a language is pluricentric, "if it is in use in more than one country as a national or regional official language and if standard linguistic differences have developed as a result." Stewart's definition, on the other hand, emphasises less the state-spatial boundedness of such standard varieties, but rather the fact that different sets of norms exist and are recognised simultaneously in one area. Considering that the concepts of nationality and nationalism began to develop and gained importance

during the 19th century, it is therefore adequate to speak of polycentricity rather than pluricentricity in this specific historical context.⁴

2.2 The social and individual multilingualism of the Habsburg state

In the Habsburg monarchy, German was embedded in a state that was characterised by social and individual multilingualism on a communicative and discursive level and this was reflected in its language policy. It stands to reason that in the 19th century, when language was understood as an “objective” characteristic indicating nationality or nationhood, language policies became the arena and venue for conflicts over hegemonic claims between the non-national Habsburg state and the increasingly important ethnic groups, especially in the traditional power domains of education, administration and jurisdiction. Whereas the non-German-speaking nationalities of the Habsburg state attempted to redefine their status by demanding recognition of their languages and cultures, German-dominated state nationalism tried to re-establish its endangered hegemony by granting linguistic and cultural autonomy to the various ethnic groups. Thus, diversity management from above and below shaped cultural encounters in place and time (cf. Rindler Schjerve – Nelde 2003).

However, throughout this century, no fixed fronts can be drawn between the conflicting parties. Rather we see a wide variety of fragile and only temporarily upright models of equilibrium in the execution of political power. The double function of language(s) as a politically charged label and at the same time as a means of communication in the Habsburg discourse on multilingualism has already been dealt with in numerous individual studies.⁵ Nevertheless on such a basis, the actual language competence of certain population groups or individuals can only be inferred indirectly. Drawing on the studies by Czeitschner, Fellerer and Newerkla in Rindler Schjerve (2003), Rosita Rindler Schjerve and Eva Vetter conclude that in the Habsburg state other vernacular languages, i.e. geographically neighbouring languages, were acquired and learned, whereas German also had the function of a *lingua franca* in public contexts (Rindler Schjerve – Vetter 2007, p. 67). Against

⁴ Despite the definitions given by Clyne and Ammon, some scholars do use the term “pluricentricity” in English even when one cannot speak of a “national” variety per se (e.g. Langer 2021). Moreover, the term “polycentricity” tends to be used today rather in Blommaert’s and not Stewart’s sense (Blommaert et al. 2005).

⁵ See Rindler Schjerve (2003) and the studies in the corresponding volume by S. M. Newerkla on the school system in Bohemia, J. Fellerer on the administration in Galicia and S. Czeitschner on the judiciary in Trieste; furthermore Goebel (2008) from a general point of view; studies on the school systems of Prague (Havránek 1996), Brno (Schinko 2019; Němec 2020), Plzeň (Newerkla 2018), Znojmo (König-Hollerwöger 2009), Galicia (Ptashnyk 2018), Zagreb (Pranjić 2017) and in general (Binder et al. 2003); Kim (2018; 2019) and Schinko et al. (2019) on topics related to Wenker’s questionnaires; Prokopovych et al. (2019) on language diversity in the late Habsburg monarchy; Scheer (2020) on multilingualism in the military; and Wolf (2015) on translation.

the background of the strong regional differentiation of the diglossic situations, it remains a desideratum to support these findings with studies on further crown lands and domains and to attempt to classify them in a scenario-specific typology in the sense of Muysken (2010). The acquisition contexts of the first, second and further languages as well as the intra-linguistic variation should also be considered in order to be able to make statements about the individual characteristics under certain conditions of social multilingualism.

2.3 Traces of historical multilingualism in Austria and (Central) Europe today

A central motivation of the studies in Rindler Schjerve (2003) was to gain insights for the multilingual Europe of the 21st century by analysing in particular how state actors deal with multilingualism in historical situations (Rindler Schjerve 2003, p. 1). Current historical-cultural studies approaches, which belong to the paradigm of similarity (e.g., Bhatti – Kimmich 2015), also pursue similar goals, but shift the focus to the level of everyday practices of cultural encounter, which have been lost from view under the auspices of thinking in terms of differences (Feichtinger – Uhl 2016, p. 15). This brings several individual aspects of multilingualism to the fore, which are oriented towards everyday communication (e.g., cf. Mannová – Tancer 2016). Given the basic assumption of contact linguistics with the multilingual individual as the locus of language contact (Weinreich 1979, p. 1), this is an indispensable prerequisite for researching the traces left by this kind of multilingualism in Austria and (Central) Europe in the 20th and 21st centuries. However, due to the limited accessibility of data on individual language use, historical language contact scenarios pose a particular methodological challenge, which must be taken into account through extensive consideration and the linking of diverse quantitative and qualitative data sources (on this aspect see section 3).

2.4 Attitudes towards and handling of mono- and multilingualism

In the ideological framework of “one language equals one culture equals one nation” that was dominant in Central and Eastern Europe from the mid-19th century onwards, language use is directly related to cultural attachment, usually understood as belonging to a certain nation. Thus, multilingualism signifies multiple attachments or a non-national conception of the self. This connection between language and culture was especially important in an explicitly multicultural and multilingual entity like the Habsburg state, where German was a *lingua franca*, while other languages played significant roles locally and were used as a means to create group identities by several ethnic groups (e.g., see Binder et al. 2003; Evans 2004; Goebel 2008; and Judson 2006).

In contrast, present-day Austria is largely viewed as a monolingually German-speaking state, although (individual) multilingualism still exists and the linguistic make-up of the state keeps changing, e.g., through immigration which brings in non-

indigenous languages (Koppensteiner – Kim 2020). In addition, language as social practice provides access to ideologies and the ways people draw on, reproduce or create knowledge (Heller 2001, pp. 214–215), especially language ideologies and linguistic knowledge (e.g., see Daskalov – Marinov 2013; Dorostkar 2014; or Hentschel 1997).

An indication that the Habsburg state and its multilingualism decisively shaped the (legislative) linguistic identity even of the Second Republic of Austria is already contained in Article 8 of the Federal Constitutional Law (*Bundes-Verfassungsgesetz*) and its history of origin. Paragraph 1, which declares the German language to be the state language of the Republic (“Staatsprache der Republik”), goes back word for word to the first Constitution of the Republic of Austria of October 1st, 1920, which was intended to emphasise the German-speaking and at the same time German identity of the state (de Cillia – Wodak 2006, pp. 25–26). The same paragraph also states that German is the state language without prejudice to the rights granted to the linguistic minorities by federal law (“unbeschadet der den sprachlichen Minderheiten bundesgesetzlich eingeräumten Rechte”), whereby these minority rights can be traced back to concessions made in the State Treaty of Saint-Germain-en-Laye. As a reaction to National Socialism, the early Second Republic of Austria endeavoured to bring forth – also linguistically – a specifically Austrian identity, but the rights of linguistic minorities remained the (not only discursive) centre of disputes in Austrian language policy until the 1990s (de Cillia – Wodak 2006, p. 29). In 2000, however, the protection of the so-called “autochthonous” minorities, which essentially already existed at the time of the Habsburg state, was included in Article 8 of the Federal Constitutional Law as part of a state objective provision (“Staatszielbestimmung”). Austria was thus legislatively (re)constructed as a multilingual state, whereby a specific historical component of multilingualism was focused on and recognised (Kim 2020, pp. 100–102).

2.5 Linguistic contact phenomena in contemporary German in Austria

It is a topos that the Babylonian mixture of languages of the Habsburg state also had linguistic effects on German in Austria. This topos has been continuously (re-)produced in linguistic as well as extra-linguistic, especially journalistic discourse since the 19th century. Most of the academic literature consists of the collection and transmission of certain – in many cases already canonised – alleged contact phenomena, so that studies that validly approach such individual phenomena or bundles of phenomena with current theoretical and methodological concepts of contemporary contact linguistics are still rare (e.g., see Kim 2020; Kim et al. 2020; Kim – Korecky-Kröll 2021).

In any case, it is important to keep in mind that individual and to some extent also societal German-Slavic bilingualism in Austria did not cease to exist after the dissolution of the Austro-Hungarian state in 1918, although the First Austrian

Republic declared German its state language (see above section 2.4). The 20th century, however, brought about significant changes in the legal and societal conditions for German-Slavic bilingual individuals. Additionally, a shift in the importance of certain Slavic-speaking groups can be observed. Whereas the strong influence of Czech and Slovak speakers declined, others – such as speakers of Polish (in particular after 1978) or South-Slavic languages (especially Serbian, Croatian, Bosnian) – gained in importance (cf. Newerkla 2013). Further groups, e.g., speakers of Slovenian or Burgenland Croatian, have remained of relatively stable regional relevance even though the sociolinguistic circumstances under which the minority languages are used have changed considerably (Neweklowsky 2018; Kinda-Berlakovich 2019). The altered legal and sociolinguistic circumstances brought about new dynamics regarding multilingualism and thus language contact. Besides covering language political and ideological aspects (e.g., de Cillia – Wodak 2006; Fischer – Doleschal 2013; Tyran 2015), research has focused on the acquisition of German as L2 (e.g., see Brzić 2007; Peltzer-Karpf 2011). Resulting L1 interferences and other contact phenomena in German in Austria in general and Vienna in particular, however, have not yet been analysed in detail. Concurrently, these varieties are still shaped by the effects of multilingualism during the Habsburg state. Therefore, a comprehensive investigation of contemporary Slavic contact phenomena in German in Austria needs to consider both historical and present-day language contact, which facilitates comparable, distinct or universally applicable aspects of language contact in the area. These include aspects of transferability of theoretic considerations regarding sociolinguistic contact scenarios as well as the question of linguistic convergence areas in Central Europe (Newerkla 2007 and 2020).

3. METHODOLOGICAL APPROACHES AND EMPIRICAL ASPECTS

Based on former research results and especially on the findings of our joint research, we so far have unveiled a continuity of views and attitudes towards German in Austria in the context of other languages that can only be explained by the historical legacy of the former multilingualism in the Habsburg state. In other words, we see that the former situation has had an impact on (a) German speakers' self-awareness and perception, (b) the political discourse concerning linguistic diversity, and subsequently (c) the language policies implemented in the domains of administration, the judiciary and especially education in the Second Austrian Republic.

However, our joint research advances beyond previous achievements in the field by providing longitudinal in-depth comparisons of the historical setting in the Habsburg state and the setting of German in Austria in the context of the other languages in the Second Republic of Austria. Thus, it has become possible to conduct comparative research in great detail and on a large scale. International research on

historical multilingualism will profit from this kind of findings and results, since our research tasks do not only comprise the analysis of the characteristics of a specific historical multilingual setting, but also deal with their lasting consequences by distilling the implications of this historical context on the language-specific attitudes of speakers of the varieties involved to this day.

These results can be achieved by blending a scenario approach in the sense of Muysken (2010) with a domain-specific approach in the sense of Rindler Schjerve (2003). Such a research design (as extensively described, e.g., in Kim 2021) allows to abstract specific language contact scenarios (i.e. outcomes and strategies of multilingual speakers to deal with multiple languages) from a given dataset and make predictions about possible effects of language contact. A further differentiation of these scenarios according to the individual domains of language use (i.e. which language is used in which domain) gives insight into the organisation of language use according to its functions.

In our analyses, we make use of a range of methods, both qualitative (e.g., critical discourse analysis, etc.) and quantitative (e.g., descriptive statistics, mathematical modelling, etc.). This mixed-methods approach and the combination of multiple sources is necessary because they provide a way to cross-validate findings and extrapolate data gaps which are unavoidable in longitudinal studies. However, sufficient (and representative) information on multilingualism with respect to both language knowledge and usage in present-day Austria is not available, either. The latest representative information on languages spoken in Austria and not only in specific domains stems from the last census conducted in 2001 and – *nota bene* – bears the problems inherent to the survey design of censuses (Prochazka 2018).

To allow for a thorough description of contemporary sociolinguistic contact scenarios in Austria, we will therefore conduct a representative survey on language use, linguistic competencies and attitudes in cooperation with the mentioned special research programme's project part on standard varieties from the perspective of perceptual variationist linguistics, the research department Variation and Change of German in Austria at the Austrian Centre for Digital Humanities and Cultural Heritage (ACDH-CH) of the Austrian Academy of Sciences and the Austrian opinion research institute OGM.⁶ A questionnaire for this purpose was drafted and pretested by the end of 2022. The main survey itself was carried out in the period between March 6th and 21st, 2023 and is largely funded by the project "Aspects of (Multi-)

⁶ OGM research & communication is a private research institute founded in 1976 and located in Vienna, Austria. The OGM team is made up of data scientists as well as sociologists, economists, historians, and political experts. They have their own respondents' panel with 30,000 people who are representative for the Austrian population and who are interviewed regularly by phone or online. The team of experts offers data analysis, full-service market and opinion research, geo-marketing and microtargeting, and political and media consulting. Because of the OGM's high-quality standards, most of the clients are from the public sector (such as federal ministries or federal state governments) and large companies.

Lingualism in Austria: Competence – Use – Attitudes” of the thematic platform on multilingualism at the Austrian Academy of Sciences. The project team is currently busy analysing the data.⁷

The approach described above highlights the importance of the sociolinguistic contact scenario, i.e. the societal conditions that the multilingual individual is situated in, for the linguistic outcome, i.e. the linguistic features that are transferred from one language to the other.⁸ Our main goal in this respect is a comprehensive overview and detailed analysis of contact-induced Slavic influences on German in Austria over time, especially in the urban area of Vienna. We have already scrutinised the effect of language contact with Slavic languages on the different linguistic levels of German in the last decades of the Habsburg Empire (e.g., see Kim 2020; Kim et al. 2020; Kim – Prochazka 2019; Lenz et al. 2020; Kim – Korecky-Kröll 2021).

4. GENERAL SUMMARISATION OF THE RESEARCH RESULTS

So far, the results of our joint research in relation to historical and contemporary language contact can be summarised as follows. Roughly speaking, we are confronted with two layers of “Slavic” contact phenomena in German in Austria: (α) phenomena that can be traced to the diverse and in some cases very stable scenarios of societal multilingualism during the Habsburg monarchy, in which especially the joint development of varieties of German and Czech in Central Europe (both convergently and in contrast to each other) played a significant role, and (β) phenomena that have emerged more recently in sociolinguistic scenarios involving the acquisition of German in Austria as a second language.

4.1 Linguistic levels and transfer types

Phenomena from layer (α) can be found on any linguistic level due to the diverse and complex contact scenarios throughout the Habsburg monarchy in general and the late 19th century in particular. Also, with regard to transfer types, we were able to identify both rather clear cases of matter borrowing and pattern replication in the sense of Matras (2010) besides quite abstract cases of language change in German in Austria. The latter were either catalysed or supported by interferences from the L1 within the L2 learning process. In contrast, phenomena from layer (β) probably mainly comprise (individual) L1 interferences on the phonetic (especially prosody and pronunciation) and syntactic (especially word order) level as well as the borrowing of identity marking and discourse structuring lexemes (especially particles), e.g., Serbian (x)ajde, Croatian (h)ajde ‘come on; let’s go’ and the like.

⁷ Principal investigators for the research period 2021–2023 are Alexandra N. Lenz and Stefan Michael Newerkla. The project staff are Agnes Kim, Wolfgang Koppensteiner, and Maria Schinko.

⁸ Cf. the similarities and differences of the research approaches by Muysken (2010); Onysko (2019); Schuchardt (1884), Thomason – Kaufman (1988); and Van Coetsem (2000).

4.2 Distribution and stability

Phenomena from layer (α) which are (still) present in contemporary German in Austria, are well integrated either across the whole vertical and horizontal spectrum of varieties and registers of German in Austria or at least into a certain (mainly geographically restricted) section of that spectrum. Accordingly, such phenomena are interindividually quite stable and vary along sociolinguistic criteria similar to “inherited” phenomena. In contrast, phenomena from layer (β) are rather restricted to certain registers, e.g., ethnolects and youth language. They also show greater interindividual variation and thus are less stable.

4.3 General insights

From what we have been able to find out so far, we can see that Slavic contact phenomena in Austrian varieties of German resemble each other rather regarding their transfer type than regarding their age, because universal cognitive aspects of language processing and production determine the linguistic course of contact-induced change. Thus, L1 interferences from layer (α) and layer (β) are more similar than pattern replications resulting from long-term stable bilingualism and L1 interferences from layer (α). This result seems to support a cognitively underpinned sociolinguistic scenario approach as proposed, e.g., by Alexander Onysko (2019).

Ultimately, we expect our research design to allow for the identification of comparable, distinct and/or universally applicable aspects of language contact in the area under investigation. In this respect, it can then contribute to general theoretical questions posed by (historical-)sociolinguistic contact linguistics.

5. CONCLUSION

In our contribution in honour of Juraj Dolník, we had set ourselves the goal of presenting current reflections, new findings and innovative methodological approaches to the reconstruction of historical language contact between Slavic languages and Austrian varieties of German. These approaches from the fields of (historical) sociolinguistics and contact linguistics were jointly developed within the task cluster on language contact of the special research programme “German in Austria. Variation – Contact – Perception”. We are convinced that together, these approaches will be able to provide a holistic picture of (historical) language contact scenarios – in this case that of German with Slavic languages in Austria – by looking at its conditions, its effects and its perception both diachronically and synchronically.

Hopefully, we have been able to leave a favourable impression of our linguistic research enterprise on the jubilarian. At least we can count on his generous indulgence. Juraj Dolník is not only appreciated by his colleagues for his interesting lectures and respectful style of discussion, but also his constant willingness to respond individually to linguistic questions and concerns. Thereby, his untiring

commitment has earned him not only a scientific but also a high human reputation, which is known far beyond the walls of his home town. All the more reason for the entire Viennese research team to wish Juraj Dolník the best of health and creative energy for many more years to come. *Sto lat, sto lat, niech žyje, žyje nam!*

References

AMMON, Ulrich – BICKL, Hans – LENZ, Alexandra (eds.) (2016): *Variantenwörterbuch des Deutschen. Die Standardsprache in Österreich, der Schweiz, Deutschland, Liechtenstein, Luxemburg, Ostbelgien und Südtirol sowie Rumänien, Namibia und Mennonitensiedlungen*. 2nd edition. Berlin – Boston: Walter de Gruyter. 916 p.

AUER, Anita – PEERSMAN, Catharina – PICKL, Simon – RUTTEN, Gijsbert – VOSTERS, Rik (2015): Historical sociolinguistics: the field and its future. In: *Journal of Historical Sociolinguistics*, Vol. 1, No. 1, pp. 1–12. DOI 10.1515/jhsl-2015-0001. [cit. 29-05-2023].

BHATTI, Anil – KIMMICH, Dorothee (eds.) (2015): *Ähnlichkeit. Ein kulturtheoretisches Paradigma*. Konstanz: Konstanz University Press. 340 p.

BINDER, Harald – KRÍVOHLAVÁ, Barbora – VELEK, Luboš (2003): *Místo národních jazyků ve výchově, školství a vědě v habsburské monarchii 1867–1918 / Position of National Languages in Education, Educational System and Science of the Habsburg monarchy, 1867–1918*. Praha: Výzkumné centrum pro dějiny vědy. 754 p.

BLOMMAERT, Jan – COLLINS, James – SLEMBROUCK, Stef (2005): Polycentricity and interactional regimes in ‘global neighborhoods’. In: *Ethnography*, Vol. 6, No. 2, pp. 205–235.

BRIZIĆ, Katharina (2007): *Das geheime Leben der Sprachen. Gesprochene und verschwiegene Sprachen und ihr Einfluss auf den Spracherwerb in der Migration*. Münster: Waxmann. 422 p.

BUDIN, Gerhard – ELSPAß, Stephan – LENZ, Alexandra N. – NEWERKLA, Stefan Michael – ZIEGLER, Arne (2018): Der Spezialforschungsbereich „Deutsch in Österreich (DiÖ). Variation – Kontakt – Perzeption“. The Special Research Programme “German in Austria (DiÖ). Variation – Contact – Perception”. In: *Zeitschrift für germanistische Linguistik. Deutsche Sprache in Gegenwart und Geschichte*, Vol. 46, No. 2, pp. 300–308. DOI 10.1515/zgl-2018-0017. [cit. 29-05-2023].

BUDIN, Gerhard – ELSPAß, Stephan – LENZ, Alexandra N. – NEWERKLA, Stefan Michael – ZIEGLER, Arne (2019): The Research Project (SFB) ‘German in Austria’. Variation – Contact – Perception. In: L. Bülow – A.-K. Fischer – K. Herbert (eds.): *Dimensionen des sprachlichen Raumes. Variation – Mehrsprachigkeit – Konzeptualisierung*. Berlin: Peter Lang, pp. 7–35.

BURGER, Hannelore (1995): *Sprachenrecht und Sprachengerechtigkeit im österreichischen Unterrichtswesen 1867–1918*. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften. 284 p.

CLYNE, Michael (1989): Pluricentricity: National Variety. In: U. Ammon (ed.): *Status and Function of Languages and Language Varieties*. Berlin – New York: Walter de Gruyter, pp. 357–371.

DASKALOV, Roumen – MARINOV, Tchavdar (eds.) (2013): *Entangled Histories of the Balkans. Volume I: National Ideologies and Language Policies*. Leiden: Brill. 568 p.

DE CILLIA, Rudolf – WODAK, Ruth (2006): *Ist Österreich ein „deutsches“ Land? Sprachenpolitik und Identität in der Zweiten Republik*. Innsbruck – Wien – Bozen: Studienverlag. 96 p.

DOROSTKAR, Niku (2014): *(Mehr-)Sprachigkeit und Lingualismus. Die diskursive Konstruktion von Sprache im Kontext nationaler und supranationaler Sprachenpolitik am Beispiel Österreichs*. Göttingen: V&R unipress. 417 p.

EVANS, Robert J. W. (2004): Language and State Building: The Case of the Habsburg Monarchy. In: *Austrian History Yearbook*, Vol. 35, pp. 1–24.

FEICHTINGER, Johannes – UHL, Heidemarie (eds.) (2016): *Habsburg neu denken. Vielfalt und Ambivalenz in Zentraleuropa. 30 kulturwissenschaftliche Stichworte*. Wien: Böhlau Verlag. 261 p.

FELLERER, Jan (2005): *Mehrsprachigkeit im galizischen Verwaltungswesen (1772–1914). Eine historisch-soziolinguistische Studie zum Polnischen und Ruthenischen (Ukrainischen)*. Köln – Wien: Böhlau Verlag. 404 p.

FISCHER, Gero – DOLESCHAL, Ursula (2013): Von Minderheitensprachen zu Nachbarsprachen – Die Rolle der Minderheitensprachen in Österreichs Bildungswesen 2011. In: R. de Cilla – E. Vetter (eds.): *Sprachenpolitik in Österreich. Bestandsaufnahme 2011*. Frankfurt am Main: Peter Lang, pp. 68–93.

GOEBL, Hans (2008): Sprachenvielfalt und Sprachenpolitik in der Spätphase der Donaumonarchie (1848–1918). In: L. M. Eichinger – A. Plewnia (eds.): *Das Deutsche und seine Nachbarn. Über Identitäten und Mehrsprachigkeit*. Tübingen: Gunter Narr, pp. 109–133.

HAVRÁNEK, Jan (1995): Das Prager Bildungswesen im Zeitalter nationaler und ethnischer Konflikte 1875 bis 1925. In: G. Melinz – S. Zimmermann (eds.): *Wien – Prag – Budapest: Blütezeit der Habsburgermetropolen; Urbanisierung, Kommunalpolitik, gesellschaftliche Konflikte (1867–1918)*. Wien: Promedia, pp. 185–200.

HELLER, Monica (2001): Undoing the macro/micro dichotomy: Ideology and categorisation in a linguistic minority school. In: N. Coupland, S. Sarangi – Ch. N. Candlin (eds.): *Sociolinguistics and Social Theory*. London: Pearson Education Ltd., pp. 212–234.

HENTSCHEL, Gerd (ed.) (1997): *Über Muttersprachen und Vaterländer. Zur Entwicklung von Standardsprachen und Nationen in Europa*. Frankfurt am Main: Peter Lang. 297 p.

HERNÁNDEZ-CAMPOY, Juan Manuel – CONDE-SILVESTRE, Juan Camilo (eds.) (2012): *The Handbook of Historical Sociolinguistics*. Chichester, West Sussex, UK – Malden, MA: Wiley-Blackwell. 704 p.

JUDSON, Pieter M. (2006): *Guardians of the Nation. Activists on the Language Frontiers of Imperial Austria*. Cambridge MA: Harvard University Press. 332 p.

KIM, Agnes (2018): Von „rein deutschen“ Orten und „tschechischen Minderheiten“ Spracheinstellungen und bevölkerungspolitisches Bewusstsein in den Wenkerbögen. In: H. Philipp – A. Ströbl – B. Weber – J. Wellner (eds.): *Deutsch in Mittel-, Ost- und Südosteuropa, DiMOS-Füllhorn Nr. 3*. Regensburg: Open Access Schriftenreihe der Universitätsbibliothek Regensburg, pp. 275–318.

KIM, Agnes (2019): Multilingual Lower Austria. Historical sociolinguistic investigation on Wenker's questionnaires. In: L. Bülow – A.-K. Fischer – K. Herbert (eds.): *Dimensionen des sprachlichen Raumes. Variation – Mehrsprachigkeit – Konzeptualisierung*. Berlin: Peter Lang, pp. 187–211.

KIM, Agnes (2020): Prepositions in the melting pot: High risk of infection. Language contact of German in Austria with Slavic languages and its linguistic and extra-linguistic description. In: L. Szucsich – A. Kim – U. Yazhinova (eds.): *Areal Convergence in Eastern Central European Languages and Beyond*. Berlin: Peter Lang, pp. 95–137.

KIM, Agnes (2021): The Melting Pot Revisited: Historical Sociolinguistic Perspectives on Migration and Language Contact in Vienna. In: A. Auer – J. Thorburn (eds.): *Approaches to Migration, Language and Identity*. Oxford et al.: Peter Lang, pp. 11–40.

KIM, Agnes – KORECKY-KRÖLL, Katharina (2021): Prepositional phrases in German in Austria – identifying patterns of variation. In: *Open Linguistics*, Vol. 7, No. 1, pp. 476–510. DOI 10.1515/opli-2021-0024. [cit. 29-05-2023].

KIM, Agnes – NEWERKLA, Stefan Michael (2018): Das Paradox der Toleranz. Sprachliche Nationalisierung des Mittelschulwesens in Böhmen und Mähren im langen 19. Jahrhundert. In: *Jahrbuch des Bundesinstituts für Kultur und Geschichte der Deutschen im östlichen Europa*, Vol. 26, J. Meier (ed.): *Sprache*. München: De Gruyter Oldenbourg, pp. 69–98.

KIM, Agnes – PROCHAZKA, Katharina (2019): Slawisch und Deutsch in Österreich. Methodische Ansätze zur Rekonstruktion historischen Sprachkontakts und seiner Einflüsse auf das Deutsche in Österreich. In: *Wiener Slavistisches Jahrbuch, Neue Folge*, Vol. 7, pp. 1–27. DOI 10.13173/wienschlavjahr.7.2019.0001. [cit. 29-05-2023].

KIM, Agnes – PROCHAZKA, Katharina – NEWERKLA, Stefan Michael (2018): MiÖ – a framework. In: *DiÖ-Online*. Wien: Universität Wien, Institut für Germanistik. Available at: <https://www.dioe.at/en/projects/task-cluster-c-contact/mioe-a-framework> [cit. 29-05-2023].

KIM, Agnes – SCHARF, Sebastian – ŠIMKO, Ivan (2020): Variation in Case Government of the Equivalent for the Cognitive Verb to forget in German in Austria and Czech. In: L. Szucsich – A. Kim – U. Yazhinova (eds.): *Areal Convergence in Eastern Central European Languages and Beyond*. Berlin: Peter Lang, pp. 139–175.

KINDA-BERLAKOVICH, Andrea Zorka: Die Entwicklung der burgenlandkroatischen Sprache im 20. Jahrhundert. Von der Literatursprache bis zur regionalen čakavischen Standardsprache der Kroat_innen in Österreich (Burgenland), Westungarn und der Slowakei. In: A. Kretschmer – G. Neweklowsky – S. M. Newerkla – F. Poljakov (eds.): *Minderheiten in der slawischen Welt. Sprachkontakte und kulturelle Identitäten*. Berlin: Peter Lang, pp. 279–291.

KÖNIG-HOLLERWÖGER Sieglinde (2009): *Die Sprachsituation im Schulwesen von Mähren und Böhmen im Vergleich Znojmo (Znaim) und Plzeň (Pilsen) 1848 – 1918*. University of Vienna: MA thesis. 126 p.

KOPPENSTEINER, Wolfgang – KIM, Agnes (2020): Perspectives on Change: Language (Varieties) Contact and Language Ideologies on German in Austria. In: A. N. Lenz – M. Maselko (eds.): *Perspectives on Change. Language (Varieties) Contact and Language Ideologies on German in Austria*. Göttingen: Vienna University Press, pp. 317–358.

LANGER, Nils (2021): Pluricentricity and minority languages: the difficult case of North Frisian. In: *Sociolinguistica. European Journal of Sociolinguistics*, Vol. 35, No. 1, pp. 73–90. DOI 10.1515/soci-2021-0005. [cit. 29-05-2023].

LENZ, Alexandra N. (2018): The Special Research Programme “German in Austria. Variation – Contact – Perception”. In: U. Ammon – M. Costa (eds.): *Sprachwahl im Tourismus – mit Schwerpunkt Europa. Language Choice in Tourism – Focus on Europe. Choix de langues dans le tourisme – focus sur l’Europe* (= *Sociolinguistica*, Vol. 32). Berlin – Boston: de Gruyter, pp. 269–277.

LENZ, Alexandra N. – FLEIBNER, Fabian – KIM, Agnes – NEWERKLA, Stefan Michael (2020): Give as a put verb in German – A case of German-Czech language contact? In: *Journal of Linguistic Geography*, Vol. 8, No. 2, pp. 67–81. DOI 10.1017/jlg.2020.6 [cit. 29-05-2023].

MANNOVÁ, Elena – TANCER, Jozef (2016): Mehrsprachigkeit. In: J. Feichtinger – H. Uhl (eds.): *Habsburg neu denken. Vielfalt und Ambivalenz in Zentraleuropa. 30 kulturwissenschaftliche Stichworte*. Wien: Böhlau Verlag, pp. 133–139.

MATRAS, Yaron (2010): Contact, Convergence, and Typology. In: R. Hickey (ed.): *The Handbook of Language Contact*. Chichester: Wiley-Blackwell, pp. 66–85.

MUYSKEN, Pieter (2010): Scenarios for Language Contact. In: R. Hickey (ed.): *The Handbook of Language Contact*. Chichester: Wiley-Blackwell, pp. 265–281.

NEKULA, Marek – NEWERKLA, Stefan Michael (2021): *Tschechisch im deutschsprachigen Umfeld* (= *BRÜCKEN. Zeitschrift für Sprach-, Literatur- und Kulturwissenschaft*, Vol. 28, No. 2). Praha: Univerzita Karlova, Filozofická fakulta. 202 p.

NEKULA, Marek – NEWERKLA, Stefan Michael (2022): Exploring methods in historical sociolinguistics: editorial. In: M. Nekula – S. M. Newerkla (eds.): *Historical Sociolinguistics. Historische Soziolinguistik. Historická sociolingvistika* (= *Slovo a slovesnost*, Vol. 83, No. 4, pp. 241–362). Praha: Ústav pro jazyk český Akademie věd České republiky, pp. 245–250.

NĚMEC, Miroslav (2020): In Brünn nichts Neues? Schuljahresberichte als ein Medium des deutsch-tschechischen Nationalitätenkampfes. In: N. Ächtler (ed.): *Schulprogramme Höherer Lehranstalten. Interdisziplinäre Perspektiven auf eine wiederentdeckte bildungs- und kulturwissenschaftliche Quellengattung*. Hannover: Wehrhahn, pp. 413–437.

NEWEKLOWSKY, Gerhard (2018): Ist der Gailtaler slowenische Dialekt vom Aussterben bedroht? In: A. Kretschmer – G. Neweklowsky – S. M. Newerkla – F. Poljakov (eds.): *Mehrheiten ↔ Minderheiten: Sprachlich-kulturelle Identitäten der Slavia im Wandel der Zeit*. Berlin: Peter Lang, pp. 201–212.

NEWERKLA, Stefan Michael (1999): *Intendierte und tatsächliche Sprachwirklichkeit in Böhmen. Diglossie im Schulwesen der böhmischen Kronländer 1740–1918*. Wien: WUV Universitätsverlag. 371 p.

NEWERKLA, Stefan Michael (2007): Areály jazykového kontaktu ve střední Evropě a německočeský mikroareál ve východním Rakousku. In: *Slovo a slovesnost*, Vol. 68, No. 4, pp. 271–286.

NEWERKLA, Stefan Michael (2013): Linguistic Consequences of Slavic Migration to Vienna in the 19th and 20th Centuries. In: M. Moser – M. Polinsky (eds.): *Slavic Languages in Migration*. Berlin – Wien: LIT-Verlag, pp. 247–260.

NEWERKLA, Stefan Michael (2018): Historical multilingualism in Bohemia during the 19th century. The liberalisation of the language policy and its effects on the situation in Plzeň's educational system. In: A. Kretschmer – G. Neweklowsky – S. M. Newerkla – F. Poljakov (eds.): *Mehrheiten ↔ Minderheiten: Sprachlich-kulturelle Identitäten der Slavia im Wandel der Zeit*. Berlin: Peter Lang, pp. 213–228.

NEWERKLA, Stefan Michael (2020): Linguistic areas in East-Central Europe as the result of pluridimensional, polycentric convergence phenomena. In: L. Szucsich – A. Kim – U. Yazhinova (eds.): *Areal Convergence in Eastern Central European Languages and Beyond*. Berlin: Peter Lang, pp. 207–228.

NEWERKLA, Stefan Michael (2022): Reconstructing multilingualism in the Habsburg state: lessons learnt and implications for historical sociolinguistics. In: *Sociolinguistica. European Journal of Sociolinguistics*, Vol. 36, No. 1–2, pp. 151–167. DOI: 10.1515/soci-2022-0014. [cit. 29-05-2023].

ONYSKO, Alexander (2019): Reconceptualizing language contact phenomena as cognitive processes. In: E. Zenner – A. Backus – E. Winter-Froemel (eds.): *Cognitive contact linguistics: Placing usage, meaning and mind at the core of contact-induced variation and change*. Berlin – Boston: Walter de Gruyter, pp. 23–50.

PELTZER-KARPF, Annemarie (ed.) (2011): *A kući spremam Deutsch. Sprachstandserhebung in multikulturellen Volksschulklassen. Bilingualer Spracherwerb in der Migration*. 2nd edition. Wien: Bundesministerium für Unterricht, Kunst und Kultur, Abt. I/5, Referat für Migration und Schule. 306 p.

PROCHAZKA, Katharina – BREUER, Ludwig Maximilian – KIM, Agnes (2019): Conception and development of an open database system on historical multilingualism in Austria. In: *Jazykovedný časopis*, Vol. 70, No. 2. pp. 456–466. DOI 10.2478/jazcas-2019-0074. [cit. 29-05-2023].

PRANJIĆ, Ivana (2017): *Die sprachliche Situation im Schulwesen der Stadt Zagreb / The linguistic situation in the school system of Zagreb (1806 – 1918)*. University of Vienna: MA thesis. 127 p.

PROCHAZKA, Katharina (2018): Minderheitensprachen zählen! Über Sprachzählungen und Minderheiten(-sprachen). In: *Wiener Linguistische Gazette*, Vol. 83, pp. 1–26.

PROKOPOVYCH, Markian – BETHKE, Carl – SCHEER, Tamara (eds.) (2019): *Language Diversity in the Late Habsburg Empire*. Leiden: Brill. 284 p.

PTASHNYK, Stefaniya (2018): Deutsch im Bildungswesen Lembergs zwischen 1905 und 1925. In: *Jahrbuch des Bundesinstituts für Kultur und Geschichte der Deutschen im östlichen Europa*, Vol. 26, J. Meier (ed.): *Sprache*. München: De Gruyter Oldenbourg, pp. 99–120.

RINDLER SCHJERVE, Rosita (ed.) (2003): *Diglossia and power. Language policies and practice in the 19th century Habsburg Empire*. Berlin – New York: Mouton de Gruyter. 351 p.

RINDLER SCHJERVE, Rosita – NELDE, Peter H. (eds.) (2003): *Der Beitrag Österreichs zu einer europäischen Kultur der Differenz. Sprachliche Minderheiten und Migration unter die Lupe genommen*. St. Augustin: Asgard. 278 p.

RINDLER SCHJERVE, Rosita – VETTER, Eva (2007): Linguistic diversity in Habsburg Austria as a model for modern European language policy. In: L. Zeevaert – J. D. Thije (eds.):

Receptive multilingualism. Linguistic analyses, language policies and didactic concepts. Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins, pp. 49–70.

SCHEER, Tamara (2020): *Language Diversity in the Habsburg Army, 1868–1918.* University of Vienna: Habilitation Thesis. 309 p.

SCHINKO, Maria (2019): *Sprachliche Zugehörigkeit und Sprachkompetenz an den Brünner Gymnasien 1867–1918.* University of Vienna: MA thesis. 189 p.

SCHINKO, Maria – KIM, Agnes – ENGLEDER, David (2019): Von ‚rein deutschen‘ Orten und ‚tschechischen Minderheiten‘ II. Einflussfaktoren auf das Antwortverhalten deutscher Schullehrer und Schullehrerinnen auf demographische Fragen in den Wenkerbögen. In: H. Philipp, B. Weber – J. Wellner (eds.): *Deutsch in Mittel-, Ost- und Südosteuropa. DiMOS Füllhorn Nr. 4.* Regensburg: Universität Regensburg, pp. 74–112.

SCHUCHARDT, Hugo (1884): *Dem Herrn Franz von Miklosich zum 20. November 1883. Slawo-deutsches und Slawo-italienisches.* Graz: Leuschner und Lubensky. 140 p.

STEWART, William A. (1968): A sociolinguistic typology for describing national multilingualism. In: J. A. Fishman (ed.): *Readings in the Sociology of Language.* Berlin: De Gruyter, pp. 531–545.

THOMASON, Sarah G. – KAUFMAN, Terrence (1988): *Language Contact, Creolization, and Genetic Linguistics.* Berkeley: University of California Press. XI + 411 p.

TYRAN, Katharina Klara (2015): *Identitäre Verortungen entlang der Grenze. Verhandlungen von Sprache und Zugehörigkeit bei den Burgenländischen Kroaten.* München et al.: Biblion Media. 222 p.

VAN COETSEM, Frans (2000): *A General and Unified Theory of the Transmission Process in Language Contact.* Heidelberg: Winter. 309 p.

WEINREICH, Uriel (1979): *Languages in contact. Findings and problems.* Ninth Printing. The Hague: Mouton. XIV + 148 p.

WOLF, Michaela (2015): *The Habsburg Monarchy's Many-Languaged Soul. Translating and interpreting, 1848–1918.* Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins. XVII + 289 p.

„MY“ A „ONI“ V LINGVISTICKOM KONŠTRUOVANÍ OBRAZU JAZYKA (ALEBO REFLEXIA LAIKOV V SLOVENSKEJ LINGVISTIKE)¹

GABRIELA MÚCSKOVÁ

Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV, Bratislava, Slovensko

MÚCSKOVÁ, Gabriela: „We“ and „they“ in the linguistic construction of the image of language (or the reflection of lay people in Slovak linguistics). *Jazykovedný časopis (Journal of Linguistics)*, 2023, Vol. 74, No. 2, pp. 661–690.

Abstract: The article maps the linguistic views on the common language users as non-experts in the field of linguistics and their ability to think reflectively and rationally about issues related to language. An overview of attitudes towards non-linguists is presented against the background of the development of linguistics, ranging from a structural understanding of language with an emphasis on standard language cultivation and linguistic prescription, through a sociolinguistic approach that emphasizes the role of the language user as a creator of the linguistic norm and its variation, to the view of folk linguistics and citizen linguistics, which examine how ordinary people in various forms of public communication present their opinions, beliefs, as well as their myths and ideologies about language. At the same time, the paper argues for the view that some folk knowledge and beliefs about language are not only incorrect or inaccurate, but, on the contrary, that they provide valuable information for linguistics about the background of language behaviour and language change. The material was drawn from the databases of Slovak linguistic journals and the specialized corpus of the journal *Slovenská reč*.

Keywords: dichotomy of linguist and non-linguist, common language user, prescriptive linguistics, sociolinguistics, folk linguistics

1. ÚVOD

Príspevok vychádza z poznania, že dichotómia lingvisti (jazykí experti) vs. bežní používatelia jazyka (v zmysle neodborníci v oblasti lingvistiky, laici) nepredstavuje prísne oddelené alebo vzdialené kategórie. Tak ako sa lingvista pri opisovaní a vysvetľovaní jazyka do istej miery opiera o vlastné jazykové povedomie používateľa, aj laik popri každodennom používaní jazyka niekedy o jazyku uvažuje a hovorí o ňom, pričom prezentuje aj svoje lingvistické vedomosti, presvedčenia a predstavy a rozvíja svoje metalingvistické uvažovanie. Tak ako lingvista, aj laik rieši rôzne jazykové problémy (napr. hľadá vyhovujúci výraz, overuje si spisovnosť nejakého slova, učí sa cudzí jazyk, vyberá meno pre svoje dieťa, učí ho komunikovať alebo roz-

¹ Príspevok vznikol v rámci riešenia projektu Vega 2/0133/20 – *Slovenský pravopis a jeho prax* – *vidlá v kontexte súčasnej jazykovedy a jazykovej praxe*.

hoduje o jeho bilingválnej výchove),² tak ako laici, i lingvisti sú tvorcami a nositeľmi jazykových ideológií.³

Mohli by sme tiež povedať, že obe skupiny v súčinnosti nielen pretvárajú jazyk jeho používaním v komunikácii, ale tiež vytvárajú obraz jazyka ako lingvisticko-reflexívneho konštruktú, a to s istou (v jednotlivých skupinách rozličnou) mierou selektívnosti a subjektívnosti. Kooperácia lingvistov a nelingvistov sa teda prejavuje nielen v tom, ako jazyk reálne funguje a mení sa, experti a laici sa vzájomne dopĺňajú aj pri riešení jazykových problémov alebo dokonca aj pri konštruovaní svojich obrazov jazyka. Nelingvisti sa pri riešení svojich jazykových problémov často opierajú o svoje poznatky zo školy alebo sa obracajú na jazykových odborníkov (využívajúc dostupné referenčné lingvistické práce ako slovníky a databázy, jazykové poradenstvo, konzultácie napr. v oblasti bilingválnej výchovy detí a pod.),⁵ čím si zároveň dotvárajú svoj obraz o jazyku. Na druhej strane, svojím narábaním s jazykom, jeho pretváraním a diferencovaným jazykovým správaním v komunikácii sú pre lingvistov hlavným zdrojom poznávania premenlivého fungovania jazyka a prispievajú tak k permanentnej relativizácii obrazu jazyka skonštruovaného lingvistami. V slovenskom jazykovo-kultúrnom priestore má na konštruovaní vedeckého i laického obrazu jazyka (opäť v jednotlivých skupinách rozličný) podiel jazyková politika s tradíciou ochranného purizmu (p. Múcsková 2017, Ondrejovič 2020a; 2020b) a ideológiu štandardného jazyka,⁶ s čím súvisí prestížnosť spisovného jazyka ako akéhosi „landmarku“ pri nazeraní na diachrónnu, regionálnu, synchrónnu a sociálnu jazykovú variantnosť.

Používateľ jazyka je tak nevyhnutnou súčasťou vedeckého sveta lingvistiky, no tá sa na svojho spolutvorcu a jeho lingvisticko-reflexívne kompetencie pozerala alebo stále pozerá z rôznych uhlov pohľadu a s rozličnou mierou rešpektu, čo je pod-

² K chápaniu pojmu jazykový problém a k manažmentu jazykových problémov p. Lanstyák (2010; 2020), Sebök (2022) – tam aj ďalšia literatúra. Identifikácia alebo prežívanie toho, čo je jazykový problém, sa niekedy môže u laikov a lingvistov líšiť (p. Dolník 2004, s. 170; 2009a, s. 20; 2018, s. 142 – 172; Sebök 2022, s. 337 – 348).

³ K chápaniu pojmu jazykové ideológie p. Lanstyák 2017.

⁴ Laický aj vedecký opis jazyka chápeme ako konštrukt, „keďže ‚jazyk‘, ako si ho nielen laici, ale aj väčšina lingvistov predstavuje, existuje iba v myšliach ľudí v podobe jazykových ideológií. Predstava o jazyku ako abstraktnej, predsa dobre opisateľnej entite, ktorá riadi hovorenie a určuje vnútornú štruktúru diskurzov (Lanstyák, 2017), je založená práve na objektívnej existencii verbálnej komunikácie a diskurzov, ktoré v procese verbálnej komunikácie vznikajú“ (Lanstyák 2020, s. 243).

⁵ Ako uvádza I. Lanstyák: „... jednoduchý manažment sa týka problému jednotlivca alebo malej skupiny a jeho riešením sa zvyčajne zaoberajú samotní dotknutí (čiže ‚obyčajní hovoriaci‘, a nie odborníci na problémový manažment). Treba však vedieť, že tomu nie je vždy tak: aj laickí hovoriaci neraz zaochádzajú s problémami organizovaným spôsobom a tiež využívajú na manažment svojich problémov rôzne inštitúcie.“ (Lanstyák 2020, s. 233).

⁶ Z ideológie štandardizmu vyplýva presvedčenie o „správnej“ podobe jazyka, resp. niektorého z možných variantov (Chromý 2014, s. 70 – 71; Ondrejovič 2020a, s. 130 – 133), resp. o vyššej hodnote štandardného (t. j. spisovného) jazyka (Lanstyák 2017, s. 305).

mienené aj jej vlastnými premenami a vývojom. V nasledujúcich kapitolách sa zameriame na obraz laika alebo „bežného používateľa jazyka“ v slovenskej lingvisticke, čiže na to, ako je nelingvista (laik) vnímaný zo strany lingvistov (expertov) a ako sa jeho vnímanie mení na pozadí formovania nových lingvistických smerov a prístupov k jazyku, ale aj na pozadí mimojazykových a mimolingvistických spoločenských a technologických zmien.

2. „MY“ A „ONI“ AKO POLARIZOVANÁ DICHOTÓMIA

Vzťah lingvistu a bežného používateľa jazyka sa v lingvistických prácach väčšinou objavuje v zmysle polarizácie „odborník“ alebo „špecialista“ vs. „neodborník“ alebo „laik“. Pod **odbornikom** sa chápe človek s teoretickým lingvistickým vzdelaním, ktorý má poznatky o stavbe jazyka, štruktúrnych vzťahoch medzi jazykovými prvkami, jeho kodifikovanej podobe alebo kodifikačných princípoch, o jeho dynamike a fungovaní v komunikácii, vývine a pod. Profesionálne sa venuje výskumu jazyka a ovláda lingvistickú terminológiu a metodológiu. Tým je do istej miery determinovaný aj ako používateľ jazyka, pretože je schopný svoje (ale aj cudzie) jazykové správanie vo vyššej miere vedome kontrolovať alebo aspoň registrovať či odôvodňovať.

Na druhej strane, **laik** alebo **bežný používateľ jazyka** (označovaný aj ako „nelingvista“, „radový“, „obyčajný“ či „normálny“ používateľ jazyka)⁷ je človek bez lingvistického vzdelania a teoretických poznatkov o jazyku, a to aj vtedy, keď má isté vedomosti napr. o štruktúre jazyka získané vo vzdelávacom procese (či už pri štúdiu materinského alebo cudzieho jazyka). Konkrétnejšie vymedzenie kategórie „bežný používateľ jazyka“ je však problematické. V odbornej literatúre sme sa stretli so špecifikáciou: „Pod bežným používateľom sa spravidla myslí stredoškolsky vzdelaný človek, menej presne ‚stredne inteligentný nositeľ jazyka‘ (v terminológii J. D. Apresiana, 1974)“ (Tibenská 1993, s. 289). Problematickosť vymedzenia tejto skupiny však do veľkej miery vyplýva aj zo skutočnosti, že sa skupinovým pomenovaním „bežní používatelia jazyka“ označuje zdanlivo homogénna skupina, ktorá zároveň tvorí prevažujúcu časť jazykového spoločenstva stojacu v protiklade k lingvistom. V skutočnosti však ide o kolektív vnútorne bohato diferencovaný jednak na základe komunikačných aktivít, jazykového správania a využívania diferencovaných variet národného jazyka a iných jazykov, jednak na základe miery ovládania aj odborných lingvistických poznatkov či schopnosti reflexívneho uvažovania o jazyku.

⁷ Tieto výrazy sú v lingvistických textoch využívané pri označovaní nelingvistov. V príspevku preto reprodukovujeme tieto výrazy tak, ako sme ich zachytili v analyzovaných textoch, vo vlastnom texte využívame spojenie „bežný používateľ jazyka“ ako najčastejšie alebo najčastejšie alebo pomenovania „laik“ a „nelingvista“ v prípade, že zdôrazňujeme antonymný vzťah k výrazu lingvista.

To však nebráni tomu, aby sa polarizácia na lingvistu – odborníka a na bežného používateľa – laika objavovala v lingvistických prácach, kde sa zdôrazňuje, že na rozdiel od jazykovedca, bežný používateľ jazyka či laik nemá dostatok teoretických lingvistických poznatkov (resp. ich pre svoje komunikačné potreby ani nepotrebuje mať), preto si nedokáže uvedomovať niektoré jazykové javy a vzťahy medzi jazykovými jednotkami:⁸

„(...) slovenské *l* sa len nepatrne líši od pražského *l*, a to tým, že sa artikuluje viacje vpred, ale vďaka akustickej stránke nie tu citelného rozdielu. Nuž pre laika azda je tento rozdiel nebadateľný, ale nie pre fonetika!“ (Sobolovský 1941 – 1942, s. 73)

„Je však otázka, či tieto výnimky z fonetického pravidla nebudú v praxi prameňom pravopisných ťažkostí. Bolo by si treba pamätať pravidlo, že v slovesách, v podstatných a prídavných menách píšeme predponu *s-*, *z-* podľa výslovnosti, ale v príslovkových složkách podľa pôvodu (...). I keď je spojenie pôvodnej predložky v príslovkovej složke voľnejšie než spojenie predpony so slovesným alebo menným základom, predsa len sa zdá pre prax výhodnejšie rovnaké pravopisné pravidlo v oboch prípadoch, lebo nelingvista nevie vždy pohotovo a rýchle rozoznať, resp. uviesť si slovný druh.“ (Horecký – Peciar 1952 – 1953, s. 39)

„Cudzí pôvod sa dá vo veľmi mnohých frazeologizmoch zistiť iba špeciálnou analýzou, ba často ani nie je možné zistiť miesto vzniku, ak vo frazeologizmoch nie sú nijaké signály, ktoré by upozorňovali na cudzí, nie domáci pôvod. (...) Prípady, ktoré odborník alebo o veci poučený používateľ môže posúdiť ako prevzaté, ne musí tak posudzovať bežný používateľ.“ (Smiešková 1982, s. 82)

„Navyše, tieto údaje nezohľadňujú rôzne stupne interlingválnej demotivovanosti (napr. neslovenský pôvod lexém *bezpečie*, *kanút*, *klebetiť*, *nádej*, *tehotná*, *ušianka*, *umenie* si bežný používateľ slovenčiny neuvedomuje, avšak v štatistike sú zachytené ako prevzaté jednotky, ktoré sú v oboch morfológických slovníkoch označené číslami 0,1 – pozri poznámku 1).“ (Ološtiak 2007, s. 105)

„Pre bežného používateľa v jazykovej praxi pri písaní veľkých písmen vo vlastných menách sú určite takéto teoretické východiská ťažko uchopiteľné, ale môžu

⁸ Na identifikáciu charakteristík alebo vlastností, ktoré lingvisti pripisujú bežným používateľom jazyka či laikom sme využili nový *Korpus Slovenskej reči* (https://www.juls.savba.sk/sr_korpus.html), pomocou ktorého sme analyzovali výskyt výrazov *laik*, *laický*, *bežný používateľ*, *normálny používateľ*, *nelingvista* a *nelingvistický*. Ďalší materiál bol získaný z vyhľadávacieho rozhrania archívu časopisu *Kultúra slova* (<https://www.juls.savba.sk/ediela/ks/>) a *Jazykovedného časopisu* (<https://www.juls.savba.sk/ediela/jc/>). Pre potreby tohto príspevku sme sa zamerali iba na prípady, v ktorých lingvisti hodnotia reflexívno-lingvistické schopnosti bežných používateľov jazyka (t. j. nezameriavame sa na tie vyjadrenia, ktoré hovoria o jazykovom správaní bežných používateľov v komunikácii). Časti, ktoré sú z pohľadu našej analýzy dôležité, sme zvýraznili podčiarknutím.

ich využiť napr. jazykovedci – ortografi pri príprave pravopisných pravidiel týkajúcich sa písania veľkých písmen vo vlastných menách.“ (Valentová 2021, s. 61)

Pre nedostatok lingvistických poznatkov a neovládanie odbornej terminológie môže mať laik problémy porozumieť niektorým vedeckým lingvistickým výkladom. Z tohto predpokladu vychádzajú aj stratégie pri sprostredkovaní vedeckých poznatkov laikom alebo pri výklade jazykových alebo pravopisných pravidiel a zdôrazňuje sa potreba prispôbiť výklad perцепčným schopnostiam laického používateľa jazyka:

„Keby si laik prečítal toto pravidlo a uvedomil jeho dvojakošť, ťažko veriť, že by pochopil, kedy je pred spojku *a* alebo *i* čiarka. Po jeho prvej a hlavnej časti prídu také pochopy, ktoré predpokladajú dôkladnú znalosť našej skladby a nezvyčajný jazykový cit. Nič nemýlilo sostavovateľov nášho pravopisu, že tieto podmienky sú výsadou len niekoľkých odborníkov, a opovažujeme sa tvrdiť, že i oni by museli často pred týmito spojkami prestať písať a rozmýšľať, o aký význam ide: odporový, výsledný, vytýkavý a pod.“ (Letz 1933 – 34, s. 114)

„Formálnou redukciovou pravidiel možno zvýšiť mieru prístupnosti pravopisnej sústavy bežnému používateľovi. Tento efekt je o to výraznejší, o čo náročnejšie sú pôvodné pravidlá sformulované. V PSP sa v kapitole o čiarkach využíva hlavne terminológia závislostnej syntaktickej teórie, ktorá je pre bežného čitateľa pomerne náročná (...)“ (Mikušiak 2021, s. 235)

2.1 „Oni“ ako používatelia spisovného jazyka

Ohľad na bežného používateľa jazyka, teda laika, sa často objavuje v kontexte preskriptívnej lingvistiky alebo širšie v oblasti jazykovej politiky zameranej na reguláciu vnútornej štruktúry spisovného jazyka (tzv. korpusové plánovanie). Lingvista v role odborníka posudzuje „správnosť“ používaných jazykových jednotiek s ohľadom na platnú kodifikáciu alebo reálnu spisovnú normu, a to v súvislosti so schopnosťou bežného používateľa chápať a uplatňovať nejaké preskriptívne pravidlo vychádzajúce zo štruktúrnych vzťahov v jazyku. Na základe jazykového správania laikov alebo nimi pociťovanej neistoty pri používaní spisovného jazyka (ktorá ho napríklad motivuje obrátiť sa na jazykovú poradňu) prichádza preskriptívny lingvista k poznaniu, že nejaké pravidlo je laikovi, bežnému používateľovi, neznáme alebo nezrozumiteľné. V tzv. jazykových okienkach a v poučeníach o „správnom“ (v zmysle „v súlade s platnou kodifikáciou a pravopisnými pravidlami“) používaní jazyka sa preto stretávame s tvrdeniami, že používatelia často „nevedia“ alebo si niečo „myslia zle“, prípadne že používateľom „robí ťažkosť“, resp. „majú problém“ niečo rozlišovať, „pociťujú neistotu“ a pod.:⁹

⁹ Takéto nazeranie na používateľa spisovnej slovenčiny, t. j. na laika, ktorý si neuvedomuje zákonitosti spisovného jazyka a nemá dostatočne vyvinuté spisovnojazykové vedomie, kritizuje S. On-

„Pri sledovaní rozličných jazykových prejavov si môžeme všimnúť, že mnohým používateľom jazyka robí ťažkosť správne používanie čísloviek a pri nich stojacich podstatných a prídavných mien, no najmä zlomkových výrazov.“ (Považaj 1995a, s. 245)

„Ďalšia nejasnosť súvisí s adresátom textu. Mnohí používatelia si myslia, že písanie tvarov zámen *Jý, Váš* s veľkým začiatočným písmenom sa vzťahuje iba na jednotlivca, ktorému vykáme. Ak sa obracajú na viacerých adresátov, majú tendenciu písať zámená s malým začiatočným písmenom. Rovnako nevedia, k čomu sa prikloniť, keď niektorým alebo všetkým osloveným osobám tykajú.“ (Duchková 2017, s. 2013)

„Nevhodné zamieňanie adjektív *vírusový* a *vírový* má pravdepodobne dvojakú motiváciu: 1. niektorí používatelia jazyka nevedia správne skloňovať slovo *vírus*, čo môže súvisieť so skutočnosťou, že v jazykovom systéme slovenčiny sa nachádzajú aj substantíva, v ktorých sa pri skloňovaní koncovka *-us* vynecháva a analogicky sa tvorí aj adjektívum (napr. *meniskus* → *meniskový*, *tetanus* → *tetanový*, *trópús* → *trópový*); 2. niektorí používatelia jazyka si dostatočne neuvedomujú, že uvedené adjektíva sú odvodené od rôznych substantív s odlišným významom (*vírus* → *vírusový*, *vír* → *vírový*), preto sa majú používať diferencovane (...).“ (Guričanová 2015, s. 25 – 26)

Ohľad na používateľa v tomto spisovnojazykovom kontexte sa netýka jeho schopnosť reflexívne lingvisticky uvažovať o (spisovnom) jazyku, napr. o jeho vlastnostiach, fungovaní alebo o jeho zákonitostiach. Pozornosť sa zameriava skôr na jeho (praktické) ovládanie spisovného jazyka, ktoré však tiež vyžaduje istú reflexívno-jazykovú kompetenciu. Preto je výstižné, ak vo svojej stratifikácii používateľov spisovného jazyka J. Dolník aj nelingvistov nazýva **jazykovými odborníkmi** a na základe ich spisovnojazykovej kompetencie rozlišuje **a)** praktickú (spisovno)jazykovú kompetenciu nadobudnutú neuvedomene na základe analógie s jazykovým správaním iných i svojim vlastným a opierajúcu sa o tzv. jazykový cit (porov. termín „praktický jazykový odborník“ – Dolník 2019, s. 521 – 522) a **b)** schopnosť vedomej regulácie vlastného jazykového správania na základe osvojených poznatkov o spisovnej norme alebo spisovno-regulačných odporúčaní v pro-

drejovič s odvolaním sa na prácu J. Dolníka: „v normatívnej klíme sa používatelia upínajú práve na túto (spisovnú – dopl. G. M.) podobu jazyka, aj keď permanentne zisťujú, že vo vzťahu k tejto podobe jazyka je ich jazykové povedomie deficitné. Používateľom sa cez tieto ideológie nanucuje presvedčenie, že neovládajú spisovný jazyk svojho vlastného jazyka v úplnosti, ba že ani nerozumejú jeho zákonitostiam. (...) Jazyková výchova a kritika vedie síce používateľov k ovládaniu spisovného jazyka, ale súčasne sú ňou utvrdzovaní v odkázanosti na jazykových ‚expertov‘ (podrobnejší výklad, kde sa to zásadne spochybuje, možno nájsť najmä v prácach Juraja Dolníka, 2010, 2015, 2017, 2020)“ (Ondrejovič 2020a, s. 132 – 133).

cese vzdelávania (porov. termín „školený jazykový odborník“ – Dolník 2019, s. 522 – 523).¹⁰

2.2 „Oni“ ako diferencovaná societa

Zdanlivú homogénnosť skupiny bežných používateľov spisovného jazyka naruša miera „školenosti“ (nadväzujúc na výraz „školený jazykový odborník“ – p. vyššie) vo vzťahu k spisovnojazykovej kompetencii, teda rozsah nadobudnutých znalostí o norme spisovného jazyka a preskriptívnych pravidiel a tiež skúseností s používaním jazyka vo verejnej komunikácii. Z hľadiska skúmania spisovnojazykovej normy a jej kultivovania je tak potrebné ďalej profesionálne a sociálne diferencovať túto v skutočnosti veľmi rôznorodú skupinu bežných používateľov, najmä s ohľadom na tých „školenejších“, ktorí túto normu reálne vytvárajú. Vymedzuje sa tak istá elitná skupina nelingvistov, ktorí sú tvorcami textov považovaných za reprezentatívne pre výskum spisovnojazykovej praxe a tvorbu kodifikácie a zároveň dôležitým faktorom kultivovania spisovného jazyka. Na označenie tejto skupiny sa najčastejšie používa spojenie **profesionálni používatelia jazyka**, ktorými sa zväčša myslia ľudia používajúci jazyk ako pracovný nástroj, čiže autori rôznych textov adresovaných širšej verejnosti, mediálni pracovníci, autori literárnych diel, prekladatelia, pracovníci redakcií, učители a pod.¹¹ Pri tejto skupine sa zo strany lingvistov predpokladá väčšia miera teoretických lingvistických poznatkov i poznanie preskriptívnych odporúčaní, resp. záujem o ďalšie vzdelávanie v tejto oblasti. Zároveň sa jej pripisuje značný vplyv na podobu spisovného jazyka všeobecne a jazykové správanie ďalších skupín používateľov jazyka:

„(...) s jazykovým vzdelávaním by sa malo začať v rodine. Pokračovať by sa malo v škole a ideálom, vzorom by mali byť profesionálni používatelia jazyka, herci, rozhlasoví a televízni hlásatelia, verejní činitelia. (...) osobitne v mediálnej komunikačnej sfére, je pri dorozumívaní potrebné dodržať normy spoločenskej komunikácie a využívať výrazové prostriedky zo spisovnej podoby ná-

¹⁰ Nelingvisti ako odborníci sú tu však odlišení od lingvistov, pri ktorých zase autor vidí rozdiel medzi teoretickým jazykovým odborníkom, ktorý predstavuje lingvistu skúmajúceho jazyk, jeho štruktúru, vývoj a fungovanie na základe vedeckých teórií a metodologických prístupov, a metateoretickým odborníkom smerujúcim k explanácii povahy jazyka a reflexii lingvistických teórií (Dolník 2019, s. 521 – 525).

¹¹ A. Jarošová (nadväzujúc na práce V. Dovalila a U. Ammona) skupinu profesionálnych používateľov jazyka vymedzuje ako „modeloví (vzoroví) hovoriacich a autori textov“, kam zaraďuje len pracovníkov médií, a popri nich vymedzuje ešte skupinu „normotvorných autorít“ zahŕňajúcu učiteľov, redaktorov, korektorov a jazykových editorov. Túto druhú skupinu charakterizuje vyššia miera presadzovania ideológie štandardizmu a akceptovania (do istej miery aj tradičných puristických) preskriptívnych rozhodnutí. Aj tu oproti týmto skupinám stoja jazykovedci diferencovaní ako „kodifikátori“ a „jazykovi experti“. Všetky štyri skupiny sú však vnímané ako „inštancie“ s príslušnou mocenskou pozíciou pri formovaní spisovného jazyka (Jarošová 2022, s. 30 – 38).

rodného jazyka. Je to priam nevyhnutné pri profesionálnych používateľoch jazyka, pre ktorých je jazyk pracovným nástrojom. Mnohí si však neuvedomujú, že v takom prípade nie sú bežnými používateľmi jazyka a prostredníctvom svojho prejavu ovplyvňujú jazykové vedomie, osobitne školskej mládeže.“ (Findra – in: Števková 2000)

„Najmä profesionálni používatelia jazyka, ktorí denne pracujú s jazykom — a medzi nich nepochybne patria redaktori, moderátori elektronických médií, spisovatelia, žurnalisti, učitelia atď. — by mali veľmi dobre rozlišovať, čo je české a čo slovenské, čo je spisovné a čo nespisovné, a takisto by mali vedieť, aké prostriedky v akej komunikačnej situácii je vhodné používať.“ (Považaj 1995b, s. 195)

„Kultivovaný jazykový prejav by mal byť samozrejmosťou a vecou prestíže aj pre profesionálnych používateľov slovenčiny, teda redaktorov, novinárov, hercov. Na zlepšenie daného stavu je potrebné, aby používatelia slovenčiny mali záujem o kultivovanie vlastného jazykového prejavu a vzdelávanie v tejto oblasti.“ (Jazyková poradňa JÚLŠ SAV)

„Keď prednášam o jazykovej kultúre a štylistike pre ľudí rôznych profesií v rozličných inštitúciách, veľmi sa o túto problematiku zaujímajú, veľa sa pýtajú a veľa aj vedia, takže nemám pocit, že by nemali záujem zlepšovať sa v ovládaní jazyka. (...) Nájdu sa však aj takí profesionálni používatelia jazyka, ktorí si myslia, že už o používaní jazyka všetko vedia a nemusia sa ďalej vzdelávať. Už sa mi stalo, že som učila moderátorov, ktorí nechápali, čo sa ešte potrebujú naučiť, ale po niekoľkých hodinách školenia či besedy si uvedomili, aké potrebné je sa ďalej vzdelávať.“ (Mislovičová – in: Moravčíková – Mislovičová 2009)

Z vyššie uvedených vyjadrení je zjavné, že sa pojem profesionálni používatelia jazyka spája s ovládaním, resp. „povinnosťou“ ovládania spisovného jazyka. Vyplýva to aj z toho, ako sa s istou mierou neistoty k tejto kategórii priradujú aj ďalšie skupiny ľudí vystupujúcich na verejnosti (napr. politici):

„Mali by to však vedieť nielen profesionálni používatelia jazyka, ale vlastne všetci, ktorí vystupujú na verejnosti, aby nedochádzalo k nivelizácii jazykových prejavov, k nivelizácii jazyka.“ (Považaj 1995b, s. 196)

„Ďalšou podskupinou v rámci verejného komunikačného prostredia sú okazionalizmy tvorené v tzv. mediálnej komunikácii čiže v rozhlasovom a televíznom vysielaní. Ich autormi sú profesionálni používatelia jazyka: humoristi v zábavných reláciách, redaktori a moderátori v rôznych typoch programov, speváci, herci, textári, ale i politici ako hostia publicistických i neformálnych relácií.“ (Liptáková 1998, s. 35)

M. Moravčíková: „(...) Čo znamená pre politika dôkladná znalosť jazyka, v ktorom komunikuje so svojimi voličmi?“

S. Mislovičová: „Politik v našich podmienkach je zvyčajne obyčajný človek, ktorý sa zrazu stal profesionálnym používateľom jazyka. Záleží len na ňom, do akej miery si to uvedomí a či sa svoj prejav pokúsi nejako kultivovať.“ (Mislovičová – in: Moravčíková – Mislovičová 2009)

Podobne je pomerne nejasne využívaný pojem **poučení používateľa jazyka**. Táto skupina nie je tak exaktne sociálne a odborne vymedzená, niekedy je chápaná synonymne s profesionálnymi používateľmi jazyka, inokedy širšie, ako ľudia s vyvinutejším jazykovým citom alebo schopnosťou vnímať súvislosti v štruktúre jazyka:

„Takéto posuny (obmieňanie zvratu „skloňovať niečo vo všetkých pádoch“ – pozn. G. M.) sa hodnotia ako tzv. frazeologické inovácie. Sú to posuny, ktoré predpokladajú istý stupeň jazykového povedomia, teda napr. poznanie, že vzťahovosť sa v jazyku vyjadruje nielen pádmi, ale aj inými gramatickými prostriedkami, napr. kategóriou čísla, času a pod., že skloňovanie a časovanie sú osobitné formy ohýbania atď. Preto nijako neprekvapuje, že uvedené podoby sledovaného zvratu sa bežnejšie vyskytujú práve v žurnalistike, teda v reči dobre poučených používateľov jazyka.“ (Mlacek 1996, s. 93)

„Výslovnosť podľa idiolektu autora sa môže realizovať konvergentne alebo divergentne s kodifikovanými odporúčaniami. Možno uvažovať aj o tom, že existuje obdobie, v ktorom používatelia vyslovujú [i-e] alebo [ie], časť aj lingvisticky poučených respondentov napríklad vyslovuje [pi_eta], [grobi_an] a časť [přeta], [grobřian].“ (Sokolová – Ivanová – Jarošová 2008, s. 284)

„To značí, že sa píše *stodvadsiaty druhý, stodvadsiateho druhého* (s oddelenými jednotkami), ale *stodruhý, stodruhého* (s pripojenými jednotkami). Poučený používateľ uvidí súvislosť s príznakom nesklonovanosti číslovky *sto* stojacej pred číslovkou *druhý*. Treba povedať, že formulácia samotného pravidla je problematická (...).“ (Jarošová 2021, s. 216 – 217)

Vymedzenie skupín „profesionálnych“ „prestížnych“, „poučených“ či „školených“ používateľov naznačuje istú modifikáciu jednoduchej dichotómie alebo dokonca vytváranie predstavy kontinua či prechodnej zóny medzi nelingvistami a lingvistami ako inštanciami podieľajúcimi sa na formovaní spisovnej normy. Deliacou čiarou tu však ostáva kritérium teoretických poznatkov o jazyku a jeho skúmania.

2.3 Pred bránami lingvistiky

Hoci sa ani bežnému používateľovi jazyka neupiera istá miera reflexívnej meta-jazykovej kompetencie vo vzťahu k jazyku (naznačuje to tiež označenie „odborník“ aj v prípade nelingvistov), jej vyšší stupeň spojený napr. s vyjadrovaním sa k teoretickým jazykovým otázkam a ich výkladu na „teoreticky zdôvodnenom základe“ alebo na najvyššej úrovni v posudzovaní teórií a metodológií poznávania povahy jazyka je

vlastný odborníkom v oblasti lingvistiky (porov. termíny „teoretický“ a „metateoretický jazykový odborník“ – Dolník 2019, s. 523 – 524). Podobne sa zo zorného uhla aktérov normotvorby spisovnej variety dichotomicky vymedzujú reprezentatívni alebo „modeloví (vzoroví)“ používatelia a „normové autority“ na jednej strane a „kodifikátori“ a „jazykovi experti“ so zreteľom na kodifikáciu“ na strane druhej (Jarošová 2022, s. 29 – 31). Výsada skúmať, opisovať a vysvetľovať jazyk a jeho fungovanie či polemizovať o lingvistických otázkach sa pripisuje len lingvistickým expertom, a to často s odôvodnením, že vedecké otázky a diskusie o jazyku nie sú pre bežných používateľov vhodné, ostávajú im skryté alebo by ich ani nemali zaujímať:

„Pre bežného používateľa jazyka by sa podľa toho normálnym metodickým postojom mala stať predstava, že poznávanie a vysvetľovanie zložitosti jazyka je pre vedcov, najmä jazykovedcov.“ (Kačala 2020, s. 16)

„Čo je však mimo zorného poľa bežných používateľov jazyka, je diferencovanosť teoretických jazykových odborníkov z hľadiska pozadia, z ktorého pristupujú k opisu a vysvetľovaniu jazyka.“ (Dolník 2019, s. 523)

D. Števcuková: „Existujú dva vyhranené názory na dnešnú úroveň jazykovej kultúry – optimistickejši (,nie je také zlé‘) a pesimistickejši (,havarijný, katastrofálny stav‘), takisto aj k regulácii jazyka je prístup časti jazykovedcov benevolentný (,sociolingvistický‘), iných zasa prísny (,normativistický‘). Nezneisťuje takýto konflikt medzi jednotlivými lingvistami ,radového‘ používateľa slovenčiny?“

S. Ondrejovič: „Či takýto konflikt medzi lingvistami nezneisťuje radového používateľa slovenčiny. Myslím si, že to nie je jeho vec. To je vec nás profesionálnych jazykovedcov. On o tom vlastne ani nevie, ani nemá vedieť.“ (Ondrejovič – in: Števcuková 2000)

Napriek absencii teoretických poznatkov o zložitosti jazyka alebo o diferencovaných teoretických prístupoch, nelingvisti na základe prirodzených jazykových kompetencií a skúseností aktívne vstupujú s odborníkmi do interakcie a prezentujú vlastné (niekedy aj odlišné) názory na jazyk a spisovnosť, čo sa stretáva s kritikou a odmietaním zo strany niektorých lingvistov. Tí poukazujú predovšetkým na neodbornosť, nepripravenosť laikov a – z hľadiska lingvistickej korektnosti – na chyby a dokonca škodlivosť laických názorov. Z minulosti je známa kritika lingvistu F. Kočiša (1994) na článok V. Benedikoviča (ako nelingvistu) zameraný proti prechýľovaniu cudzích ženských priezvisk (1993). Okrem poukazovania na neodbornosť pisateľa článku, F. Kočiš v úvode uvádza:

„Keď sa v Národnej obrode z 8. júla 1993 komentovalo schválenie zákona o ženských maďarských a vôbec cudzích priezviskách a menách, príslušnému článku dal autor nadpis Slovenčine sa rozumie každý. Tú istú iróniu použil autor aj v článku, keď konštatoval, že poslanci Národnej rady SR sa zahrali na jazykoved-

cov amatérov, až napokon schválili to, čomu nerozumeli. Žiaľ, takýchto jazykovedcov amatérov na Slovensku je veľa, tiež píšu o tom, čomu dobre nerozumejú, a vždy sa nájdu noviny, ktoré im to uverejnia.“ (Kočiš 1994, s. 29)¹²

Ostrú kritiku tzv. „laicizácie jazykovedy“ vyslovil aj I. Ripka:

„Niektorí používatelia jazyka (vychádzajúc z nekorektných predstáv o totálnej demokracii) chápu zákonmi garantovanú slobodu slova absolútne a odmietajú — a to i vo verejných prejavoch — rešpektovať súčasnú platnú kodifikáciu spisovnej slovenčiny či akceptovať výsledky výskumov slovenskej jazykovedy. Zmenu postoja používateľov k jazyku (ich výlučnému „majetku“) niekedy sprevádza aj zmena postojov k jazykovedcom a k jazykovede. Spochybňuje sa odborná kompetencia jazykovedy a jazykovedcov, suverénne sa tváriaci laici (...) vyslovujú a píšu (a tzv. nezávislá tlač ich publikuje) slová odsudzujúce a dehonestujúce najmä prácu v oblasti jazykovej kultúry, pri kultivovaní spisovnej slovenčiny. Takáto laicizácia lingvistiky (...) je v súčasnosti módna. Autori takýchto textov robia to, čo nevedia (navyše to niekedy aj priznávajú a vystavujú skoro na obdiv); zrejme im neprekáža ani to, že svojou nevezdelanosťou verejnosť mystifikujú.“ (Ripka 1995, s. 258)

„Ako veľký problém vnímam laicizáciu jazykovedy. Určite je lepšie, ak sebareflexia prebieha vnútri odbornej komunity prostredníctvom polemík, diskusií alebo aj filipík. Laicizácia však spočíva v tom, že dnes si každý používateľ jazyka myslí, že má právo sa vyjadrovať na odborné témy a presadzovať svoje „jazykové osobitosti“ v oficiálnej komunikácii. (...) A laicizácia je presne to – že neinformovaný používateľ jazyka prekodúva niečo inak ako treba a vnáša to do verejného priestoru. Nepoučený laik v snahe zjednodušiť si život posúva celý jazyk a komunikáciu tam, kde neboli a kam nepatria.“ (Wachtarczyková – Ripka 2012, s. 242 – 243)

Nie sú to však len negatívne a kritické postoje, ktoré lingvisti zaujímajú voči poznatkom a názorom laikov. Naopak, najmä v niektorých novších lingvistických smeroch a prístupoch (p. nižšie) sa s pozitívnou reflexiou zameriava pozornosť na laické vyjadrenia o jazyku a odhaľuje sa, že sú pre poznanie povahy jazyka a jeho dynamiky (a vývinu) prínosné. Deje sa tak najmä v kontexte tzv. ľudovej lingvistiky. Cesta k tomuto poznaniu viedla cez oslabovanie polarizácie vzťahu odborníkov a laikov.

¹² K sporu sa neskôr vrátil M. Ološtiak, ktorému išlo „o ‚zrekonštruovanie‘ konkrétnej polemiky medzi ‚antiprechyľovačmi‘ nelingvistami a ‚proprechyľovačmi‘ lingvistami (Benedikovič vz. Kočiš)“ (Ološtiak 2001a, s. 300), pričom si uvedomoval nepresnosť rozdelenia na nelingvistické a lingvistické mienky o prechyľovaní a názory laikov vysvetľoval silnou extralingválnou motivovanosťou, zatiaľ čo lingvistické argumenty sú podložené intralingválne. V oboch prípadoch však konštatuje aj zvýšenú dávku expresívnosti a ironie (ibid., s. 299).

3. OSLABOVANIE POLARIZÁCIE

Od komunikačno-pragmatického obratu v lingvistike a výraznejšieho vstupu sociolingvistiky a pragmalingvistiky do slovenského vedeckého prostredia sledujeme zmierňovanie polarizovanej dichotómie postavenej na disponovaní/nedisponovaní teoretickými poznatkami o jazyku, resp. na miere „racionality“ pri vnímaní jazyka a jeho fungovania v jazykovej praxi. Pojmom „racionalita“ nadväzujeme na vyššie spomínaný koncept stratifikácie používateľov jazyka predstavený J. Dolníkom (2019; 2021, s. 174 – 187), v ktorom autor výraz „jazykový odborník“ aplikuje aj na bežného používateľa jazyka, „aby sa vystihol jeho status v súčasnom jazykovom živote a vyzdvihol sa význam jeho jazykovej odbornosti pre prirodzené fungovanie spisovného jazyka“ (Dolník 2019, s. 515). Pozornosť lingvistiky sa z jazyka ako vnútorne štruktúrovaného systému determinovaného vnútornými vzťahmi presunula na jeho variantnú podobu v reálnej komunikácii podmienenú sociálnymi či regionálnymi premennými (v oblasti sociolingvistiky) a na premenlivé „narábanie“ s jazykom zo strany jeho používateľov determinované rôznymi sociologickými, psychologickými, komunikačnými či pragmatickými faktormi (v oblasti pragmalingvistiky). Tým sa otvoril priestor pre reflektovanie bežných používateľov jazyka a ich podielu na formovaní jazyka.

Aj v sociolingvistických i komunikačno-pragmatických prístupoch sa zachováva rozlišovanie medzi laikmi a odborníkmi, rozdiel je však práve v reflektovaní laikov zo strany odborníkov. Prejavilo sa to najmä v kontexte výskumu fungovania a dynamiky spisovného jazyka, kde je laik, teda bežný používateľ jazyka, vnímaný ako objekt výskumu lingvistov pri poznávaní reálnej spisovnojazykovej normy. Skutočnosť, že sa aj bežný používateľ jazyka vníma ako jazykový odborník (na základe svojej jazykovej kompetencie), zvyšuje dôraz alebo rešpekt zo strany lingvistov – na jednej strane je bežný používateľ jazyka pre lingvistu „autoritou“ alebo zdrojom informácií o jazykovej dynamike a komunikačných potrebách, na strane druhej sa sám stáva súčasťou „jazykových mocenských vzťahov“, čo mu umožňuje „ovplyvňovanie jazykového života daného spoločenstva“ (porov. Dolník 2019, s. 525 – 527). Podobne A. Jarošová vníma používateľa ako tvorcu „komunikačnej normy uplatniteľnej v spisovných situáciách“ (Jarošová 2022, s. 29). V novom vedeckom kontexte sa reflektuje autorita používateľa jazyka pri formovaní (spisovnej) jazykovej normy a zmierňovanie polarizácie aktérov sa prejavuje ako komplementárne pôsobenie pri konštruovaní lingvistického obrazu jazyka.¹³

Zo širokého spektra výskumov v oblasti variačnej sociolingvistiky sa aj vďaka zaužívaným sociolingvistickým metódam ako dotazník, anketa, riadený rozhovor a pod. prirodzene do pozornosti dostáva dôležitý normotvorný (v zmysle jazykovej

¹³ Okrem toho snaha lingvistov o uchopenie reálnej podoby jazyka motivovala výskumy jazykovej variantnosti a fungovania jazykových jednotiek na základe veľkých korpusových databáz, ktoré ponúkajú objektívnejší obraz reálneho jazyka a jeho dynamiky.

i komunikačnej normy) faktor – **postoj k jazyku**. S týmto zameraním sa realizoval výskum postojov (vo význame preferencií jazykových variantov) používateľov jazyka k dynamickým jazykovým javom v rámci projektu *Slovenčina v súčasnej komunikácii*.¹⁴ Okrem výskumu komunikačnej kompetencie používateľov jazyka sa v ňom zdôrazňovala aj potreba skúmať „postoje k jazyku a k jeho existenčným formám (útvárom, varietám)“, zvlášť k hovorovej variete slovenčiny (Buzássyová 1989). V tomto výskume ešte nešlo v pravom zmysle o jazykové postoje,¹⁵ ani o ich zložky, typy či výskum vzťahu postojov a rečového správania (porov. Rusinková 2020, s. 40 – 41). Význam poznania jazykových postojov sa vidí najmä v odhaľovaní funkčnosti a produktívnosti variantných jednotiek, čo malo na jednej strane umožniť ich reflektovanie v preskriptívno-kodifikačnej praxi a na strane druhej efektívnejšie vplyvať na kultivovanie jazyka bežných používateľov.

Nadväzujúce výskumy rozširovali poznanie postojov už nielen k jazykovým variantom, ale aj k iným jazykom a regionálnym varietám tvoriacim heterogénny charakter slovenskej jazykovej situácie (napr. Slančová 1990; Slančová – Sokolová 1997; Ondrejovič 2008, s. 119 – 136 a ďalší), medzijazykovým kontaktom a vzťahom (napr. Nábělková 2008; Dolník – Pilecký 2012) alebo k spisovnému jazyku (Rusinková 2022).¹⁶ Zároveň rozširovali skúmanie postojov používateľov jazyka o hľadanie ich (aj v histórii zakorenených) motivácií a prameňov.

Zmenu v chápaní vzťahu odborník – laik zaznamenávame najmä v tom, že sa pozornosť lingvistov zameriava viac na reálne jazykové prejavy a na podobu jazyka v reálnej komunikácii. Zároveň sa pripisuje dôležitosť aj **jazykovému vedomiu** ľudí bez lingvistického vzdelania, ktoré sa zároveň vymedzuje oproti jazykovému vedomiu lingvistov:

„Veľmi významným cieľom sociolingvistického skúmania je prispieť k hlbšiemu poznaniu jazykového vedomia používateľov jazyka, ktoré následne umožní efektívnejšie formovať toto vedomie na všetkých relevantných úrovniach, t. j. ako in-

¹⁴ Projekt bol predstavený v druhom čísle *Jazykovedného časopisu* 1989 (s. 105 – 123) a čiastkové výsledky boli publikované v nasledujúcich rokoch (bližšie Dolník 2010, s. 29). Možno tu tiež spomenúť aj omnoho starší výskum hovorenej podoby spisovnej slovenčiny zo 60. rokov vedený E. Paulinym, ktorého výsledky na dlhé desaťročia ostali len v podobe interného materiálu v archíve JÚLŠ SAV a až záujem o prirodzenú jazykovú diverzitu a variantnosť spisovného a národného jazyka prispel k jeho doslova „oprášeni“ a vydaniu v podobe samostatného zväzku série *Sociolinguistica Slovaca* (Ondrejovič 2007).

¹⁵ Postoj sa tu chápal skôr ako „sklon nejakej osoby alebo sociálnej skupiny dávať prednosť istým cieľom a spôsobom konania a správania (a iné odmietat)“ (Slančová 2008, s. 147), nevychádzalo sa zo všeobecnej definície postoja, sformulovanej napr. ako „interpretačný vzťah človeka k objektu, ktorý slúži ako pevný východiskový bod pri jeho poznávaní a hodnotení, je prejavom orientačnej kompetencie človeka v určitej situácii a určuje jeho preferenčné reakcie“ (Rusinková 2020, s. 38).

¹⁶ K ďalším prácam z oblastí variačnej sociolingvistiky v priereze vývinu sociolingvistiky na Slovensku p. Ondrejovič 2008, kap. I.

dividuálne, skupinové a (celo)spoločenské vedomie. Tu sa možno inšpirovať pojmoslovím teórie osobnosti, prípadne i viacerými teóriami (sovietskymi, poľskými, nemeckými a inými), ktoré môžu byť podnetné pri vypracovaní nášho pojmového aparátu, najmä pri presnejšom definovaní takých antinomických pojmov, ako je tzv. naivné vedomie a teoretické vedomie, jazykové vedomie bežného používateľa jazyka či jazykový cit v protiklade k vedeckému, resp. poučenému jazykovému vedomiu (...). Závažný je i problém objasnenia mechanizmu spätnej väzby medzi týmito ‚vedomiami‘.“ (Buzássyová 1989, s. 118)

Pozornosť zameraná na jazykové povedomie, ale i vedomie bežného používateľa¹⁷ naznačuje aj posun v uznaní a tiež rešpektovaní schopnosti nelingvistu reflexívne uvažovať o jazyku. S ohľadom na zaužívanú prax v spisovnojjazykovej a preskriptívno-poradenskej oblasti, objavujú sa apely na rešpektovanie širšieho spisovného hovorového úzu (alebo štandardnej variety – porov. napr. Bosák 1997, 2008) a zohľadnenie komunikačných potrieb a vlastného jazykového povedomia i vedomia používateľov slovenčiny (napr. Dolník 1997; 2004; 2009b; 2010 a i.) a s tým spojené prehodnotenie niektorých preskriptívnou lingvistikou nastavených hraníc spisovnosti, ktoré sa dostávajú do napätia s jazykovým povedomím používateľov. Aj v tejto – mohli by sme povedať „rešpektujúcej“ – dichotómii je niekedy osobitne vnímané vedomie profesionálnych alebo prestížnych používateľov. Tvrdenie A. Jarošovej, že „všetci, ktorí tvoria alebo interpretujú texty určené verejnosti (nielen publicisti), majú na zreteli aj spisovnosť produktu, a preto ich jazyková produkcia je výsledkom nie epizodického, ale pomerne sústavného reflexívneho meta-jazykového uvažovania“ (Jarošová 2022, s. 30), ukazuje na zaužívané presvedčenie lingvistov o tom, že stupeň racionality a schopnosť metajazykového uvažovania u nelingvistov sa zvyšuje spolu s vyššou mierou (uvedomovaného) ovládania spisovného jazyka.

Empirické sociolingvistické výskumy zameriavajúce sa na výskum postojov k jazyku a jazykového povedomia prinášajú (okrem zväčša kvantitatívnych výsledkov) aj explicitné metajazykové vyjadrenia a hodnotenia respondentov týkajúce sa jazyka. Metajazykové prejavy laikov zároveň odhaľujú ich jazykové vnímanie (funkčnosť, salientnosť, cudzosť, príznakovosť a ďalšie vlastnosti pripisované jazykovým jednotkám alebo celkovo jazykom či jazykovým formám), ale aj ich znalosti o jazyku a názory na vnímané jazykové javy. Význam týchto výskumov pre pochopenie rečového, ale aj širšieho sociálneho správania odhaľujú napr. práce M. Nábělkovej (za viaceré spomenieme aspoň monografiu *Slovenčina a čeština v kontakte*.

¹⁷ Jazykové vedomie sa chápalo ako „viac alebo menej vyvinutá schopnosť uvažovať o jazyku (napr. o skutočnostiach jazykovej komunikácie, o jednotlivých jazykových javoch, o vývine alebo o hodnotení jazyka), vedomie používať a hodnotiť jazykové výrazové prostriedky“ (Teichtmeier et al. 1987, s. 9), pričom sa táto schopnosť u každého človeka pohybuje na stupnici medzi jazykovým citom a vedeckým jazykovým vedomím (ibid.); podobne diferencovanosť a rôzne typy jazykového vedomia vymedzuje J. Horecký (1991).

Pokračovanie príbehu – 2008, najmä s. 219 – 232), ktorá je vďaka rozsiahlej analýze a interpretácii laických vyjadrení o češtine a slovenčine príkladom „celkom nového obrazu jazykových vzťahov aj na základe bohato zaznamenaných rozličných postojov z tlačených textov a najmä internetových diskusií, vďaka čomu ide o plastický sociokultúrny obraz“ (Buzássyová 2010, s. 308 – 309). Z ďalších podobne zameraných prác možno ešte spomenúť prácu K. Gajdošovej (2015) a J. Rusinkovej (2020, s. 50 an.).

Hodnotiace postoje k cudzím i vlastným jazykovým prejavom, k jednotkám jazyka alebo iným jazykom a ich metajazykové prezentovanie sú interpretované aj ako súčasť axiologickej kompetencie nositeľov jazyka, ktorá sa odráža v „narábaní“ s jazykom, v jazykovom správaní, selekcii z triedy alternatívnych prostriedkov alebo v interpretácii jazykových výrazov či metajazykovom zaobchádzaní s jazykom (podrobne Dolník 1995; Orgoňová – Dolník 2010, kap. IV). Takýto pohľad na nositeľa reálneho jazyka už počíta s tým, že aj laik má nejaké lingvistické znalosti a názory, ktoré sa aktivujú nielen pri produkcii textu (napr. kontrolovanom rečovom správaní), ale aj pri racionálnom posudzovaní, hodnotení či posudzovaní jazykových javov.

K vyššiemu stupňu interpretácie prezentovaných i implicitných reflexívnych metalingvistických schopností sa dopracúvame cez presvedčenia a predstavy o jazyku, ktoré sú základom lingvistického i nelingvistického nazerania na vlastnosti a fungovanie jazyka, a ich identifikáciu v podobe **jazykových ideológií**.¹⁸

Cesta od sociolingvistických výskumov jazykového povedomia, kompetencie a postojov k jazyku cez hľadanie jazykového vedomia a lingvistického myslenia bežného používateľa jazyka až po jazykové ideológie viedla nielen k priznaniu existencie reflexívneho uvažovania o jazyku aj u lingvisticky neškolených členov jazykového spoločenstva, ale aj k poznaniu významu jeho skúmania vedeckou lingvistickou obcou pri vysvetľovaní fungovania a vývinu jazyka. Na konci tejto cesty sa laikovi otvára brána do lingvistického sveta a stáva sa súčasťou a spolutvorcom či „spolukonstruktérom“ lingvistického obrazu jazyka.

4. ZMENA PARADIGMY ALEBO INKLUZÍVNA DICHOTÓMIA

Pozornosť venovaná výskumu jazykových postojov a ideológií, spolu s rozvojom etnolingvistiky, kognitívnej lingvistiky a prístupov k diskurznej analýze, prirodzene vedie k takému nazeraniu na používateľa jazyka – nelingvistu, v ktorom sa presúva pozornosť z toho, **ako** používa jazyk, na to, **čo** o jazyku hovorí a čo si o jazyku myslí – čiže na jeho reflexívnu metajazykovú kompetenciu, poznatky o jazyku

¹⁸ Na výskum jazykových ideológií a ich význam pre poznanie fungovania jazyka a jeho vývoja bol zameraný projekt APVV *Slovenčina v kontexte viacjazyčných spoločenstiev na Slovensku* (2013 – 2017); časť jeho výsledkov je prezentovaná v zborníku *Jazyky a jazykové ideológie v kontexte viacjazyčnosti na Slovensku* (Lanštyák – Múcsková – Tancer 2017).

a spôsob, akým on sám konštruje obraz jazyka. V porovnaní s vyššie spomínanými hodnoteniami takýchto laických prejavov a aktivít (p. časť 2.3) však už nejde o kritiku a odsúdenie ich názorov na jazyk ako chybných a nekompetentných, a dokonca ani o vedeckú korekciu obsahu alebo terminológie.

Lingvistické aktivity nelingvistov alebo spolupráca s vedcami nie sú novým fenoménom, avšak zmeny v spoločnosti spôsobili, že ich rozsah narástol, a nové komunikačné prostredia umožnili ich zviditeľnenie. Na jednej strane tu zohráva úlohu otvorenejší prístup k vedeckým poznatkom (programovo podporený aj stratégiou tzv. otvorenej vedy) a všeobecný zvýšený záujem verejnosti o vedecké – aj alternatívne – informácie, čím podľa J. Dolníka dochádza k „radikálnej demokratickej vedy“ a k „zmenšovaniu mocenskej dištancie od autorít“ (p. Dolník 2015b, s. 11 – 12), a to aj vedeckých autorít či elit. Na druhej strane, technologické možnosti a sociálne siete umožňujú nielen ľahšiu dostupnosť vedeckých informácií, ale poskytujú aj možnosť na ne reagovať a prezentovať vlastné – hoci laické – názory a postoje. „Ide o vzájomnú aproximáciu vedy a verejnosti s vyústením do partnerského vzťahu medzi nimi. Navodzuje sa stav, keď verejnosť si uvedomuje potrebu účasti na vedeckom dianí a vedecká komunita je ‚aktívne otvorená‘ voči verejnosti. Táto otvorenosť je prekonaním interpretačného rámca, v ktorom vzťah vedca k laikovi sa obmedzoval úsilím o to, aby verejnosť rozumela vede, jeho nahradením prístupu k verejnosti ako k spoluaktérke vedeckého diania, čo zahŕňa aj hľadanie nových foriem participácie verejnosti na vede“ (Dolník 2015b, s. 13). Toto potvrdzuje aj pozorovanie O. Orgoňovej, ktorá opisuje, ako dochádza v podmienkach vyhrocujúcej sa demokracie k angažovaniu sa predstaviteľov rôznych societ v pozícii „občianskych aktérov“. Laiici sa zúčastňujú na diskurzive v tradične odborných sférach či v mediálnej sfére, vyjadrujú sa k odborným otázkam, tvoria žánre typické pre odborníkov, čím sa formujú nové sociálne vzťahy medzi „neštandardnými novými partnermi v komunikácii (...) a vzniká priestor na rozsiahlejšie vyrovnávanie medzi donedávna ‚nerovnými‘ spoločenskými skupinami“ (Orgoňová 2020, s. 270).

Nový pohľad na laikov bez lingvistického vzdelania a ich zahrnutie do vedeckej práce sa uplatňuje vo viacerých odboroch a metodologických prístupoch a ako v slovenskej lingvistike pomerne nový fenomén, vyznačuje sa hľadaním metodologických konceptov a terminologickou rozkolísanosťou.

4.1 Ľudová lingvistika

Jazykové otázky sú často predmetom rozhovorov ľudí, ktorí neabsolvovali – okrem štandardného školského vzdelávania – odborné lingvistické alebo filologické vzdelanie. Do jazykovej poradne Jazykovedného ústavu Ľ. Štúra SAV prichádzajú často otázky, ktoré začínajú slovami: „Mali sme doma debatu a nevedeli sme sa zhodnúť na tom, či...“, alebo „U nás v práci vznikol spor o to, či je správne...“ a pod. Na sociálnych sieťach prebiehajú diskusie o jazyku na veľmi rôznorodé

témy – od otázok o „jazykovej správnosti“ a vlastnom jazykovom cítení, cez diskusie o prežívaných a uvedomovaných dynamických jazykových javoch a prekladoch z iných jazykov alebo o bilingválnej výchove detí, až po diskusie o regionálnych nárečových rozdieloch a súčasnom fungovaní nárečí. Informácie prezentované v tomto prostredí nie sú výsledkom vedeckých výskumov. Sú to znalosti a názory bežných ľudí o jazyku a jeho fungovaní, ktoré vychádzajú z ich vlastnej skúsenosti s používaním a prežívaním jazyka, zo skúseností z osvojovania si cudzieho jazyka alebo z poznatkov získaných edukáciou, prípadne viac či menej náhodným kontaktom s výstupmi vedeckej lingvistiky (napr. jazykové okienka, informácie z médií a pod.).

Na potrebu venovať pozornosť znalostiam a vyjadreniam nelingvistov o jazyku upozornil už v roku 1964 H. Hoenigswald: „(...) malo by nás zaujímať nielen to, (a) čo sa deje v jazyku, ale aj o to, (b) ako ľudia reagujú na to, čo sa deje (sú s tým stotožnení, vyrušuje ich to atď.) a to, (c) čo ľudia hovoria o tom, čo sa deje (keď rozprávajú o jazyku). Nestačí zavrhnúť tieto sekundárne a terciárne spôsoby vyjadrovania sa len ako zdroje chýb“ (Hoenigswald 1966, s. 20).¹⁹ Na tento jeho výrok sa často odkazuje, keď sa hovorí o začiatkoch tzv. **ľudovej lingvistiky** (folk linguistics) ako súčasť tzv. **ľudovej vedy**.²⁰

Samotný pojem ľudová lingvistika sa však využíva v dvoch významoch: 1) označuje celý komplex názorov, poznatkov a aktivít týkajúcich sa jazyka, ktoré realizujú nelingvisti; 2) vzťahuje sa na vedeckú (socio)lingvistickú disciplínu, ktorá sa zaoberá týmito ľudovými názormi, poznatkami a aktivitami, príp. predstavami, presvedčeniami o jazyku a percepciou jazyka (Stegu et al. 2018, s. 188).

V súčasnosti pojem ľudová lingvistika v prvom význame zahŕňa široké spektrum ľudového lingvistického poznania, ktoré možno sledovať aj vďaka priestoru sociálnych sietí otvorenému pre diskusie o rôznych jazykových a lingvistických témach – ich rozsah je dnes už nemožné v úplnosti registrovať a ani odhadnúť. Vznikajú spontánne, bez priameho impulzu lingvistov (t. j. bez uplatnenia empirických metód využívaných napríklad v sociolingvistike pri skúmaní postojov alebo jazykového vedomia, rovnako bez vedomého usmerňovania odborníkmi). Impulzom na ich rozprúdenie môže byť jednoduchá otázka týkajúca sa jazyka, online kvízy typu „Ovládáte svoj materinský jazyk?“, „Poznáte týchto 10 nárečových slov?“ a pod., pod ktorými sa zvyčajne rozvinie voľná diskusia, dianie v jazykovej politike, ktoré vyvolá reakcie verejnosti,²¹ alebo diskusné blogy, ktoré cielene te-

¹⁹ „(...) we should be interested not only in (a) what goes on language, but also in (b) how people react to what goes on (they are persuaded, they are put off, etc.) and in (c) what people say goes on (talk concerning language). It will not do to dismiss these secondary and tertiary modes of conduct merely as sources of error“ (preklad do slovenčiny GM).

²⁰ V českom a slovenskom kontexte sa niekedy používa aj pomenovanie *laická* alebo *naivná* lingvistika (podrob. Saicová Římalová 2022, s. 175; Múscová 2022, s. 117 – 118).

²¹ Napríklad článok Michala Havrana Jazyk musíme chrániť pred Blahom, Tarabom, Harabinom

matizujú jazykové otázky (napr. sekcie zamerané na jazyk v portáli *FreeSpace*,²² diskusie o jazykových otázkach pri výchove detí na portáli *Modrý konik*²³ a pod.) či dokonca náhodná jazyková „chyba“ v diskusii na akúkoľvek tému.

Tak sa v online priestore formuje alternatívna a pomerne komplexná „lingvistika“ vychádzajúca z predpokladu, že „ľudovolingvistický pohľad je možné aplikovať na akúkoľvek lingvistickú tému, o ktorej by bežní ľudia mohli debatovať“ (Niedzielski – Preston 2009, s. 149; cit. podľa Albury 2014, s. 94).²⁴ Rozdiel medzi vedeckou a ľudovou lingvistikou je však (samozrejme okrem prítomnosti a neprítomnosti teoretického základu) v absencii vnútorného členenia na subdisciplíny a na lingvistikou vymedzené štruktúrne hranice (ktoré sa často prekrývajú alebo stierajú aj v lingvistickom konštruovaní jazyka). Napriek tomu sa lingvisti pri skúmaní ľudových prejavov zameriavajú na témy a oblasti podľa svojich disciplín a odborov, napr. na ľudovú pragmalingvistiku (Niedzielski – Preston 2017), jazykovú politiku (Albury 2014; 2017), štylistiku (Saicová Římalová 2022) alebo detskú reč (Saicová Římalová 2019). V našich doterajších štúdiách sme sa podrobnejšie venovali ľudovej dialektológii (Múcsková 2014; 2018)²⁵ a ľudovej jazykovej politike (Múcsková 2022), ktorá zodpovedá oblastiam oficiálneho jazykového plánovania, tie sú však uskutočňované „zdola“.

Zatiaľ podľa nás nevyužitou príležitosťou ostáva oblasť jazykovej kultúry. Nevyužitou preto, lebo otázky jazykovej správnosti dominujú v kontexte diskusií, ale aj v dosiaľ z tohto hľadiska podrobnejšie neanalyzovaných podnetoch prichádzajúcich do jazykovej poradne. Ľudoví lingvisti často reprodukovujú u nás zaužívané ideológie štandardizmu a ochranného purizmu, ktoré sa sformovali vo vedeckej lingvistike (p. Ondrejovič 2020a; 2020b; Múcsková 2017) a prenikli do povedomia bežných používateľov:

„Rozlíšiť možno v tejto súvislosti aj silnú (ťažkú) a miernu formu purizmu. Je pravda, že s prvým typom puristických aktiv sa dnes stretávame najmä u laikov.

(Dostupné na: <https://komentare.sme.sk/c/22757210/jazyk-musime-chranit-pred-blahom-tarabom-harabinom.html>) alebo článok na Aktuality.sk Maďarič nechce lži o jazykovom zákone (Dostupné na: <https://www.aktuality.sk/clanok/144739/mad-aric-nechce-lzi-o-jazykovom-zakone/>) a pod.

²² Jazykoveda – FreeSpace Fórum. *Free Space.sk*. Dostupné na: <https://www.freespace.sk/kategoria/77-jazykoveda/>.

²³ Dostupné na: <https://www.modrykonik.sk/forum/volne-diskusie/>.

²⁴ „(...) it is conceivable that a folk linguistic lens can be applied to any linguistic topic the folk might talk about“ (Niedzielski – Preston 2009, p. 149).

²⁵ Samostatnou oblasťou, ktorá sa chápe ako súčasť ľudovej lingvistiky, resp. ľudovej dialektológie, je **percepčná dialektológia**, ktorá sa zameriava na to, ako príslušníci jazykového spoločenstva vnímajú územnú diferencovanosť jazyka, hranice nárečových areálov a rôzne nárečové javy, a pri tom identifikuje znalosti a predstavy o rozdieloch a podobnostiach jazykov a nárečí, vrátane postojov a jazykových ideológií. V tomto prípade sa výskum realizuje rôznymi experimentálnymi metódami (napr. kreslením máp alebo naznačovaním blízkosti nárečí pomocou šípok) a získané dáta reflektujú ľudový obraz jazykovej (najmä regionálnej) variantnosti (p. Preston 2010; 2018; Cramer 2016; u nás Mikolajová 2022).

(...) Nils Langer a Winifried Davies (2005, s. 1) ho vnímajú ako jeden z najvýraznejších príkladov tzv. ľudovej jazykovedy (jazykovedy založenej na laickom vnímaní jazyka). Purizmus síce svoje pozície v lingvistike v mnohom dávno stratil (napr. aj v českej lingvistike), čo však neznamená, že ich stratil aj u svojich nositeľov.“ (Ondrejovič 2020b, s. 246)

„Dudkova koncepcia je koncepciou tradičnej dialektológie, ktorá vychádza z predstavy ‚čistej‘ a ‚zmiešanej‘ podoby jazyka, čím v zásade nerešpektuje realitu. Také uvažovanie o jazyku je rozšírené aj (a predovšetkým) medzi laikmi. Jeho dôsledky pre bilingválov sú však závažné. (...) Koncept idiolektných sietí umožňuje lingvistom nepodporovať laikov v charakterizovaní a de facto odsudzovaní variet bilingválov ako ‚zmiešaných‘, ‚hybridných‘, ‚nie čistých‘, ‚nesprávnych‘ atď.“ (Sloboda 2004, s. 17, 33)

V oblasti ľudovej jazykovej kultúry je opäť potrebné upozorniť na skupinu profesionálnych používateľov jazyka, ktorí takisto prispievajú k ľudovému konštruovaniu obrazu najmä spisovného jazyka – vytvárajú na sociálnych sieťach skupiny diskutujúce najmä o otázkach jazykovej správnosti alebo vytvárajú súpisy „nesprávnych“ výrazov či jazykových okienok,²⁶ čím fungujú ako alternatívne jazykové poradenstvo (podrob. Kmit'ová 2017; Cimermanová, v tlači).

Ľudová lingvistika sa však nevzťahuje len na poznatky, názory a presvedčenia o jazyku, ktoré laici – často náhodne – prezentujú v rôznych typoch diskurzov o jazyku. Zahŕňa aj vedomé a cielené aktivity, ktoré sa svojím charakterom približujú odborným výskumným a vzdelávacím činnostiam realizovaným lingvistami, a vytvárajú diela pripomínajúce vedecké lingvistické výstupy. Okrem vyššie spomínaných foriem ľudového a profesionálneho poradenstva takéto diela vznikajú najmä v oblasti ľudovej dialektológie. Ide napríklad o rôzne laické slovníky miestnych nárečí (printové alebo elektronické), štruktúrno-deskriptívne opisy nárečí, učebnice alebo iné vzdelávacie materiály zamerané na osvojovanie a „správne“ používanie regionálnych nárečí (podrob. Múcsková 2014; 2018; 2022).

Cieľom ľudovej lingvistiky ako lingvistickej disciplíny, ktorá skúma ľudové znalosti a vyjadrenia o jazyku, nie je posudzovať názory, úsudky alebo predstavy laikov z hľadiska ich vedeckej alebo terminologickej korektnosti alebo ich kritizovať za nedostatok teoretických znalostí či opravovať. Dôležité je hľadať v týchto vyjadreniach a poznatkoch obraz „stavby, vývinu a fungovania“ jazyka nepoznačený lingvistickým vzdelaním – teda to, čo je z lingvistického obrazu jazyka uvedomované a reflektované aj nelingvistami (bez ohľadu na vedeckú korektnosť) a čo im ostáva skryté. Výskum ľudovej lingvistiky odhaľuje obraz o hodnotovom (axiologickom) svete používateľov jazyka a ich jazykových ideológiách, pomáha

²⁶ Napríklad skupina na Facebooku *Jazyková poradňa ASAP*, stránka *Hovorme.spisovne* alebo *Viete po slovensky?*

vysvetľovať jazykový vývin (na úrovni prežívanej dynamiky), jazykové správanie a miesto či úlohu jazyka v kultúre spoločnosti – alebo tie aspekty jazyka, ktoré pri vedeckej práci ostávajú často skryté lingvistom.²⁷ Ako uvádza M. Ološtiak „(l)aic-ké názory totiž mnohokrát pomáhajú pozrieť sa na odborný problém z takej prepo-trebnej, druhej strany“ (2001b, s. 81).

V účinkovaní ľudových lingvistov je často evidentný prvok jazykového akti-vizmu, ktorý však môže mať rôzne podoby a môže byť realizovaný individuálne alebo kolektívne, súkromne alebo prostredníctvom rôznych subjektov. Môže ísť o propagáciu lokálneho nárečia a vedomé snahy o jeho uchovanie či revitalizáciu, o snahu zvýšiť kultúru jazyka vo verejnom priestore v duchu ideológie štandardiz-mu alebo len vyvolávať diskusie. Jazykoví aktivisti rôznymi formami reagujú – viac alebo menej vedomé – na nejaký objektívny a/alebo subjektívizovaný probl-ém v oblasti fungovania jazyka a stávajú sa tak „dôležitými účastníkmi jazykov-ého manažmentu“ (Spolsky 2009, s. 204). Jazykový aktivizmus je často prítomný aj v ďalšej forme participácie laikov pri vytváraní obrazu jazyka – tzv. občianskej lingvistiky.

4.2 Občianska lingvistika

Ďalšou formou kooperácie pri poznávaní rôznych aspektov jazyka je „aktívne zapojenie širokej verejnosti do vedecko-výskumných aktivít“, v ktorom „vedci a ob-čania spolupracujú na vytváraní nových poznatkov pre vedu a spoločnosť“²⁸ (Vohland et al. 2021, s. 1). V koncepte tzv. občianskej vedy sa laik nechápe ako res-pondent, ale sám sa stáva výskumníkom, ktorý v spolupráci s vedcami participuje na získavaní výskumných dát od respondentov, resp. niekedy aj na ich interpretácii. Ako nová disciplína sa občianska veda spája s rôznymi otázkami obsahového vyme-dzenia,²⁹ ale aj etickou stránkou takýchto výskumov (ibid., s. 2). Zatiaľ čo sa na jed-nej strane stretávame s veľkým množstvom výskumov využívajúcich rôzne formy spolupráce s občanmi pri získavaní dát, na strane druhej možno konštatovať, že kon-cept občianskej vedy nie je dnes presne vymedzený a jej rôzne formy a chápania sa odlišujú najmä mierou zapojenia nevedcov a formou ich aktivít.³⁰

²⁷ K významu štúdia ľudovej lingvistiky p. tiež Preston 2005.

²⁸ „Citizen science broadly refers to the active engagement of the general public in scientific re-search tasks. Citizen science is a growing practice in which scientists and citizens collaborate to produce new knowledge for science and society“ (prekl. do slovenčiny G. M.)

²⁹ Napríklad vo vzťahu k participatívnej vede, demokratizácii vedy (v zmysle civic science), k ty-pom výskumov využívajúcich tzv. crowdsourcing (zapojenie veľkého počtu ľudí mimo vedeckej komu-nity do výskumu) alebo aj k ľudovej lingvistiky.

³⁰ Sumár rôznych názorov a terminológie spojenjej s občianskou vedou prináša článok M. V. Eitze-lovej et al. (2017). Významným ukazovateľom pri formovaní obsahu i etiky občianskej vedy je materiál Európskej asociácie občianskej vedy (European Citizen Science Association – ECSA): *Desat' princípov občianskej vedy (Ten principles of citizen science)* – 2015; Dostupné na: [https://www.ecsa.ngo/docu-ments/](https://www.ecsa.ngo/documents/). Porov. tiež webstránku rakúskych projektov <https://www.citizen-science.at/en/>.

Napriek tomu, že ide najmä o koncept primárne využívaný v prírodných vedách, našiel svoje uplatnenie aj v humanitných vedách (v podobe tzv. Citizen Humanities), konkrétne v archeológii, histórii, lingvistiky alebo v interdisciplinárnych výskumoch zameraných na kultúrne dedičstvo (Heinisch et al. 2021, s. 100). Z lingvistických výskumov môžeme spomenúť aspoň výskumy z oblasti multilingvizmu, jazykovej krajiny, variantnosti jazyka (ibid.), sociolingvistiky a jazykovej diverzity (Swendsen 2018), dialektológie a lexiky (napr. rakúske výskumy v rámci projektu IamDiÖ – Erforsche Deutsch in Österreich a aktuálneho projektu zameraného na nárečovú a historickú lexiku Das ABC der Dialekte).³¹

Koncept občianskej vedy a občianskej lingvistiky rezonuje aj v slovenskom vedeckom prostredí. Základné informácie o jeho obsahu, ako aj o aktuálnych projektoch prezentuje stránka *Otvorená veda CVTI*,³² kde si možno tiež všimnúť istú rozkolísanosť vnímania tohto konceptu. Pozitívne však je, že sa táto forma participácie bežných ľudí na vedeckom živote postupne dostáva do vedeckých projektov a tiež do povedomia občanov mimo akademickej sféry. V poslednom čase sa aj v slovenských lingvistických prácach stretávame s pojmom občianska veda a občianska lingvistika (p. Orgoňová 2022; Bohunická 2022; Horváth 2022; Wachtarczyková 2022; Orgoňová – Bohunická – Kazharnovich 2023 a i.), pričom z rôznych kontextov, projektov a publikácií, ktoré sa k tejto forme aktívne hlásia, vyplýva, že sa prikláňajú skôr k širšiemu chápaniu občianskej lingvistiky, ktoré zahŕňa aj prvky ľudovej lingvistiky:

„Na ceste smerovania k posilňovaniu sociálnej inklúzie a prekonávania exklúzie dnešnej digitálnej éry (so sprístupnením možností seberealizácie angažovaných amatérov vo verbálnych činnostiach pôvodne vyhradených pre školených profesionálov) sa čoraz zreteľnejšie presadzuje tzv. občianska veda, nazývaná tiež participatívna či ľudová veda. Jej aplikácie sa dostávajú do praktického života spontánne, zdola, v rámci aktivít angažovaných laikov, ale aj zhora, a to z iniciatívy vedcov ‚vŕahujúcich‘ do svojich výskumných projektov aj laikov. Tak sa usadzujú v živote súčasnej (nielen slovenskej) spoločnosti praktiky tzv. sociovedeckej komunikácie ako aktivity regulované zhora. Ich výsledky vzhádzajú zo spolupráce vedcov s laikmi.“ (Orgoňová – Bohunická – Kazharnovich 2023, s. 5 – 6)

J. Wachtarczyková: „Tvorba slovníkov, najmä slovníkov veľkého rozsahu, sa vždy považovala za jedno z najdôležitejších poslání inštitucionálnej jazykovedy. Dnes rozličné slovníky vznikajú aj napr. vo vydavateľstvách alebo z osobnej iniciatívy jednotlivcov. Môže sa tzv. občianska veda prejavíť aj v lexikografickej práci, alebo vzhľadom na potrebu intersubjektívnosti, vysokej kvalifikovanosti, kolektívnej interakcie, využívania veľkých jazykových dát a špecializovaných le-

³¹ Informácie o projektoch sú dostupné na stránkach <https://iam.dioe.at/> a <https://www.zooniverse.org/projects/de/dschopper/the-abc-of-dialect>. Za informácie o projektoch a upozornenie na ich webové stránky ďakujem Prof. Stefanovi M. Newerklovi.

³² Dostupné na: <https://otvorenaveda.cvtisr.sk/obcianska-veda/>.

xikografických nástrojov atď., nadhlo ostane doménou vedeckej inštitúcie?“

A. Jarošová: „Možné je všetko. (...) takže nevyklúčujem vytvorenie slovníka/slovníkov aj v rámci tzv. občianskej vedy. (...) Vydávanie malých slovníčkov, ktoré vytvoria nelingvisti a vydajú súkromné vydavateľstvá, nie je ani u nás také zriedkavé. Viacerí z nás majú doma sériu ‚vreckových‘ nárečových slovníkov, ktoré vychádzali v 90. rokoch. V tejto súvislosti možno spomenúť napr. Najkratší slovník slovenského jazyka. Išlo o slovník vulgarizmov, ale autori mali istý nadhľad a zmysel pre humor.“ (Wachraczyková – Jarošová 2022)

Príkladom výsledku spolupráce lingvistov s nelingvistami sú slovníky profesionálnych výrazov z oblasti divadelného umenia a policajnej sféry,³³ ktoré by sme mohli priradiť aj k užšiemu chápaniu konceptu občianskej lingvistiky s vedomou a metodologicky vopred nasmerovanou spoluprácou pod vedením lingvistov. Avšak zahrnutie takých výstupov ako Doslovnicka.sk,³⁴ Môjslovník.sk,³⁵ Jazyková poradňa ASAP či ľudové nárečové slovníčky do oblasti občianskej lingvistiky už skôr korešponduje s jej širokým chápaním zahŕňajúcim aj prejavy ľudovej lingvistiky. Toto široké chápanie občianskej vedy je zrejme motivované východiskovým konceptom sociálnej inklúzie a inkluzívnej komunikácie a jej usúvzťažnenie so sociovedeckou komunikáciou (porov. Dolník 2017, s. 204 an.; 2021; Orgoňová – Bohunická – Kazhanovich 2023).

Pozvanie nelingvistov na spoluprácu pri vytváraní lingvistických diel pod odborným vedením lingvistov, resp. pri zbere dát pre lingvistické dielo, nie je ani v slovenskej lingvistike novým javom. Môžeme na tomto mieste pripomenúť napríklad korešpondenčný dotazníkový výskum nárečí Františka Pastrnka v roku 1893 a Václava Vážneho v 20. rokoch 20. stor. (porov. Štolc et al. 1968, s. 17 – 19). Zaujímavou je aj výzva na spoluprácu, ktorú v Úvodníku k 9. ročníku *Slovenskej reči* redakcia adresovala svojim čitateľom:

„Chceme pohýbať so všetkým, čo slovenčina prevzala nepotrebného z češtiny, najmä z terminológie, za čo nájdeme primeranú náhradu v slovenčine, alebo z nárečového fondu, ako napr. za český termín *liehovar* slovenský *pálenica*. V tomto smere pracujú aj právnici na svojej terminológii. Jednotlivé slová, tvary slov a systémy chceme skúmať dotazníkovou metódou a tu buďte nám na pomoci. Štúdium jazyka je nielen vecou lingvistov, ale aj nelingvistov, ktorí môžu mu pomôcť, dobre pomáhať najmä pri obstarávaní spoľahlivých dokladov. Aj našu prácu budete môcť s väčším porozumením sledovať, ak budete s nami spolupracovať.

³³ Zatiaľ vznikli dva slovníky: *Slovník divadelných profesionalizmov* (2019) a *Slovník policajných profesionalizmov* (2021); pre ich analýzu z pohľadu občianskej vedy p. Orgoňová – Bohunická – Kazhanovich 2023, s. 45 – 60.

³⁴ Dostupný na sociálnych sieťach Facebook (<https://www.facebook.com/doslovnicka/>), Instagram (<https://www.instagram.com/doslovnicka/>) alebo Twitter (<https://twitter.com/doslovnicka/>).

³⁵ Dostupný na: <http://www.mojslovník.sk>.

Nebude treba sa skrývať pod anonymitou, ak sa vám voľačo na našej práci nebude vidieť, ale podať vaše dôvody rovno, ktorými zaiste budete môcť doplniť výskum toho-onoho zjavu; ďalej budú možné už len také reformy spisovného jazyka, ktoré budú náležite pripravené a vedeckými metódami odôvodnené. Mohli by ste vypisovať aj chybné slová, výrazy z novín, prípadne z kníh a poslať nám ich do redakcie Slovenskej reči na preskúmanie a spracovanie v článok. Listy, týkajúce sa výskumu slovenčiny, sú oslobodené od poštovného, len treba pripísať do ľavého kúta dolu: Vo veci Matice slovenskej od poštovného oslobodené podľa min. nar. č. 15.250/V – 20.“ (1941 – 1942, s. 3)

5. ZÁVER

Postupná zmena v nazeraní vedeckej komunity na používateľov jazyka ako laikov viedla od vnímania neodborníka ako subjektu bez účasti na konštruovaní vedeckého lingvistického obrazu jazyka cez jeho akceptáciu ako normotvorného subjektu a významného aktéra dynamiky jazyka a jazykových zmien až k jeho začleneniu do vedeckého skúmania jazyka a spolukonštruovania jeho obrazu. Motivácie tohto prehodnotenia možno vnímať na pozadí vnútorného lingvistického vývinu, ako aj mimolingvistických procesov demokratizácie v spoločnosti. Úlohu tu však zohráva aj postupná zmena vo vnímaní vedy a jej spoločenskej úlohy. Samozrejme, nejde o to, aby sa úplne zotrelo rozlišovanie vedcov a nevedcov, aby sa zredukoval význam vedeckého a teoretického poznania (ktoré v niektorých aspektoch nemá priamy dopad na praktický život v spoločnosti), dôležitosť korektného vedeckého jazyka a terminológie, alebo aby sa oslabil autonómnosť vedy. Zahrnutie laického pohľadu na jazyk vnímame na jednej strane ako súčasť koncepcie rozvoja lingvistickej sociovedeckej komunikácie, ktorej cieľom je posilnenie komunikácie medzi vedou a verejnosťou a jej symetrickej interakcie (p. Dolník 2017, s. 204 – 241). Na druhej strane prisudzujeme veľký význam spoznávaní laického – ľudovolingvistického – obrazu jazyka, na budovaní ktorého sa podieľajú nielen vedome osvojené znalosti, ale najmä predstavy, presvedčenia a ideológie, a tiež mýty a predsudky. Ich identifikácia a interpretácia môže odhaliť nové, zatiaľ prehliadané skutočnosti o povahe jazyka a jeho premenlivosti, ktoré sú ukryté za zrkadlom odrážajúcim „len“ jazyk fungujúci v nekonečnej mozaike interakcií.

Bibliografia

ALBURY, Nathan (2014): Introducing the Folk Linguistics of Language Policy. In: *International Journal of Language Studies*, roč. 8, č. 3, s. 85 – 106.

ALBURY, Nathan (2017): The power of folk linguistic knowledge in language policy. In: *Language Policy*, roč. 16, č. 2, s. 209 – 228. DOI 10.1007/s10993-016-9404-4. [cit. 30. 9. 2023].

BARTALOŠOVÁ, Perla – DZÚR, Martin – ORGOŇOVÁ, Oľga – VAJSÁBEL, Martin (2021): *Slovník policajných profesionalizmov*. Bratislava: Univerzita Komenského v Bratislave. 150 s.

BENEDIKOVIČ, Vojtech (1993): Džina Lolobridžidaová a ďalší znamenití Slováci. In: *Literárny týždenník*, 25. 6. 1993, č. 26, s. 5.

BOHUNICKÁ, Alena (2022): Občianska rétorika a sociálna inklúzia. In: *Jazykovedný časopis*, roč. 73, č. 1, s. 51 – 64.

BOSÁK, Ján (1997): Prestratifikovaná slovenčina alebo hľadanie hraníc spisovnosti. In: S. Ondrejovič (ed.): *Sociolinguistica Slovaca. 3. Slovenčina na konci 20. storočia, jej normy a perspektívy*. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV, s. 45 – 53.

BOSÁK, Ján (2008): Kodifikácie a reálny jazyk. In: S. Mislovičová (ed.): *Jazyk a jazykoveda v pohybe. Na počesť Slavomíra Ondrejoviča*. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV, s. 240 – 244.

BUZÁSSYOVÁ, Klára (1989): Sociolingvistická orientácia výskumnej úlohy Slovenčina v súčasnej komunikácii. In: *Jazykovedný časopis*, roč. 40, č. 2, s. 111 – 123.

BUZÁSSYOVÁ, Klára (2010): Mira Nábělková: Slovenčina a čeština v kontakte. Pokračovanie príbehu (recenzia). In: *Slovenská reč*, roč. 75, č. 3, s. 179 – 185.

CIMERMANOVÁ, Daša: Riešenie jazykových problémov v kontexte rôznych foriem jazykového poradenstva (na príklade jazykových problémov súvisiacich s vojnovým konfliktom na Ukrajine) (v tlači).

CRAMER, Jennifer (2016): Perceptual Dialectology. In: *Oxford Handbooks Online. Linguistics*. New York: Oxford University Press. Dostupné na: <https://doi.org/10.1093/oxford-hb/9780199935345.013.60> [cit. 30. 9. 2023].

DOLNÍK, Juraj (1995): Slovenčina z hľadiska hodnotenia (Výskumný program). In: J. Mlacek (ed.): *Studia Academica Slovaca 24. Prednášky XXXI. Letného seminára slovenského jazyka a kultúry*. Bratislava: Stimul, s. 37 – 43.

DOLNÍK, Juraj (1997): Kritika jazykovej kritiky. In: S. Ondrejovič (ed.): *Sociolinguistica Slovaca 3. Slovenčina na konci 20. storočia, jej normy a perspektívy*. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV, s. 28 – 34.

DOLNÍK, Juraj (2004): Slovenský jazykový kodifikátor. In: J. Mlacek – M. Vojtech (eds.): *Studia Academica Slovaca 33. Prednášky XL. letnej školy slovenského jazyka a kultúry*. Bratislava: Stimul – Centrum informatiky a vzdelávania FF UK, s. 38 – 49.

DOLNÍK, Juraj (2009a): Teória jazykovej kultúry na začiatku 3. tisícročia. In: M. Považaj (ed.): *Jazyková kultúra na začiatku tretieho tisícročia*. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV, s. 19 – 24.

DOLNÍK, Juraj (2009b): Koncepčný rámec jazykového poradenstva. In: *Slovenská reč*, roč. 74, č. 3, s. 129 – 134.

DOLNÍK, Juraj (2010): *Teória spisovného jazyka so zreteľom na spisovnú slovenčinu*. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV. 301 s.

DOLNÍK, Juraj (2015): Radikálna demokratizácia interakcie vedy a verejnosti. In: *ITlib*, roč. 19, špeciál, s. 11 – 15.

DOLNÍK, Juraj (2018): *Jazyk v pragmatike*. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV. 198 s.

DOLNÍK, Juraj (2019): Stratifikácia používateľov jazyka. In: *Jazykovedný časopis*, roč. 70, č. 3, s. 515 – 528.

- DOLNÍK, Juraj (2021): *Jazyk v sociálnej praxi*. Bratislava, Veda, vydavateľstvo SAV. 222 s.
- DOLNÍK, Juraj – PILECKÝ, Marcel (2012): Koexistencia Slovákov a Maďarov na južnom Slovensku. In: *Jazykovedný časopis*, roč. 63, č. 1, s. 3 – 29.
- DUCHKOVÁ, Silvia (2017): Písanie veľkých písmen na znak úcty. In: *Kultúra slova*, roč. 51, č. 4, s. 211 – 216.
- EITZEL, Melissa V. et al. (2017): Citizen Science Terminology Matters: Exploring Key Terms. In: *Citizen Science: Theory and Practice*, roč. 2, č. 1, s. 1 – 20. DOI: <https://doi.org/10.5334/cstp.96>. Dostupné na: <https://storage.googleapis.com/jnl-up-j-cstp-files/journals/1/articles/96/submission/proof/96-1-799-2-10-20190923.pdf> [cit. 20. 10. 2023].
- GAJDOŠOVÁ, Katarína (2015): „Ako hovoria Česi, jak říkají Slováci“ – metajazykové komentáre pri kontaktočných javoch v slovenských a českých textoch. In: K. Balleková – L. Králik – G. Múcsková (eds.): *Prirodzený vývin jazyka a jazykové kontakty*. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV, s. 482 – 495.
- GURIČANOVÁ, Dana (2015): Vírusový, vírový, virálny. In: *Kultúra slova*, roč. 49, č. 1, s. 21 – 26.
- HEINISCH, Barbara – OSWALD, Kristin – WEIßPFLUG, Maike – SHUTTLEWORTH, Sally – BELKNAP, Geoffrey (2021): Citizen Humanities. In: K. Vohland – A. Land-Zandstra – L. Ceccaroni – R. Lemmens – J. Perelló – M. Ponti – R. Samson – K. Wagenknecht (eds.): *The Science of Citizen Science*. Cham: Springer Nature Switzerland AG, s. 97 – 118. Dostupné na: <https://link.springer.com/book/10.1007/978-3-030-58278-4> [cit. 20. 10. 2023].
- HOENIGSWALD, Henry (1966): A proposal for the study of folk-linguistics. In: William Bright (ed.): *Sociolinguistics*. The Hague: Mouton, s. 16 – 26. (cit. podľa Niedzielski – Preston 2003)
- HORECKÝ, Ján (1991): Jazykové vedomie. In: *Jazykovedný časopis*, roč. 42, č. 2, s. 81 – 88.
- HORECKÝ, Ján – PECIAR, Štefan (1952 – 1953): K jednotlivým bodom novej pravopisnej úpravy. Písanie predpôň s-, z-, zo-, vz-. In: *Slovenská reč*, roč. 17, č. 1, s. 35 – 47.
- HORVÁTH, Miloš (2022): Triangulačné body mistríkovského modelu eseje a ich aplikácia na štylistiku digitálnej éry. In: *Slovenská reč*, roč. 87, č. 1, s. 5 – 13.
- CHROMÝ, Jan (2014): *Základy sociolingvistiky*. Praha: Univerzita Karlova v Praze – Nakladatelství Karolinum. 80 s.
- JAROŠOVÁ, Alexandra (2021): Zložené číslovky so zreteľom na písanie spolu a oddelene. In: *Slovenská reč*, roč. 86, č. 2, s. 208 – 229.
- JAROŠOVÁ, Alexandra (2022): *Používatelia jazyka, jazykovedci a kodifikácia*. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV. 124 s.
- Jazyková poradňa Jazykovedného ústavu L. Štúra SAV*: Je správne vyslovovať tvrdé L v slovách ako veľmi, veľa, ľudia, ľudstvo, ohľadom, vzhľadom a pod.? Dostupné na: <https://jazykovaporadna.sme.sk/q/7390/> [cit. 20. 10. 2023].
- KAČALA, Ján (2020): O prirodzenosti prirodzeného jazyka. In: *Literárny týždenník*, 6. 5. 2020, s. 16.
- KMÍTOVÁ, Jaroslava (2017): Adaptácia používateľov jazyka na úlohu jazykových poradcov. In: J. Wacharczyková (ed.): *Aktuálne otázky slovenského jazyka*. Bratislava: Jazykovedný ústav L. Štúra SAV a SAP - Slovak Academic Press, s. 79 - 89.
- KOČIŠ, František (1994): Slovenčina na predaj – na rade je prípona -ová. In: *Kultúra slova*, roč. 28, č. 1, s. 29 – 33.

LANSTYÁK, István (2010): Typy jazykových problémov. In: *Fórum spoločenskovedná revue*, roč. 12, s. 39 – 62.

LANSTYÁK, István (2017): Jazykové ideológie (všeobecné otázky a glosár). In: I. Lanstyák – G. Múcsková – J. Tancer (eds.): *Jazyky a jazykové ideológie v kontexte viacjazyčnosti na Slovensku*. Bratislava: Univerzita Komenského, s. 251 – 307.

LANSTYÁK, István (2020): Úrovně manažmentu jazykových problémov. In: *Jazykovedný časopis*, roč. 71, č. 2, s. 229 – 246.

LANSTYÁK, István – MÚCSKOVÁ, Gabriela – TANCER, Jozef (eds.) (2017): *Jazyky a jazykové ideológie v kontexte viacjazyčnosti na Slovensku*. Bratislava: Univerzita Komenského. 312 s.

LETZ, Belo (1933 – 1934): Interpunkčné ťažkosti. In: *Slovenská reč*, roč. 2, č. 4, s. 112 – 115.

LIPTÁKOVÁ, Eudmila (1998): Komunikačno-pragmatická dimenzia okazionalizmov v hovorených prejavochoch. In: *Slovenská reč*, roč. 63, č. 1, s. 30 – 38.

MIKOLAJOVÁ, Mária (2022): Percepcia jazykov a nárečí z pohľadu samotných používateľov (na príklade jazykovej situácie v okrese Stará Ľubovňa). In: K. Gajdošová – N. Kolenčíková (eds.): *Varia 30. Zborník príspevkov z 30. kolokvia mladých jazykovedcov (Bratislava 3. – 5.11.2021)*. Bratislava: Slovenská jazykovedná spoločnosť pri JÚLŠ SAV, s. 225 – 233.

MIKUŠIAK, Marek (2021): Problémy slovenského pravopisu čiarky z hľadiska formy. In: *Slovenská reč*, roč. 86, č. 2, s. 230 – 253.

MLACEK Jozef (1996): Skloňovať niečo vo všetkých okolnostiach? In: *Kultúra slova*, roč. 30, č. 2, s. 93 – 94.

MORAVČÍKOVÁ, Marta – MISLOVIČOVÁ, Sibyla (2009): Ak nevieme ako, nepíšme. Rozhovor so S. Mislovičovou. In: *Slovo*, roč. 11, č. 34, s. 20 – 23.

MÚCSKOVÁ, Gabriela (2014): Vedomá aktualizácia nárečovej variety vo verejných komunikátoch. J. Kesselová – M. Imrichová – M. Ološtiak (eds.): *Registre jazyka a jazykovedy (1). Na počesť Daniely Slančovej*. Prešov: Prešovská univerzita, s. 181–189.

MÚCSKOVÁ, Gabriela (2017): O slovenskom purizme a anti-purizme v kontexte jazykových ideológií. In: I. Lanstyák – G. Múcsková – J. Tancer (eds.): *Jazyky a jazykové ideológie v kontexte viacjazyčnosti na Slovensku*. Bratislava: Univerzita Komenského v Bratislave, s. 39 – 80.

MÚCSKOVÁ, Gabriela (2018): Regionálne dialekty a ľudová dialektológia. In: Z. Holub (ed.): *Dialektologie a geolinguistika v současné střední Evropě III*. Opava: Slezská univerzita v Opavě, s. 191 – 211.

MÚCSKOVÁ, Gabriela (2022): Prejavy jazykového plánovania v percepčnej a ľudovej dialektológii. In: I. Lanstyák – M. Sanko – Sz. Sebők (eds.): *Jazykové a komunikačné problémy na Slovensku a ich manažment*. Bratislava: Univerzita Komenského v Bratislave, s. 101 – 147.

NÁBĚLKOVÁ, Mira (2008): *Slovenčina a čeština v kontakte. Pokračovanie príbehu*. Bratislava – Praha: Veda, vydavateľstvo SAV – Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV – Filozofická fakulta UK v Prahe. 364 s.

NIEDZIELSKI, Nancy A. – PRESTON, Dennis R. (2003): *Folk Linguistics*. Berlin – New York: Mouton de Gruyter. 375 s.

NIEDZIELSKI, Nancy A. – PRESTON, Dennis R. (2009): Folk pragmatics. In: G. Senft – J. O. Östman – J. Verschueren (eds.): *Culture and Language Use*. Amsterdam: John Benjamins, s. 146 – 155. (cit. podľa Albury 2014)

- OLOŠTIAK, Martin (2001a): O prechýľovaní cudzích priezvisk v slovenčine. In: *Slovenská reč*, roč. 66, č. 5, s. 298 – 308.
- OLOŠTIAK, Martin (2001b): O prístupoch ku kodifikácii (zmena smeny na zmenu). In: *Slovenská reč*, roč. 66, č. 6, s. 292 – 298.
- OLOŠTIAK, Martin (2007): Interlingválna a slovotvorná motivácia. In: *Jazykovedný časopis*, roč. 58, č. 2, s. 103 – 112.
- ONDREJOVIČ, Slavomír (2008): *Jazyk, veda o jazyku, societa. Sociolingvistické etudy*. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV. 304 s.
- ONDREJOVIČ, Slavomír (2020a): Purizmus v diskriminačnom diskurze I. In: *Slovenská reč*, roč. 85, č. 2, s. 127 – 142.
- ONDREJOVIČ, Slavomír (2020b): Purizmus v diskriminačnom diskurze II. In: *Slovenská reč*, roč. 85, č. 3, s. 243 – 264.
- ONDREJOVIČ, Slavomír (ed.) (2007): *Hovorená podoba spisovnej slovenčiny*. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV. 228 s.
- ORGOŇOVÁ, Oľga (2020): Jazyk – reč – sociálna inklúzia. In: *Jazykovedný časopis*, roč. 71, č. 2, s. 269 – 280.
- ORGOŇOVÁ, Oľga (2022): Občianska veda v službách lingvistiky na ceste k sociálnej inklúzii s podporou jazyka. In: V. Kováčová (ed.): *Aspekty literárnovedné a jazykovedné*. Ružomberok: Verbum – vydavateľstvo KU, s. 180 – 195.
- ORGOŇOVÁ, Oľga – DOLNÍK, Juraj (2010): *Používanie jazyka*. Bratislava: Univerzita Komenského. 230 s.
- ORGOŇOVÁ, Oľga – BOHUNICKÁ, Alena – KRAJČ ZAMIŠKOVÁ, Barbora – PAŠUTHOVÁ, Zdenka (2019): *Slovník divadelných profesionalizmov*. Bratislava: Vysoká škola múzických umení v Bratislave. 175 s.
- ORGOŇOVÁ, Oľga – BOHUNICKÁ, Alena – KAZHARNOVICH, Maryna (2023): *Sociálna inklúzia a používanie jazyka*. Bratislava: Univerzita Komenského v Bratislave. 183 s.
- POVAŽAJ, Matej (1995a): Päť celých päť desatín. In: *Kultúra slova*, roč. 29, č. 4, s. 245.
- POVAŽAJ, Matej (1995b): Zo súčasných problémov jazykovej kultúry. In: *Kultúra slova*, roč. 29, č. 4, s. 193 – 197.
- PRESTON, Denis R. (2005): What is folk linguistics? Why should you care? In: *Lingua Posnaniensis*, roč. 47, s. 143 – 162.
- PRESTON, Dennis R. (2010): Language, people, salience, space: Perceptual dialectology and language regard. In: *Dialectologia*, č. 5, s. 87 – 131.
- PRESTON, Dennis R. (2018): Perceptual Dialectology. In: Ch. Boberg – J. Nerbonne – D. Watt (eds.): *The Handbook of Dialectology*. New Jersey: Wiley Blackwell, s. 177 – 203.
- Redakcia časopisu Slovenská reč (1921 – 1942): Ideme do IX. ročníka. In: *Slovenská reč*, roč. 9, č. 1, s. 1 – 3.
- RIPKA, Ivor (1995): Rok Ľudovíta Štúra a jazykoveda slovenská. In: *Slovenská reč*, roč. 60, č. 5 – 6, s. 257 – 259.
- RUSINKOVÁ, Jaroslava (2020): Spisovná slovenčina ako prirodzený jazyk. (Na pozadí jazykových postojov). In: *Jazykovedné štúdie XXXVI*. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV. 94 s.

SAICOVÁ ŘÍMALOVÁ, Lucie (2019): Naivní teorie osvojování jazyka v komunikaci česky hovořících matek. In: J. Klincková (ed.): *Komunikácia v odborných reflexiách*. Banská Bystrica: Belianum, s. 501 – 511.

SAICOVÁ ŘÍMALOVÁ, Lucie (2020): Laická jazykověda. In: *Časopis pro moderní filologii*, roč. 102, č. 1, s. 24 – 35.

SAICOVÁ ŘÍMALOVÁ, Lucie (2022): Laická stylistika. In: *Jazyk a kultúra*, č. 51, s. 175 – 186.

SEBŮK, Szilárd (2022): Rola perspektív v riešení jazykových problémov. In: I. Lanstyák – M. Samko – S. Sebők (eds.): *Jazykové a komunikačné problémy na Slovensku a ich manažment*. Bratislava: Univerzita Komenského v Bratislave, s. 332 – 353.

SLANČOVÁ, Daniela (1990): Anketový prieskum postojov k jazyku. In: *Slovenská reč*, roč. 55, č. 1, s. 3 – 19.

SLANČOVÁ, Daniela (2008): Hľadanie („obyčajného“) človeka v jazyku a v jazykovede. In: S. Mislovičová (ed.): *Jazyk a jazykoveda v pohybe*. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV, s. 145 – 159.

SLANČOVÁ, Daniela – SOKOLOVÁ, Miloslava (1997): Výsledky a perspektívy sociolingvistického výskumu prešovských vysokoškolákov (k jazykovej situácii na východnom Slovensku). In: S. Ondrejovič (ed.): *Sociolinguistica Slovaca 3. Slovenčina na konci 20. storočia, jej normy a perspektívy*. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV, s. 45 – 53.

SLOBODA, Marián (2004): Jazyk národnostnej menšiny, idiolektné siete a biografie (Slováci v chorvátskom Iloku). In: *Slovenská reč*, roč. 69, č. 1, s. 15 – 36.

SMIEŠKOVÁ, Elena (1982): Okridlené výrazy a tzv. citátové frazeologizmy v slovenčine. In: *Slovenská reč*, roč. 47, č. 2, s. 76 – 84.

SOBOLOVSKÝ, Štefan (1941 – 1942): Fonetický rozbor laterálnych konsonantov *l*, *l'* a palatalizovaného *l'* (Dokončenie). In: *Slovenská reč*, roč. 9, č. 2 – 3, s. 71 – 79.

SOKOLOVÁ, Miloslava – IVANOVÁ, Martina – JAROŠOVÁ, Alexandra (2008): Diftongizácia vokálnych skupín *ie*, *ia* a lexikografická prax. In: *Slovenská reč*, roč. 73, č. 5, s. 281 – 292.

SPOLSKY, Bernard (2009): *Language Management*. Cambridge: Cambridge University Press. 308 s.

STEGU, Martin – PRESTON, Dennis R. – FINKBEINER, Claudia – WILTON, Antje (2018): Panel discussion: language awareness vs. folk linguistics vs. applied linguistics. In: *Language Awareness*, roč. 27, č. 1 – 2, s. 186 – 196. Dostupné na: <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/09658416.2018.1434921> [20. 10. 2023].

SVENDSEN, Bente Ailin (2018): The dynamics of citizen sociolinguistics. In: *Journal of Sociolinguistics*, roč. 22, č. 2, s. 137 – 160. Dostupné na: <http://dx.doi.org/10.1111/josl.12276> [cit. 20. 10. 2023].

ŠTEVČEKOVÁ, Daniela (2000): Jazyk je zrkadlo kultúrnosti (rozhovor s J. Findrom, J. Kačalom, S. Ondrejovičom a M. Považajom). In: *Literárny týždenník*, 8. 6. 2000, č. 23, s. 4 – 5.

ŠTOLC, Jozef et al. (1968): *Atlas slovenského jazyka I. Vokalizmus a konsonantizmus. Časť druhá. Úvod – komentáre – materiály*. Bratislava: Vydavateľstvo SAV. 200 s.

TECHTMEIER, Bärbel et al. (1987): Témy o jazykovej kultúre. In: *Slovenská reč*, roč. 52, č. 1, s. 3 – 15.

Ten principles of citizen science (2015): European Citizen Science Association – ECSA. Dostupné na: <https://www.ecsa.ngo/documents/> [cit. 20. 10. 2023].

TIBENSKÁ, Eva (1993): Typizácia výkladu významov (predovšetkým slovesných) vo výkladovom slovníku. In: *Slovenská reč*, roč. 58, č. 5, s. 289 – 296.

VALENTOVÁ, Iveta (2021): Druhovú označenie ako súčasť vlastného mena alebo apelatívna identifikácia onymického objektu a dôsledky jeho chápania na písanie veľkých písmen. In: *Jazykovedný časopis*, roč. 72, č. 1, s. 57 – 79.

VOHLAND, Katrin – LAND-ZANDSTRA, Anne – CECCARONI, Luigi – LEMMENS, Rob – PERELLÓ, Josep – PONTI, Marisa – SAMSON, Roeland – WAGENKNECHT, Katherin (2021): Editorial: The Science of Citizen Science Evolves. In: K. Vohland – A. Land-Zandstra – L. Ceccaroni – R. Lemmens – J. Perelló – M. Ponti – R. Samson – K. Wagenknecht (eds.): *The Science of Citizen Science*. Cham: Springer Nature Switzerland AG. 529 s. Dostupné na: <https://link.springer.com/book/10.1007/978-3-030-58278-4> [cit. 20. 10. 2023].

WACHTARCZYKOVÁ, Jana – RIPKA, Ivor (2012): Polstoročie s jazykovedou. (Rozhovor s I. Ripkom). In: *Slovenská reč*, roč. 77, č. 3 – 4, s. 238 – 250.

WACHTARCZYKOVÁ, Jana – JAROŠOVÁ, Alexandra (2022): Sledujme skôr zmysel výpovede než význam slov. Rozhovor s Alexandrou Jarošovou. In: *Slovenská reč*, roč. 87, č. 2, s. 126 – 145.

Internetové odkazy

Archív časopisu *Jazykovedný časopis*. Dostupné na: <https://www.juls.savba.sk/ediela/jc/> [cit. 30. 9. 2023].

Archívu časopisu *Kultúra slova*. Dostupné na: <https://www.juls.savba.sk/ediela/ks/> [cit. 30. 9. 2023].

Das ABC der Dialekte. Dostupné na: <https://www.zooniverse.org/projects/de/dschopper/the-abc-of-dialect> [cit. 20. 10. 2023].

Desať princípov občianskej vedy / Ten principles of citizen science (2015). In: European Citizen Science Association – ECSA. Dostupné na: <https://www.ecsa.ngo/documents/> [cit. 20. 10. 2023].

Doslovníčka. Dostupné na sociálnych sieťach Facebook (<https://www.facebook.com/doslovnicka/>), Instagram (<https://www.instagram.com/doslovnicka/>) alebo Twitter (<https://twitter.com/doslovnicka/>) [cit. 20. 10. 2023].

HAVRAN, Michal: Jazyk musíme chrániť pred Blahom, Tarabom, Harabinom. *Sme.sk*, 6. 10. 2021. Dostupné na: <https://komentare.sme.sk/c/22757210/jazyk-musime-chranit-pred-blahom-tarabom-harabinom.html> [cit. 20. 10. 2023].

Hovorme spisovne. Dostupné na: <https://hovormespisovne.sk/> [cit. 20. 10. 2023].

Jazyková poradňa ASAP. Dostupné na: https://www.facebook.com/groups/jazykovaporadna/?locale=sk_SK [cit. 20. 10. 2023].

Jazykoveda – FreeSpace Fórum. Free Space.sk. Dostupné na: <https://www.freespace.sk/kategoria/77-jazykoveda/> [cit. 20. 10. 2023].

Korpus časopisu Slovenská reč. Dostupné na: https://www.juls.savba.sk/sr_korpus.html [cit. 30. 9. 2023].

Maďarič nechce lži o jazykovom zákone. *Aktuality.sk*, 6. 9. 2009. Dostupné na: <https://www.aktuality.sk/clanok/144739/madaric-nechce-lzi-o-jazykovom-zakone/> [cit. 20. 10. 2023].

Môj slovník. Dostupné na: <http://www.mojoslovník.sk> [cit. 20. 10. 2023].

Občianska veda. Dostupné na: <https://otvorenaveda.cvtisr.sk/obcianska-veda/> [cit. 20. 10. 2023].

Österreich forscht. Dostupné na: <https://www.citizen-science.at/en/> [cit. 20. 10. 2023].

SFB Deutsch in Österreich. Dostupné na: <https://iam.dioe.at/> [cit. 20. 10. 2023].

Spoločnosť Modrý koník s. r. o. Fóra. Diskusie. Dostupné na: <https://www.modrykonik.sk/forum/volne-diskusie/> [cit. 20. 10. 2023].

Viete po slovensky? Dostupné na: https://www.instagram.com/viete_po_slovensky/ [cit. 20. 10. 2023].

SLOVO NA ZÁVER

ZAKLADATEĽ, ŠÍRITEĽ A ROZVÍJATEĽ SLOVENSKÉHO LINGVISTICKÉHO PRAGMATIZMU OSLÁVIL JUBILEUM

Slovenský lingvistický pragmatizmus by sme s trochou nadnesenosti mohli nazvať aj smerom tzv. súčasnej bratislavskej lingvistickej školy. V jej centre sa nepochybne nachádza osobnosť prof. PhDr. Juraja Dolníka, DrSc., ktorý v súčasnosti pôsobí ako emeritný profesor na Katedre slovenského jazyka a teórie komunikácie Univerzity Komenského v Bratislave. Nasledujúce riadky majú ambíciu prispieť do znalostného sveta čitateľa rekapituláciou jubilatovej práce za ostatných 10 rokov, ktorá spadá do kategórie rozvíjania slovenského lingvistického pragmatizmu. Najprv si však pripomeňme niekoľko zásadných faktov zo života Juraja Dolníka.

Prof. Juraj Dolník sa narodil 20. 8. 1942 v maďarskej Irse. Po štúdiách na Filozofickej fakulte Univerzity Komenského v Bratislave (slovenský jazyk a nemecký jazyk) pôsobil ako učiteľ na stredných školách (Kysucké Nové Mesto, Žilina), ako odborný asistent na vysokých školách (Žilina, Liptovský Mikuláš) a, samozrejme, neskôr ako docent (1986) a profesor (1995) na Katedre slovenského jazyka Filozofickej fakulty Univerzity Komenského. Vedecké danosti si overil aj v zahraničí na Humboldtovej univerzite v Berlíne a na Katolíckej univerzite K. Pázmánya v Piliš-čabe. Len z tohto skráteného profesijného životopisu možno vydedukovať základné problémy, s ktorými sa ako študent, učiteľ či jazykovedec stretával, napr. problematika prekladu textu, či problematika výučby cudzieho jazyka a najmä výučby materinského jazyka. Ovládanie rôznych jazykov mu poskytlo výhodu porovnávania jazykových znalostí a iste prispelo k vedeckému potenciálu jubilanta v tom zmysle, že si neskôr mohol klásť otázku (kto pozná práce prof. Dolníka vie, že túto otázku riešil ozaj intenzívne), prečo učíme spisovnú slovenčinu ľudí, ktorí ju už ovládajú a používajú, resp. prečo vyučujeme slovenčinu spôsobom, akoby nám bola cudzím jazykom.

Pravda, ďalšie otázky vyplývali postupne, sám jubilant v rozhovore potvrdzuje, že jeho vedecké začiatky sa spájali so systémovou lingvistikou.¹ Napriek tomu hovorí o jazykovom alebo jazykovednom inštinkte, ktorý mu našepkával, že ide o samoúčel-
né znalosti. V istom bode si už ako vedec nevystačil len s opisom jazyka a s neustálymi analýzami jazykových štruktúr, vznikla potreba vysvetliť, prečo je to v jazyku tak,

¹ Wachtarczyková, Jana – Dolník, Juraj (2012): V službách ideí a ideálov. Rozhovor s Jurajom Dolníkom. In: *Slovenská reč*, roč. 77, č. 5 – 6, s. 366.

ako to je, vysvetliť, ako sa jazyk podieľa na tvorení sociálnej reality, sociálnej kultúry. Ako sme spomenuli, základom bolo klásť tie správne otázky. Ťažko si predstaviť, že by ho profesijná skúsenosť priviedla k inému typu lingvistiky ako k pragmatickej lingvistike. Bolo to priam prirodzené. Na tomto mieste si dovoľíme preskočiť obdobia prvotných snáh J. Dolníka o ukotvenie komunikačno-pragmatickej metodológie v slovenskom jazykovednom priestore. Proces to bol náročný, čo sa prejavovalo najmä napätiami medzi jednotlivými jazykovedcami, a to napr. v oblasti teórie spisovného jazyka a jazykovej kultúry. Pozornosť zamerajme na pokojnejšie obdobie, keď sa túto líniu podarilo rozšíriť natoľko, že nastal čas obohacovania, ďalšieho rozvíjania teoretickej jazykovedy v duchu pragmatizmu, avšak s aplikačným potenciálom na dnešné sociálne a kultúrne podmienky slovenského jazykového spoločenstva.

Po mimoriadne plodnom roku 2010, keď autor vydáva niekoľko významných publikácií sám či v spoluautorstve – *Používanie jazyka* (spoluautorka O. Orgoňová), *Jazyk – človek – kultúra, Teória spisovného jazyka. So zreteľom na spisovnú slovenčinu, Morfológické aspekty súčasnej slovenčiny* (kolektív autorov), prichádza v r. 2012 s monografiou *Sila jazyka*, v ktorej odkazuje na inšpiratívne myšlienky W. von Humboldta, z ktorých najzávažnejšou je, že „Jazyk nie je produkt (Ergon), ale činnosť (Energeia).“ (Humboldt 2000, s. 65, cit. podľa Dolník 2012, s. 20). Činnosť je základným pilierom pragmatistického výkladu jazyka. Ak totiž začleníme jazyk do škály ľudských činností, otvára sa nám nový názor (náhľad, perspektíva) na sociálny svet. Myslenie o jazyku ako o činnosti (prirodzene) privádza autora k poznaniu, že jazyk nie je súhrnom abstraktných ideí, nie je metafyzickým javom, ktorý existuje sám osebe mimo človeka. Jazyk je priamo spojený s človekom, s jeho činnosťou, preto existuje len v jednom svete. Vo výklade dvoch jazykových svetov sa ocitá aj tradične pragmatistický jazykovedec J. R. Searle a jeho teória rečových aktov, ktorá nadväzuje na teóriu znaku Ch. S. Pierca. Autor Searlovu teóriu kombinuje s teóriou L. Wittgensteina, ktorého myšlienky sú práve základom jednosvetového prístupu k jazyku. Silu jazyka ďalej J. Dolník osvetľuje z perspektívy kulturológie a jazykovej kultúry, sila jazyka tiež tkvie v sociálnych významoch. Ale ak chceme hovoriť o rozvíjaní pragmatistického prístupu, je dôležité pripomenúť, že klasická pragmatistická filozofia bola striktno behaviorálna, so všetkými dôsledkami pre poznávanie jednotlivca. J. Dolník však silu jazyka demonštruje aj z perspektívy individua, resp. ega „s východiskovou predstavou, že v interakcii jednotlivcov ide o konfrontáciu seba projekcií“ (Dolník 2012, s. 295). Determinovanosť ega sociálnymi vplyvmi sa tu síce pripúšťa, veď individuum sa v spoločnosti vyvíja, rodí sa do jej noriem, hodnôt, ideálov a cieľov. Avšak ego, individuum je základom diferencovanosti, variabilnosti spoločnosti, v ktorej prejavuje svoj potenciál prostredníctvom sebaaktualizácie (sebarealizácie) (tamže, s. 300 – 301). Nadväzuje tým na výroky J. Deweyho² upria-

² Dewey, J. (1998): Filozofia a americký národný život. In: E. Višňovský – F. Mihina (red.): *Malá antológia filozofie 20. storočia. Zv. I. Pragmatizmus*, s. 332.

mujúceho pozornosť na konkrétnu individualitu, ktorú treba poznávať: „Musíme vedieť, prečo a ako je to, že nie je ani cieľom, ani stanoviskom individua kľčovito a nedokonale reprodukovateľ nejakú oblasť reality, ktorá mu bola vopred zvonku daná ako úplná sama osebe v podobe akéhosi modelu, s ktorým sa má vyrovnáť a prispôbiť sa mu. Musíme vedieť, že jeho metódou a cieľom je pridávať, dopĺňať a zdokonaľovať – dokonca aj v túžbach, snahách a omyloch – realitu, ktorú potrebuje rozvinúť“. Aj J. Dolník si kladie otázku: Aký zmysel má pre mňa, že som individualita? Odpovedá na ňu takto: „... len tak môžem realizovať svoj interpretačný talent. Jeho realizáciou prispievam k naplňaniu interpretačného nadania ľudského rodu“ (Dolník 2012, s. 301). Individuum disponuje interpretačnou kompetenciou, ktorú J. Dolník charakterizuje ako antropotvornú silu. Či si aj sám kladie túto otázku, na to máme len nepriamu odpoveď v podobe bohatej autorskej produkcie. V uvedenej publikácii však ide o prostriedok k uchopeniu ega a jeho úlohy pri používaní jazyka v komunikácii. Konfrontácia egocentrizmov (v diskurze) „je elementárnou hybnou silou rozvoja sociálnej interakcie, a teda sociálneho života“ a „egocentrizmus nachádza v interakcii reálnu alebo domnelú sociálnu ozvenu“ (tamže, s. 303). Črtá sa, a tu sa pragmatizmus naplno rozvíja, osobitný smer jazykovedy (egolingvistika), ktorý autor pričleňuje ku kapitole o cudzosti. Myšlienku cudzosti, inakosti ako neasimilovateľnosti javov neskôr rozvíja v osobitnej kolektívnej monografii *Cudzosť – jazyk – spoločnosť* (2015, spoluautorky O. Orgoňová, A. Bohunická, A. Faragulová, K. Piatková).

Ešte pred tým však vydáva reedíciu *Všeobecnej jazykovedy. Opis a vysvetľovanie jazyka* (2013) rozšírenú o kapitolu *Jazyk a komunikácia*. Autor tu podáva široký výklad o komunikácii, založenom na štvorcovom modeli správy, ku ktorému pričleňuje piaty rozmer, čím sa komunikácia stáva komplexným aktom založeným na 1. seba projekcii interaktantov (pripomína sa egocentrická perspektíva spomínaná vyššie, teda že interakcia je konfrontáciou seba projekcií), 2. vecných obsahoch správ (semiotický rozmer), 3. apeloch na príjemcov, 4. vzťahu medzi odosielateľom a príjemcom a 5. informačnom úmysle (Dolník 2013, s. 372 – 373). Osobitný zreteľ sa kladie na metakomunikáciu ako overovanie apercepcie (vnímania s porozumením) (tamže, s. 397). Výklad o komunikácii slúži ako vstup do interkultúrnej komunikácie (tamže, s. 408), čím sa znovu načrtáva otázka inakosti, cudzosti, pričom sa vychádza z tézy, že „cudzosť je interpretovaná inakosť“ (Dolník a kol. 2015, s. 14).

Pragmatistická filozofia mala od začiatku ambíciu riešiť spoločenské problémy reálneho človeka v reálnom svete miesto rozvíjania samoúčelných dišpút o metafyzickom svete ideí. V diele *Cudzosť – jazyk – spoločnosť* sa do popredia dostáva problém xenofóbie ako aktuálny a globálny sociálny problém. V tomto zmysle sa J. Dolník absolútne odvracia od samoúčelných jazykových analýz. Autor predkladá genézu cudzosti v súlade s evolučnými východiskami pragmatických teórií, ktoré sú postavené na vzťahu organizmu a prostredia, ktoré mu kladie do cesty prekážky. Prekážky podnecujú jeho akomodačno-asimilačné danosti, pričom významnú úlohu zohráva už

spomínaná interpretačná kompetencia. Cudzosť charakterizuje ako „vzťah, ktorý navodzujeme k iným bytostiam aj nebytostiam na základe ich interpretácie so zreteľom na to, či ich zaradíme alebo prijímame alebo môžeme, resp. chceme prijať do sféry, ktorú prežívame alebo aj vedome vnímame ako vlastný praktický životný, kognitívny, emocionálny alebo hodnotový svet“ (Dolník a kol. 2015, s. 14). V súlade s myšlienkou, že poznanie má kolektívny základ, aj cudzosť môže byť kolektivizovaná, pričom aj tu „pôsobí fundamentálna sila – sebazáchova: organizmus kolektívu reaguje sebazáchovným ‚inštinktom‘, na ktorý sa navrstvuje nadinštinktívna sebazáchovná pohotovosť“ (tamže, s. 25). Závažným je však tvrdenie, že človeku môže byť cudzie aj to, čo chce, aby bolo cudzie (p. kap. *Pragmatizácia cudzosti*, s. 29 – 31), tzn. že cudzosť môže byť aj užitočná vzhľadom na ciele, ktoré chceme dosiahnuť. Uvedená myšlienka súvisí so štandardizáciou cudzosti a s mocenskými záujmami kolektívu. Užitočná však nemusí znamenať pozitívna. Frapantne to autor deklaruje v kapitole o cudzosti v slovenskom prostredí a vo vývine slovenskej spoločnosti s osobitným zreteľom na vývin v slovenskej jazykovede, keď sa žiaduca cudzosť štandardizovala v rámci spisovného jazyka, ale aj vo vzťahu k českému jazyku. Dôležité tiež je, že pokiaľ chceme niečo charakterizovať ako iné, cudzie, potrebujeme mať odrazovú kategóriu, ktorá by tvorila našu orientačnú oporu (nie náhodou hovoríme v termínoch, ktoré autor využíva pri opise a vysvetľovaní princípov prirodzenosti vo *Všeobecnej jazykovede*). Ide o kategóriu prirodzenosti, alebo o to, čo ako prírodné bytosti, indivíduá aj členovia spoločnosti chápeme ako prirodzené. J. Dolník vysvetľuje prirodzenosť na základe protikladov, ktoré tento výraz implikuje: 1. prirodzený vz. nadprirodzený, 2. prirodzený vz. nadobudnutý v interakcii s prostredím, 3. prirodzený vz. umelý, 4. prirodzený vz. nezodpovedajúci povahe (danej entity), 5. prirodzený vz. vymykajúci sa z normálnosti (tamže, s. 64 – 70). Prírodnosť vystupuje ako dôležitá kategória aj v explanácii jazyka, resp. vývinu jazyka (porov. výklad J. Dolníka v prácach *Morfologické aspekty súčasnej slovenčiny*, *Všeobecná jazykoveda. Opis a vysvetľovanie jazyka*). Nemenej dôležitým pojmom v rámci kolektívnej monografie je autonomizácia, ktorá je cestou k odcudzenosti, pričom dôležitú úlohu tu zohráva interpretačná kompetencia človeka: „Interpretácia zahŕňa aktéra, ktorý zvýznamňuje svet, a tak vytvára ľudský svet a tým prekonáva limitovanosť prírodnej bytosti biologickým svetom, ktorá spočíva v tom, že bytosť sa riadi len svojimi inštinktmi. (...) interpretácia je prostriedok autopojetizácie nomologickej bytosti, čiže prostredníctvom interpretácie bytosť striktno riadená zákonmi sa emancipuje na bytosť, ktorá je schopná riadiť seba“ (tamže, s. 116 – 117). Teoretický vstup do výskumu cudzosti považujeme za významné etablovanie xenolingvistickej slovakistiky.

Nepochybne najvýznamnejším rozvinutím pragmatistickej línie v slovenskom lingvistickom prostredí je trilógia *Jazyk v sociálnej kultúre* (2017), *Jazyk v pragmatike* (2018) a *Jazyk v sociálnej praxi* (2021). Odrazovou otázkou v monografii *Jazyk v sociálnej kultúre* je už spomínaná otázka edukačnej reality, ktorá prináša konflikt medzi spôsobom výučby slovenského jazyka a ovládaním slovenského jazyka ako

materinčiny. Ide o otázku, prečo učíme spisovnú slovenčinu spôsobom, ktorý pripomína výučbu cudzieho jazyka, na čo nadväzuje otázka „aké edukačné problémy prináša sprostredkovanie gramatiky v jej racionálnej modalite edukantom, ktorí ju ovládajú v jej praktickej modalite“ (Dolník 2017, s. 7 – 8). Autor rozvíja myšlienku bezznalostnej gramatickej dispozície. V nej sa opakovane ukazuje, aký vplyv má na autora práca J. R. Searla. Gramatika sa tu označuje za inštitučnú skutočnosť, ide o sociálnu inštitúciu založenú na kolektívnej akceptácii. Kolektívnosť pritom funguje ako faktor, ktorý určuje sociálne relevantné správanie (tamže, s. 49). V duchu wittgensteinovského jednosvetového prístupu k jazyku sa opakuje myšlienka sledovania pravidiel v praxi, čo znamená, že jediné, čo musí človek mať, „je dispozícia (schopnosť) na jazykové reakcie konformné s pravidlami“ (tamže, s. 50). Ide o jednu z dispozícií, ktorá tvorí tzv. pozadie. V tom zmysle „gramatické pravidlá pôsobia na používateľov, hoci tí nemajú gramatické znalosti. Pôsobia tak, že od jednotlivcov v socializácii ‚vyžadujú‘, aby nadobudli schopnosti na správanie konformné s pravidlami“ (tamže, s. 52). Tieto pravidlá fungujú na základe intencno-emergentného mechanizmu. Neprekvapí, že aj tu sa stretávame s prirodzenosťou jazykového správania a konania človeka v duchu sebazáchovy. Autor využíva predošlé výklady v skorších prácach na syntetizujúce myšlienky o gramatickom systéme, o jazyku a kultúrnej identite. Ide o myšlienky len sčasti ucelené, pretože v závere kapitoly autor ponúka ďalšie otázky na gramatickú reflexiu a najmä sebareflexiu. Na tomto mieste je veľmi ťažké vybrať z množstva podnetných myšlienok J. Dolníka. Môžeme len potvrdiť, že autor sa tu opakovane vracia k nahliadaniu na jazyk z mocenskej pozície, teda z pozície ideológií (s dôrazom na autentickú ideológiu pozitívnej integrácie), ďalej z pozície subjektu, ktorý vstupuje do interakcie s inými subjektmi, pričom opakovanými interakciami sa vytvárajú komunikačné formácie, ktoré autor charakterizuje ako „vlastné kultúrne jednotky, ktoré patria k charakteristike jazykovej situácie“ (Dolník 2017, s. 9). Zo semiotického hľadiska ide o prejavy životných foriem tvoriacich kultúru istého kolektívu (tamže). Autor neobchádza problematiku cudzosti v jazykovej situácii, teda ako sa cudzosť prejavuje v komunikačných formáciách. J. Dolník zaujíma pozíciu radikálneho demokrata, ktorý chce formovať komunikačnú kultúru s osobitným zreteľom na sociovedeckú komunikáciu. Do sociovedeckej komunikácie vstupujú bežní členovia spoločnosti, nevedci, ktorí vnímajú problémy bežného života, ktorých riešenie si vyžaduje „znalostnú oporu“ (tamže, s. 205). Ak chápeme túto znalostnú oporu, teda vec poznania ako vec konsenzu, vyplýva z toho niekoľko otázok, ktoré treba vyriešiť, a to v prospech epistemologickej gramotnosti laikov. Okrem konsenzu sa tiež ukazujú problémy implementácie a participácie, „t. j. aktívnej účasti verejnosti na vedeckom živote“ (tamže, s. 209). Autor tiež spomína spisovný jazyk ako významnú sociovedeckú tému, čím sa vracia k otázke ovládania jazyka, ktoré sa chápe ako „súčinnosť behaviorálnej a akčnej kompetencie, čo je zdôvodniteľné komunikačnou racionalitou, prejavujúcou sa pri fungovaní intencno-emergentného mechanizmu“ (tamže, s. 11).

Pri čítaní *Jazyka v pragmatike* (2018) má čitateľ pocit, že plynule prechádza od sociovedeckej komunikácie a od témy ovládania jazyka k účelnosti lingvistiky a k racionalite jazykovej komunikácie inšpirovanej myšlienkami J. Habermasa. Ide o rozvinutie filozofického a jazykovedného pragmatizmu v najčistejšej podobe. V súlade s myšlienkou o človeku ako behaviorálno-akčnej bytosti sa rozvíja aj koncepcia lexikálneho významu (behaviorálny význam a akčný význam). Jednou z hlavných myšlienok pragmatistickej filozofie je, že „prekážky, ktoré sa nám stavajú do cesty, sú stimulmi k zmenenej novej reakcii, a teda aj príležitosťami k pokroku. Ak sa v priaznivých podmienkach skrýva hrozba, potom nepriaznivé podmienky sú potenciálnym prostriedkom doposiaľ nepoznaných podôb úspechu.“³ J. Dewey hovorí o tvorivom prekonávaní problémov, ktoré nám pri dosahovaní cieľov kladie do cesty naše prostredie a človek pritom využíva adaptačné schopnosti. V rozvíjaní myšlienky prekonávania problémov na základe adaptačnej dispozície v prospech humanizácie človeka postupuje aj J. Dolník: „Život človeka je poznačený tým, čo umožnilo jeho zrod ako bytosti svojho druhu a jeho prežitie – adaptáciou. Tento evolučný faktor sa premieta do života tejto bytosti ako podporný činiteľ jeho humanizácie. Humanizáciou života sa tu myslí jeho napĺňanie aktivitami plynúcimi z povahy tejto bytosti, z jej orientovanosti na kladenie cieľov a zameranosti na ich dosiahnutie“ (Dolník 2018, s. 145). Riadiacim faktorom pri prekonávaní problémov je inteligencia človeka: „Pragmatická teória inteligencie v skutočnosti znamená, že funkciou mysle je projektovať nové a komplexnejšie ciele – oslobodzovať skúsenosť od rutiny a vrtochov. Nie využívanie myslenia na realizáciu cieľov, ktoré sú už dané v mechanizme prírody alebo v existujúcom stave spoločnosti, ale využívanie inteligencie na oslobodenie a humanizáciu činnosti – v tom spočíva pragmatická lekcija. (...) Pragmatická inteligencia je tvorivá inteligencia, nie rutinný mechanizmus.“⁴ Neprekvapuje, že v podobnom duchu pokračuje aj J. Dolník: „inteligencia je schopnosť človeka v interakcii s novými podmienkami a problémami navodiť istú akomodačno-asimilačnú proporciu, ktorej zmysel spočíva v ich ovládnutí“ (Dolník 2018, s. 148). Na prvý pohľad sa môže zdať, že autor nemá s J. Deweyom spoločné len iniciály a záujem o spoločenskú výchovu (hoci lepšie by sa hodil výraz osveta). Mohlo by sa dokonca zdať, že jubilant len nasleduje myšlienkovú niť iných filozofov. Nezabúdajme však, že jeho prínos tkvie v tvorivom rozvíjaní pragmatizmu v slovenských lingvistických podmienkach. Práve tvorivosť je znakom uplatňovania inteligencie človeka pri prekonávaní problémov. J. Dolník jasne nastoľuje problémy slovenskej spoločnosti, kultúry a jazykovedy, čo vyvoláva jeho adaptačnú kompetenciu. Tvorivo problémy interpretuje, ale tiež ponúka riešenia a nastoľuje ďalšie otáz-

³ Dewey, J. (1998): Potreba obnovy filozofie. In: E. Višňovský – F. Mihina (red.): *Malá antológia filozofie 20. storočia. Zv. I. Pragmatizmus*, s. 370 – 371.

⁴ Dewey, J. (1998): Potreba obnovy filozofie. In: E. Višňovský – F. Mihina (red.): *Malá antológia filozofie 20. storočia. Zv. I. Pragmatizmus*, s. 399.

ky týkajúce sa jazykových problémov a pseudoprotblémov, resp. kváziprotblémov, čím vytvára základy tzv. protblémológie ako ďalšej oblasti lingvistiky. Jazykový protblém pritom charakterizuje ako „prejav jazyka, ktorý aktivizuje adaptačnú pohotovosť individuálneho alebo kolektívneho subjektu v jazykovom živote tým, že v ňom narúša asimilačnú normalitu, čo stimuluje akomodačnú reakciu“ (tamže, s. 152). V závere kapitoly sa vracia k akvizičným jazykovým protblémom, teda k problematike nadobúdania a učenia sa spisovného jazyka, pričom sa tu konštatuje fakt, že používatelia v duchu jazykového konformizmu v sebe neutralizujú jazykový cit, čím sú vtáhovaní do sféry lingvistickej racionality (na úkor používateľskej racionality), a tak sa 1. vytvára sklon k rigoróznejskej správnosti (až hyperkorektnosti) používateľov, 2. pestuje prestížna skupina používateľov spisovnej slovenčiny, 3. pestuje tradícia jazykovej kultúry postavenej na jazykových kváziprotblémoch. Práve jazykovej kultúre je venovaná ostatná kapitola *Pragmatická orientácia jazykovej kultúry*, ktorá je postavená na racionalite jazykovej kultúry, čím sa oblúkom vracia k Habermasovej racionalite komunikácie. Výklad slúži ako vstup do problematiky násilia a xenolingvistiky a násilie sa z pozície obeť chápe ako „vnucovaná cudzosť“ (Dolník 2018, s. 190).

V každej publikácii J. Dolník ponúka myšlienky, ktoré slúžia výkladu istého protblému, avšak sú protblémom samým. Ukazuje to, aké komplexné je myslenie J. Dolníka, aká komplexná je naša sociálna realita, aký komplexný je prirodzený jazyk a aké komplexné sú riešenia protblémov, ako napríklad sociálna inklúzia, ktorá predstavuje úvodnú makrokapitolu monografie *Jazyk v sociálnej praxi* (2021). Inkluzívna spoločnosť je založená na neustálej sebareflexii a sebarealizácii subjektov, ktoré sú naplnením ich nastavenosti na slobodu, autonómizáciu, emancipáciu. Základnými piliermi inkluzívnej spoločnosti sú sloboda, rovnosť, solidarita. Prekážkou inklúzie sú sociálne hranice, ktoré (autor tu nadväzuje na *Jazyk v pragmatike*) tvoria sociálnu asymetriu, avšak môžu byť neutralizované prostredníctvom inkluzívnej komunikácie, tzn. že sa neutralizuje aj nerovnosť medzi participantmi komunikácie ako predstaviteľmi sociálnych skupín. Súčasťou mnohých výkladov J. Dolníka o používaní jazyka v praxi je, že kladie dôraz na motivačný svet človeka. Jazyková činnosť vtiahnutá do kontextu ľudských činností má svoj účel a je podmienená, motivovaná ľudskými potrebami. Doposiaľ sa autor neponoril do ľudských potrieb tak, ako to robí v druhej kapitole, kde naznačuje dvojsmernú orientáciu človeka (vertikálnu a horizontálnu), t. j. orientáciu na transcendentné, metafyzické, niečo, čo je nad človekom, čo determinuje človeka ako nedokonalý obraz ideálneho súcna. Ide o nastavenosť človeka na niečo, čo je vyššie, na vyššiu hodnotu: „zacielenosť bytia na ňu sa premieta do vedenia života, ktorý má zmysel, a teda je základom jeho vydarenosti“ (Dolník 2021, s. 64). Horizontálna orientácia sa chápe ako snaha o „optimálnu individualizáciu, o potvrdenie svojej individuálnej identity alebo aj kolektívnej totožnosti“ (tamže, s. 65). Protiklad horizontálnej a vertikálnej orientácie človeka sa premieta aj do jazykového významu (vysvetľuje sa tým známy fakt, že vo svete odhaľu-

jeme významy a zároveň ho sami z významňujeme, a to na základe interpretačnej kompetencie), alebo do jeho potrieb, ktoré autor taktiež rozlišuje na vertikálne a horizontálne so špecifickým dôrazom na horizontálne a vertikálne jazykové a komunikačné potreby. V ďalších makrokapitolách sa autor vracia ku komunikačnej kultúre a jazykovej kultúre s dôrazom na racionalitu komunikácie a racionalitu (prirodzeného) jazyka. Ide o ďalšie rozvinutie pragmatickej línie. Doposiaľ totiž vystupovalo ideálne a reálne v protiklade. Aj filozofický pragmatizmus odmieta rozjímanie o metafyzike ako vec minulosti, ktorá bola riešením problémov minulých období. J. Dolník však vtáhuje ideálne do našej reality v tom zmysle, že idealitu (resp. ideálnu rečovú situáciu) komunikanti anticipujú: „princíp funguje ako princíp prirodzenosti, ktorý pôsobí na komunikantov tak, že tí prežívajú príťažlivosť jazykového komfortu, čo prejavujú sklonom k riadeniu sa ‚slobodnou‘ behaviorálnou kompetenciou“ (tamže, s. 173). Autor ide ešte ďalej, keď konštatuje: „Ideálna jazyková aktivita, ideálna jazykovokultivačná situácia, ideálne jazykové spoločenstvo nie sú len lingvistické konštrukty, ale prirodzené, autentické stavy (aktivity, situácie, spoločenstvá) v cítení jazyka jeho používateľmi“ (tamže). Zároveň však dodáva, že ide o prirodzenosť navodenú spisovnojjazykovým diskurzom, resp. kultúrou rozvíjanou v období zavádzania štandardného jazyka do života spoločnosti: „Keď sú však podmienky na fungovanie štandardného jazyka ako prirodzeného jazyka v pravom zmysle, táto metajazyková kultúra nie je s nimi konformná.“ (tamže, s. 174). Na tomto mieste J. Dolník nie len že zmierňuje, ale (povedané jeho slovami) neutralizuje napätie a nerovnosť medzi dvoma koncepciami jazyka, dvoma prežívaniami spisovného jazyka, medzi dvoma svetmi, ktoré sa postavili do opozície, hoci oba sú vo svojej podstate v správnom čase a na správnom mieste legitímne.

Jazyk v sociálnej praxi je zavŕšením trilógie,⁵ avšak ani zďaleka nevyčerpáva témy, ktoré vyplývajú z pragmatistického nazerania na jazyk. J. Dolník ponúka rôzne možnosti rozpracovania jednotlivých lingvistických odborov, pričom sám ostáva ostrážitý pri vnímaní reálnych sociálnokultúrnych problémov človeka v súčasnej dobe. Ostrážitosť, sebareflexia, neustále kladenie otázok, neustály vnútorný nepokoj, vôľa človeka a viera, že spoločnosť sa predsa len vyvíja v zmysle odstraňovania prekážok a v zmysle nadobúdania optimálnej slobody človeka, v zmysle radikálnej demokracie a humanizácie – to sú nespochybniteľné vlastnosti jubilanta, človeka – vedca.

Mnohaja i blahaja lit, pán profesor!

Jaroslava Rusinková
Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV
Bratislava

⁵ V čase písania medailónu šlo o trilógiu, no už v procese prípravy jubilentovi venovaného čísla časopisu ju prof. Dolník rozšíril o novú monografiu *Jazyk v dynamike demokracie* (2023).

POKYNY PRE AUTOROV

Redakcia JAZYKOVEDNÉHO ČASOPISU uverejňuje príspevky **bez poplatku** za publikovanie.

Akceptované jazyky: všetky slovanské jazyky, angličtina, nemčina. Súčasťou vedeckej štúdie a odborného príspevku je abstrakt v angličtine (100 – 200 slov) a zoznam kľúčových slov v angličtine (3 – 8 slov).

Súčasťou vedeckej štúdie a odborného príspevku v inom ako slovenskom alebo českom jazyku je zhrnutie v slovenčine (400 – 600 slov) – preklad do slovenčiny zabezpečí redakcia.

Posudzovanie príspevkov: vedecké príspevky sú posudzované anonymne dvoma posudzovateľmi, ostatné príspevky jedným posudzovateľom. Autori dostávajú znenie posudkov bez mena posudzovateľa.

Technické a formálne zásady:

- Príspevky musia byť v elektronickej podobe (textový editor Microsoft Word, font Times New Roman, veľkosť písma 12 a riadkovanie 1,5). V prípade, že sa v texte vyskytujú zvláštne znaky, tabuľky, grafy a pod., je potrebné odovzdať príspevok aj vo verzii pdf alebo vytlačený.
- Pri mene a priezvisku autora je potrebné uviesť pracovisko.
- Text príspevku má byť zarovnaný len z ľavej strany, slová na konci riadku sa nerozdeľujú, tvrdý koniec riadku sa používa len na konci odseku.
- Odseky sa začínajú zarážkou.
- Kurzíva sa spravidla používa pri názvoch prác a pri uvádzaní príkladov.
- Polotučné písmo sa spravidla používa pri podnadpisoch a kľúčových pojmoch.
- Na literatúru sa v texte odkazuje priezviskom autora, rokom vydania a číslom strany (Horecký 1956, s. 95).
- Zoznam použitej literatúry sa uvádza na konci príspevku (nie v poznámkovom aparáte) v abecednom poradí. Ak obsahuje viac položiek jedného autora, tie sa radia chronologicky.

Bibliografické odkazy:

- knižná publikácia: ONDREJOVIČ, Slavomír (2008): *Jazyk, veda o jazyku, societa*. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV, 204 s.
- slovník: JAROŠOVÁ, Alexandra – BUZÁSSYOVÁ, Klára (eds.) (2011): *Slovník súčasného slovenského jazyka. H – L*. [2. zv.]. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV.
- štúdia v zborníku: ĎUROVIČ, Ľubomír (2000): Jazyk mesta a spisovné jazyky Slovákov. In: S. Ondrejovič (ed.): *Sociolinguistica Slovaca 5. Mesto a jeho jazyk*. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV, s. 111 – 117.
- štúdia v časopise: DOLNÍK, Juraj (2009): Reálne vz. ideálne a spisovný jazyk. In: *Jazykovedný časopis*, roč. 60, č. 1, s. 3 – 12. DOI 10.2478/v10113-009-0001-3. [cit. DD-MM-RRRR].
- internetový zdroj: Slovenský národný korpus. Verzia prim-5.0-public.all. Bratislava: Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV. Dostupné na: <https://korpus.juls.savba.sk> [cit. DD-MM-RRRR].

INSTRUCTION FOR AUTHORS

JOURNAL OF LINGUISTICS publishes articles **free of publication charges**.

Accepted languages: all Slavic languages, English, German. Scientific submissions should include a 100-200 word abstract in English and a list of key words in English (3-8 words).

Scientific articles in a language other than Slovak or Czech should contain a summary in Slovak (400-600 words) – translation into Slovak will be provided by the editor.

Reviewing process: scientific articles undergo a double-blind peer-review process and are reviewed by two reviewers, other articles by one reviewer. The authors are provided with the reviews without the name of the reviewer.

Technical and formal directions:

- Articles must be submitted in an electronic form (text editor Microsoft Word, 12-point Times New Roman font, and 1.5 line spacing). If the text contains special symbols, tables, diagrams, pictures etc. it is also necessary to submit a pdf or printed version.
- Contributions should contain the full name of the author(s), as well as his/her institutional affiliation(s).
- The text of the contribution should be flush left; words at the end of a line are not hyphenated; a hard return is used only at the end of a paragraph.
- Paragraphs should be indented.
- Italics is usually used for titles of works and for linguistic examples.
- Boldface is usually used for subtitles and key terms.
- References in the text (in parentheses) contain the surname of the author, the year of publication and the number(s) of the page(s): (Horecký 1956, p. 95).
- The list of references is placed at the end of the text (not in the notes) in alphabetical order. If there are several works by the same author, they are listed chronologically.

References:

- Monograph: ONDREJOVIČ, Slavomír (2008): *Jazyk, veda o jazyku, societa*. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV, 204 p.
- Dictionary: JAROŠOVÁ, Alexandra – BUZÁSSYOVÁ, Klára (eds.) (2011): *Slovník súčasného slovenského jazyka. H – L*. [2. zv.]. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV.
- Article in a collection: ĎUROVIČ, Ľubomír (2000): Jazyk mesta a spisovné jazyky Slovákov. In: S. Ondrejovič (ed.): *Sociolinguistica Slovaca 5. Mesto a jeho jazyk*. Bratislava: Veda, vydavateľstvo SAV, pp. 111–117.
- Article in a journal: DOLNÍK, Juraj (2009): Reálne vz. ideálne a spisovný jazyk. In: *Jazykovedný časopis*, Vol. 60, No. 1, pp. 3–12. DOI 10.2478/v10113-009-0001-3. [cit. DD-MM-RRRR].
- Internet source: Slovenský národný korpus. Verzia prim-5.0-public.all. Bratislava: Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV. Available at: <https://korpus.juls.savba.sk> [cit. DD-MM-YEAR].

ISSN 0021-5597 (tlačená verzia/print)

ISSN 1338-4287 (verzia online)

MIČ 49263

JAZYKOVEDNÝ ČASOPIS

VEDECKÝ ČASOPIS PRE OTÁZKY TEÓRIE JAZYKA

JOURNAL OF LINGUISTICS

SCIENTIFIC JOURNAL FOR THE THEORY OF LANGUAGE

Objednávky a predplatné prijíma/Orders and subscriptions are processed by:
SAP – Slovak Academic Press, s. r. o., Bazová 2, 821 08 Bratislava
e-mail: sap@sappress.sk

Registračné číslo 7044

Evidenčné číslo 3697/09

IČO vydavateľa 00 167 088

Ročné predplatné pre Slovensko/Annual subscription for Slovakia: 12 €, jednotlivé číslo 4 €
Časopis je v predaji v kníhkupectve Veda, Štefánikova 3, 811 06 Bratislava 1

© Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV, v. v. i., Bratislava